



**LES ÀMFORES GREGUES A IBÈRIA.
NOVETATS ARQUEOLÒGIQUES
I ESTAT ACTUAL DE LA RECERCA**

BIBLIOTECA DE CATALUNYA-DADES CIP

Les **Àmfores** gregues a Ibèria : novetats arqueològiques i estat actual de la recerca

Bibliografia. – Textos en català, anglès, castellà i portuguès

ISBN 9788410393004

I. Aquilué, Xavier, 1960- editor literari II. Cau-Ontiveros, Miguel Ángel, editor literari III. Iberia Graeca (Organització) IV. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

1. Àmfores – Ibèrica, Península. 2. Ceràmica grega – Ibèrica, Península. 3. Grècia – Comerç – Ibèrica, Península – Història 4. Ibèrica, Península – Comerç – Grècia – Història 5. Ibèrica, Península – Arqueologia grega

738.8.032(365)

738.032(38:365)

339(38:365)(091)

ISBN: 978-84-10393-00-4

Dipòsit legal: B 15287-2024

Barcelona, 2024

© de l'edició: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Centre Iberia Graeca

© dels textos i il·lustracions: els seus respectius autors

Amb el suport tècnic de l'Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions

*Les àmfores gregues a Ibèria. Novetats arqueològiques
i estat actual de la recerca*

XAVIER AQUILUÉ, MIGUEL ÀNGEL CAU-ONTIVEROS
(EDITORS CIENTÍFICS)

Barcelona, 2024

Índex

Presentació JUSÈP BOYA I BUSQUET	7
<i>Introducció i estudis generals</i>	9
XAVIER AQUILUÉ, MIGUEL ÁNGEL CAU-ONTIVEROS Les àmfores gregues a Ibèria: la necessitat d'una visió de conjunt	11
MARK L. LAWALL The Production and Westward Distribution of Greek Aegean and Pontic Amphorae (c. 750 to 150 B. C.)	17
LEANDRO FANTUZZI, EVANGELIA KIRIATZI, MIGUEL ÁNGEL CAU-ONTIVEROS, XAVIER AQUILUÉ The Role of Archeometry in the Study of Greek Amphorae	29
GIUSEPPE MONTANA, LUCIANA RANDAZZO, BABETTE BECHTOLD Western Greek amphorae produced in colonial western Sicily: overview of an interdisciplinary research on the series of <i>Himera</i> , <i>Selinunte</i> , and <i>Agrigento</i> (mid 6th-early 4th centuries BCE)	49
<i>Estudis i anàlisis territorials</i>	73
MARTA SANTOS, JOAQUIM TREMOLEDA, PERE CASTANYER, ELISA HERNÁNDEZ Comerç i àmfores gregues a <i>Emporion</i> (segles VI-III aC)	75
DAVID ASENSIO, FERRAN CODINA, PAU MENÉNDEZ, GABRIEL DE PRADO Les àmfores gregues a la ciutat ibèrica d'Ullastret (segles V-II aC)	99
XAVIER AQUILUÉ, ANTONIO ROJAS Àmfores gregues al territori de les comarques de Girona: <i>Rode</i> i els assentaments indigets de l'entorn d' <i>Emporion</i>	119
MARC GUÀRDIA I LLORENS, JOAN FRANCÈS FARRÉ La presència d'àmfores gregues a la Laietània	141
DAVID ASENSIO I VILARÓ Les àmfores gregues als territoris cessedà i ilerconvó (segles VI-II aC)	161
JORDI PRINCIPAL, GUILLERMO PASCUAL Àmfores gregues als assentaments ibèrics de les comarques de Lleida	181

JOSÉ FABRE MURILLO Las ánforas y las importaciones griegas en el actual Aragón. Un difícil estado de la cuestión	187
GUILLERMO PASCUAL BERLANGA, JOSÉ PÉREZ BALLESTER Las importaciones de ánforas griegas entre los ríos Ebro y Segura (siglos VIII-III a. C.)	197
MARÍA MILAGROSA ROS SALA, BENJAMÍN CUTILLAS-VICTORIA, CARLOS GARCÍA CANO, SEBASTIÁN F. RAMALLO ASENSIO Ánforas de transporte griegas en la Región de Murcia	215
EDUARDO GARCÍA ALFONSO, JESÚS JACINTO GONZÁLEZ Las ánforas griegas en la Andalucía mediterránea (siglos VIII-III a. C.)	227
DARÍO BERNAL-CASASOLA, ÁNGEL MUÑOZ VICENTE, JOSÉ J. DÍAZ Ánforas griegas y sus imitaciones en el estrecho de Gibraltar, entre <i>Gadir</i> y <i>Carteia</i> : apuntes para la reflexión	245
FERNANDO GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA Ánforas griegas de transporte en el emporio tartésico de Huelva	281
ADOLFO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, ALBA A. RODRÍGUEZ NÓVOA Presencia de material anfórico griego y de “tipo griego” en la fachada norte y noroeste de la península Ibérica	295
ANA MARGARIDA ARRUDA, RUI MORAIS, DANIELA FERREIRA Contentores a bordo. Comércio com o Mediterrâneo oriental nas Hespérides ocidentais	303
JOEL BELLVIURE, MIGUEL ÁNGEL CAU-ONTIVEROS Les àmfores gregues a les illes Balears	315
JOAN RAMON TORRES Ánforas griegas de los siglos VI-IV a. C. en Ibiza	337
Conclusions	361
XAVIER AQUILUÉ, MIGUEL ÁNGEL CAU-ONTIVEROS Les àmfores gregues a la península Ibèrica i les Balears: conclusions i reflexions finals	363
Crèdits	371

Presentació

La recerca ha estat des de bell antuvi un dels pilars bàsics del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC). Aquest any commemorem el 50è aniversari de la mort del professor Pere Bosch Gimpera (Barcelona, 22 de març de 1891-Ciutat de Mèxic, 9 d'octubre de 1974), prehistoriador i arqueòleg de prestigi internacional, que va ser l'impulsor de la creació de l'actual MAC i el seu primer director entre els anys 1935-1939. Bosch Gimpera va concebre la recerca com una de les línies estratègiques del Museu, la qual s'ha mantingut sense interrupcions fins als nostres dies.

Els projectes d'investigació que s'han portat a terme –i ens porten a l'actualitat– des de les diferents seus del MAC són ben reconeguts en el món científic. Són projectes que, liderats des del MAC o bé amb col·laboració amb altres institucions, ens fan sentir orgullosos. Des d'Empúries, juntament amb la seu de Madrid de l'Institut Arqueològic Alemany, s'ha materialitzat el projecte *Empúries. Future-Learning from the Past. Sea Level Development and Climate Change from 5500 BC until AD 2100*; des de la seu d'Olerdola, amb l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, el projecte *ECLOC (Ecclesiae, coemeteria et loci (sæc. VIII-XI). Sidilianum, Sancti Hilarii de Breda, Olerdola)*; des del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya (adscribit al MAC) les excavacions del derelict *Illes Formigues II* (entre Palamós i Palafrugell, Baix Empordà), enfonsat a finals del segle I aC amb un important carregament de productes de la Bètica; des de la seu d'Ullastret, el projecte de recerca dels sistemes defensius dels assentaments ibèrics de l'Illa d'en Reixac i del Puig de Sant Andreu que van conformar la capital de la tribu dels indigets, per esmentar alguns exemples. A aquests cal afegir els programes de recerca que es desenvolupen a diferents jaciments gestionats directament pel MAC, com als *oppida* ibèrics de Castell (Palamós, Baix Empordà) i del Molí de l'Espígol (Tornabous, l'Urgell), o altres en els quals es col·labora de forma decisiva, com ara al poblat neolític de la Draga (Banyoles, Pla de l'Estany), a través de les seus del MAC de Girona i del CASC.

Amb aquesta voluntat de potenciar la recerca a mig i llarg termini el passat dia 9 de juliol hem signat un conveni de col·laboració entre l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona i el MAC, per disposar d'un marc institucional que pugui facilitar els projectes de recerca conjunts, així com altres activitats de formació i difusió científica, que ja ens venien desenvolupant des de fa anys (com és el cas de la monografia que presentem ara), però que, sens dubte, serviran per donar un fort impuls als projectes en marxa i obrir de nous. I situar a Catalunya, i no únicament la ciutat de Barcelona, com un pol de referència internacional en la investigació arqueològica.

Vull agrair la implicació de tot el personal de recerca del MAC en aquests projectes i també a totes aquelles persones que faciliten la seva activitat: administratius/ves/, restauradors/es, fotògrafs/es, dibuixants/es i oficials de manteniment i serveis. Aquest esforç ha estat reconegut enguany amb la concessió al MAC, per part del Govern de la Generalitat de Catalunya (acord de 24 d'abril), de la Placa Narcís Monturiol al mèrit científic i tecnològic, distinció per a la qual només tenim paraules d'agraïment.

El llibre que teniu a les mans penso que serà una publicació de referència per a conèixer el comerç grec a Ibèria mitjançant l'anàlisi d'uns materials ceràmics –les àmfores– l'estudi dels quals ha tingut un paper secundari en la nostra historiografia, atès l'interès que des d'un primer moment va suscitar la investigació de les vaixelles de taula de les produccions àtiques de figures negres i roges o de vernís negre, donada la seva qualitat artística i iconogràfica.

PRESENTACIÓ

El llibre dona continuïtat a les anteriors monografies del Centre Iberia Graeca publicades l'any 2017 i 2022, amb l'esperança que es pugui tornar a reactivar el conveni de col·laboració entre el Ministeri de Cultura i Esport (a través del Museu Arqueològic Nacional) i el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (a través del nostre museu), col·laboració amb la qual no volem renunciar, com podeu constatar, tot i l'anòmala situació actual.

Com a director del MAC agraeixo de tot cor l'esforç i el treball realitzat pels investigadors/es que han participat en aquesta monografia. Sóc conscient, i així m'ho han transmès els seus editors científics, els doctors Xavier Aquilué i Miguel Ángel Cau-Ontiveros, de la feina feixuga que ha significat aquesta col·laboració, gens fàcil, en uns temps en què tots portem mil fronts oberts i tots urgents, i on l'espai per a la reflexió i l'escriptura assossegada gairebé no tenen cabuda. El nostre agraïment més profund a tots ells i a les institucions a les quals pertanyen.

I continuem amb la nostra aposta per convertir al MAC en un museu plenament del segle XXI, on l'arqueologia ensenya, qüestiona, sorprèn i emociona, però sempre amb unes fortes arrels que s'enfonsen en el coneixement científic del nostre passat. Esperem que aquesta publicació sigui una baula més d'aquest procés lent però esperançador.

Jusèp Boya i Busquet
Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya
Barcelona, 15 de juliol de 2024

Introducció i estudis generals

Les àmfors gregues a Ibèria: la necessitat d'una visió de conjunt

XAVIER AQUILUÉ

Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya

MIGUEL ÀNGEL CAU-ONTIVEROS

ICREA; ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona (IAUB), Universitat de Barcelona (UB); Chercheur Associé, Centre Camille Jullian, MMSH, CNRS/Université Aix-Marseille

La recerca de la cultura material grega a la península Ibèrica ha estat gairebé monopolitzada per l'estudi de les vaixelles àtiques de figures negres i de figures roges –gràcies fonamentalment a la seva rica iconografia i qualitat artística–, de les monedes i d'objectes singulars de prestigi, com ara els bronzes. És cert també que les recerques sobre aquests materials, a les que cal afegir els estudis de les vaixelles àtiques de vernís negre i les seves imitacions, han estat imprescindibles per establir uns fòssils directors cronològics segurs que han permès datar amb precisió els estrats arqueològics dels assentaments peninsulars en els quals eren presents. La recerca ha facilitat també endinsar-se dins del complex mecanisme d'interacció establert entre les societats ibèriques i els comerciants forans, plantejant temes d'enorme interès sobre l'ús social, cultural i ideològic que les comunitats locals van fer dels objectes i productes que van adquirir als comerciants orientals. Aquesta atenció prioritària a determinats materials ha suposat que altres produccions ceràmiques, que van formar part de la mateixa xarxa comercial, hagin despertat només un interès secundari i que el seu grau de coneixement sigui molt menor. Les àmfors gregues, uns contenidors ceràmics imprescindibles per a documentar el comerç de productes de consum alimentari a l'Antiguitat (oli, olives, vi, fruites, llegums, salaons i salses de peix...), no han estat objecte d'atenció, amb algunes excepcions, fins ben entrada la segona meitat del segle xx. Altres materials, com les ceràmiques comunes gregues, han estat majorment oblidats, tot i el seu interès per a inferir dades sobre l'elaboració dels aliments a la cuina i el seu consum a la taula, fets que estan íntimament lligats als trets identitaris de qualsevol cultura.

Per això vam considerar que era necessària una visió de conjunt del material àmforic grec trobat a la península Ibèrica i les Balears. Així, des del Centre Iberia Graeca, amb la col·laboració de l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERA-AUB) de l'Institut d'Arqueologia (IAUB) de la mateixa universitat, vàrem plantejar compilar un volum sobre l'estat del coneixement actual de la presència de les àmfors gregues a Iberia, com un primer pas imprescindible per a una investigació més profunda que caldrà desenvolupar en el futur.

No s'ha publicat encara cap monografia de síntesi sobre les àmfors gregues a Ibèria semblant a la que Miguel Beltrán va editar l'any 1970 sobre les àmfors romanes a Espanya (Beltrán 1970)¹, o Joan Ramon, l'any 1981, sobre les àmfors púnico-ebussitanes (Ramon 1981)². Manca també una tipologia de les formes dels contenidors grecs documentats als jaciments peninsulars i dades segures sobre els seus centres de fabricació i sobre els productes que van transportar. A més, la informació disponible fins ara ha estat molt escadussera i dispersa. Glòria Trias al seu treball

1 La publicació va permetre disposar d'un manual de classificació d'aquestes àmfors, que posteriorment es va actualitzar de forma sintètica i útil a les diferents guies sobre la ceràmica romana realitzades pel mateix autor (Beltrán 1978; 1990).

2 Va ser un primer pas en la sistematització de les àmfors fenícies i púniques completada i ampliada per les monografies del mateix autor sobre les produccions púniques ebussitanes (Ramon 1991) i les fenici-púniques de la Mediterrània central i occidental (Ramon 1995).

pioner *Cerámicas griegas de la Península Ibérica* –on assenyala, tot i el títol genèric: “siendo el objeto de esta obra las cerámicas áticas en España y Portugal” (Trías 1967: XXIII)– només fa una petita al·lusió a les àmfores gregues quan parla de les estratigrafies realitzades per Martín Almagro a la Neàpolis d’*Emporion* (Empúries), on fa esment de la presència d’àmfores àtiques “à la brosse”: “Las estratigrafías en la Neápolis muestran asimismo la mezcla de cerámicas importadas con las de tradición hallstática en los niveles inferiores, en los que se aprecian construcciones con paredes de piedra. Entre estas cerámicas importadas predominan, igual que en Marsella, las de tipo jonio con bandas, ánforas decoradas «a la brosse» y en general los tipos corrientes en Asia Menor que fueron transportados por los mercaderes focenses junto con las cerámicas más valiosas de Corinto, Laconia, Chalcis, Etruria y Atenas” (Trías 1967: XXXI). És cert que Almagro havia mostrat el seu interès per les àmfores gregues aparegudes a *Emporion*, sobretot arran de les excavacions efectuades a la Neàpolis (Almagro 1949: 62-122) i a les necròpolis emporitanes, que li havien permès establir una primera tipologia de les formes trobades al jaciment i també inferir dades cronològiques sobre elles (Almagro 1953: 41-42, 147, 224, 398-399)³. Aquestes conclusions van ser presentades també al *I Congreso Arqueológico del Marruecos español* (Almagro 1955: 289-295), en el que va incidir sobre la importància de l’estudi d’aquests materials: “Los fragmentos de ánforas constituyen, sin duda ninguna, el mayor caudal cerámico que se conserva en cualquier clase de yacimientos de estas épocas, pero por su pobreza y estado fragmentario en que nos llegan, pocas veces los arqueólogos ponen su atención en ellos. Es, pues, de desear que este estado de cosas un día se interrumpa y monografías científicas dedicadas al tema llenen tan importante laguna” (Almagro 1955: 289). No ha estat el cas respecte a les àmfores gregues trobades a Ibèria.

Alguns treballs, amb objectius admirables i ambiciosos, han intentat incorporar les poques dades publicades d’àmfores gregues a obres de caràcter global sobre el comerç grec a Ibèria. És el cas, per exemple, de la publicació de Pierre Rouillard (1991) i la d’Adolfo J. Domínguez i Carmen Sánchez (2001) en les quals apareixen esmentades i inventariades juntament amb la relació d’altres troballes de ceràmiques gregues, àmfores àtiques de tipus SOS i “à la brosse”, corínties, quioites, samies, mil·lèsies, magno-gregues o massaliotes, però sempre amb un protagonisme minoritari respecte a les vaixelles de taula i altres materials artísticament més significatius. Cal assenyalar, però, l’interès que historiogràficament han tingut sempre els segells i els grafitis en alfabet grec trobats en fragments d’àmfores per part d’epigrafistes, historiadors i arqueòlegs, que han prioritzat, moltes vegades, la lectura i interpretació d’aquestes inscripcions per damunt de la classificació tipològica i la determinació de l’origen dels contenidors amfòrics, una tendència que la recerca arqueològica actual ha aconseguit equilibrar (De Hoz 2014: n.º 73, 160.1-4, 329-330, per exemple).

La manca d’un treball monogràfic de referència sobre les àmfores gregues a Ibèria ha significat, des de finals de la dècada dels anys 80 i inicis de la dècada dels anys 90 del segle passat –amb l’increment de les recerques arqueològiques i de les seves publicacions científiques– l’aparició d’una munió d’articles dispersos sobre la presència d’àmfores gregues, sense criteris de classificació i lectura unitaris. En aquest sentit, no es pot passar per alt, la publicació modèlica de la monografia del derelicte d’El Sec (Calvià, Mallorca), una nau mercant enfonsada amb un important carregament d’àmfores gregues entre el 375-350 aC, la classificació de les quals ha estat un referent per a tots els investigadors peninsulars (Arribas *et alii* 1987). També s’ha de

³ La limitació del coneixement de les àmfores gregues va fer que Almagro proposés nomenar el grup de formes d’àmfores púniques com “ánfora greco-púnica”, atès que es tractava de l’àmfora “nacional de los ampuritanos” (Almagro 1955: 292), denominació que, per sort, no va ser acceptada per la comunitat científica. Tot això, va poder identificar la presència d’àmfores massaliotes i magno-gregues que enllaçaven ja amb les àmfores itàliques del període romà-republicà.

reconèixer l'esforç que ha significat l'edició de contextos ceràmics, procedents d'excavacions realitzades amb una correcta metodologia arqueològica, en els quals, amb la resta de categories ceràmiques, han estat també descrites i estudiades les àmfores gregues, tot i la dificultat que presentava la seva classificació. Aquests tipus de publicacions s'han incrementat exponencialment a partir de l'any 2000 proporcionant una ingent informació que, normalment, és complexa de gestionar⁴. Finalment, cal destacar l'aplicació de l'arqueometria a les àmfores recuperades als jaciments arqueològics amb la finalitat de poder establir els seus centres de fabricació. Aquesta aproximació analítica ha estat determinant, per exemple, per documentar a Huelva la presència de produccions locals de tradició grega de la primera meitat del segle VI aC (González de Canales *et alii* 2018: 133-143; González de Canales i Llompart 2023: 115-116) o imitacions de formes joni-massaliotes i corínties al sector III de la terrisseria púnica de Camposoto (San Fernando, Cádiz), datades al segle V aC (Ramon *et alii* 2007: 93-96, 269-281).

Amb aquest panorama general ens va semblar adient editar una monografia que presentés un estat de la qüestió del coneixement de la presència i comercialització de les àmfores gregues a Ibèria⁵. Vàrem creure convenient articular la monografia en dos blocs.

El primer bloc té un caràcter més general, amb quatre contribucions que ajuden a centrar el tema. Una primera contribució, aquesta que esteu llegint, serveix com a introducció, abordant breument la problemàtica de les àmfores gregues a Ibèria. En un segon treball, Mark L. Lawall reflexiona sobre la producció i comercialització de les àmfores gregues orientals a Occident. Una tercera contribució, de Leandro Fantuzzi, Evangelia Kiriati, Miguel Ángel Cau-Ontiveros i Xavier Aquilué, ofereix un repàs a l'aplicació de l'arqueometria en la recerca de les àmfores gregues, destacant la importància i la necessitat de la realització de les anàlisis arqueomètriques per avançar en la correcta identificació i caracterització d'aquests objectes, tant als centres de fabricació com als centres de recepció i de consum, així com per determinar els productes que van transportar. Tanca aquest primer bloc, una darrera contribució de Giuseppe Montana, Luciana Randazzo i Babette Bechtold que ens mostra els excel·lents resultats científics obtinguts amb l'aplicació d'una metodologia interdisciplinària als centres productors amfòrics, en aquest cas amb l'exemple dels tallers ceràmics sicilians d'Himera, Selinunt i Agrigent.

El segon bloc d'aquest volum, es plantejava com una anàlisi actualitzada de la presència de les àmfores gregues documentades al territori peninsular d'Ibèria i de les illes Balears. Volíem saber, amb articles de síntesi, quines àmfores estaven presents al territori, les seves cronologies, els circuits comercials dels quals havien format part i altres aspectes generals relacionats amb la història econòmica. Per raons operatives, vàrem repartir l'estudi del territori seguint aproximadament les divisions administratives actuals, incloent, com no podia ser d'una altra forma, Portugal. D'aquesta manera, l'actual territori de Catalunya, al nord-est peninsular, compta amb diferents contribucions que analitzen la presència de les àmfores gregues al seu territori. La ciutat grega d'*Emporion* és estudiada per l'equip del MAC-Empúries format per Marta Santos, Pere Castanyer, Elisa Hernández i Joaquim Tremoleda. L'*oppidum* ibèric d'Ullastret, proper al jaciment emporità, és presentat per David Asensio, Ferran Codina, Pau Menéndez i Gabriel de Prado del MAC-Ullastret. Les àmfores gregues de la colònia grega de *Rode* i dels assentaments

4 La Base Documental del Centre Iberia Graeca (www.iberiagraeca.org) intenta ser una eina de gestió eficaç dels materials grecs publicats procedents de la península Ibèrica.

5 En la línia de les dues monografies anteriors del Centre Iberia Graeca. La primera, sobre novetats en la recerca de la ceràmica grega peninsular, realitzada en homenatge a la Dra. Glòria Trias, amb motiu dels 50 anys de la publicació del seu llibre *Cerámicas griegas de la Península Ibérica* (Aquilué, Cabrera i Orfila 2017); i la segona, sobre l'estat de la qüestió de la moneda grega a Ibèria (Aquilué i Ripollès 2022).

indigets són comentades per Xavier Aquilué i Antonio Rojas. També la difusió cap al territori central de l'actual Catalunya, coincidint aproximadament amb la Laietània, és objecte d'atenció per part de Marc Guàrdia i Joan Francesc Farré, així com la seva distribució a les comarques de l'actual Tarragona queda coberta gràcies a la contribució de David Asensio. També les dades proporcionades per Jordi Principal i Guillermo Pascual, sobre les terres de Lleida, i les de José Fabre, sobre l'actual Aragó, permeten constatar la poca penetració de les àmfores gregues cap a l'interior de la península Ibèrica. Seguint la costa del llevant peninsular cap al sud, i a l'actual Comunitat Valenciana, disposem de la contribució de Guillermo Pascual i José Pérez Ballester. També les troballes de l'actual Regió de Múrcia afloren gràcies al treball de María M. Ros, Benjamín Cutillas, Carlos García Cano i Sebastián F. Ramallo. El sud de la península Ibèrica, a l'actual Andalusia, es divideix en dues aportacions. La franja mediterrània és analitzada per Eduardo García Alfonso i Jesús Jacinto. Per la seva banda, Darío Bernal-Casasola, Ángel Muñoz i José J. Díaz reflexionen sobre les àmfores gregues i les seves imitacions en la zona de l'estret de Gibraltar. A aquesta visió, s'afegeix l'article de Fernando González de Canales dedicat a les troballes gregues realitzades a l'empori tartèssic d'Huelva. La distribució a la façana atlàntica d'Ibèria, es pot resseguir gràcies a la contribució d'Adolfo Fernández i Alba Rodríguez que repas-sen les troballes al nord-oest peninsular coincidint amb l'actual Galícia, i la dels nostres col·le-gues portuguesos, Ana M. Arruda, Rui Morais i Daniela Ferreira, que ens acosta a la distribució d'àmfores gregues a l'actual Portugal. Finalment, les illes Balears són representades amb dues contribucions: una breu síntesi de les troballes realitzades a Mallorca i Menorca per part de Joel Bellviure i Miguel Ángel Cau-Ontiveros, i un estudi específic sobre els materials trobats a les Pi-tiüsses per part de Joan Ramon. Tanquen el volum unes breus conclusions per part dels editors que pretenen sintetitzar els trets fonamentals sobre la distribució d'àmfores gregues a Ibèria a partir del coneixement que proporcionen els treballs presentats.

Pensem que aquests articles en el seu conjunt serviran de base per copsar quin és l'estat actual dels nostres coneixements sobre el comerç grec a través de les àmfores a la península Ibè-rica, quins són els problemes que es plantegen a la investigació actual i cap a quina direcció cal conduir els futurs projectes de recerca per intentar resoldre els interrogants plantejats.

No podem tancar aquesta breu introducció sense mostrar el nostre agraïment a tots els col·legues que han col·laborat de forma desinteressada en aquest volum. Sabem que han realit-zat un esforç considerable per sintetitzar, en les poques pàgines disponibles, tota la informació i resultats de les seves recerques. I som conscients també de la dificultat que els ha suposat compaginar les seves tasques diàries amb la redacció de la contribució que presenten en aquest llibre. El nostre agraïment més sincer.

Des d'un punt de vista més institucional volem també agrair el recolzament de les nostres administracions. Al Museu d'Arqueologia de Catalunya, del qual depèn el Centre Iberia Graeca, per una banda, i a la ICREA i a la Universitat de Barcelona, per l'altra, per deixar-nos dedicar part de la nostra tasca de recerca a l'edició d'aquest volum. La seva publicació ha estat possible gràcies al context de treballs comuns existent entre el Centre Iberia Graeca i l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona, el qual s'ha traduït en la signatura, el passat mes de juliol, d'un conveni de col·laboració entre el Museu d'Arqueologia de Catalunya i la Universitat de Barcelona a través del seu Institut d'Arqueologia. Esperem que sigui la prime-ra de moltes altres actuacions futures que deixin uns resultats tangibles i que ajudin a avançar en el coneixement de la nostra història.

No ens resta més que convidar-vos a llegir aquest volum que pretén només posar a l'abast en una única monografia la informació que disposem sobre la distribució de les àmfores gregues

a la península Ibèrica i les Balears, com un primer pas per iniciar una recerca sistemàtica que pugui contribuir a entendre millor el comerç de productes de filiació grega a l'extrem occidental de la Mediterrània.

Bibliografia

- ALMAGRO, M. 1949: Cerámica griega gris de los siglos VI y V a. de J. C. en Ampurias, *Revista di Studi Liguri* 15, Bordighera, 62-122.
- ALMAGRO, M. 1953: *Las necrópolis de Ampurias*. Vol. I. *Introducción y necrópolis griegas*, *Monografías Ampuritanas* III, Barcelona.
- ALMAGRO, M. 1955: Tipología y cronología de las ánforas griegas de Ampurias, a: Tarradell, M. (ed.), *Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos español (Tetuán 1953)*, Tetuán, 289-295.
- AQUILUÉ, X. i RIPOLLÈS, P. P. (eds.) 2022: *La moneda grega a Ibèria. Seques i circulació monetària*. In memoriam Paloma Cabrera Bonet, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Centre Iberia Graeca, Barcelona.
- AQUILUÉ, X., CABRERA, P. i ORFILA, M. (eds.) 2017: *Homenatge a Glòria Trias Rubiés. Cerámicas griegas de la Península Ibérica: cinquanta anys després (1967-2017)*, Centre Iberia Graeca, Barcelona.
- ARRIBAS, A., TRÍAS, G., CERDÀ, D. i DE HOZ, J. 1987: *El barco de El Sec (Calvià, Mallorca)*. *Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1970: *Las ánforas romanas en España*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1978: *Cerámica romana, tipología y clasificación*, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1990: *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza.
- DE HOZ GARCÍA-BELLIDO, M.^a P. 2014: *Inscripciones griegas de España y Portugal*, *Bibliotheca Archaeologica Hispana* 40, Real Academia de la Historia, Madrid.
- DOMÍNGUEZ, A. J. i SÁNCHEZ, C. 2001: *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, Leiden.
- GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA, F., DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J., LLOMPART GÓMEZ, J. i MONTAÑO JUSTO, A. 2018: A new group of Archaic Greek Pottery ("Group H") manufactured in Tartessos (Huelva, SW of Spain), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 44, Madrid, 133-143.
- GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA, F. i LLOMPART GÓMEZ, J. 2023: *El antiguo emporio de Huelva (siglos X-VI a. C.)*. *Síntesis histórica y estudio de sus cerámicas griegas*, *Onoba Monografías* 14, Huelva.
- RAMON, J. 1981: *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Delegación del Ministerio de Cultura, Ibiza.
- RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 23, Eivissa.
- RAMON, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, *Instrumenta* 2, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RAMON, J., SÁEZ, A., SÁEZ, A. M. i MUÑOZ, A. 2007: *El taller alfarero tardoarcaico de Camposoto (San Fernando, Cádiz)*, *Arqueología Monografías*, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Sevilla.
- ROUILLARD, P. 1991: *Les Grecs et la Péninsule Ibérique du VIII^e au IV^e siècle avant Jésus-Christ*, *Publications du Centre Pierre Paris* 21, Paris.
- TRÍAS, G. 1967: *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, The William L. Bryant Foundation, Vol. I: *Texto* (1967), Vol. II: *Láminas* (1968), Valencia.

The Production and Westward Distribution of Greek Aegean and Pontic Amphoras (c. 750 to 150 B. C.)

MARK L. LAWALL

University of Manitoba

1. Introduction

Aegean transport amphoras found in the western Mediterranean have rarely drawn as much attention as they have in the past quarter century. The breadth of current work is noteworthy, including but not limited to Docter at Tartessos and Carthage (1997; 2000), Gassner at Velia (2003), Ben Jerbania in the Sahel (2011a; 2011b), Sacchetti in the Po valley (2012), and Bechtold at Carthage, Cossyra and elsewhere (2008; 2013; Bechtold and Docter 2010). Indeed, Gassner and Bechtold's efforts with the FACEM website (<https://facem.at>) have provided valuable new resources for scholars throughout the Mediterranean. Klug's (2013; 2023) statistical overview of amphoras at indigenous and Greek sites extends the traditional chronological focus of such studies into the 5th century. Sourisseau's work (2011) drove home the important implications of local production of Type A and Type B 'Corinthian' amphoras in the west.

The present volume, thus, appears at a time of heightened awareness of Aegean/Pontic scholarship in the west, and even of increasing attention to western amphoras found in the Aegean basin and up into the Black Sea (Lejpunskaja 1999; Lawall 2006; Okan 2014; Sáez Romero, Theodoropoulou and Belizón Aragón 2020; Sáez Romero 2022; Monachov 2021). It also comes at a time of significant change in Aegean/Pontic scholarship. My contribution here is intended to note some recent Aegean developments before turning to the west from an 'Aegeanist' perspective.

2. Amphora production in the Aegean basin

Aegean amphora research has often characterized its region as stylistically fragmented: each city produced its own, unique amphora shape as a means of advertising the amphora-borne products of that city. This paradigm was encouraged by close attention to those amphora producing cities that engaged in intensive use of amphora stamping, e.g., Thasos, Rhodes, Kos, and Knidos. The importance of the city of origin was often conveyed by their stamps, and their respective jars often differ from one another in terms of shape (Rauh, Autret and Lund 2013).

As research on amphora production sites, fabrics, and different (often unstamped) types has expanded since the late 1980s, the sharply fragmented and *polis*-focused nature of Aegean and Pontic amphora forms has given way to a paradigm of broad, regional styles. Thus, for much of the 5th and 4th centuries B. C. producers along the north Aegean coast from Pieria across the Chalkidike as far east as the Hellespont, and including the islands of Thasos, Samothrace and Lemnos all used a sharply outward pointing, wedge-shaped rim, conical body, and heavy flaring stem toe of varying heights (Lawall 1995: 116-176; Filis 2019a; 2020). Even with such a broadening in scholarly perspectives from specific cities to regional styles, amphora production in the Aegean basin rarely sees the same geographic breadth of shared styles as is often in the case in the western Mediterranean.

One exception to this contrast in the geographic breadth of Aegean as compared with western Mediterranean regional styles arises in the case of ‘Corinthian Types A and B’. The Type A amphoras, which can be traced as far back as the Middle Geometric period at Corinth, do seem identifiable with Corinthian fabric at least as a primary producer. Sourisseau (2011: 197-199, fig. 16), however, has identified a series of western jars of the same form at Himera, Camarina and perhaps Calabria, too. Even closer to Corinth itself, the variation visible in Corinthian Type A fabric (the label “Type A” captures some of this variation; Koehler 1981) may point to production among the Ionian islands. By the late Hellenistic period, especially by the mid 2nd century B. C., these jars are part of a broad ‘ovoid Republican’ form produced across the northern Peloponnese (Filis 2018; 2019b) and many areas to the west and southwest (García Vargas *et alii* 2019). The Corinthian Type B amphoras, on the other hand, are of a form that originates among Greek settlements in the western Mediterranean. From there, the style spreads across Sicily and southern Italy, and over to producers in the Adriatic and Ionian Sea regions, perhaps extending as far east as Corinth. For Types A and B, the locus of Corinth is just the easternmost point of an exceptionally wide geographical region (Sourisseau 2011: 201-202).

Amphora production in the Aegean basin and up into the Pontic region was by no means unchanging or consistent in practice from the mid 8th century through the mid 2nd century B. C. Each production zone has its own history: changing borders, changing uniformity within the regional style, changes in shapes, and changes in the apparent management and/or scale of amphora production. Such local histories are beyond the scope of this paper, but some specific issues in the history of Aegean and Pontic amphora production illustrate the complexities.

3. *Transportability*

In their most typical form, Aegean amphoras have fairly thin walls, minimizing the jar’s empty weight while maintaining sturdiness when filled. An easily held toe facilitated lifting and pouring. The jars are rarely more than a meter tall and tend to hold 25 to 30 liters; all relatively manageable for one person moving the jar or emptying it. The pointed base could nest among the shoulders of jars in the lower layer of a ship’s cargo.

Amphoras of the late 8th century and sometimes well into the 6th, however, could be larger, both in terms of capacity and height, with a broad and stable base, and thicker in the handles and walls. The early storage jars of Corinth (Pfaff 1988: 29-31; 1999: 66-67), subgeometric jars of the Thermaic Gulf region (Gimatidis 2010; 2017), and the SOS amphoras of Athens and Eritria (Johnston and Jones 1978; Pratt 2015) all dwarf later Archaic Aegean transport amphoras. Other early Archaic types, many of which remain scarcely studied in terms of typological classification, likewise stand out for their stability and generally heavy build (Dupont and Skarlatidou 2012). Over the course of the 7th century, various types –especially from the coast of Asia Minor and nearby islands such as Samos, Chios, and Miletos– develop tapered forms with smaller toes (Dupont 1998), more suited to stacking on shipboard and manhandling on dockside.

A slow adopter is the Attic SOS amphora. Early 6th-century examples still show a very wide, flaring, ring base; and capacity around 60 liters (Johnston and Jones 1978: 134). As the form is simplified with less decoration, as it shifts to the “à la brosse” type through the second quarter of the 6th century, the form remains quite large. Only the latest form of the “à la brosse” amphora shows a very small, ring base, no longer sufficient for standing the vessel unsupported, thin walls, smaller handles, and a reduced capacity (Brann 1962: pl. 2, nos. 21-28 for SOS forms; Sparkes and Talcott 1970: pl. 64, nos. 1501, 1503, 1502 for the “à la brosse” sequence).

4. *Archaic to Classical*

The earliest decades of the 5th century mark a significant shift in Aegean amphora production. Many amphora producers along the coast of Asia Minor and the nearby islands ceased or reduced activity around the same time. The Ionian Revolt and its immediate aftermath are likely to blame; however, the impacts varied from place to place and the Revolt itself was never a monolithic phenomenon equally affecting all regions in the same way (see Neville 1979).

Chios, for example, which not only participated on the side of Miletos against the Persians but was ‘netted’ after the battle at Mykale, shows at most minimal interruption of amphora production after 494 B. C. The late 6th-century Chian type with a slightly bulging neck and extensive painted decoration is the only Chian form found in deposits associated with the Athenian clean-up after the Persian sack of 480 B. C. Deposits closed after 480 B. C. contain a new Chian type with a thicker rim, more pronounced bulge to the neck, and no painted decoration (Lawall 1995: 98). Amphora production on Chios likely experienced a brief interruption but restarted still with a clear memory of what a ‘Chian’ amphora should look like.

Klazomenai was abandoned (again? see Ersoy 2007) as a result of the Revolt, and the amphora record of that site ceases abruptly with the form carrying wide painted stripes commonly appearing in late 6th-century contexts. Production at or around Klazomenai does not reappear until the late 5th century with a form entirely unlike the late archaic forms (Hasdağlı 2012). While Klazomenian amphoras are often seen in export contexts before c. 500 B. C., these late 5th- and 4th-century jars rarely appear outside the region of the site itself (Lungu 2013; Atila and Okan 2016).

The Revolt’s impact on amphoras of the Ionian heartland is more uncertain. At the end of the 6th century, two main shapes were being produced and exported from Ionia: 1) a form with a short neck, thick rounded or echinoid rim and ring base, and 2) a form with a taller neck, thick rounded rim, bobbin-shaped body and heavy knob toe. Miletos, Ephesos, Samos, and Teos –likely among many others in the vicinity– all participated in this production (Dupont 2019; Kerschner and Mommsen 2005; 2022). The first form, in all its varieties, disappears c. 500 B. C. The bobbin-shaped form, on the other hand, which was produced at least partly on Samos and at Miletos, continues through the 5th century. There may be a reduction in scale of production in the first half of the 5th century with more examples later. When there is a resurrection of Ionian amphora production in the second half of the 5th century, the most common form is entirely new: a heavy mushroom rim amphora with a very wide body and knob toe. From the outset, these appear in a wide range of fabrics, suggestive of multiple producers.

Events of the very early 5th century not only caused significant interruptions to amphora production in the region, but also –perhaps indirectly– led to a reconfiguration of Aegean trade routes when exports from the region resumed later in the 5th century.

5. *Alphabetic and systematic stamping*

A hallmark of Aegean and Pontic transport amphoras is the systematic use of stamps indicating –variously– the place of production, the name of an eponymous magistrate, and/or another name traditionally termed the ‘fabricant’ (Garlan 2000). Such systematic stamping, however, does not arise until the very late 5th century at the earliest, or more likely within the first decade of the 4th century. Earlier stamping is limited to occasional use of isolated letters, abbreviated personal or place names, and images sometimes associated with the place of production

(e.g., images echoing coin types for Chios and Mende). Systematic stamping begins on Thasos in the 390s followed shortly thereafter by Heraclea Pontica (the priority of Thasos is not altogether certain). Other Pontic producers –first Sinope and later Chersonesos– then also take up systematic stamping practices through the 4th century well ahead of the practice in much of the Aegean. Many other northern Aegean producers like Akanthos, Samothrace, Ainos, Amphipolis, and Oisyme also used stamps, sometimes fairly often and with some complexity, but without the same duration or apparent scale seen at Thasos, Heraclea, Sinope, and Chersonesos. Late in the 4th century, more consistent stamping activity arises in the southern Aegean, at first tending to use only abbreviated names but increasing in specificity into the 3rd century. Rhodes is the best known of these, but Miletos, Samos and various producers in the region of Knidos also engaged in this growing southern Aegean practice (Lawall 2021).

Within this very broad-stroke narrative of development, however, there are many nuances. For example, while Thasos retains a closely controlled stamping system for more than two centuries, other northern producers' stamping practices are much more short-lived and never show the complexity and consistency of control as seen on Thasos. Likewise, the relatively brief period of Chian amphora stamping with a single name (and never the ethnic or any supplementary image) is quite different from the long-lived Rhodian practice of pairing the name of the priest of Halios with a 'fabricant' name, the name of the month, and sometimes an image. Knidos does not offer such complex stamps until the 2nd century. In some regions, such as the Troad (Lawall 2019), brief periods of stamping arise for local production of very limited export distribution. It is difficult, therefore, to imagine that the same (now lost) systems of control, taxation, or other monitoring lay behind all Aegean and Pontic amphora stamps. The Greek world was always a patchwork of different systems of governance and fiscal management.

6. *The southeastern Aegean*

The emergence of systematic stamping in the early Hellenistic southern Aegean was accompanied by a striking degree of diversity in shapes in the region. The mushroom-rim *koiné* that had existed since the mid 5th century began to break apart early in the 3rd. Rhodian, Koan and Knidos-region amphoras take up new forms, sometimes multiple new forms appear in one narrow region like the island of Rhodes itself (Palamida *et alii* 2016). By the late 3rd century, this period of experimentation ends with distinctive forms for each of the three major Hellenistic producers, Rhodes, Kos and Knidos. Other producers, like Ephesos and perhaps Samos, continue to use the mushroom rim form (Grace 1971; Lawall 2004b). Such a narrowing of the amphora form to a particular region could be seen as an effort to advertise or brand the products of that region (Dündar 2021). Equally, the structure of production –how practices were passed among potters and across regions– may have shifted perhaps with less mobility or less communication across broad geographies. The definition and explanation of such changes remain to be explored. The tempting explanation of 'marketing' has unfortunately discouraged consideration of alternatives.

In sum, Aegean amphora production moved unevenly towards shapes more suited to bulk transport by sea. Markings on the amphoras, whether stamps or other marks applied before firing or graffiti incised later in the jar's life, betray variability in the process of managing production and/or distribution even late in the Hellenistic period. Shapes correlate only loosely to specific *poleis* apart from certain notable exceptions. The exceptionally city-specific amphora shapes often appear in the Hellenistic period; their producers are more likely to use some sort of

stamping system. A note of caution should be emphasized here: stamped handles are much more commonly documented by modern archaeologists than any other amphora fragment, so the visibility of producers like Rhodes, Kos and Knidos may be exaggerated. If the current impression is correct, however, and if there is a significant development in the organization of amphora production in the Hellenistic period, it is worth considering whether there is a concurrent indication of changing practices related to the long-distance distribution of those jars.

7. *Westward*

An unbroken historical overview of Aegean shipping westward from the Archaic through Hellenistic periods has yet to be written. Klug's (2013; 2023) work offers an overview covering the 8th through 5th centuries including Greek settlements, cult sites, non-Greek sites, and rural territories. She faced the daunting task of rendering comparable a vast number of seemingly incompatible data sets (roughly 250 sites). Across many sites where chronological comparison was possible over multiple periods or phases, the mid 6th century is often a tipping point from a dominance of Corinthian Type A, Attic SOS, and some Western Greek types to a dominance of Western Greek types alone. Klug notes that non-Greek settlements often show a similar involvement in distribution systems as rural Greek regions. Greek settlements, especially in the earlier periods, show a wider range of imports presumably a result of more direct access to long-distance shipping.

Klug's observation of the consistent presence of Corinthian A amphoras alongside Western Greek types (which likely include 'Corinthian' Type B in the later 6th century) could be used to argue that both Types A and B should be considered as part of a broad regional style spanning roughly the Corinthia westward at least to Sicily and up to Massalia. The longstanding awareness that Corinthian Type B very closely resembles many western Mediterranean, Greek forms, and the emerging awareness even of western production of Type A forms support such a perspective. We could then treat the Type A presence as just as much simply 'regional trade' as the Western Greek presence.

From such a perspective, the Attic and far less common 'Lakonian' types are the nearest Aegean, 'long-distance' imports. For the Aegean basin itself, especially before the mid 6th century inflection point noted above, Klazomenian jars are notably present (though rare) on early wrecks (e.g., Braccetto, Di Stefano 1993-1994: 123, fig. 11; Bon Porté I, Pomey and Long 1992: 191-192, fig. 4). Samian (and surely other Ionian producers) conical forms with short necks are often encountered in the west. Other east Greek types including echinoid-rimmed Milesian, possible southern Ionian strap-handled jars, early Chian and Lesbian types are extremely rare. Echoes of this pattern are even attested near Emporion and Tartessos (Miró 1989: 36-43; Docter 1997; Santos Retolaza 2010). Further to the point of considering these imports as somehow different from Corinthian Types A and B; the Attic jars more often carry 'verbal' graffiti while 'Corinthian' jars carry numbers or isolated letters (Johnston 2004; Lawall 2021). The East Greek jars are not as 'vocal' as the Attic examples (Johnston 2004). Such a difference in marking practices may reflect different social processes underlying the distribution patterns.

Over the latter half of the 6th century, especially toward the end of the century, the Aegean imports become more diversified even if they are even further outnumbered by the regional products. The Pointe Lequin IA wreck, c. 510 B. C., is the best case (Long, Miró and Volpe 1992); the Gela I wreck from perhaps a decade later likewise foregrounds Aegean, East Greek amphora types (Panvini 2001); and similarly diverse assemblages appear on land at Caere (Boss 1993),

Gravisse (Di Miceli and Fiorini 2019), and Megara Hyblaea (Gras, Tréziny and Broise 2004). Not only are Chian amphoras far better represented in these later assemblages than those seen from the early Archaic period, but also northern Aegean forms begin to appear.

For the Classical period, on the other hand, the Aegean imports seem quite sparse indeed, especially for the first half of the 5th century. An early 5th-century Chian rim published from Metaponto might be better conceived as part of the late 6th-/early 5th-century pattern described above (Swift 2018: 899, nos. PZAmp 31-32). Otherwise, one must look to the mid to late 5th-century Chian and Mendean (and likely other northern producers) amphoras at Megara Hyblaea for multiple examples of Aegean imports in this period (Sourisseau 2018). Latest 5th or earliest 4th century Aegean jars are well-known from the Porticello wreck (Eiseman and Ridgway 1987), Motya, Carthage (Bechtold 2008), and other sites in the Sahel (Ben Jerbania 2011a; 2011b), and in a very rare instance of a late 5th century Chian amphora, Emporion (Tremoleda and Santos 2013: 62, fig. 1.2).

Spina, Adria and the Po valley offer an exception to this pattern. There, Sacchetti (2012) documents a very wide range of Aegean amphora types of the late 6th and 5th centuries, with a wide variety of north Aegean and southeastern Aegean types alongside 'Corinthian Types A and B'. Chian material is surprisingly rare, and Lesbos and its vicinity is not represented. Worth further exploration is the clear difference between the Po valley and the southern Adriatic and Ionian sea regions, where Aegean-basin imports remain very poorly attested.

Through the 4th century, the record of Aegean imports at sites in the western Mediterranean remains quite sparse. One challenge is the distinction between mushroom-rim amphoras of this period being imported from the Aegean as opposed to the mushroom-rims identified with the Greco-Italic class. The numbers of imported examples are never very high but may be noted at, for example, Metaponto (Swift 2018: 902, nos. PZAmp 39-40), Megara Hyblaea (Sourisseau 2018: fig. 45, nos. 104, 105, 108), and Carthage (Bechtold 2008: 114-115, cat. no. 62), and most plentiful on the El Sec shipwreck (at least as published in the late 1980s, see Cerdá 1987; 1989).

Indeed, the assemblage published from El Sec raises two significant points in considering the understanding of late Classical East-West trade. First, it is a case of one. No other contemporary cargo in the western Mediterranean offers a parallel. Second, the mix of forms as published in the late 1980s is difficult to reconcile with the idea of one, chronologically homogenous cargo. Some forms, as was argued at the time, do seem to date to the mid 4th century, but others would be much more expectable in the later decades of that century (Lawall 2004a).

The apparently sparse record of Aegean amphora imports found in the western Mediterranean continues until the very late 3rd century B. C. A very few early Hellenistic Rhodian stamped amphoras are reported from Carthage, though even there and even with such visible artifacts as Rhodian stamped handles, the numbers only increase in the last third of the 3rd century (Lund 1993). The western Mediterranean, even starting as far east as the Adriatic Sea, was never a major destination for Rhodian stamped amphoras; only 1.40% of finds recorded in the vast files of Virginia Grace (pre 1994) come from that region. For other Hellenistic producers, examples from the west never exceed 1% of the totals known (and in many cases only single stamps are recorded, see Panagou 2016).

From the late 3rd through the early 1st century B. C., Rhodian amphoras remain the most common of the Aegean imports in the west, though the other types should also be noted, other unstamped types likely remain unidentified. The likelihood that the land-site record is not yet providing the full range of evidence for Hellenistic Aegean imports is raised by the late 3rd-century Sanguinaire A wreck and its cargo including 78 Greco-Italic amphoras, 47 Rhodian,

20 Punic, 7 Massaliote, and 16 other likely Aegean imports including examples from Kos, Knidos, and the northern Peloponnese (Cibecchini *et alii* 2012). The striking diversity of amphora types present on the Sanguinaire A wreck stands in contrast to the slightly later Lazaret wreck, which included four Rhodian amphoras (including legible stamps of the fabricants Diskos and Philainos, both with known ‘careers’ only starting c. 189 B. C.) along with a fractional Koan amphora and two possible Knidian jars (De Nicolás 1973: 168-170, pl. 1. A1-A10; 1979: 11-12, fig. 5). The main cargo, however, comprised Greco-Italic amphoras. And yet, that range of different types present at Sanguinaire A is echoed among later finds at Pompeii, where a multi-national team including Aegean amphora specialists has likewise documented the expectable numbers of Rhodian amphoras but also Koan, Knidian, northern Peloponnesian, and possible Pamphylian amphoras (Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba and Finkielsztejn 2007). Whether such a range of Aegean imports is typical of other sites across the western Mediterranean remains to be seen.

8. *The more things change...*

I noted earlier the increased levels of organization that seemed to surround Hellenistic amphora production in the Aegean thus raising the possibility that long-distance shipping developed, too. Certainly, the numbers of known shipwrecks in the Mediterranean seem to rise throughout the period covered here; more recent discoveries have not altered that basic pattern. It is tempting to link these two concurrent shifts –more organization surrounding production and a greater scale of shipping– with greater organization responding to or facilitating greater scale of activity.

The archaeological evidence in the western Mediterranean should cast some uncertainty on that conclusion and remind us of the likely complexity underpinning the long span of socio-economic history in question. The record of Hellenistic wrecks in the west offers few instances of diverse Aegean cargoes to match earlier cases such as Pointe Lequin IA, Gela I or, later, El Sec. On land, too, the record of Hellenistic Aegean imports has difficulty matching the diversity of the late Archaic period. At any rate, that is the current state of research; the more attention is paid to fragments without stamps, the more Aegean imports may appear at sites in the western Mediterranean.

References

- ATILA, C. and OKAN, E. 2016: New Observations about Fourth Century BC Clazomenian Trade Amphoras, *Arkeoloji ve Sanat* 151, Istanbul, 53-64.
- BECHTOLD, B. 2008: *Observations on the amphora repertoire of Middle Punic Carthage*, *Carthage Studies* 2, Gent.
- BECHTOLD, B. 2013: Distribution Patterns of Western Greek and Punic Sardinian Amphorae in the Carthaginian Sphere of Influence (6th-3rd century BCE), in: Docter, R. F. (ed.), *Carthage Studies* 7, Gent, 43-120.
- BECHTOLD, B. and DOCTER, R. F. 2010: Transport amphorae from Punic Carthage: An overview, in: Nigro, L. (ed.), *Motyá and the Phoenician ceramic repertoire between the levant and the West* 9th-6th

- century BC, *Proceedings of the International Conference held in Rome, 26th February 2010*, Roma, 85-116.
- BEN JERBANIA, I. 2011a: Amphores grecques des tombes puniques du Sahel, Tunisie, *Rivista di Studi Fenici* 39, Roma, 81-97.
- BEN JERBANIA, I. 2011b: Les amphores commerciales dites 'Solocho II' trouvées en Tunisie et les circuits de diffusion, in: Docter, R. F. (ed.), *Carthage Studies* 5, Gent, 75-88.
- BOSS, M. 1993: Die Transportamphoren, in: Cristofani, M. (ed.), *Caere 3.2. Lo scarico arcaico della vigna parrochilae, parte II*, Roma, 319-349.
- BRANN, E. 1962: *Late geometric and proto-Attic pottery*, The Athenian Agora VIII, Princeton.
- CERDÁ, D. 1987: Las ánforas de la nave de El Sec, in: Arribas, A., Trías, G., Cerdá, D. and de Hoz, J., *El Barco de El Sec (Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca, 401-499.
- CERDÁ, D. 1989: El Sec: La cerámica ática de barniz negro y las ánforas, in: Rouillard, P. and Villanueva-Puig, M.-Chr. (eds.), *Grecs et Ibères au IV^e siècle av. J.C. Commerce et iconographie*, Revue des Études Anciennes LXXXIX, Paris, 51-92.
- CIBECCHINI, F., CAPELLI, C., FONTAINE, S. and ALFONSI, H. 2012: Nouvelles considerations sur la cargaison de l'épave Sanguinaires A (Ajaccio, Corse du Sud), *Archaeonautica* 17, Aix-en-Provence, 31-69.
- DE NICOLÁS, J. C. 1973: État actuel de l'archéologie sous-marine a Minorque (Baléares), *Cahiers d'archéologie subaquatique* 2, Fréjus, 167-174.
- DE NICOLÁS, J. C. 1979: *Le nave romana de edad republicana del Puerto de Mahón (Menorca, Baleares)*, Mahón.
- DI MICELI, A. and FIORINI, L. 2019: *Le anfore da trasporto dal santuario greco di Gravisca*, Pisa.
- DI STEFANO, G. 1993-1994: Il relitto di punta Braccetto (Camarina). Gli emporia e i relitti di età arcaica lungo la costa meridionale della Sicilia, *Kokalos* 39-40, Palermo, 111-133.
- DOCTER, R. F. 1997: *Archaische Amphoren aus Karthago und Toscanos. Fundspektrum und Formentwicklung. Ein Beitrag zur phönizischen Wirtschaftsgeschichte*, Ph. D. thesis Universiteit van Amsterdam.
- DOCTER, R. F. 2000: East Greek Fine Wares and Transport Amphorae of the 8th-5th century BC from Carthage and Toscanos, in: Cabrera Bonet, P. and Santos Retolaza, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica. Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 63-88.
- DÜNDAR, E. 2021: The Mushroom-Rimmed Amphora as an Indicator of Hekatomnid regional Hegemony. An Analysis of Production Patterns Based on a Back-Filled Deposit at Patara, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 136, Berlin, 111-150.
- DUPONT, P. 1998: Archaic East Greek Trade Amphoras, in: Cook, R. M. and Dupont, P., *East Greek Pottery*, London, 142-192.
- DUPONT, P. 2019: Archaic East Greek Transport Amphorae: Secure Advances and Muddles. An Assessment, in: Tsetskhladze, G. R. and Atasoy, S. (eds.), *Settlements and necropoleis of the Black Sea and its hinterland in antiquity. Select papers from the third international conference 'The Black Sea in antiquity and Tekkeköy: An ancient settlement on the southern Black Sea Coast', 27-29 October 2017, Tekkeköy, Samsun*, Oxford, 52-68.
- DUPONT, P. and SKARLATIDOU, E. 2012: Archaic Transport Amphoras from the First Necropolis of Clazomenian Abdera, in: Tiverios, M., Misailidou-Despotidou, V., Manakidou, E. and Arvanitaki, A. (eds.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.)*, Thessaloniki, 253-264.

- EISEMAN, C. J. and RIDGWAY, B. S. 1987: *The Porticello Shipwreck: A Mediterranean Merchant Vessel of 415-385 B.C.*, College Station.
- ERSOY, Y. E. 2007: Notes on history and archaeology of early Clazomenae, in: Cobet, J., von Graeve, V., Niemeier, W.-D. and Zimmerman, K. (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposion Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999*, Milesische Forschungen V, Mainz, 149-178.
- FILIS, K. 2018: Ενσφράγιστοι εμπορικοί αμφορείς από το Αίγιο, in: *Θ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: Θεσσαλονίκη, 5-9 Δεκεμβρίου 2012*, Πρακτικά, Athens, 407-421.
- FILIS, K. 2019a: Τα τοπικά εργαστήρια και οι εισαγωγές εμπορικών αμφορέων στο Βόρειο Αιγαίο στους κλασικούς χρόνους. Εμπορικά δίκτυα και αγορές καταναλωτικών αγαθών, in: Manakidou, E. and Avramidou, A. (eds.), *Η κεραμική της κλασικής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (480-323/300 π.χ.)*. Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 17-20 Μαΐου 2017, Thessaloniki, 243-261.
- FILIS, K. 2019b: The ovoid amphorae from Aigion, in the north-west Peloponnese. The connections with Corinth and Brindisi area, in: García Vargas, E., Roberto de Almeida, R., Cesteros, H. and Sáez Romero, A. M. (eds.), *The ovoid amphorae in the central and western Mediterranean: between the last two centuries of the Republic and the early days of the Roman empire*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery XIII, Oxford, 3-34.
- FILIS, K. 2020: Η παραγωγή των βορειοαιγαϊακών αμφορέων: μορφολογία-ιδιότητες-προορισμός/The production of North Aegean amphorae: morphology-properties-purpose, in: Drougou, S. (ed.), *Κεραμεία Τεχνίτες και Εργαστήρια. I' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική Pottery Workshops Craftsmen and Workshops. 10th International Scientific Meeting on Hellenistic Pottery*, Athens, 156-196.
- GARCÍA VARGAS, E., ROBERTO DE ALMEIDA, R., GONZÁLEZ CESTEROS, H. and SÁEZ ROMERO, A. M. (eds.) 2019: *The Ovoid Amphorae in the Central and Western Mediterranean between the Last Two Centuries of the Republic and the Early Days of the Roman Empire*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery XIII, Oxford.
- GARLAN, Y. 2000: *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre erudition et idéologie*, Paris.
- GASSNER, V. 2003: *Materielle Kultur und kulturelle Identität in Elea in spätarchaisch-frühklassischer Zeit. Untersuchungen zur Gefäß- und Baukeramik aus der Unterstadt (Grabungen 1987-1994)*, Archäologische Forschungen VIII, Vellia-Studien II, Vienna.
- GIMATZIDIS, S. 2010: *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze-bis zur klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa XXVI, Rahden.
- GIMATZIDIS, S. 2017: Πρώιμοι ελληνικοί εμπορικοί αμφορείς και οικονομία στο βόρειο Αιγαίο, in: Mulliez, D. (ed.), *Thasos. Métropole et colonies*, Recherches franco-helléniques V, Paris, 259-292.
- GRACE, V. R. 1971: Samian amphorae, *Hesperia* 40, Princeton, 52-95.
- GRAS, M., TRÉZINY, H. and BROISE, H. 2004: *Mégara Hyblaea 5. La ville archaïque. L'espace urbain d'une cité grecque de Sicile Orientale*, Rome.
- HASDAĞLI, I. 2012: The Assessment of the 4th Century BC Finds from Three Wells Uncovered at Clazomenae HBT (Hambi Balaban Tarlasi) Sector, *Olba* 20, Mersin, 119-164.
- JOHNSTON, A. W. 2004: Amphorae and text, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 116, Roma, 735-760.

- JOHNSTON, A. W. and JONES, R. E. 1978: The 'SOS' Amphora, *Annual of the British School at Athens* 73, Athens, 101-141.
- KERSCHNER, M. and MOMMSEN, H. 2005: Transportamphoren milesischen Typs in Ephesos. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zum Handel im archaischen Ionien, in: Brandt, B., Gassner, V. and Ladstätter, S. (eds.), *Synergia. Festschrift für Friedrich Krinzinger*, Vienna, 119-130.
- KERSCHNER, M. and MOMMSEN, H. 2022: Teos in the Geometric and Archaic period: a major production center of pottery in North Ionia, in: Tsetskhladze, G. R. (ed.), *Ionians in the West and East, Proceedings of an International Conference 'Ionians in the East and West'*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Empúries/L'Escala, Spain, 26-29 October, 2015, Colloquia Antiqua XXVII, Leuven, 169-213.
- KLUG, R. D. 2013: *Griechische Transportamphoren im regionalen und überregionalen Handel. Untersuchungen in griechischen und nicht-griechischen Kontexten in Unteritalien und Sizilien vom 8. bis zum 5. Jh. v. Chr.*, Rahden.
- KLUG, R. D. 2023: Transport Amphorae and the Historical Space: Similarities and Differences in the Distribution of Transport Amphorae in Sicily and South Italy, in: Bentz, M. and Heinzelmann, M. (eds.), *Sessions 4-5, Single Contributions. Archaeology and Economy in the Ancient World* 54, Heidelberg, 343-356.
- KOEHLER, C. G. 1981: Corinthian Developments in the Study of Trade in the Fifth Century, *Hesperia* 50, Princeton, 449-458.
- LAWALL, M. L. 1995: *Transport amphorae and trademarks: Imports to Athens and economic diversity in the 5th c. B.C.* Ph.D. diss. University of Michigan.
- LAWALL, M. L. 2004a: Amphorae without stamps: chronologies and typologies from the Athenian Agora, in: ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική. Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000, Athens, 445-454.
- LAWALL, M. L. 2004b: Archaeological context and Aegean amphora chronologies: a case study of Hellenistic Ephesos, in: Eiring, J. and Lund, J. (eds.), *Transport amphorae and trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the international colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Monographs of the Danish Institute at Athens V, Aarhus, 171-188.
- LAWALL, M. L. 2006: Consuming the West in the East: Amphorae of the western Mediterranean in Athens before 86 BC, in: Lund, J., Malfitana, D. and Poblome, J. (eds.), *Old Pottery in a New Century. Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies, Catania, 22-24 April 2004*, Catania, 265-286.
- LAWALL, M. L. 2019: Alkanor: Amphora Stamps Beyond the Polis, in: Badoud, N. and Marangou, A. (eds.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 139-146.
- LAWALL, M. L. 2021: Markings on Greek Transport Amphorae, 8th through 1st centuries BC, in: Brokaert, W., Delattre, A., Dupraz, E. and Estarán Tolosa, M. J. (eds.), *L'épigraphie sur céramique. L'instrumentum domesticum, ses genres textuels et ses fonctions dans les sociétés antiques*, Hautes études du monde Gréco-Romain LX, Geneva, 71-116.
- LEJPUNSKAJA, N. A. 1999: Quelques problèmes amphoriques à Olbia Pontique aux VI^e - I^{er} s. av. n. è., in: Garlan, Y. (ed.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Aix-en-Provence, 231-239.
- LONG, L., MIRÓ, J. and VOLPE, G. 1992: Les épaves archaïques de la Pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var). Des données nouvelles sur le commerce de Marseille à la fin du VI^e et dans la première moitié du V^e s. av. J.-C., in: Bats, M., Bertucchi, G.,

- Conges, G. and Tréziny, H. (eds.), *Marseille grecque et la Gaule*, Études Massaliètes III, Lattes and Aix-en-Provence, 199-234.
- LUND, J. 1993: Rhodian amphorae as evidence for the relations between late Punic Carthage and Rhodes, in: Guldager Bilde, P., Nielsen, I. and Nielsen, M. (eds.), *Aspects of Hellenism in Italy*, Acta Hyperborea V, Copenhagen, 359-375.
- LUNGU, V. 2013: Archives de John Cook sur les amphores de transport. Timbres amphoriques, in: Buzoianu, L., Dupont, P. and Lungu, V. (eds.), *PATABS III: Production et commerce amphoriques en Mer Noire, Actes de la Table Ronde internationale de Constanța, 6-10 octobre 2009*, Constanța, 97-129.
- MIRÓ, J. 1989: Ánforas arcaicas en el litoral catalán. Un estudio acerca de las primeras importaciones de vino en Cataluña (625-500 a. C.), *Archivo Español de Arqueología* 62, Madrid, 21-70.
- MONACHOV, S. JU. 2021: The discovery of a Greco-Italic amphora from the Black Sea Region, *Pontica* 54, Constanța, 295-305.
- NEVILLE, J. 1979: Was there an Ionian Revolt? *The Classical Quarterly* 29, Cambridge, 268-275.
- OKAN, E. 2014: Phokaia'da Ele Geçen Etrüsk Ticari Amphoralari, *Cedrus* 11, Antalya, 27-40.
- PALAMIDA, H., SEROGLU, F., LAWALL, M. L. and GIANNIKOURI, A. 2016: The Emergence of "Hellenistic" Transport Amphoras: The example of Rhodes, in: Japp, S. and Kögler, P. (eds.), *Traditions and Innovations: Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, Vienna, 135-150.
- PANAGOÜ, T. M. 2016: Patterns of amphora stamp distribution. Tracking down export tendencies, in: Harris, E. M., Lewis, D. M. and Woolmer, M. (eds.), *The Ancient Greek Economy. Markets, households and city-states*, Cambridge, 207-229.
- PANVINI, R. 2001: *La nave greca arcaica di Gela e primi dati sul secondo relitto Greco*, Caltanissetta.
- PASCUAL BERLANGA, G., RIBERA I LACOMBA, A. and FINKIELSZTEJN, G. 2007: Las ánforas griegas y púnicas de recientes excavaciones en la regio VII de Pompeya, in: Pérez Ballester, J. and Pascual, G. (eds.), *Actas V Jornadas Internacionales de Arqueología Subacuática*, Valencia, 501-517.
- PFÄFF, C. A. 1988: A Geometric Well at Corinth: Well 1981-6, *Hesperia* 57, Princeton, 21-80.
- PFÄFF, C. A. 1999: The Early Iron Age Pottery from the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth, *Hesperia* 68, Princeton, 55-134.
- POMEY, P. and LONG, L. 1992: Les premiers échanges maritimes du Midi de la Gaule du VI^e au III^e s. av. J.-C. à travers les épaves, in: Bats, M., Bertucchi, G., Conges, G. and Tréziny, H. (eds.), *Marseille grecque et la Gaule*, Études Massaliètes III, Lattes and Aix-en-Provence, 189-198.
- PRATT, C. E. 2015: The 'SOS' amphora: an update, *The Annual of the British School at Athens* 110, Cambridge, 213-245.
- RAUH, N., AUTRET, C. and LUND, J. 2013: Amphora Design and Marketing in Antiquity, in: Frass, M. (ed.), *Kauf, Konsum und Märkte. Wirtschaftswelten im Fokus-Von der römischen Antike bis zur Gegenwart*, Philippika Marburger altertumskundliche Abhandlungen LIX, Wiesbaden, 145-181.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le nord de l'Italie. Échanges commerciaux entre les Apennins et les Alpes aux époques archaïque et Classique*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine X, Aix-en-Provence.
- SÁEZ ROMERO, A. M. 2022: Wine and Fish? A Preliminary Report on the Punic Amphorae from a Specialized Tavern of the Classical Period at Corinth, in: Lawall, M. L. (ed.), *Assemblages of Transport*

- Amphoras: From Chronology to Economics and Society, Panel 6.6, Archaeology and Economy in the Ancient World* 36, Heidelberg, 11-26.
- SÁEZ ROMERO, A. M., THEODOROPOULOU, T. and BELIZÓN ARAGÓN, R. 2020: Atunes púnicos y vinos egeos en una taberna de la Grecia clásica. Resultados iniciales del *Corinth Punic Amphora Building Project*, in: Celestino Pérez, S. and Rodríguez González, E. (eds.), *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo/ A Journey between East and West in the Mediterranean, Actas/Proceedings IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos/International Congress of Phoenician and Punic Studies*, vol. 2, MYTRA V, Mérida, 817-836.
- SANTOS RETOLAZA, M. 2010: *Emporion*. La nave de Cala Sant Vicenç y el comercio foceo en Occidente a finales de siglo VI a. C., in: Panvini, R., Guzzone, G. and Sole, L. (eds.), *Traffici, commerci e vie di distribuzione nel Mediterraneo tra Protostoria e v secolo a. C., Atti del Convegno Internazionale Gela, 27-28-29 maggio 2009*, Palermo, 243-254.
- SOURISSEAU, J.-CHR. 2011: La diffusion des vins grecs d'Occident du VIII^e au IV^e s. av. J.-C., sources écrites et documents archéologiques, in: Lombardo, M., Siciliano, A. and Alessio, A. (eds.), *La vigna di Dioniso. Vite, vino e culti in Magna Grecia, Atti del quarantanovesimo convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 24 - 28 settembre 2009*, Taranto, 145-252.
- SOURISSEAU, J.-CHR. 2018: Amphores de transport des v^e-iv^e s., in: Tréziny, H. (ed.), *Mégara Hyblaea 7. La ville classique, hellénistique et romaine*, Rome, 24-34.
- SPARKES, B. and TALCOTT, L. 1970: *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, The Athenian Agora XII, Princeton.
- SWIFT, K. 2018: Greek Transport Amphorae, in: Carter, J. C. and Swift, K. (eds.), *The Chora of Metaponto 7. The Greek Sanctuary at Pantanello* vol. II, Austin, 887-905.
- TREMOLEDA, J. and SANTOS, M. 2013: El comercio oriental en época helenística: los sellos anfóricos, in: Paz de Hoz, M. and Mora, G. (eds.), *El Oriente Griego en la Península Ibérica. Epigrafía e Historia*, Biblioteca Archaeologica Hispana XXXIX, Madrid, 61-110.

The Role of Archaeometry in the Study of Greek Amphorae

LEANDRO FANTUZZI

Serra Hünter Fellow; ERAAUB, Institut of Archaeology, University of Barcelona

EVANGELIA KIRIATZI

Fitch Laboratory, British School at Athens

MIGUEL ÁNGEL CAU-ONTIVEROS

ICREA; ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona (IAUB), Universitat de Barcelona (UB); Chercheur Associé, Centre Camille Jullian, MMSH, CNRS/Université Aix-Marseille

XAVIER AQUILUÉ

Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya

1. Introduction

The analytical examination of ancient ceramics in general, and of transport amphorae in particular, have had an important development in Greece for several decades, as a result of the research carried out by Greek centres – notably the Fitch Laboratory of the British School at Athens (e.g., Jones 1986; Whitbread 1995) and the National Center for Scientific Research ‘Demokritos’ in Athens (e.g., Anno Hein’s works on Kos and Rhodes)— as well as by other research groups across the world with strong interest in Ancient Greece, which have contributed in the field of archaeometry with the study of Greek ceramics.

The large number of existing works that have incorporated the application of instrumental analytical techniques for the study of Archaic to Hellenistic amphorae of the Greek world have enabled to better understand various fundamental aspects that were difficult to address using the most traditional approaches based on the visual examination (i.e. typologies, decorations, epigraphy, macro-fabrics, etc.) of the amphorae. Archaeometric investigations have made it possible to determine, among other important aspects, the production areas of various types of Greek amphorae that were traded, the technical and functional characteristics linked to their manufacture, and the products they contained, which were the true protagonists of commercial transactions.

2. The study of provenance and technology: inorganic analysis

Among the studies on the application of inorganic analysis of the amphorae, a differentiation should be made between those that have focused on the characterisation of amphorae from production sites in various areas of the Greek world, and those dealing with the analysis of containers found in consumption sites or any other context outside the production area (e.g., shipwrecks). The goal of the former has usually been to establish compositional reference groups –RG– (Picon 1973; 1984) for the production sites, and in some cases also to investigate their manufacturing technology. Conversely, the latter have generally sought to characterize the amphorae to determine their provenance, a task that is greatly facilitated when there are previously

defined compositional RG from production sites or at least compositional groups representative of certain areas. When these reference groups are not available the provenance adscription is extremely complex, and its interpretation depends on the comparison with the geological framework of each region and, ultimately, with the existing archaeological and epigraphic information.

Except for a few early examples based on thin section petrography (e.g., Farnsworth 1964; 1970; Etienne and Gautier 1983), the first studies involving the application of archaeometric techniques to examine Greek amphorae were generally oriented towards the chemical (elemental) analysis of the materials. For the chemical characterisation several techniques were used: Neutron Activation Analysis (NAA) (e.g., Sayre and Dodson 1957; Bieber *et alii* 1976; Farnsworth, Perlman and Asaro 1977; Clinkenbeard 1982; Slusallek, Burmester and Barker 1983; Newton *et alii* 1988), X-ray Fluorescence (XRF) (e.g., Stern and Descoedres 1977; Dupont 1982; 1983; 1986; Watson 1985; Empereur and Picon 1986a; 1986b; 1986c; Picon and Garlan 1986), or Optical Emission Spectroscopy (OES) (e.g., Boardman and Schweizer 1973; Johnston and Jones 1978). All these early works helped to characterise, for the first time, amphorae from production areas such as Corinth (e.g., Farnsworth 1964; 1970; Farnsworth, Perlman and Asaro 1977; Watson 1985; Newton *et alii* 1988), Corfu (e.g., Farnsworth, Perlman and Asaro 1977), Athens (e.g., Johnston and Jones 1978), Thasos (Slusallek, Burmester and Barker 1983; Watson 1985; Picon and Garlan 1986), the Sporades (e.g., Picon 1990), or central Aegean islands like Tinos (e.g., Etienne and Gautier 1983), Paros and Naxos (Empereur and Picon 1986b; 1986c), in addition to containers –especially from the Hellenistic period– from eastern Aegean areas like Rhodes, Chios, Lesbos, Kos and Knidos (e.g., Bieber *et alii* 1976; Peacock 1977; Clinkenbeard 1982; Dupont 1982; 1983; Slusallek, Burmester and Barker 1983; Watson 1985; Empereur and Picon 1986a). Richard E. Jones's (1986) book marked a turning point, offering a comprehensive and critical review of studies applying archaeological science to ancient Greek and Cypriot pottery. Within this work, Jones extensively examines existing archaeometric data for pottery and clays from numerous sites across the ancient Greek world, including a synthesis of previous studies and analysis of various unpublished works and data. This thorough examination encompasses Greek ceramics from the Neolithic to the Byzantine periods, including of course numerous data on ancient Greek amphorae, consolidating a wealth of information on these artifacts and their contexts.

The work by Jones (1986) remarked that most of the existing archaeometric studies on Greek amphorae had focused on chemical (elemental) analyses rather than on petrographic examination, despite the great utility of the latter for the study of coarse wares. For this reason, the book by Ian K. Whitbread (1995) on the petrographic and archaeological study of Greek transport amphorae¹ has left a great mark and it is still to this day the main reference work not only on this subject, but also on ceramic petrography studies in general, due to the detailed methodological system that he proposes for the description and analysis of petrographic fabrics (see Whitbread 1995: 365-396). Whitbread points out that the previous comprehensive chemical analyses of Greek amphorae, based on different analytical techniques (NAA, XRF), show, in some cases, problems in discriminating between amphorae from different areas due to overlapping compositions. For this reason, the author emphasizes the potential of petrographic analyses for the characterisation and provenance determination of Greek amphorae, especially when they can be combined with archaeological information (e.g., kilns, or stamped amphorae) and chemical analyses. In contrast with the very few previous petrographic studies on these

¹ Study that is derived from his PhD research (Whitbread 1987). See also: Whitbread (1986a; 1986b; 2018).

materials (see a review in Whitbread 1995: 48-49, and references therein), Whitbread's research enabled to characterise petrographically a large number of Greek amphora classes from different production areas (including the identification of a diversity of fabric classes in most of these): Corinthian, Rhodian, Knidian, Koan, prow-stamp group, Zenon group, Samian, Chian, Lesbian, Thasian, Mendean, Parmeniskos group, Parian and Sinopean amphorae. The contribution of ceramic petrography to address questions on provenance and technology for all these classes of Greek transport amphorae was thoroughly discussed by Whitbread. In the case of Corinthian amphorae, in addition to characterising the various types from Koehler's (1978; 1981; 1992) typology – Type A, Type A', and Type B – and shedding new light into the complex problem of the Corinthian and/or Corfiot origin of Type B, a more in-depth examination of technological issues linked to Corinthian ceramic production was presented, including the investigation of raw material procurement and processing techniques used by ancient potters (Whitbread 1995; see also Whitbread 1986b; 2003).

Since the seminal study by Whitbread (1995), numerous other studies have continued to investigate Greek amphorae through various archaeometric techniques, in order to better understand the compositional and technological characteristics of each production area. Some of these studies combined petrographic and chemical analyses to examine a broad range of Greek amphorae. For instance, De Domingo and Johnston (1997; 2003) characterised Chian, Samian, Milesian, Lesbian, Laconian, Corinthian (Types A and A') and Attic (SOS type) amphorae, mostly from consumption sites. Seifert (2004) characterised local amphorae from Miletus as well as various other Greek amphorae imported at the site. In their analysis of ceramics from Classical contexts in Kolonna (Aegina), Pentedeka, Georgakopoulou and Kiriatzi (2012) included the examination of various Greek transport amphorae, such as Chian, Lesbian, Mendean (and other northern Aegean) types, as well as "Corinthian" Types A, A' and B, and Solokha I amphorae from the southeastern Aegean or western Asia Minor. Other examples are the study by Kotsonas *et alii* (2017) on Chian, Lesbian, Attic SOS and Thermaic amphorae found in an early Archaic context (c. 700 B. C.) at Methone, or the analysis by Dündar (2017) of various stamped amphorae found in Patara, including likely regional (Lycian) containers.

In other studies, the focus has been placed on either the petrographic or the elemental characterisation of the amphorae. For instance, we can mention the petrographic examination of various Archaic amphorae in Mende (Moschonissioti *et alii* 2005) or in Ephesus² (Betina 2019), in both cases as part of broader studies including the analysis of other ceramic classes.

As concerns chemical analyses, we can highlight the NAA and pXRF study by Hein *et alii* (2021) on Hellenistic amphorae in Paphos, Cyprus (including various Cypriot, Koan, Knidian, Ephesian and Thasian containers, among others), the NAA analysis by Schwedt *et alii* (2006) of various ceramics – including amphorae – in Boetia, or the NAA study by Kuleff, Djingoya and Balabanoy (1998; Kuleff, Stoyanov and Pernicka 2007) on stamped amphorae from Thasos, Chios, Rhodes and the Parmeniskos group, found in Bulgarian Thrace.

Thasian amphorae have also been recently investigated through a multi-technique approach by Santos (2017; see also Santos *et alii* 2020). As regards the eastern Aegean area, petrographic and chemical (NAA, pXRF) studies of amphorae from Koan sites, including production sites like *Halasarna/Kardamaina* (Hein *et alii* 2008; Hein 2017; Hein and Kilikoglou 2017; Georgopoulou, Hein and Grigoropoulos 2018), allowed for a better characterisation of Koan amphorae, building upon previous archaeometric studies which had been focused on finds from

² For various Roman-period Greek amphora fabrics in Ephesus, see Bezechky (2013).

consumption sites or shipwrecks (e.g., Slusallek, Burmester and Barker 1983; Watson 1985; Empereur and Picon 1986a; Whitbread 1995; 2018; for other recent studies see Monsieur and De Paepe 2002; Mandrykina *et alii* 2021). Hellenistic Rhodian amphorae have also been deeply investigated through NAA and pXRF analyses in recent years (e.g., Kuleff, Djingoya and Balabanoy 1998; Palamida *et alii* 2016; Hein 2017; Hein and Kilikoglou 2017; for a recent review on archaeometric studies on Rhodian amphorae see Betina and Skaltsa 2018). The mechanical performance of different types of Hellenistic and Roman amphorae from Kos and Rhodes has also been recently studied through the finite element method (FEM) (Hein and Kilikoglou 2020; Hein, Vekinis and Kilikoglou 2022).

In addition to the studies already mentioned, other archaeometric works in the last two decades have also resulted in advances in the petrographic and/or chemical characterisation of amphorae from the eastern Aegean and western Asia Minor, including Lesbian (e.g., Dupont 2010; 2011; Fantalkin and Tal 2010), Samian (Verdan, Kenzelmann and Theurillat 2014), Milesian (Seifert 2004; Mommsen, von Haugwitz and Jöhrens 2010; Cankardeş-Şenol, Alkac and Abdelgawad 2017) and Knidian (e.g., Mandrykina *et alii* 2021; Kuznetsova and Monakhov 2023) products, as well as Hellenistic Phocian versions of Chian-style amphorae (Okan, Atila and Akin 2015).

In the case of Crete, even if there is some earlier evidence for amphora production, the existing petrographic characterisation of the materials has been mainly focused on Late Hellenistic workshops (e.g., Eiring, Boileau and Whitbread 2002; Tsatsaki and Nodarou 2014) which are beyond the chronological scope of this synthesis.

In the Black Sea, amphorae produced in various Greek centres (e.g., Colchis, Sinope, Herakleia Pontike, Chersonesos, Amastris, Apollonia and Mesambria, among others) have been characterised mainly through thin section petrography and, more rarely, through other analytical techniques (Ščeglov and Selivanova 1992; 2002; Tsetskhladze and Vnukov 1992; Kuleff, Djingoya and Balabanoy 1998; Kuleff, Stoyanov and Pernicka 2007; Kovachev *et alii* 2011; Chudin, Ushakova and Lahderanta 2019; Stoyanov 2019; Dupont 2023).

As concerns the SOS amphorae from the Archaic period, the first scientific analyses had shown that they were mainly manufactured in Attica and Euboea, and likely in some western sites like Pithekoussai (Johnston and Jones 1978; Jones 1986: 706-712, and references therein); more recent analyses on other SOS amphorae seem to confirm these hypotheses (e.g., De Domingo and Johnston 2003; Moschonissioti *et alii* 2005; Kotsonas *et alii* 2017; see especially a synthesis in Pratt 2015).

Other works have continued to tackle the problem of the provenance of “Corinthian” Type B amphorae, whose origin in both Corinth and Corfu has been suggested, a complex issue given the difficulties in distinguishing between products from these two areas (see Jones 1986: 712-720, and references therein; Newton *et alii* 1988; Whitbread 1995). Archaeological evidence (ceramic wasters), along with the archaeometric studies, leave no doubt about a production in Corfu, however its production also in Corinth remains unclear, unlike Corinthian Types A and A’, whose Corinthian origin seems unquestionable. Recent petrographic and geochemical analyses have shown that, in addition to these Corfiot and possibly Corinthian products, the same form as Type B was also manufactured in Greek colonies of southern Italy and Sicily (Barone *et alii* 2004a; 2011b; Finocchiaro *et alii* 2018) during the Hellenistic period.

The provenance of Hellenistic amphorae along the Dalmatian coast of present-day Croatia –including imports of “Corinthian” Types A’ and B, and of Greco-Italic amphorae– has been recently investigated through chemical and petrographic analyses (Miše *et alii* 2019; Miše and

Quinn 2022). Archaeometric techniques have also been used to investigate the provenance of Greek amphorae in places far from production areas, such as in Poland (Czopek *et alii* 2021).

The last decades have also seen a notable development of archaeometric studies on western Greek amphorae, especially from *Magna Graecia*. Numerous studies, often combining thin section petrography and chemical analyses, have enabled to characterise local/regional amphorae in Greek Sicilian colonies like Agrigento (Alaimo *et alii* 1995; Barone *et alii* 2003; 2004a; Bechtold 2020a; Montana *et alii* 2022), Gela (Barone *et alii* 2003; 2012), Himera (Montana, Randazzo and Bechtold 2020) and Messina (Barone *et alii* 2002; 2003; 2011a), as well as to source the provenance of imported Greek amphorae in these centres (e.g., Barone *et alii* 2004b; 2011b; Barilaro *et alii* 2006; Finocchiaro *et alii* 2018, in Gela; Barone *et alii* 2005; 2011a, in Messina and Milazzo; De Bonis *et alii* 2020, in Himera)³. Also, the production of western Greek amphorae in Sicilian Phoenician-Punic sites has been archaeometrically investigated (Bechtold and Schmidt 2015; Bechtold 2020b; 2020c). There are also numerous archaeometric studies focused on the characterisation of western Greek amphorae from the Italian peninsula, from the earliest products, in the 6th century B. C., to the development and rise of Greco-Italic amphorae, which have allowed for a more detailed knowledge of the production sites in the Campanian area, Calabria and the Ionian-Adriatic coast, as well as of their commercial distribution (Abbas 1999; Thierrin Michael 2000; Barra Bagnasco *et alii* 2001; Gassner and Sauer 2002; 2015; 2016; Barone *et alii* 2004b; 2011a; Olcese 2004; 2010; 2013a; 2013b; 2020; Robbins 2008; Esquilini 2011; Gassner 2011a; 2011b; 2015; Cibecchini and Capelli 2013; Olcese, Iliopoulos and Giunta 2013; Gassner, Trapichler and Sauer 2014; Bechtold, Montana and Randazzo 2018). These works have also enabled for a better definition of the various fabrics, especially important in the case of the Ionian-Adriatic area due to the difficulty of macroscopically differentiating between products from the Italian shore and those from the Greek and Albanian coastal areas (see discussion in Gassner 2015).

The amphorae produced in *Massalia* have also been subjected to archaeometric investigation for a better understanding of their fabrics and compositional variability in the different types (e.g., Echallier 1982a; 1982b; Picon 1985; 1986; Reille 1985; Ricq-De Bouard 1985; Picon and Ricq 1986; Bertucchi 1992; Reille and Abbas 1992; Lawall 1995: 257-259).

In the case of Iberia, archaeometric studies on Greek amphorae are very scarce, and are logically focused on the determination of their provenance –the most relevant case being that of the “Corinthian B” and Ionian-Massaliote amphorae from the shipwreck of Cala San Vicenç, whose Calabrian provenance was identified through thin section and heavy mineral analyses (Sauer and Gassner 2008)–, while in some other cases –like Cádiz and Málaga– they enabled to identify local imitations of Greek containers (e.g., Fantuzzi 2022).

In addition to the case of Cala San Vicenç, it is also worth mentioning the provenance studies on various Greek amphorae found in other shipwrecks throughout the Mediterranean, such as the Tektaş Burnu in Turkey (Carlson 2003) or the Kyrenia in Cyprus (Glascock and Cecil 2022; Goren 2022).

3. *In search of the contents: organic residue analyses on amphorae*

In addition to inorganic characterisation, which is typically oriented towards studying the provenance and technology of amphorae, the second major domain of analytical techniques

³ For further details on the archaeometric study of Greek amphorae produced in Sicily, see the contribution by Montana, Randazzo and Bechtold in this volume.

applied to ceramics involves the investigation of their contents. This has been done combining a series of techniques, in many cases related to paleobotanics (with different proxies such as pollen, seeds, faunal remains, etc.). However, organic residue analysis (ORA) is probably the methodological approach that has been more applied even when organic residues are not visible at the naked eye. The examination of amphorae contents holds a well-established tradition in attempting to comprehend the substances housed within these transportation vessels. The idea is that the porous materials, as it is the case of ceramics, retain the liquid and semi-liquid substances that were in contact, and through processing and extracting the chemical substances these can be analytically identified. Porous materials absorb the liquid and semi-liquid substances they come into contact with (e.g., Condamin and Formenti 1976; Condamin *et alii* 1976). This property has enabled analytical studies of the contents, thereby shedding light on their use (Evershed 1993; 2008; Garnier 2007a; 2007b; Pecci 2009; Regert 2011). The analysis of the amphorae contents has been growing also exponentially due to the importance of the products that were transported in these containers for reconstructing ancient trade (e.g., Garnier *et alii* 2003; Garnier 2007a; 2007b; Salvini *et alii* 2007; Camporeale *et alii* 2008; Romanus *et alii* 2009; Pecci and Cau 2010; Pecci, Salvini and Cantini 2010; Pecci *et alii* 2010; Oliveira *et alii* 2013; Woodworth *et alii* 2015; Bernal-Casasola *et alii* 2021; Chassouant *et alii* 2021; 2022; Tanasi *et alii* 2021).

Since the first applications, its use in archaeological research continues in expansion, although there are still some problems with the identification of certain products. Organic residue analysis has undoubtedly played a pivotal role in advancing our comprehension of the diverse array of food and other commodities traded across the Mediterranean. Despite the exponential growth in the application of organic residue analysis, the exploration of the contents of Greek amphorae remains still relatively limited.

A research investigation was focused on amphorae found at Apollonia Pontika in south-eastern Bulgaria, using a combination of analytical techniques, including IR spectroscopy, ¹H NMR spectroscopy, high-performance liquid chromatography (HPLC) and thin-layer chromatography (TLC) (Zlateva and Rangelov 2015). Some of the amphorae analysed by these authors were produced at Heraclea Pontika and were dated to the late 5th to the first quarter of the 4th century B. C., while others were likely coming from Greek islands such as Chios, Mende, and Thasos, and dated back to the 5th to 4th century B. C. Despite their diverse provenance, the authors concluded that all the organic residues indicate that the amphorae were employed for transporting Greek wine, specifically ‘Retsina’, due to the presence of resin markers from *Pinaceae* (Zlateva and Rangelov 2015). Also, samples of amphorae from 4th century B. C. found in excavations on the top of Mithridates mountain in Crimea were analysed using FTIR spectrometry, gas chromatography, and mass spectrometry (Pojjidaev *et alii* 2018); again, *Pinaceae* resin was identified, which –according to the authors– suggests that the amphorae were used for wine storage and transportation. The problem here is that the resin could have been used for coating the inner parts of the walls of the amphorae to achieve the impermeability of the containers.

One of the largest studies on Greek amphorae contexts is the one undertaken by Kotsonas and colleagues at the “Ypogeio” of Methone, based on a multianalytical approach (Kotsonas *et alii* 2017). In addition to the inorganic analyses (see above), also organic residue analysis –using gas chromatography-mass spectrometry (GC-MS)– was applied to 45 samples of different amphora types, including Chian, Lesbian, Thermaic and SOS-type amphorae, among others. Despite the interesting results for each type of amphora, it is worth noting that the organic residues detected challenged the idea of a type of amphora being used for a single content. Also,

beeswax was detected in the Chian and Thermaic amphorae, likely used as lining material to seal the porosity of the container (Kotsonas *et alii* 2017).

Various substances found in Greek amphorae have been subject to thorough examination. For instance, bitumen within a 5th-century B. C. Greek amphora, discovered in the Taman peninsula in Russia, underwent analysis through ultrahigh resolution Fourier-transform mass spectrometry and a developed in-electrospray ionisation (ESI) source hydrogen/deuterium exchange approach (Kostyukevich *et alii* 2016).

The use of DNA analysis marks a significant advancement in enhancing the identification of substances enclosed within amphorae and it will be growing in the next decades (see Briggs 2020, for a synthesis). A pivotal study conducted on the cargo of a shipwreck from 4th century B. C. discovered on the island of Chios (Hansson and Foley 2008) exemplifies the capability to extract ancient DNA from the walls of amphorae, even in cases where the content is not visibly discernible. The results of this analysis indicated that one of the Chios-type amphorae contained olive oil flavored with oregano, contrary to the traditional belief that this type of amphorae contained wine. Another amphora analysed, possibly related to Black Sea types, contained residues of *Pistacia lentiscus* (mastic) resin, a common preservative used in ancient wines (Hansson and Foley 2008). Building upon this innovative approach, subsequent research extended its application to nine amphorae dating from the 5th to the 3rd century B. C. (Foley *et alii* 2012). Seven of these amphorae belonged to the ‘Corinthian’ Type B, likely originating from ancient Corcyra in Corfu. The sampling was complemented with a 4th-century B. C. amphora from Mende and an indeterminate amphora with a northern Aegean origin. Traditionally, the prevailing assumption was that these amphorae primarily transported wine or, to a lesser extent, olive oil. However, the examination of residual DNA unveiled a diverse array of substances, encompassing olive, grape, *Lamiaceae* herbs (mint, rosemary, thyme, oregano, sage), juniper, and terebinth/mastic. Furthermore, broader DNA targeting analyses identified the presence of pine (*Pinaceae*), Legume family (*Fabaceae*), Ginger family (*Zingiberaceae*), and Walnut family (*Juglandaceae*) (Foley *et alii* 2012). These findings challenge established beliefs about the sole purpose of these amphorae in ancient Greece, suggesting their versatile use for transporting a wide range of goods beyond wine or olive oil. Likewise, they shed new light into the products that were used to flavor and preserve the different varieties of wine and olive oil intended for marketing.

Moreover, the exploration of the contents of ancient shipwrecks holds substantial promise. The shipwreck of Kyrenia (Cyprus), a ship built in 325 B. C. and wrecked between 294-291 B. C. (Katzev and Swiny 2022), has been a focus of investigation of great importance to determine the archaeometric characteristics of Rhodian amphorae and the contents (Palatinus and Beeston 2022). Another very interesting contribution has been recently published including materials from ancient settlements in Yeronisos island and from the shipwrecks of Mazotos and Kyrenia (Briggs *et alii* 2022). Not all samples collected were from amphorae, but the study included examples of Chian, Samos, Rodhian, and other amphorae sherds. Three different extraction protocols were applied by the authors to vessels which were thought to have contained wine, to verify their use in importing and serving wine. However, the chemical analyses identified grapevine products as well as other fruit juices, beeswax, and plant oils; these were sometimes found mixed with grapevine products, likely due to intentional blending or the vessels being reused, a practice that seems more common than previously thought. The results are important as showed that even vessels that appeared identical from the same shipwreck held different contents (Briggs *et alii* 2022).

In the last years, organic residue analyses have also started to be applied to western Greek amphorae. For instance, five samples of ancient Greco-Italic amphorae from the shipwrecks

of Filicudi F and Secca di Capistello in the Aeolian Islands (Sicily), both dated to the early 3rd century B. C., were analysed through GC-MS, which allowed the authors to identify pitch from conifers as well as markers related to black grape juice or red wine (Garnier and Olcese 2021).

These are just a few examples that illustrate well the increasing application of analyses for the identification of the residues in Greek amphorae, which provide valuable insights into the substances transported, utilizing advanced analytical techniques to unravel the complexities of ancient amphorae contents.

4. Conclusions

The role of chemical, mineralogical and petrographic analyses have been fundamental to characterise Greek amphorae across the Mediterranean, providing important data not only on production centres but also on the distribution and commercialisation of their products. Without the contributions made over the past 30 years by archaeometric techniques, our knowledge of Greek amphorae from the 8th to 2nd centuries B. C. would be primarily based on ceramic typologies, kiln findings at production centres, the identification of ceramic fabrics through macroscopic examination, and the data provided by stamps or graffiti found on them.

M. Py and J-Ch. Sourisseau made a significant warning in 1993 in their introduction to the typology of Greek amphorae in the “Dictionnaire des céramiques antiques en Méditerranée nord-occidentale” (Dicocer) regarding the determination of the origin of various types of these ceramics: “*En l’attente de confirmations ou d’études critiques complémentaires et dans la mesure où ces travaux ne sont publiés que sous forme résumée, nous invitons le lecteur à une prudence objective. Cette dernière recommandation s’applique d’ailleurs à l’ensemble du catalogue concernant les amphores grecques orientales, car les rares spécialistes ou les fouilleurs des sites concernés par de telles productions ne sont pas encore en mesure de tenir un discours très assuré*” (Py and Sourisseau 1993: 34). At that time, for example, there was already reliable evidence that the so-called ‘Samos’ amphorae were also produced in Miletus, the so-called ‘Lesbos’ amphorae could have been made with the same forms in Thassos, or the ‘Corinthian’ Type B amphorae by Koehler were likely produced in Corfu. This was certainly a confusing panorama that began to clear up thanks to the various archaeometric techniques applied in different research projects. Today, as we have seen, more and more amphora studies have utilised Neutron Activation Analysis (NAA), X-Ray Fluorescence (XRF), X-Ray Diffraction (XRD), Inductively Coupled Plasma-Optical Emission Spectroscopy (ICP-OES), Fourier Transform Infrared Spectroscopy (FTIR), Optical Microscopy (OM), Nuclear Magnetic Resonance (MAS-NMR), or Finite Element Method (FEM), among other techniques, which have allowed the characterisation of different amphoric types and their attribution to specific production zones or centres. These attributions based on scientific evidence are clearly more reliable, and we believe it is necessary to adapt the old typological denominations to current knowledge. Why continue calling ‘Corinthian Type B amphorae’ the amphorae produced in Corfu in this way? It is a complex but necessary task to organise all the information obtained during these years of research and generate a typology with updated terminology for Greek amphorae. Fortunately, along with the increasing number of studies that include the archaeometric investigation of Greek amphorae, there is also an increasing number of works which, despite not providing new analytical data, integrate the results of existing archaeometric studies in their interpretations (e.g., Lawall 1995; Dupont 1998; Lawall and Tzoché 2020).

We also think that more research projects are needed in the production centres of the eastern and central Mediterranean for these amphorae. Excavating the kilns that produced amphorae

in Lesbos, Paros, Naxos, Corinth, or Clazomenae, for example, with the current, more advanced, and interdisciplinary archaeological recording system, would provide a secure scientific basis for characterizing these products and their reference groups. This would also allow better identification of these materials in the consumption centres, which is currently uncertain in many cases.

Similarly, archaeometric techniques have advanced our knowledge of the substances contained in these amphorae. Residue analyses preserved inside some amphorae have also increased in recent decades. But it has been the contribution of Deoxyribonucleic Acid (DNA) analyses that have allowed a more precise understanding of the packaged products. As always, reality becomes more complex as research advances. Whereas previously it was thought that Greek amphorae almost exclusively traded wine and, to a lesser extent, oil, today it can be affirmed that they also contained olives, grapes, legumes, or fish preserves. This information expands on what is provided by amphoric epigraphy and written sources (Panagou 2016: 312-334). These analyses have also been able to determine the existence of other products mixed with the wine, such as aromatic herbs (e.g., oregano, mint, or thyme), or that acted as insulators or preservatives for the food (pine resin). All these data are of great importance for determining dietary habits and completing aspects related to the diet of ancient Mediterranean societies (Papathanasiou, Richards and Fox 2015). Undoubtedly, this type of analysis will progressively extend to amphorae located in a wide variety of consumption centres and will allow understanding the introduction of these products and the transformation of food consumption in the different cultures that were part of Greek commercial interests.

Acknowledgements

This is part of the activities of the research group ERAAUB of the Institute of Archaeology of the University of Barcelona (IAUB), Consolidated Group (2021 SGR 00696) and the research group GRAPHIA of University of Girona and Museu d'Arqueologia de Catalunya, Consolidated Group (2021 SGR 00844), thanks to the support of the Comissionat per a Universitats i Recerca del DIUE de la Generalitat de Catalunya, through AGAUR.

References

- ABBAS, G. 1999: *Identification pétro-minéralogique des productions céramiques anciennes. Application aux amphores de Grande Grèce*, unpublished PhD dissertation, Université Montpellier II, Montpellier.
- ALAIMO, R., DI FRANCO, L., GIARRUSSO, R. and MONTANA, G. 1995: Appendice II: Analisi mineralogiche e petrografiche. Descrizione mineralogico-petrografica dei prodotti ceramici, in: Bonacasa Carra, R. M. (ed.), *Agrigento. La necropoli paleocristiana sub divo*, Roma, 372-415.
- BARILARO, D., BARONE, G., CRUPI, V., MAJOLINO, D., MAZZOLENI, P., TRISCARI, M. and VENUTI, V. 2006: Characterization of ancient amphorae by spectroscopic techniques, *Vibrational Spectroscopy* 42 (2), Amsterdam, 381-386.
- BARONE, G., MAZZOLENI, P., INGOGLIA, C. and VANARIA, M. G. 2011a: Archaeometric evidences of the 4th-2nd century BD amphorae productions in north eastern

- Sicily, *Journal of Archaeological Science* 38 (11), Amsterdam, 3060-3071.
- BARONE, G., MAZZOLENI, P., SPAGNOLO, G. and AQUILIA, E. 2012: The transport amphorae of Gela: a multidisciplinary study on provenance and technological aspects, *Journal of Archaeological Science* 39 (1), Amsterdam, 11-22.
- BARONE, G., IOPPOLO, S., MAJOLINO, D., MIGLIARDO, P. and SPAGNOLO, G. 2002: A multidisciplinary investigation on archaeological excavation in Messina (Sicily). Part II. A study of the transport amphorae, *Journal of Cultural Heritage* 3 (3), Amsterdam, 171-176.
- BARONE, G., CRUPI, V., GALLI, S., MAJOLINO, D., MIGLIARDO, P. and SPAGNOLO, G. 2004a: Mineralogical-petrographic and spectroscopic investigations on coarse pottery and transport amphorae from Agrigento, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 4 (1), Mitilene, 47-59.
- BARONE, G., CRUPI, V., GALLI, S., LONGO, F., MAJOLINO, D., MAZZOLENI, P., SPAGNOLO, G. 2004b: Archaeometric analyses on "Corinthian B" transport amphorae found in Gela (Sicily, Italy), *Archaeometry* 46, Oxford, 553-568.
- BARONE, G., IOPPOLO, S., MAJOLINO, D., BRANCA, C., SANNINO, L., SPAGNOLO, G. and TIGANO, G. 2005: Archaeometric analyses on pottery from archaeological excavations in Messina (Sicily, Italy) from the Greek archaic to the Medieval age, *Periodico di Mineralogia* 74 (1), Roma, 11-41.
- BARONE, G., BRANCA, C., CRUPI, V., IOPPOLO, S., MAJOLINO, D., PUGLISI, G., SPAGNOLO, G. and TIGANO, G. 2003: Archaeometric analyses on ceramics from Sicilian Greek colonies: a contribution to the knowledge of Messina, Gela and Agrigento production, *Periodico di Mineralogia* 73, Roma, 43-56.
- BARONE, G., CRUPI, V., LONGO, F., MAJOLINO, D., MAZZOLENI, P., SPAGNOLO, G., VENUTI, V. and AQUILIA, E. 2011b: Potentiality of non-destructive XRF analysis for the determination of Corinthian B amphorae provenance, *X-Ray Spectrometry* 40, Hoboken (New Jersey), 333-337.
- BARRA BAGNASCO, M., CASOLI, A., CHIARI, G., COMPAGNONI, R., DAVIT, P. and MIRTI, P. 2001: Mineralogical and Chemical Composition of Transport Amphorae Excavated at Locri Epizephiri (Southern Italy), *Journal of Cultural Heritage* 2, Amsterdam, 229-239.
- BECHTOLD, B. 2020a: First observations on western Greek amphorae produced at Akragas, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- BECHTOLD, B. 2020b: Western Greek amphorae produced at Panormos and/or Solus, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- BECHTOLD, B. 2020c: First evidences for western Greek amphorae produced at Selinus, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- BECHTOLD, B. and SCHMIDT, K. 2015: Amphorae Fabrics of Solus: Evidences for Local Production and Export, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- BECHTOLD, B., MONTANA, G. and RANDAZZO, L. 2018: Campanian wine for Punic Sicily: petrographic and archaeological studies of Graeco-Italic amphorae from Palermo, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 18 (2), Mitilene, 11-33.
- BERNAL-CASASOLA, D., BONIFAY, M., PECCI, A. and LEITCH, V. (eds.) 2021: *Roman Amphora Contents: Reflecting on the Maritime Trade of Foodstuffs in Antiquity (In honour of Miguel Beltrán Lloris)*, *Proceedings of the Roman Amphora Contents International Interactive Conference (RACIIC) (Cadiz, 5-7 October 2015)*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 17, Archaeopress, Oxford.
- BERTUCCHI, G. 1992: *Les amphores et le vin de Marseille, VI^e s. av.J.-C.-II^e s. après J.-C.*,

- Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 25, Paris.
- BETINA, L. 2019: Petrographic Evaluation of Selected Geometric and Archaic Vessels: Identifying Imports and Defining Ephesian Reference Groups, in: von Miller, A. (ed.), *Archaische Siedlungsbefunde in Ephesos*, Wien, 425-472.
- BETINA, L. and SKAL TSA, S. 2018: Clays, Amphoras and Workshop Locations of Ancient Rhodes, in: Japp, S., Keweloh-Kaletta, A., Neuenfeld, N. and Börker, C. (eds.), *Amphoras in Need of Archaeology and Archaeometry, Proceedings of the International Colloquium, Skyllis 18-1*, Berlin, 50-66.
- BEZECZKY, T. 2013: *The amphorae of Roman Ephesus*, Wien.
- BIEBER, M. A., BROOKS, D. W., HARBOTTLE, G. and SAYRE, E. V. 1976: Compositional groupings of some ancient Aegean and eastern Mediterranean pottery, *Applicazione dei metodi nucleari nel campo delle opere d'arte. Atti dei convegni Lincei 11*, Roma, 111-143.
- BOARDMAN, J. and SCHWEIZER, F. 1973: Clay analyses of Archaic Greek pottery, *Annual of the British School at Athens 68*, Cambridge, 267-283.
- BRIGGS, L. 2020: Ancient DNA Research in Maritime and Underwater Archaeology: Pitfalls, Promise, and Future Directions, *Open Quaternary 6* (3), London, 1-14. DOI: <https://doi.org/10.5334/oq.71>
- BRIGGS, L., DEMESTICHA, S., KATZEV, S., WYLDE SWINY, H., CRAIG, O. E. and DRIEU, L. 2022: There's more to a vessel than meets the eye: Organic residue analysis of 'wine' containers from shipwrecks and settlements of ancient Cyprus (4th–1st century BCE), *Archaeometry 64* (3), Oxford, 779-797.
- CAMPOREALE, S., CARPENTIERO, G., MARTORELLA, F., BOTARELLI, L., D'ACO, D., PECCI, A., BERNARDONI, E., BELLAVIA, V. and PICCOLI, C. 2008: Lo scavo dell'area 26, in: Greco, E. and Papi, E. (a cura di), *Hephaestia 2000-2006. Ricerche e scavi della Scuola archeologica italiana di Atene, Atti del Seminario (Siena, 2007)*, Pandemos, Paestum, 187-255.
- CANKARDEŞ-ŞENOL, G., ALKAC, E. and ABDELGAWAD, M. 2017: The Results of Clay Analysis of Stamped Amphora Handles of Miletus and Rhodian Peraea in Alexandria (Egypt), *Olba 25*, Mersin, 285-316.
- CARLSON, D. N. 2003: The Classical Greek Shipwreck at Tektaş Burnu, Turkey, *American Journal of Archaeology 107* (4), Boston, 581-600.
- CHASSOUANT, L., OLMER, F., DELPINO, C., CELANT, A., VIEILLES CAZES, C., MAGRI, D. and MATHE, C. 2021: Protocol comparison for organic residue analyses from waterproofing materials and shards of roman archaeological amphorae, *Crystals 11*, Basel, 1300.
- CHASSOUANT, L., CELANT, A., DELPINO, C., DI RITA, F., VIEILLES CAZES, C., MATHE, C. and MAGRI, D. 2022: Archaeobotanical and chemical investigations on wine amphorae from San Felice Circeo (Italy) shed light on grape beverages at the Roman time, *Plos one 17* (6), San Francisco, e0267129.
- CHUDIN, A., USHAKOVA, K. and LAHDERANTA, E. 2019: Preliminary results of magnetic and XRF methods of Hellenistic amphorae: case study, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry 19* (1), Mitilene, 25-32.
- CIBECCHINI, F. and CAPELLI, C. 2013: Nuovi dati archeologici e archeometrici sulle anfore greco-italiche: i relitti di III secolo del Mediterraneo occidentale e la possibilità di una nuova classificazione, in: Olmer, F. (ed.), *Itinéraires des vins romains en Gaule. III^e-I^{er} siècles avant J.-C. Confrontation de faciès (Lattes 2007)*, Lattes, 424-449.
- CLINKENBEARD, B. G. 1982: Lesbian Wine and Storage Amphoras: A Progress Report on

- Identification, *Hesperia* 51, Princeton, 248-268.
- CONDAMIN, J. and FORMENTI, F. 1976: Recherche de traces d'huile d'olive et de vin dans les amphores antiques, *Figlina* 1, Lyon, 143-58.
- CONDAMIN, J., FORMENTI, F., METAIS, M. O., MICHEL, M. and BOND, P. 1976: The application of Gas Chromatography to the tracing of oil in ancient amphorae, *Archaeometry* 18 (2), Oxford, 195-201.
- CZOPEK, S., TRYBAŁA-ZAWIŚLAK, K., TRĄBSKA, J., TRYBALSKA, B., ADAMIK-PROKSA, J., BURGHARDT, M., OCADRYGA-TOKARCZYK, E., TOKARCZYK, T. and RAJPOLD, W. 2021: The first finding of a Greek amphora in Poland, *Praehistorische Zeitschrift* 96 (1), Berlin, 156-172.
- DE BONIS, A., GASSNER, V., NTAFLAS, T., RIZZO, M. L., SAUER, R., SERRITELLA, A., VASSALLO, S. and BECHTOLD, B. 2020: 5th-Century BC Himera and the Campanian Connection: Petrographic and Archaeological Studies on Western Greek Amphorae from Poseidonia and Elea Unearthed in the Necropolis of Himera, *Minerals* 10, Basel, 227. DOI: 10.3390/min10030227.
- DE DOMINGO, C. and JOHNSTON, A. W. 1997: Trade between Kommos, Crete and East Greece: a petrographic study of Archaic transport amphorae, in: Sinclair, A., Slater and E., Gowlett, J. (eds.), *Archaeological Sciences 1995, Proceedings of a Conference on the Application of Scientific Techniques to the Study of Archaeology*, Oxford, 62-68.
- DE DOMINGO, C. and JOHNSTON, A. W. 2003: A petrographic and chemical study of East Greek and other archaic transport amphorae, *Eulimene* 4, Réthymno, 27-60.
- DÜNDAR, E. 2017: *Patara 4.3: Transport Jars and Stamped Amphorae from Patara, 7th to 1st Centuries BC: The Maritime Trade of a Harbor City in Lycia*, Istanbul.
- DUPONT, P. 1982: Amphores commerciales archaïques de la Grèce de l'Est, *La Parola del Passato* 204-207, Firenze, 193-209.
- DUPONT, P. 1983: Classification et détermination de provenance des céramiques grecques Orientales Archaïques d'Istros, *Dacia* 27, Bucarest, 19-44.
- DUPONT, P. 1986: Naturwissenschaftliche Bestimmung der archaische Keramik Milets, *Milet 1899-1980. Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung, Kolloquium, Frankfurt am Main 1980*, Istanbul Mitteilungen 31, Tübingen, 57-71.
- DUPONT, P. 1998: Archaic East Greek Trade Amphorae, in: Cook, R. M. and Dupont, P. (eds.), *East Greek Pottery*, London, 142-191.
- DUPONT, P. 2010: Lesbiaca I: données archéométriques préliminaires sur les amphores du type de Lesbos, in: Dupont, P. and Lungu, V. (eds.), *Synergia Pontica et Aegeo-Anatolica*, Historia Antiqua Galatiensis 3, Galați, 37-47.
- DUPONT, P. 2011: Données archéométriques préliminaires sur les amphores du type de Lesbos, in: Tzochev, C., Stoyanov, T. and Bozkova, A. (eds.), *PATABS 2: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30, 2007*, Sofia, 171-178.
- DUPONT, P. 2023: Détermination of origin of transport amphorae of Heracleian type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica, *Materiale și cercetări arheologice* 19, Bucarest, 55-60.
- ECHALLIER, J. C. 1982a: La provenance des amphores massaliètes. Données nouvelles sur un problème d'histoire économique, *Documents d'Archéologie Méridionale* 5, Lattes, 139-144.
- ECHALLIER, J. C. 1982b: Données pétrographiques nouvelles sur la provenance des amphores dites "massaliètes", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Sciences. Série II: Mécanique-physique*,

- Chimie, Sciences de l'univers, Sciences de la Terre* 294, Paris, 679-680.
- EIRING, L. J., BOILEAU, M. C. and WHITBREAD, I. 2002: Local and imported transport amphorae from a Hellenistic kiln site at Knossos. The results of petrographic analyses, in: Blonde, F., Ballet, P. and Salles, J. F. (eds.), *Céramiques hellénistiques et romaines: productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Egypte et côte syro-palestinienne)*, Lyon, 59-65.
- EMPEREUR, J. Y. and PICON, M. 1986a: À la recherche des fours d'amphores, in: Empereur, J. Y. and Garlan, Y. (eds.), *Recherches sur les amphores grecques*, Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 13, Paris, 103-126.
- EMPEREUR, J. Y. and PICON, M. 1986b: Des ateliers d'amphores à Paros et à Naxos, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 110, Paris, 495-511.
- EMPEREUR, J. Y. and PICON, M. 1986c: Des ateliers d'amphores à Paros et à Naxos: note complémentaire, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 110, Paris, 647-653.
- ESQUILINI, E. 2011: *Produzione e circolazione delle anfore greco italiche in area adriatica*, unpublished PhD dissertation, Università di Bologna.
- ETIENNE, R. and GAUTIER, J. 1983: Recherches sur la céramique de Tenos. Étude pétrographique, *Les Cyclades: Matériaux pour une étude de géographie historique*, Paris, 191-200.
- EVERSHED, R. 1993: Biomolecular archaeology and lipids, *World Archaeology* 25, Abingdon, 74-93.
- EVERSHED R. 2008: Organic residues in archaeology: the archaeological biomarker revolution, *Archaeometry* 50 (6), Oxford, 895-924.
- FANTALKIN, A. and TAL, O. 2010: Reassessing the Date of the Beginning of the Gray Series of Transport Amphorae from Lesbos, *BABESCH-Annual Papers on Mediterranean Archaeology* 85, Leuven, 1-12.
- FANTUZZI, L. 2022: Rastreado las interacciones económicas entre el occidente púnico y la Corinto de época clásica a través del análisis arqueométrico de cerámicas arqueológicas, paper presented at: *Mediterranean Connections. Present and future perspectives of Spanish Archaeological Research in Continental Greece and the Aegean*, Athens, 1 december 2022.
- FARNSWORTH, M. 1964: Greek pottery: a mineralogical study, *American Journal of Archaeology* 68, Boston, 221-228.
- FARNSWORTH, M. 1970: Corinthian pottery: Technical Studies, *American Journal of Archaeology* 74, Boston, 9-20.
- FARNSWORTH, M., PERLMAN, I. and ASARO, F. 1977: Corinth and Corfu: a neutron activation study of their pottery, *American Journal of Archaeology* 81, Boston, 455-468.
- FINOCCHIARO, C., BARONE, B., MAZZOLENI, P. and SPAGNOLO, G. 2018: New insights on the Archaic "Corinthian B" amphorae from Gela (Sicily): The contribution of the analyses of Corfu raw materials, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 18 (5), Mitilene, 179-189.
- FOLEY, B. P., HANSSON, M. C., KOURKOUHELIS, D. P. and THEODOULOU, T. A. 2012: Aspects of ancient Greek trade re-evaluated with amphora DNA evidence, *Journal of Archaeological Science* 39 (2), Amsterdam, 389-398.
- GARNIER, N. 2007a: Analyse de résidus organiques conservés dans des amphores: un état de la question, in: Bonifay, M. and Trégliat, J. C. (eds.), *LRCW2 Late Roman Coarse Wares. Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1662 (1), Oxford, 39-49.
- GARNIER, N. 2007b: Annexe: analyse du contenu des amphores africaines, in: Papi, E. (ed.), *Supplying Rome and the Empire, Proceedings of an International Seminar (Siena 2004)*, Porthsmouth, Rhode Island, 25-31.

- GARNIER, N. and OLCESE, G. 2021: The contents of ancient Graeco-Italic amphorae. First analyses on the amphorae of the Filicudi F and Secca di Capistello wrecks (Aeolian Islands, Sicily), in: Bernal-Casasola, D., Bonifay, M., Pecci, A. and Leitch, V. (eds.), *Roman Amphora Contents: Reflecting on the Maritime Trade of Foodstuffs in Antiquity (In honour of Miguel Beltrán Lloris)*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 17, Oxford, 141-148.
- GARNIER, N., RICHARDIN, P., CHEYNIER, V. and REGERT, M. 2003: Characterization of thermally assisted hydrolysis and methylation products of polyphenols from modern and archaeological vine derivatives using gas chromatography–mass spectrometry, *Analytica Chimica Acta* 493, Amsterdam, 137-157.
- GASSNER, V. 2011a: Amphorae Production of the Ionic-Adriatic Region, in: FACEM, <http://www.facem.at/projectpapers.php>
- GASSNER, V. 2011b: Amphorae Production in Calabria, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- GASSNER, V. 2015: Le anfore greco-occidentali: riconsiderando la loro evoluzione e l'identificazione dei centri di produzioni, in: Roure, R. (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale: Hommages à Michel Bats*, Aix-en-Provence, 345-356.
- GASSNER, V. and SAUER, R. 2002: Archaeometrical Characterisation and Provenance Studies on Pottery found at Velia (Southern Italy), in: Jerem, E. and Biró, K. T. (eds.), *Archaeometry 98, Proceedings of the 31st Symposium, Budapest, April 26-May 3, 1998*, BAR International Series 1043-2, Oxford, 547-554.
- GASSNER, V. and SAUER, R. 2015: Transport amphorae from Velia, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- GASSNER, V. and SAUER, R. 2016: Fabrics of Western Greek Amphorae from Campania and from the Bay of Naples, in: FACEM, <http://www.facem.at/project-papers.php>
- GASSNER, V., TRAPICHLER, M. and SAUER, R. 2014: Pottery Production at Velia: Archaeometric Analyses and the Typological Development of Glazed Ware, Coarse Wares and Transport Amphorae, in: Greco, G. and Cicala, L. (eds.), *Archeometry. Comparing experiences*, Pozzuoli, 191-269.
- GEORGOPOULOU, V., HEIN, A. and GRIGOROPOULOS, D. 2018: Minding and Filling the Gaps. Exploring the Production, Technology and Trade of Koan Amphorae during the Hellenistic and Roman Periods, in: Japp, S., Keweloh-Kaletta, A., Neuenfeld, N. and Börker, C. (eds.), *Amphoras in Need of Archaeology and Archaeometry, Proceedings of the International Colloquium, Skyllis 18-1*, Berlin, 67-78.
- GLASCOCK, M. D. and CECIL, L. G. 2022: Neutron Activation Analysis of ceramic samples from the Kyrenia Ship, in: Katzev, S. W. and Swiny, H. W. (eds.), *The Kyrenia Ship Final Excavation Report, Volume I: History of the Excavation, Amphoras, Pottery and Coins as Evidence for Dating*, Oxford.
- GOREN, Y. 2022: Petrographic analysis of the ceramics from the Kyrenia Ship, in: Katzev, S. W. and Swiny, H. W. (eds.), *The Kyrenia Ship Final Excavation Report, Volume I: History of the Excavation, Amphoras, Pottery and Coins as Evidence for Dating*, Oxford.
- HANSSON, M. C. and FOLEY, B. P. 2008: Ancient DNA fragments inside Classical Greek amphoras reveal cargo of 2400-year-old shipwreck, *Journal of Archaeological Science* 35 (5), Amsterdam, 1169-1176.
- HEIN, A. 2017: Revisiting the groups: exploring the feasibility of portable EDXRF in provenance studies of transport amphorae in the Eastern Aegean, in: Hegewisch, M., Dazkiewicz, M. and Schneider, G. (eds.), *Using pXRF for the Analysis of Ancient Pottery*, Berlin, 43-61.

- HEIN, A. and KILIKOGLU, V. 2017: Compositional Variability of Archaeological Ceramics in the Eastern Mediterranean and Implications for the Design of Provenance Studies, *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, Amsterdam, 564-572.
- HEIN, A. and KILIKOGLU, V. 2020: Digital modeling of function and performance of transport amphorae, *International Journal of Ceramic Engineering & Science* 2, Hoboken, 187-200.
- HEIN, A., VEKINIS, G. and KILIKOGLU, V. 2022: Modeling of biaxial flexure tests of transport amphorae with the finite element method: Fracture strength, deformation and stress distribution, *Results in Engineering* 15, Amsterdam, 100508.
- HEIN, A., DOBOSZ, A., DAY, P. M. and KILIKOGLU, V. 2021: Portable ED-XRF as a tool for optimizing sampling strategy: The case study of a Hellenistic amphora assemblage from Paphos (Cyprus), *Journal of Archaeological Science* 133, Amsterdam, 105436.
- HEIN, A., GEORGOPOULOU, V., NODAROU, E. and KILIKOGLU, V. 2008: Koan Amphorae from Halasarna: Investigations in Hellenistic Amphora Production Centre, *Journal of Archaeological Science* 35, Amsterdam, 1049-1061.
- JOHNSTON, A. W. and JONES, R. 1978: The 'SOS' amphora, *The Annual of the British School at Athens* 73, Cambridge, 103-141.
- JONES, R. E. 1986: *Greek & Cypriot Pottery; a Review of Scientific Studies*, Fitch Laboratory Occasional Papers 1, Athens.
- KATZEV, S. W. and SWINY, H. W. 2022: *The Kyrenia Ship Final Excavation Report, Volume I: History of the Excavation, Amphoras, Pottery and Coins as Evidence for Dating*, Oxford.
- KOEHLER, C. G. 1978: *Corinthian A and B amphoras*, unpublished PhD dissertation, University of Princeton.
- KOEHLER, C. G. 1981: Corinthian Developments in the Study of Trade in the Fifth Century, *Hesperia* 50, Princeton, 449-458.
- KOEHLER, C. G. 1992: A Brief Typology and Chronology of Corinthian Transport Amphoras, in: Monakhov, S. I. and Kats, V. I. (eds.), *Grecheskie Amfory*, Saratov, 265-279.
- KOSTYUKEVICH, Y., SOLOVYOV, S., KONONIKHIN, A., POPOV, I. and NIKOLAEV, E. 2016: The investigation of the bitumen from ancient Greek amphora using FT ICR MS, H/D exchange and novel spectrum reduction approach, *Journal of Mass Spectrometry* 51 (6), Hoboken (New Jersey), 430-436.
- KOTSONAS, A., KIRIATZI, E., CHARALAMBIDOU, X., ROUMPOU, M., MÜLLER, N. S. and BESSIOS, M. 2017: Transport amphorae from Methone: An interdisciplinary study of production and trade ca. 700 BC, in: Strauss Clay, J., Malkin, I. and Tzifopoulos, Z. (eds.), *Panhellenes at Methone: Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, Berlin, 9-19.
- KOVACHEV, V., STOYANOV, T., STANIMIROVA, T., STOYANOVA, D., LOZANOV, I. and MLADENOV, V. 2011: Archaeometric study of Hellenistic roof tiles and amphorae from Apollonia and Mesambria: an attempt at identifying local production, in: Tzochev, C., Stoyanov, T. and Bozkova, A. (eds.), *PATABS 2: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30, 2007*, Sofia, 203-244.
- KULEFF, L., DJINGOYA, R. and BALABANOY, P. 1998: Archaeometric investigation of pottery from the Thracian town Deultum (IV-IV. C. BB), *Berliner Beiträge zur Archäometrie* 15, Berlin, 199-216.
- KULEFF, L., STOYANOV, T. and PERNICKA, E. 2007: On the origin of stamped amphorae from Thrace (Bulgaria), *Oxford Journal of Archaeology* 26 (1), Hoboken (New Jersey), 53-78.

- KUZNETSOVA, E. and MONAKHOV, S. Y. 2023: Knidian amphorae of the 4th-early 3rd centuries BC from the Maeotian necropoleis of the Kuban, *Propontica* 1 (1), Atakum/Samsun, 47-82.
- LAWALL, M. L. 1995: *Transport Amphorae and Trademarks: Imports to Athens and Economic Diversity in the Fifth Century BC*, unpublished PhD dissertation, University of Michigan, Ann Arbor.
- LAWALL, M. L. and TZOCHEV, C. 2020: New research on Aegean & Pontic transport amphorae of the ninth to first century BC, 2010-2020, *Archaeological Reports* 66, Cambridge, 117-144.
- MANDRYKINA, A. V., KVARTALOV, V. B., KUZNETSOVA, E. V., MONAKHOV, S. Y., TERESCHENKO, E. Y. and ALEKSEEVA, O. A. 2021: Comparative Analysis of the Elemental Composition of Antique Ceramics from Cnidus and Kos: Clarification of Localization, *Nanobiotechnology Reports* 16 (5), Luxembourg, 684-703.
- MIŠE, M. and QUINN, P. S. 2022: Origins and Distribution of Hellenistic and Late Republican Transport Amphorae in the Dalmatian Region and its Implications for Adriatic Trade and Economy, *Archaeological and Anthropological Sciences* 14, Luxembourg, 225.
- MIŠE, M., SERNEELS, V., MATANA, A., MONTANARI, A. and KIRIGIN, B. 2019: Provenience studies of amphorae from the Greek colony Pharos on the island of Hvar. Croatia, in: Koeberl, C. and Bice, D. M. (eds.), *250 Million Years of Earth History in Central Italy: Celebrating 25 Years of the Geological Observatory of Coldigioco*, 471-499.
- MOMMSEN, H., VON HAUGWITZ, M. and JÖHRENS, G. 2010: Herkunftsbestimmung von Amphoren mit gestempelten Henkeln aus den Grabungen von Millet durch Neutronenaktivierungsanalyse, *Archäologischer Anzeiger* 2010 (2), München, 47-60.
- MONSIEUR, P. and DE PAEPE, P. 2002: Amphores de Cos et amphores italiennes à Pessinonte. Croiser les données archéologiques et pétrographiques, *Anatolia Antiqua* 10, Istanbul, 155-175.
- MONTANA, G., RANDAZZO, L. and BECHTOLD, B. 2020: The Beginning of Western Greek amphorae Production in Western Sicily: archaeometric and Archaeological Studies on 6th-5th Centuries BCE Amphorae Manufactured in Himera, *Minerals* 10, Basel, 762.
- MONTANA, G., RANDAZZO, L., GASPARO MORTICELLI, M., BALDONI, V. and BECHTOLD, B. 2022: The production of western Greek amphorae in Agrigento (Southern Sicily): An archaeometric and archaeological characterisation of the late 6th-4th centuries BCE series, *Journal of Archaeological Science: Reports* 45, Amsterdam, 103627.
- MOSCHONISSIOTI, S., PENTEDEKA, A., KIRIATZI, E. and MEXI, M. 2005: Πετρογραφικές αναλύσεις Γεωμετρικής και Πρώιμης Αρχαϊκής Κεραμικής από το Νεκροταφείο της Αρχαίας Μένδης. Μερικές σκέψεις για την παραγωγή και διακίνηση κεραμικής στην Κεντρική Μακεδονία, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 19, Thessalonica, 249-267.
- NEWTON, G. W. A., ROBINSON, V. J., OLADIPO, M., CHANDRATILLAKE, M. R. and WHITBREAD, I. K. 1988: Clay sources and Corinthian amphorae, *Science and Archaeology Glasgow 1987, Proceedings of a conference on the application of scientific techniques to archaeology, Glasgow, September 1987*, BAR British Series 196, Oxford, 59-74.
- OKAN, E., ATILA, C. and AKIN, A. 2015: The production of Chios-style amphorae at a ceramic workshop in Phocaea (Foca), *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15 (3), Oxford, 259-276.
- OLCESE, G. 2004: Anfore greco-italiche antiche. Alcune osservazioni sull'origine e

- sulla circolazione alla luce di recenti ricerche archeologiche ed archeometriche, in: De Sena, E. C. and Dessales, H. (eds.), *Metodi e approcci archeologici. L'industria e il commercio nell'Italia antica*, Oxford, 173-192.
- OLCESE, G. 2010: *Le anfore greco italiche di Ischia: archeologia e archeometria. Artigianato nel Golfo di Napoli*, Roma.
- OLCESE, G. 2013a: Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (metà IV sec. a. C.-I sec. d. C.). I dati delle ceramiche, in: Olcese, G. (ed.), *Immensa Aequora-Workshop. Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (metà IV sec. a. C.-I sec. d. C.)*, Roma, 9-22.
- OLCESE, G. 2013b: Produzione ceramica nel Golfo di Napoli e nella Campania settentrionale. Parte I. La ricerca archeometrica: stato degli studi e prospettive di ricerca, in: Olcese, G. (ed.), *Immensa Aequora-Workshop. Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (metà IV sec. a. C.-I sec. d. C.)*, Roma, 35-49.
- OLCESE, G. 2020: La produzione e la circolazione delle anfore della Campania in epoca ellenistica e romana: casi di studio e prospettive della ricerca archeologica e archeometrica, in: Osanna, M. and Toniolo, L. (eds.), *Fecisti cretaria. Dal frammento al contesto: studi sul vasellame ceramico del territorio vesuviano*, Roma, 153-163.
- OLCESE, G., ILIOPOULOS, I. and GIUNTA, S. 2013: Ceramic Production in the Gulf of Naples and in Northern Campania. Part II. Archaeometric Reference Collection of Ceramics of some important Production Sites in Campania: Ischia, Naples, Sorrento, Capua and Cales, in: Olcese, G. (ed.), *Immensa Aequora-Workshop. Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (metà IV sec. a. C.-I sec. d. C.)*, Roma, 50-78.
- OLIVEIRA, C., KUZNIARSKA-BIERNACKA, I., PARPORT, P., NEVES, I., FONSECA, A. and MORAIS, R. 2013: Análise química de resíduos orgânicos de anforas do naufragio bético de Esposende, in: Morais, R., Granja, H. and Morillo Cerdán, A. (eds.), *O irado Mar Atlantico*, Braga, 247-262.
- PALAMIDA, H., SEROGLU, F., LAWALL, M. L. and GIANNIKOURI, A. 2016: The emergence of 'Hellenistic' transport amphoras: the example of Rhodes, in: Japp, S. and Kögler, P. (eds), *Traditions and Innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, Wien, 135-150.
- PALATINUS, J. A. and BEESTON, R. F. 2022: Organic residue analysis of pottery recovered from the Kyrenia Ship, in: Katzev, S. W. and Swiny, H. W. (eds.), *The Kyrenia Ship Final Excavation Report, Volume I: History of the Excavation, Amphoras, Pottery and Coins as Evidence for Dating*, Oxford.
- PANAGOU, T. 2016: Transport amphoras and their contents, *ἡχάδι* II, Athens, 312-334.
- PAPATHANASIOU, A., RICHARDS, M. P. and FOX, S. C. 2015: *Archaeodiet in the Greek World: Dietary Reconstruction from Stable Isotope Analysis*, Hesperia Supplement 49, Occasional Wiener Laboratory Series, Princeton.
- PEACOCK, D. P. S. 1977: Roman amphorae: typology, fabric and origins, *Méthodes classiques et formelles dans l'étude des amphores*, Actes du Colloque de Rome, 27-29 mai 1974, Roma, 261-278.
- PENTEDEKA, A., GEORGAKOPOULOU, M. and KIRIATZI, E. 2012: Understanding Local Products and Exploring Sources of Imports: Petrographic and Chemical Analysis

- of Classical Pottery from Kolonna, Aegina, in: Klebinder-Gauß, G. (ed.), *Keramik aus klassischen Kontexten im Apollon-Heiligtum von Ägina-Kolonna. Lokale Produktion und Importe*, Wien, 102-170.
- PECCI, A. 2009: Analisi funzionali della ceramica e alimentazione medievale, *Archeologia Medievale* 36, Firenze, 21-42.
- PECCI, A. and CAU, M. A. 2010: Análisis de residuos orgánicos en ánforas. El problema de la resina y del aceite, in: Blázquez, J. M.^a and Remesal, J. (eds.), *Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) V*, Instrumenta 35, Universitat de Barcelona, Barcelona, 593-600.
- PECCI, A., SALVINI, L. and CANTINI, F. 2010: Residue analysis of some Late Roman amphora coming from the excavations of the historical center of Florence, in: Menchelli, S., Santoro, S., Pasquinucci, M. and Guiducci, G. (eds.), *LRCW3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 2185, Oxford, 363-367.
- PECCI, A., SALVINI, L., CIRELLI, E. and AUGENTI, A. 2010: Residue analysis of some Late Roman amphorae coming from the port of Classe (Ravenna-Italy): Relationship between form and function, in: Menchelli, S., Santoro, S., Pasquinucci, M. and Guiducci, G. (eds.), *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 2185, Oxford, 617-622.
- PICON, M. 1973: *Introduction à l'étude technique des céramiques sigillées de Lezoux*, Dijon.
- PICON, M. 1984: Problèmes de détermination de l'origine des céramiques, in: Hackens, T. and Schvoerer, M. (ed.), *Datation-caractérisation des céramiques anciennes*, Paris, 425-433.
- PICON, M. 1985: A propos de l'origine des amphores massaliètes: méthodes et résultats, *Documents d'Archéologie Méridionale* 8, Lattes, 119-131.
- PICON, M. 1986: Origine des amphores massaliètes et méthodes géochimiques, *Archéologie du Midi Méditerranéen* 12, Valbonne, 55-66.
- PICON, M. 1990: Origine d'amphores du groupe dit Solocha II, trouvées en Russie, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 114, Paris, 390-393.
- PICON, M., GARLAN, Y. 1986: Recherches sur l'implantation des ateliers amphoriques à Thasos et analyse de la pate des amphores thasiennes, in: Empereur, J. Y. and Garlan, Y. (eds.), *Recherches sur les amphores grecques*, Bulletin de Correspondance Hellénique-Supplément 13, Paris, 288-309.
- PICON, M. and RICQ, J.-C. 1986: Un exemple d'altération de la composition des amphores massaliètes, le cas d'Olbia, *Archéologie du Midi Méditerranéen* 12, Valbonne, 65-67.
- POJIDAEV, V. M., SERGEEVA, Y. E., RETIVOV, V. M., BELUS', S. K., YATSISHINA, E. B. and KASHKAROV, P. K. 2018: Application of mutually complimentary analytical methods to investigating the composition of organic residues of ancient amphorae from Panticapaeum, *Journal of Analytical Chemistry* 73, Luxembourg, 929-936.
- PRATT, C. E. 2015: The 'SOS' amphora: an update, *The Annual of the British School at Athens* 110 (1), Cambridge, 213-245.
- PY, M. and SOURISSEAU, J-Ch. 1993: Les amphores grecques, in: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara 6, Lattes, 34-45.
- REGERT, M. 2011: Analytical strategies for discriminating archeological fatty substances from animal origin, *Mass Spectrometry Reviews* 30, 177-220.
- REILLE, J. L. 1985: L'analyse pétrographique des céramiques et le problème de la provenance des amphores massaliètes

- (VI^{ème}-II^{ème} s. av. J.-C), *Documents d'Archéologie Méridionale* 8, Lattes, 101-112.
- REILLE, J. L. and ABBAS, G. 1992: Les inclusions minérales des amphores massaliètes et leur signification: le cas des formes archaïques et le problème de la localisation des sites de production, *Documents d'Archéologie Méridionale* 15, Lattes, 431-437.
- RICQ-DE BOUARD, M. 1985: Le problème de l'origine des amphores massaliètes. Comparaison pétrographique et minéralogique de tessons venant des sites d'Olbia et d'Espeyran, des ateliers marseillais de la Butte des Carmes et de Velaux, *Documents d'Archéologie Méridionale* 8, Lattes, 113-117.
- ROBBINS, M. L. 2008: *The Metapontine Amphora Assemblage: Greco-Italic, Metapontine and Baldacci Ic Types*, unpublished Master's thesis, University of Southampton.
- ROMANUS, K., BAETEN, J., POBLOME, J., ACCARDO, S., DEGRYSE, P., JACOBS, P., DE VOS, D. and WAELKENS, M. 2009: Wine and olive oil permeation in pitched and non-pitched ceramics: relation with results from archaeological amphorae from Sagalassos, Turkey, *Journal of Archaeological Science* 36 (3), Amsterdam, 900-909.
- SALVINI, L., PECCI, A., PAPI, E. and CERRI, L. 2007: Analisi dei residui organici assorbiti in due anfore romane (Thamusida, Marocco): GC-MS ed ESI-MS, in: D'Amico, C. (ed.), *Atti del IV Congresso nazionale AIAR, Pisa, 1-3 febbraio 2006*, Bologna, 741-749.
- SANTOS, Y. 2017: *An archaeometric contribution to the study of Hellenistic-Early Roman ceramics from Greek archaeological sites*, unpublished Master's thesis, Aristotle University of Thessaloniki.
- SANTOS, Y., KONDOPOULOU, D., PAPADOPOULOU, L., SARIDAKI, N., AIDONA, E., RATHOSSI, C. and SERLETIS, C. 2020: An archaeometric contribution to the study of Late Classic-Hellenistic ceramics of Northern Greece, *Journal of Archaeological Science: Reports* 29, Amsterdam, 102097.
- SAUER, R. and GASSNER, V. 2008: Annex 4. Thin section and heavy mineral analyses of western greek amphorae samples, in: Nieto, X. and Santos, M. (eds.), *El vaixell grec de Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca)*, Monografies del CASC 7, Girona, 355-371.
- SAYRE, E. V. and DODSON, R. W. 1957: Neutron Activation Study of Mediterranean Potsherds, *American Journal of Archaeology* 61 (1), Boston, 35-41.
- ŠČEGLOV, A. N. and SELIVANOVA, N. B. 1992: Optiko-petrografičeskoje issledovanie Pričernomorskich klejmenych amfor IV-III vv. do n.e., *Grečeskie amfory*, Saratov, 32-68.
- ŠČEGLOV, A. N. and SELIVANOVA, N. B. 2002: Petrographic analysis of stamped amphorae, in: Hannestad, L., Stolba, V. F. and Ščeglov, A. N. (eds.), *Panskoye I, Volume 1, The Monumental Building U6*, Aarhus, 303-316.
- SCHWEDT, A., ARAVANTINOS, V., HARAMI, A., KILIKOGLU, V., KYLAFI, M., MOMMSEN, H. and ZACHARIAS, N. 2006: Neutron activation analysis of Hellenistic pottery from Boeotia, Greece, *Journal of Archaeological Science* 33 (8), Amsterdam, 1065-1074.
- SEIFERT, M. 2004: *Herkunftsbestimmung archaischer Keramik am Beispiel von Amphoren aus Milet*, BAR International Series 1233, Oxford.
- SLUSALLEK, K., BURMESTER, A. and BARKER, C. 1983: Neutronenaktivierungsanalytische Untersuchungen an gestempelten griechischen Amphorenhenkeln: Erste Ergebnisse, *Berliner Beiträge zur Archiometrie* 8, Berlin, 261-276.
- STERN, W. B. and DESCOEUDRES J. P. 1977: X-ray fluorescence analysis of archaic greek pottery, *Archaeometry* 19 (1), Oxford, 73-86.

- STOYANOV, T. 2019: The Parmeniskos Group: New Issues from Thrace. Amphorae production in Early Hellenistic Mesambria Pontica, in: Badoud, N. and Marangou, A. (eds.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 115-122.
- THIERRIN MICHAEL, G. 2000: Amphores gréco-italiques de l'oppidum de Pech Maho (III siècle avant J.-C.). Détermination d'origine par l'étude pétrographique, in: Rivet, L. (ed.), *SFECAG, Actes du Congrès de Libourne, 1er-4 juin 2000*, Marseille, 225-231.
- TANASI, D., GRECO, E., PISCIOTTA, F. and HASSAM, S. 2021: Chemical characterization of organic residues on Late Roman amphorae from shipwrecks off the coast of Marsala (Trapani, Italy), *Journal of Archaeological Science: Reports* 40, Amsterdam, 103241.
- TSATSAKI, N. and NODAROU, E. 2014: A new hellenistic amphora production centre in west Crete (Loutra, Rethymnon): study and petrographic analysis of the pottery assemblage, *The Annual of the British School at Athens* 109, Cambridge, 287-315.
- TSETSKHLADZE, G. and VNUKOV, S. 1992: Colchian amphorae: Typology, chronology, and aspects of production, *The Annual of the British School at Athens* 87, Cambridge, 357-386.
- VERDAN, S., KENZELMANN PFYFFER, A. and THEURILLAT, T. 2014: 'Euboean' Pottery from Early Iron Age Eretria in the Light of the Neutron Activation Analysis, in: Kerschner, M. and Lemos, I. S. (eds.), *Archaeometric analyses of Euboean and Euboean related pottery: New results and their interpretations, Proceedings of the Round Table Conference held at the Austrian Archaeological Institute in Athens, 15 and 16 April 2011*, Wien, 71-90.
- WATSON, R. G. 1985: *Analysis of Greek stamped amphora handles using Thin Layer X-Ray Fluorescence Spectrometry*, unpublished Master's thesis, University of Bradford.
- WHITBREAD, I. K. 1986a: The application of ceramic petrology to the study of ancient Greek amphorae, in: Empereur, J. Y. and Garlan, Y. (eds.), *Recherches sur les amphores grecques*, Bulletin de Correspondance Hellénique-Supplément 13, Paris, 95-101.
- WHITBREAD, I. K. 1986b: The characterisation of argillaceous inclusions in ceramic thin sections, *Archaeometry* 28 (1), Oxford, 79-88.
- WHITBREAD, I. K. 1987: *The application of ceramic petrology to the study of ancient Greek transport amphorae, with special reference to Corinthian amphora production*, unpublished PhD dissertation, University of Southampton.
- WHITBREAD, I. K. 1995: *Greek transport amphorae: A petrological and archaeological study*, Fitch Laboratory Occasional Paper 4, Athens.
- WHITBREAD, I. K. 2003: Clays of Corinth: The Study of a Basic Resource for Ceramic Production, in: Williams, C. K. and Bookidis, N. (eds.), *Corinth, The Centenary: 1896-1996*, Athens, 1-13.
- WHITBREAD, I. K. 2018: Petrological Analysis of Amphorae. A Methodological Perspective, in: Japp, S., Keweloh-Kaletta, A., Neuenfeld, N. and Börker, C. (eds.), *Amphoras in Need of Archaeology and Archaeometry, Proceedings of the International Colloquium, Skyllis* 18-1, Berlin, 42-49.
- WOODWORTH, M., BERNAL, D., BONIFAY, M., DE VOS, D., GARNIER, N., KEAY, S., PECCI, A., POBLOME, J., POLLARD, M., RICHEZ, F. and WILSON, A. 2015: The content of African Keay 25/Africana 3 amphorae: initial results, in: Oliveira, C. (ed.), *Archaeoanalythics*, Oporto, 35-50.
- ZLATEVA, B. and RANGELOV, M. 2015: Chemical analysis of organic residues found in Hellenistic time amphorae from SE Bulgaria, *Journal of Applied Spectroscopy* 82, Luxembourg, 221-227.

Western Greek amphorae produced in colonial western Sicily: overview of an interdisciplinary research on the series of Himera, Selinunte, and Agrigento (mid 6th-early 4th centuries BCE)

GIUSEPPE MONTANA

Dipartimento di Scienze della Terra e del Mare (DiSTeM). University of Palermo

LUCIANA RANDAZZO

Dipartimento di Scienze della Terra e del Mare (DiSTeM). University of Palermo

BABETTE BECHTOLD

Institut für Klassische Archäologie. Universität Wien

1. Introduction

During their earliest settlement phases, Sicilian Greek colonies imported amphorae-born commodities¹ from extra-regional regions, primarily from Athens, Corinth, and the Aegean area². These plausible ‘primary-content amphorae’³ conceived for large-scale and long-distance trade of one major product (wine and olive oil⁴) dominated the markets of the Archaic Sicilian city-states, which were among the most important consumption areas of the central Mediterranean. The intensive manufacture of Sicilian transport containers⁵, that is western Greek-type vessels⁶, did not begin until the later 6th century BCE in the colonial *milieu* with some forerunners from the mid-6th century BCE onwards (see ch. 2.1)⁷.

There is a certain difficulty in distinguishing the Archaic amphorae productions of the western Sicilian Greek colonies based only on stylistic-formal aspects and macroscopic fabric. An ‘integrated archaeometric approach’ has proven to be an effective tool in this sense. In fact, through the contribution provided by a direct knowledge of the local geo-lithological context, by the in-depth compositional and textural characterisation of the potential clayey raw materials, it was possible to highlight some characteristic ‘markers’ functional to distinguish the individual productions.

¹ This statement does not include transport vessels manufactured in the native *milieu* of Sicily’s fertile hinterland. For an in-depth discussion of these classes, see Serra 2016 (flat-based amphorae) and Albanese Procelli 2021 (*pithoi*).

² Brun 2010: 427; Brun 2011: 107; for a synthesis, see also Klug 2013: 42-46. Most recent, see Pratt 2016. Still valid, even if not up-dated, remain also R. M. Albanese Procelli’s (1996; 1997) contributions. Specifically, and by way of example, for Camarina, see Sourisseau 2006; for Messina, see Spagnolo 2002.

³ Lawall 2011: 23-33.

⁴ The most recent critical discussion can be found in Brun 2011.

⁵ The possible identification of Archaic colonial ‘imitations’/adaptations of Attic SOS and “à la brosse” (Albanese Procelli 1996: 102-103; Pratt 2016) and Corinthian A-type (Albanese Procelli 1996: 95-96; Sourisseau 2011: 188-189) amphorae still has to be corroborated by systematic archaeometric research. For the Phoenician-Sicilian series which date back to the later 8th century BCE (Mozia) and to the end of the 7th centuries BCE (Solunto/Palermo), see Bechtold and Vassallo 2018.

⁶ The term ‘western Greek’ denotes 6th-4th centuries BCE transport vessels manufactured by export-orientated Greek colonies of *Magna Graecia* and Sicily, see latest Sourisseau 2011; Sacchetti 2012; Gassner 2015.

⁷ The most recent and exhaustive discussion on Sicilian western Greek amphorae is in Bechtold and Vassallo 2023: ch. 5.2.4, 5.3.

Inter alia, this paper summarises the most relevant issues of recent interdisciplinary research on amphorae production in the westernmost Sicilian Greek colonies of *Himera*, Selinunte, and Agrigento (Fig. 1). It consists of a comprehensive review of the archaeometric researches issued on this topic by the authors themselves in the last five years (see ch. 2.1-2.3). It aims to concisely re-discuss the published results in a comparative way so as to offer a hands-on resource for verifying the distribution of Sicilian western Greek vessels in the Mediterranean basin.



Fig. 1.- Geographical localisation of the main sites mentioned in this study.

2. *Archaeological materials and analytical methods*

Within the wider frame of multidisciplinary provenance studies on approximately 1200 western Greek amphorae mainly discovered in Sicilian sites⁸, ceramic samples chipped from the materials were subdivided into macro-fabrics using hand lenses. In the following, all the samples were analysed according to the standardised methods of FACEM ('Fabrics of the Central Mediterranean') and compared with reference samples of fabrics already defined by former interdisciplinary research. The utilisation of a stereomicroscope and macro-photos in triple magnification (x8, x16, x25) led to the selection of a group of 87 amphorae representative fragments which have been previously attributed to the local series of western Greek amphorae fragments which have been attributed to the local series of western Greek amphorae of *Himera*,

⁸ Research funded by Austrian Science Fund (FWF) project P 30030-G25. Major results published in Bechtold and Vassallo 2023 and in the eight edition of the database of 'Fabrics of the Central Mediterranean' (FACEM).

Selinunte, and Agrigento based on macroscopic and morphological features. The entire sample selection has then been submitted to a deeper analytical archaeometric analyses in order to confirm the specific site of production and define the corresponding minero-petrographic and chemical markers. It should be underlined that both the *micro-fabrics* of the amphorae (obtained from the observation of thin-sections at the polarizing microscope) and the raw elemental concentrations were successfully correlated with the data obtained (by the same analytical routine used for the archaeological samples) from the experimental firings of the local clay raw materials.

The detailed descriptions of procedures and methods used for minero-petrographic and chemical analysis are fully available in previous papers.

Thin-section petrographic observations were carried out by means of a Leica DC 200 polarizing microscope equipped with a digital camera. The relative abundance of non-plastic inclusions (expressed as area %) was determined by conventional point-counting procedures (Matthew, Woods and Oliver 1991). Bulk chemical data were determined by the Activation Laboratories Ltd (Ontario, Canada), using fusion inductively coupled plasma optical emission spectrometry (ICP-OES) for determining major elements and inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP-MS) for trace elements. In this case 3-5 grams of ceramic were first air-dried, crushed and homogenized in a planetary agate ball-mill (Retsch PM100), then were mixed with a flux of lithium metaborate and lithium tetraborate and fused in an induction furnace. The molten specimen was immediately poured into a solution of 5% nitric acid containing an internal standard until completely dissolved. The samples were accordingly run for major oxides and selected trace elements on a combination simultaneous/sequential Thermo Jarrell-Ash ENVIRO II ICP or a Varian Vista 735 ICP. Calibration was performed using 7 prepared USGS- and CANMET-certified reference materials.

2.1. *Western Greek amphorae produced in Himera*⁹

Dorian-Chalcidian *Himera* was founded shortly after the mid-7th century BCE at the northwestern edge of the *Himera* plain, on the mouth of the river *Imera Settentrionale*. The ample agricultural and pastoral hinterland inhabited by native communities favoured rapid urbanistic and economic development, especially during the 6th century BCE. In 409 BCE, *Himera* was destroyed by the Carthaginian army and never systematically re-occupied thereafter.

The in-depth study of 556 western Greek amphorae re-used in *enchytrismos* burials of the city's cemeteries allowed for the complete archaeological and archaeometric characterisation of the local series. The earliest type *Himera* 1 can be classified as form 1α with *Randform* 1¹⁰ (Fig. 2a-b). It is dated, through context and morphological comparisons, to the third quarter of the 6th century BCE. Sub-globular or heart-shaped form 2-vessels distinguish the series of the last two decades of the 6th and the earlier 5th century BCE. Their *Randform* 3-rims occur in two variants: *Himera* 2.1 with massive semi-ovoid rims (Fig. 2c) or *Himera* 2.2 with elongated semi-ovoid rims (Fig. 2d). At present, we do not have any secure evidence for local vessels dating to the second-third quarter of the 5th century BCE. Amphorae production in *Himera* was documented again during the last decade of the colony's life through ovoid containers with concave necks and rims of *Randform* 7 labelled *Himera* 3 (Fig. 2e-f). While the Archaic artifacts show the

⁹ For reasons of space, we here summarise the most significant data previously published in Bechtold, Vasallo and Ferlito 2019; Bechtold 2020a; Montana, Randazzo and Bechtold 2020; Bechtold and Vassallo 2023: 92-99.

¹⁰ In this paper typological classification refers to Sourisseau 2011 ('form') and Gassner 2003 ('*Randform*').

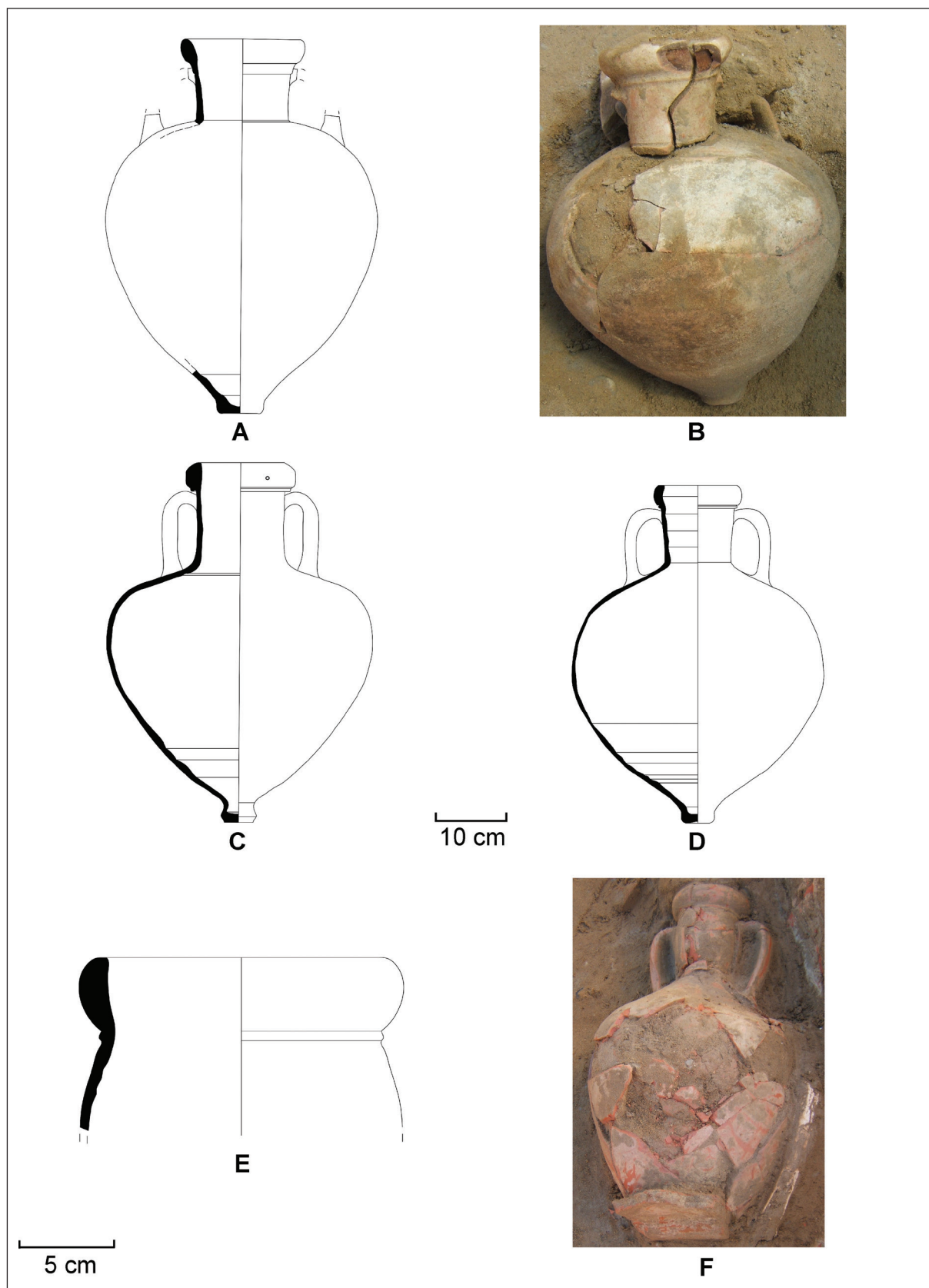


Fig. 2.- Western Greek amphorae of Himera. A-B: Himera 1; C: Himera 2.1; D: Himera 2.2; E-F: Himera 3.

coarse macro-fabric HIM-A-1 (Fig. 3a), the finer macro-fabric HIM-A-2 (Fig. 3b) is found from the late Archaic period onwards, with the appearance of form 2-amphorae.

To date, c. 20 amphorae produced in *Himera* have been identified in several native sites of the colony's *chora*¹¹. The most prominent example is the hill-site of Terravecchia di Cuti where form 1α and form 2-vessels are best attested during the second half of the 6th and the earlier 5th century BCE¹².

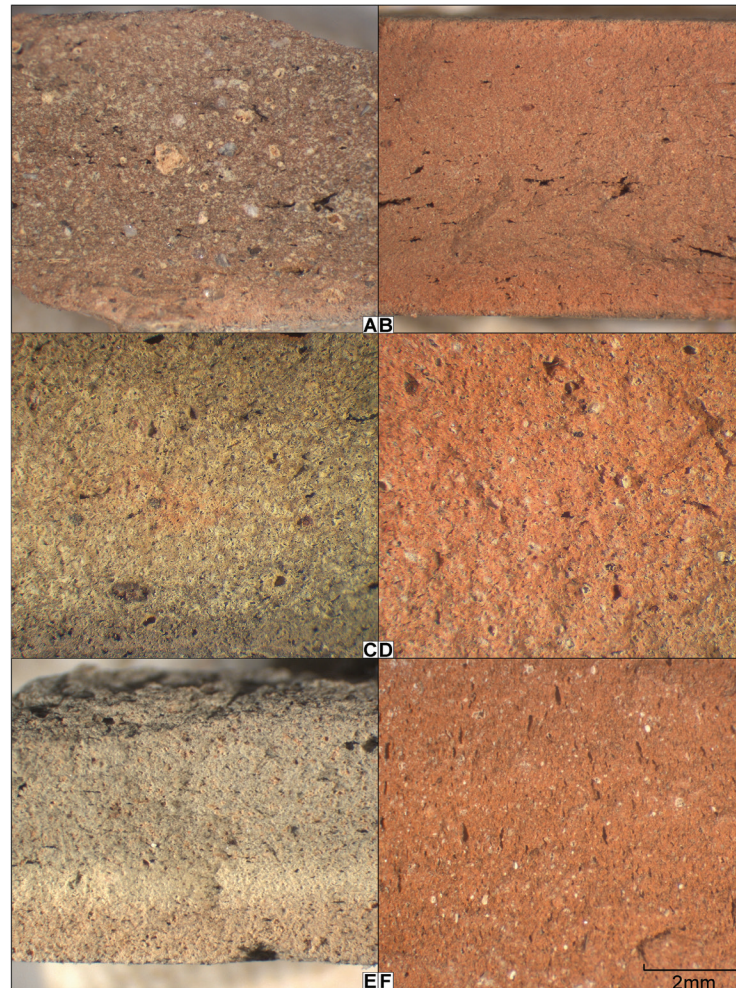


Fig. 3.- Macro-photos of archaeological fabrics at x8 magnification.
A: HIM-A-1; B: HIM-A-2; C-D: SEL-A-4; E-F: AKR-A-1.

2.2. Western Greek amphorae produced in Selinunte¹³

The Megarian Hyblean colony of Selinunte was founded in the second half of the 7th century BCE on the mouths of the rivers *Modione* and *Gorgo Cotone*. Archaic-Classical *Selinus* controlled a wide and fertile hinterland being the probably partly navigable river *Hypsas-Belice*

¹¹ The publication of these materials is currently being prepared by B. Bechtold and A. Burgio.

¹² Bechtold and Burgio forthcoming.

¹³ For reasons of space, we here summarise the most significant data previously published in Bechtold 2020b; 2021; Bechtold and Vassallo 2023: 123; Montana *et alii* forthcoming.

the privileged trade axis towards the native *milieux* of its *chora*. After almost two centuries of overall economic and demographic growth and prosperity, Selinunte was destroyed by the Carthaginians in 409 BCE. After 405 BCE, the city came under Punic control and became a multi-ethnic community. In 250 BCE, the site was captured by the Romans and partially reoccupied only from the late Antiquity onwards.

The chrono-typological characterisation of the local series of western Greek amphorae and the definition of its archaeometric fingerprint is based on recent interdisciplinary research of 40 fragments found in several excavations undertaken in Selinunte.

Currently, the earliest local type is represented by late Archaic *Randform* 3-rims with slightly moulded inferior edge and sub-globular belly (Fig. 4a-b). Some fragments classified as *Randform* 5 (Fig. 4c) and an intermediate shape between *Randform* 2/6 with a slightly convex neck (Fig. 4d) can be dated to the second third of the 5th century BCE. A considerable selection comprises rims underlined by a ridge above convex necks like *Randform* 7. The earliest variant (c. 440-420 BCE) exhibits almost vertical lips and straight inner profile (Fig. 4e). This is succeeded, in the last quarter of the century by noticeably thinner rims with concave inner profiles that gently slope outwards (Fig. 4f). The last group is characterised by clearly everted rims with an angle of at least 20° (Fig. 4g) and may well date to the early 4th century BCE. All of the local amphorae are distinguished by a pinkish-orange or reddish-yellow carbonatic matrix of rather fine texture labelled SEL-A-4 (Fig. 3c-d). A part from one vessel found in the western necropolis of *Himera*, no assessment can currently be made on the distribution of the class in the regional context. However, macroscopic archaeological fabric studies suggest the documentation of a few items in the non-Greek settlements of Segesta and Pantelleria¹⁴.

2.3. Western Greek amphorae produced in Agrigento¹⁵

Situated in the central part of Sicily's southern coast, *Akragas* was founded around 580 BCE by nearby Gela. As a result of the battle of *Himera* in 480 BCE, Agrigento's tyrants extended their supremacy over the Dorian-Chalchidian colony and large parts of northwestern Sicily until c. 470 BCE. During the 5th century BCE, the city developed very quickly until it was sieged and conquered by the troops of Hannibal in 406 BCE.

Sub-globular form 2-vessels with rather thick semi-ovoid *Randform* 3-rims (Fig. 5a) represent the earliest type *Agrigento* 1 of the late 6th-early 5th century BCE. A minor selection shows *Randform* 2 without external modulation (Fig. 5b). Heart-shaped amphorae with massive bottom-shaped pegs and thinned *Randform* 3-rims (Fig. 5c-d), labelled *Agrigento* 2, probably represent the early Classical-period evolution. Currently, local amphorae dating to the span of time between the Emmenidian tyranny (490/89-471 BCE) and the last third of the 5th century BCE are almost absent in our archaeological record. Better attested is the late Classical series documented by semi-ovoid rims with their barycenter in the upper third and underlined by a ridge, closely resembling *Randform* 7 (Fig. 5e-f). All of the local amphorae have been attributed to the rather fine-grained macro-fabric AKR-A-1 (Fig. 3e-f).

Notably, and in contrast to the above series of *Himera* and Selinunte, *Akragas* presently stands out as the only candidate for a modest distribution of its amphorae-packed commodities

¹⁴ Bechtold 2020b: 6, fig. 2.

¹⁵ For reasons of space, we here summarise the most significant data previously published in Bechtold 2020c; 2022; Montana *et alii* 2022; Bechtold and Vassallo 2023: 99-104.

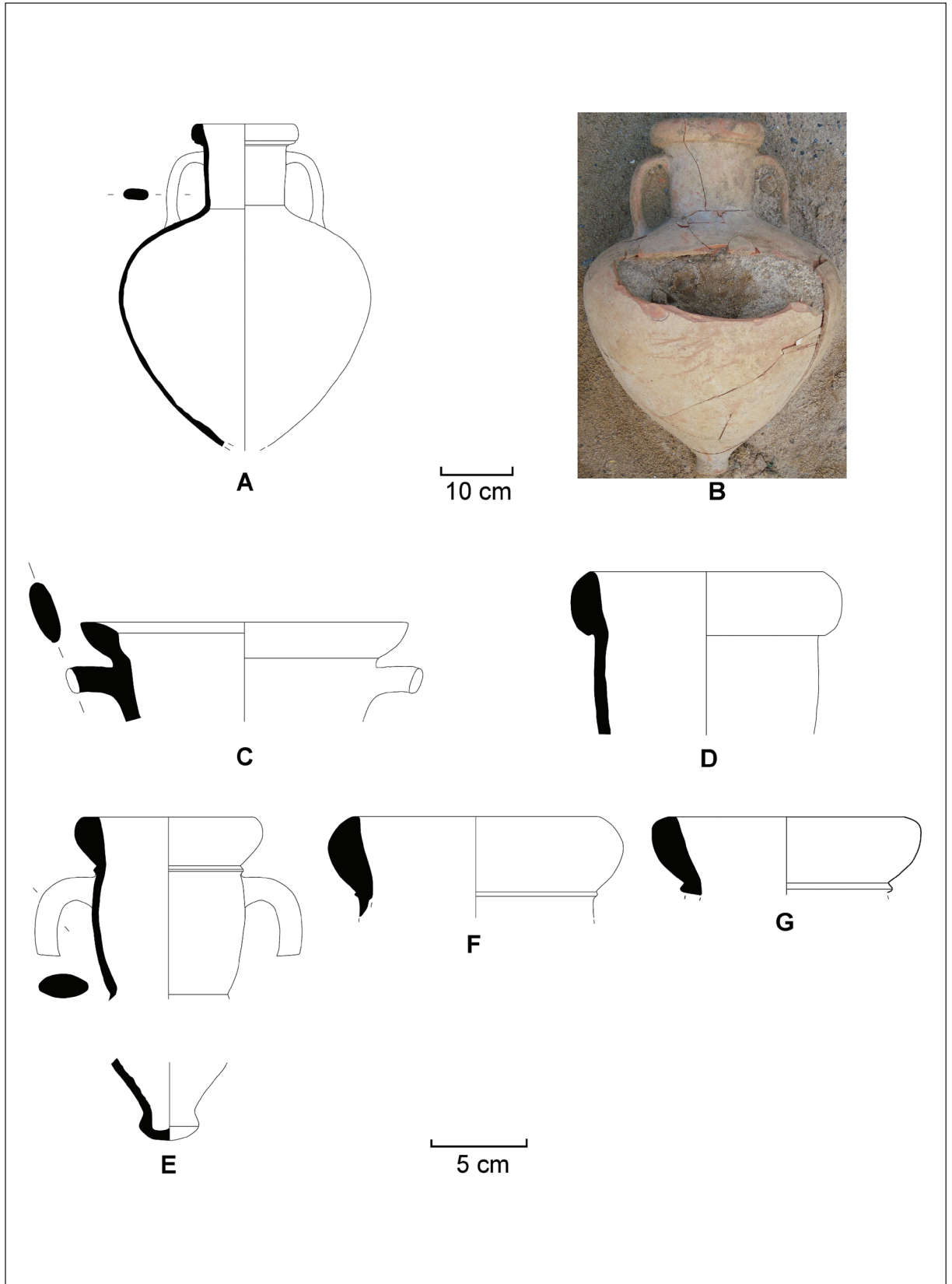


Fig. 4.- Western Greek amphorae of Selinunte. A-B: form 2; C: *Randform* 5; D: *Randform* 2/6; E-F: *Randform* 7.

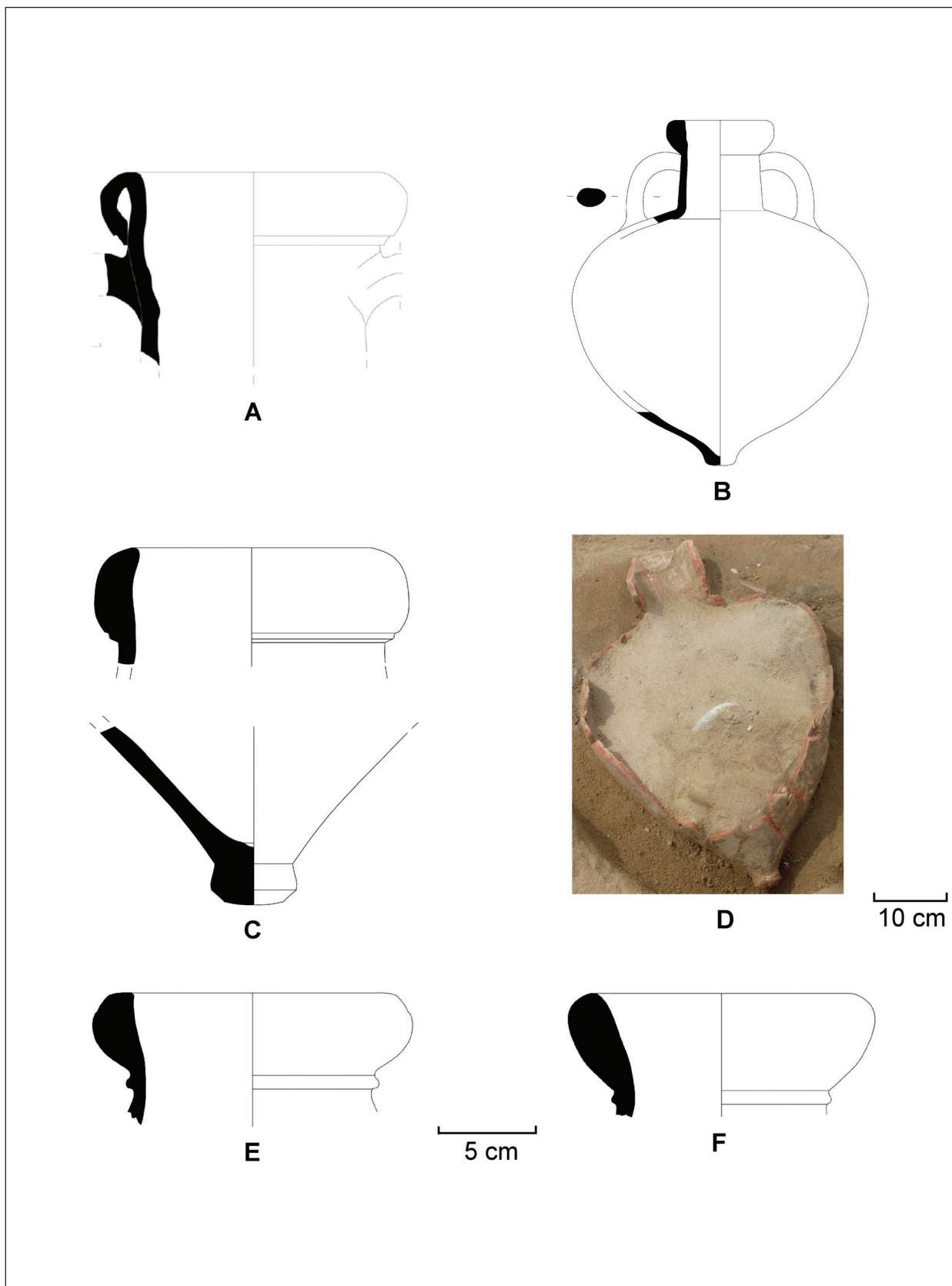


Fig. 5.- Western Greek amphorae of Agrigento. A-B: *Agrigento 1*; C-D: *Agrigento 2*; E-F: *Randform 7*.

in the whole regional context of western Sicily and in Carthage's sphere of influence¹⁶. This evidence is in perfect harmony with the ancient sources which underline Agrigento's preeminent wine trade.

3. Results and discussion

In presenting and discussing the minero-petrographic and chemical peculiarities found in the western Greek amphorae produced in *Himera*, Selinunte, and Agrigento, it is considered appropriate, at the same time, to describe the textural and compositional key characteristics of the clayey raw materials whose use has been established in each of these sites.

The 'ceramic clays' of western Sicily are chiefly distributed in the geochronological interval between the Oligocene and the Middle Pleistocene (Montana *et alii* 2011). They were continuously and diachronically used in this territory to produce ceramic artifacts from the Neolithic until the 1950s. The depositional environment of these syntectonic terrigenous formations, although evolving over a relatively wide interval of geological time (Alpine orogeny), remains substantially comparable. With reference to the production process and the optimal characteristics of a specific ceramic raw material, this means that the individual clayey lithologies concerning both the sand-sized aplastic inclusions and the finer groundmass, are characterised by rather similar characteristics in terms of textural aspects (i.e. packing, size, grade of roundness) and mineralogical aspects (i.e. phyllosilicates speciation and ratio of abundance, nature and relative frequency of monomineralic granules or lithic fragments that characterize the sand-sized aplastic components). The 'confusion' may even be increased by other aspects intrinsic to the geological nature of these detrital deposits, sedimented in the sea and subject to the variability, over geological time, of the contributions from the emerged areas. For this reason, it is always a good practice, to increase the significance of the experimental data, to sample the materials (to be subjected to analysis) sequentially, from the bottom to the top, of the chosen stratigraphic section and/or in different outcrop points. Overall, therefore, this circumstance could make the distinction between the ceramic bodies made starting from such clayey materials more and more multifaceted, especially if, for aspects mainly linked to the specificity of the finished ceramic product, they are further transformed during the production chain (i.e. clay mixing and/or tempering) or the firing step (i.e. maximum temperature reached and residence time, oxidizing or reducing atmosphere in the kiln).

Despite these objective difficulties, common to several other case studies, the observations of thin-section at the polarizing microscope first enabled to confirm that the selected amphorae can be attributed to 'local' ceramic production that employed raw clays sourced nearby each of the three archaeological sites. Certainly, the application of an integrated archaeometric approach, conceived and developed over twenty years ago within the international project GEOPRO¹⁷, has made it possible to overcome a good part of these obstacles and to discriminate different markers (mineralogical, chemical, and textural) useful for attesting the raw materials used and therefore identify the different production centers even in relatively restricted territorial contexts. The

16 See specifically Montana *et alii* 2022: fig. 3. Currently, more than 30 western Greek amphorae of Agrigento have been identified in Greek colonies (Selinunte, *Himera*), in Sicilian native sites (Segesta, Terravecchia di Cuti), and in Punic sites (Pantelleria, Rabat/Malta).

17 GEOPRO: TMR European Interdisciplinary Network Project under the 4th Framework Program (1999-2002) which had as its object the joint archaeometric analysis of archaeological ceramics and clay raw materials using minero-petrographic and chemical techniques appropriately integrated on a geological and statistical basis.

ceramic raw material, for each individual case study, was deeply recognised without any doubt among all the clayey deposits outcropping in the same territory, thanks to any specific geological fingerprint and through an in-depth cross-comparison of the textural and compositional characteristics, after experimental firing at various temperatures (under oxidizing atmosphere).

Below are reported the descriptions of the micro-fabrics attested in the western Greek amphorae produced in *Himera*, Selinunte, and Agrigento, which were individually determined in previous papers (Montana *et alii* 2018a; 2018b; 2022; forthcoming; Montana, Randazzo and Bechtold 2020). The corresponding average chemical compositions are discussed in succession, having been interpreted geochemically, in light of regional geology as well as the mineralogical phases and lithic fragments characterising each single ceramic paste (also considering accessory components and extent of 'burial contamination').

3.1. Thin-section Petrography

3.1.1. Himera

The observations of the thin sections of the samples representative of the western Greek amphorae produced in *Himera*, selected on the basis of their macro-fabrics, first of all allowed us to demonstrate the use of the illitic-kaolinitic clays of the Terravecchia Formation (upper Tortonian-Messinian). These materials are certainly those that, in the considered area, were preferentially selected for pottery manufacturing (Montana *et alii* 2011; forthcoming). They may be categorised as silty-clays with a poor sandy fraction, which is on average the 8% by weight. The sand-sized natural inclusions are characterized by a relatively scarce calcareous fossil microfauna and they are essentially composed of quartz, feldspars and tiny mica flakes. These peculiar (textural and compositional) characteristics make these clays very appropriate for direct processing, without preliminary sieving, levigation or tempering treatments. This technological aspect could explain the wide use that was made of these clays where available in the surrounding area, in the archaic and classical ages. The use of these clays as 'raw materials for ceramic use' has so far been attested in various sites of western Sicily, including Segesta (Montana *et alii* 2003), Monte Polizo (Montana *et alii* 2012), Entella (Montana, Polito and Tsantini 2015; Montana *et alii* 2017) and somewhat also at Monte Iato (Montana *et alii* 2021).

Specifically, after the thin-section observation at the polarizing microscope, the micro-fabric of the western Greek amphorae made at *Himera* presents peculiar and fairly homogeneous characteristics, except for some slight textural discrepancies, such as those concerning packing and grain-size distribution of the aplastic granules, which, however, led back to single raw material source. The most frequent paste (attested on over two-thirds of the examined ceramic samples) can be recognized by the strong prevalence of very fine aplastic inclusions mostly falling in the coarse silt class (0.04-0.06 mm). Fine to medium sand-sized inclusions (0.1-0.3 mm) are very rare. Packing is overall moderate turning out to be between 3% and 5%. Grain sorting is serial and the groundmass is optically inactive, showing only sporadic clay lumps. The aplastic inclusions are mainly composed of monocrystalline quartz, followed by visibly minor quantities of polycrystalline quartz, white mica needles (homogeneously dispersed in the ground-mass) and feldspars. Small lithic fragments (granitoid rocks, quartzarenite/quartzsiltite) are relatively rarer (few granules) or even absent. The calcareous microfossils (or their residues after the firing process) are in general sporadic, while, occasionally, secondary 'burial calcite' may be disseminated in pore space of the ground-mass, or else in the form of a very thin covering layer in the external parts of the ceramic fragment (Fig. 6).

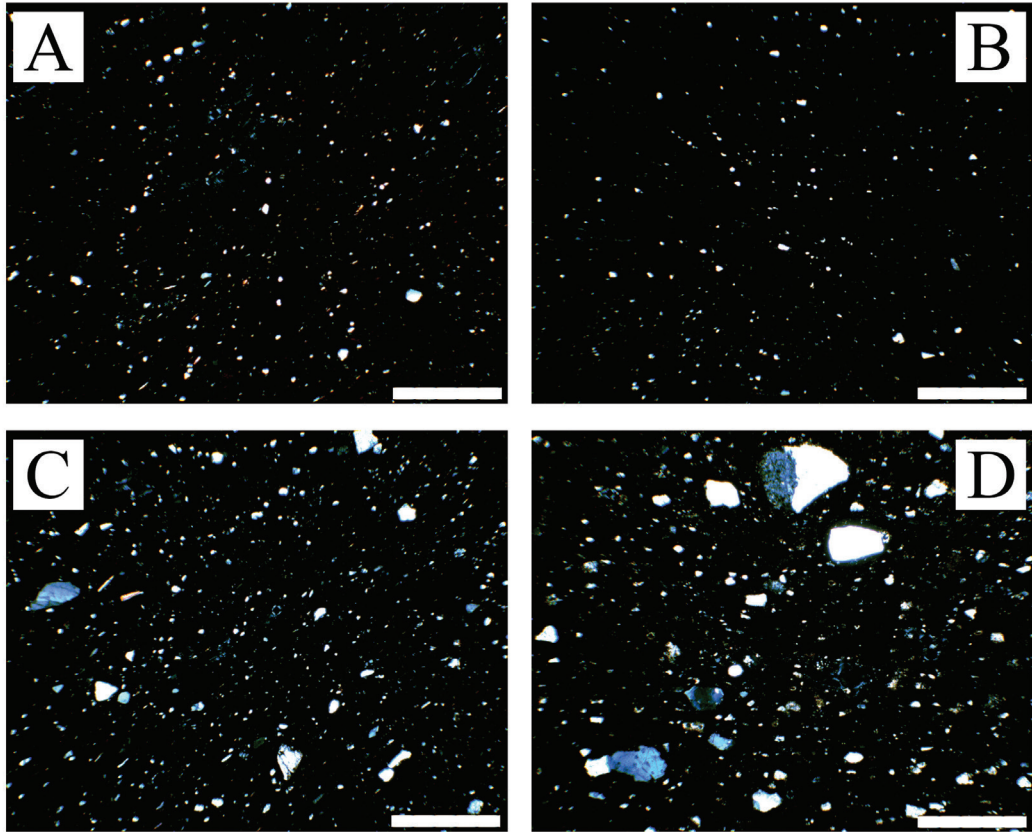


Fig. 6.- Thin section micro-photographs of the western Greek amphorae produced at *Himera* highlighting their main textural and compositional features (XPL; scale bar = 0.5 mm).

This technological aspect could explain the wide use that was made of these clays where available in the surrounding area, in the archaic and classical ages. As mentioned above, quite slight textural variations (with respect to the previous description) have been occasionally observed in part of the amphora samples (around 30%). A relatively greater abundance of fine or medium sand inclusions (respectively 0.125-0.25 mm and 0.25-0.5 mm), a higher packing (up to 10-15% area) and a bimodal (hiatal) distribution of the aplastic inclusions, being the classes of very fine sand and medium sand distinctly more represented than coarse silt (0.04-0.06 mm) and coarse sand (0.5-1 mm).

3.1.2. *Selinunte*

As regards *Selinunte*, previous studies based on the direct comparison between archaeological ceramics and the clayey raw materials available in the same area, proved the use of the Plio-Pleistocene marine clay deposits belonging to the Marnoso Arenacea del Belice Formation (Montana *et alii* 2018a; 2018b; forthcoming; Montana, Randazzo and Bechtold 2020). The silty-clayey or clayey-silty deposits belonging to this formation mainly crop out in southern part of western Sicily. These materials are characterised by a medium-fine sand content around 11% by weight (average). Illite and kaolinite are once again the mineralogical phases predominant within the clay fraction, while smectite content (or I/S mixed layers) is generally below 20%. The sand-sized natural inclusions (0.06-2 mm) showed a slight prevalence of the calcareous components (macrofossils remains together with benthonic and planktonic foraminifera) over

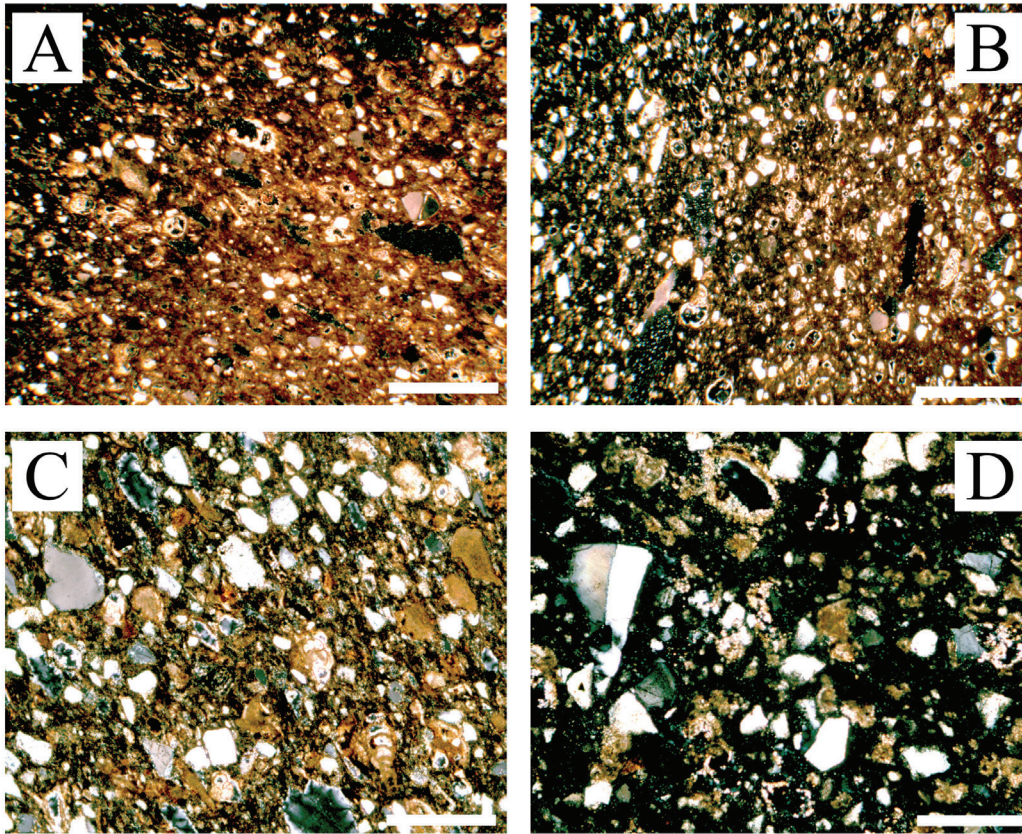


Fig. 7.- Thin section micro-photographs of the western Greek amphorae produced at Selinunte highlighting their main textural and compositional features of production (XPL; A-B: scale bar = 0.5 mm; C-D: scale bar = 0.2 cm).

quartz, feldspars and acid crystalline lithic fragments. The use of these materials for ceramic purposes has a long tradition, especially in this territory. Particularly relevant examples have been also attested at Monte Adranone (internal indigenous settlement located in the Sicani mountains) and Marsala (Montana *et alii* forthcoming).

The whole set of representative western Greek amphorae showed acceptable uniformity in terms of minero-petrographic features. They fully reflect the key characteristics of local clayey raw materials, both in terms of grain size distribution and relative abundance of the aplastic inclusions as well as the mineralogical composition (Montana *et alii* 2018a; 2018b). Going into details, as regards the textural aspects, the analysed amphorae show serial distribution of aplastic inclusion size and a relative abundance between 15 and 25% (area), with a notable predominance of coarse silt (0.04-0.06 mm) and very fine sand (0.06-0.125 mm) and lesser amounts of fine sand (0.125-0.25 mm). Inclusions with dimensions ranging from the upper limit of fine sand (0.25 mm) and medium sand (0.5 mm) are sporadic to common; while aplastic grains with diameter greater than 0.5 mm are rare or even absent. Concerning the mineralogical composition, monocrystalline quartz appears to be by far the most abundant component. Bioclasts and limestone fragments are both common constituents, even if they are almost decomposed after undergoing the firing process, thus suggesting firing temperatures above 800°C. However, their remains are still evident in the form of ‘micrite clots’, sometimes with a sub-rounded profile, or more often with an irregular shape (Cau Ontiveros, Day and Montaba 2002). Polycrystalline

quartz and feldspars (K-feldspar and less frequently plagioclase) are common to sporadic components. Very often the crystals of alkaline feldspar and plagioclase appear, especially in the rim, altered showing incoming transformation in clay (sericite). Among the subordinate or trace constituents fragments of sandstones were also recognized, together with mica (chiefly 0.04-0.1 mm in size), in the form of lamellae and needles. Secondary deposits of microcrystalline calcite are quite common, which developed during the burial phase both in the external rim and in the ceramic body (Fig. 7).

The clays of the Marnoso Arenacea del Belice Formation crop out extensively all around the settlement of Selinunte. The easy availability, good plasticity and workability at the natural state, as well as the presence of a consistent (but not excessive) calcareous component, made this raw material optimal for amphora and daily-use pottery production. Moreover, especially for the manufacture of bricks and/or cooking ware, the same clays were also tempered with medium-fine grained sand, likely sourced in the nearby coastal dunes (Montana *et alii* 2018a; 2018b).

3.1.3. Agrigento

From a lithological point of view, the territory of Agrigento is characterised by the occurrence of upper Miocene evaporitic deposits covered by Plio-Pleistocene marly clay and biocalcarenites (Catalano *et alii* 2013). In particular, the area of the *Valle dei Templi* is characterised by the widespread presence of grayish clays widely emerging lengthwise the slope and in the plain below the temples. These lower Pleistocene marine clays, characterized by remains of calcareous microfossils (mainly planktonic foraminifera and mollusks), have been recently established to be the ceramic raw material used for local production of western Greek amphorae (Montana *et alii* 2022). Their clay-sized fraction resulted mainly composed of illite and kaolinite with negligible quantities of swelling clay minerals (i.e. smectite and I/S mixed layers). In terms of granulometry the lower Pleistocene Agrigento clay can be classified as silty-clay or clayey-silt, with quite negligible sand content (ranging from 2 up to 17% weight, average 8%). Natural inclusions mainly fall in the classes of coarse silt (0.04-0.06 mm) and very fine sand (0.06-0.125 mm) with sporadic to rare medium-coarse sand sized individuals (0.25-1 mm). The most abundant mineralogical phase is monocrystalline quartz. Calcareous microfossils are also common constituents, while polycrystalline quartz, mica flakes, feldspars and gypsum are less common to sporadic/rare.

The micro-fabric of the western Greek amphorae produced in Agrigento is accordingly characterized by abundant minute aplastic inclusions (packing ranging from 10% to around 20% area), ranging in size from coarse silt and fine sand (0.06-0.25 mm). Granules greater than 0.3 mm are sporadic to rare. In terms of composition, the calcareous component (common) is represented by bioclasts (frequently decomposed due to the firing process) and micrite clots (Cau Ontiveros *et alii* 2002). Monocrystalline quartz is clearly prevailing over polycrystalline quartz, mica flakes and feldspars (Fig. 8). Glauconite and iron oxides/hydroxides are sporadic accessory constituents scattered in the groundmass as lumps (with irregular or subcircular form) resulting from the aggregation of particles with very small dimensions (colloids). Moreover, massive or fibrous aggregate of anhydrite (CaSO_4) can be occasionally detected, distinguishable under the polarizing microscope by the high interference color, the perfect (010) cleavage and the absence of pleochroism (colorless at plane polarised light). The presence of this phase, although not frequent, may represent a peculiar ‘minero-petrographic marker’ of the amphorae produced in Agrigento. In fact, it was demonstrated that tiny anhydrite crystals originate during the ceramic ‘firing stage’ from the calcination of gypsum

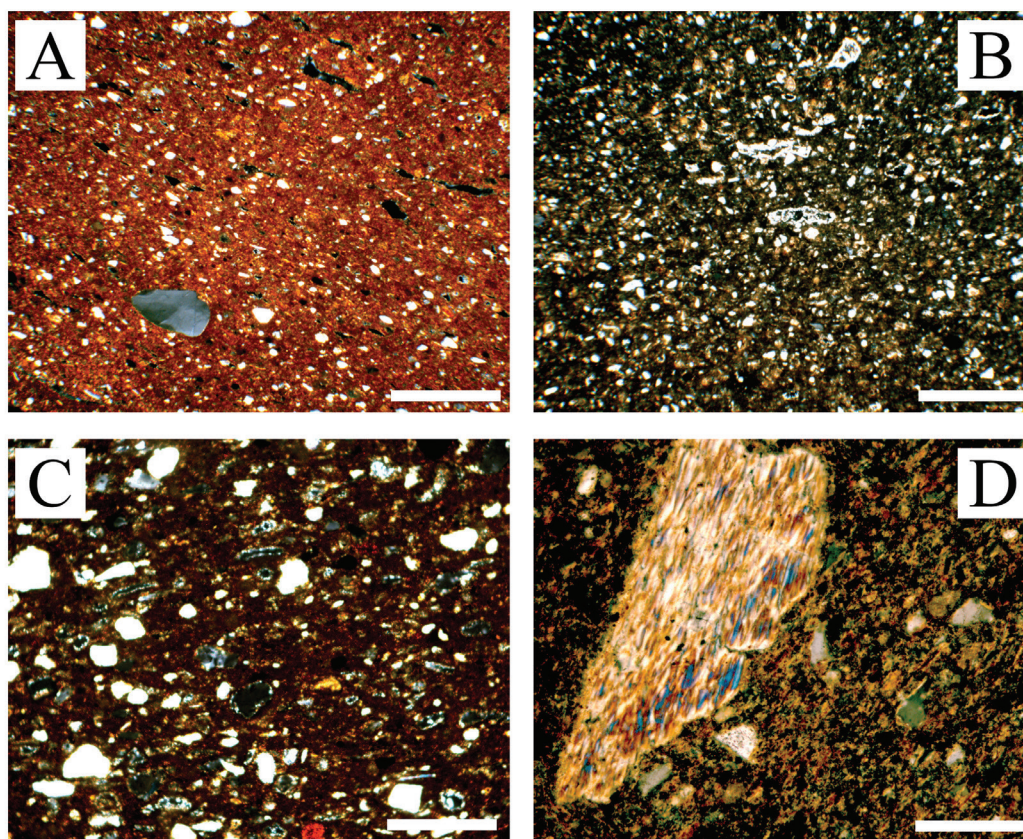


Fig. 8.- Thin section micro-photographs of the western Greek amphorae produced at Agrigento highlighting their main textural and compositional features. Anhydrite crystal is shown in figure 8D (XPL; A-B: scale bar = 0.5 mm; C: scale bar = 0.2 cm; D: scale bar = 0.1 mm).

($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$), which was detected by XRPD analysis as subordinate crystalline phase in the raw clays sampled in the *Valle dei Templi* (Montana *et alii* 2022). The clays of Agrigento may contain small quantities of detrital gypsum (fragments of selenite gypsum) very likely deriving from Messinian evaporitic deposits.

3.2. Chemistry

The chemical analysis of a ceramic body has been considered for over thirty years an indispensable tool for defining ‘compositional groups’ that are a reference for recognising and circumscribing a given ceramic production. Provenance studies of archaeological ceramics by the analysis of their bulk chemical composition are based on the assumption that pottery manufactured in different production centres can be distinguished thanks to the different clay raw materials used. Clay pastes for the manufacture of ceramics were prepared from natural raw materials commonly extracted in the vicinity of the production sites (Hein and Kilikoglou 2020). Obviously, the nature (i.e. relative abundance of the different grain size fractions, mineralogical composition and size distribution of the sandy inclusions) depends on the specific formation processes of the clay deposits themselves and on the different regional geological contexts. Furthermore, it should be considered that, given the same raw material used, the different preparation procedures for the clay mixture should also be considered, i.e. the purification treatments necessary for natural

clays that are too lean and the tempering treatments for those that are too plastic, which could make direct comparison with finished ceramic products more complex. Especially in these cases, the integrated archaeometric approach, previously mentioned, which involves the interpretation of the chemical data always in the light of the minero-petrographic data, allows the ceramic production centers to be characterised in a much more detailed way.

3.2.1. Himera

The western Greek amphorae manufactured in *Himera* with the clays of the Terravecchia Formation show quite distinctive chemical characteristics, at least in the panorama of contemporary Sicilian productions, both in terms of some major elements and trace elements. As previously pointed out, the petrographic analyses of the finds highlighted only slight textural differences within this 'paste group', essentially linked to the relative abundance and size of the aplastic inclusions, mainly composed of quartz, feldspars and mica. Therefore, the average bulk chemical composition reported in Figure 9 (together with those of Selinunte and Agrigento) can be considered satisfactorily representative of local productions. First of all, the rather low content of calcareous microfossils which characterize the Terravecchia Formation clay deposits (raw materials) means that the average concentrations of CaO in the amphorae produced in *Himera* are accordingly quite modest (variable between approximately 7 and approximately 10% by weight, with an average of 8.83% by weight). At a regional level in the clays of the Terravecchia Formation, average concentrations of around 5% by weight have been measured in the basal outcrops of the Tortonian which become between 7 and 10% in the middle-upper Tortonian. The levels of the same formation that can be dated to the Messinian (upper Miocene), however, can reach decidedly higher CaO concentrations (up to 24% by weight) following the common presence of gypsum crystals ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) within the same clayey deposits (Montana *et alii* 2011). Thus, the western Greek amphorae produced in *Himera* are characterised by a SiO_2/CaO ratio of 6.6. Additionally, the average concentrations of Al_2O_3 , Fe_2O_3 and MgO (respectively equal to 18.04%, 7.25% and 3% by weight, see the first column on the left in Figure 9) found in the amphorae produced in *Himera* are relatively abundant as found by chemical analysis on more than 150 samples collected from 23 different outcrops of the Terravecchia Formation clays (Montana *et alii* 2011). Relative to the ceramic bodies under study, these values are explained by the low abundance as well as small size of the quartz inclusions dispersed in the plastic clay groundmass (dilution effect). Similarly, the relatively high values of the average concentrations of K_2O (2.54% by weight) and TiO_2 (0.92% by weight), among the major elements, as well as of Rb (101 ppm), among the trace elements, are to be correlate to the rather common presence of minute lamellae of white mica, as attested by observations of thin sections under a polarizing microscope. Among the trace elements, the average contents in V (128 ppm), Ba (518 ppm), La (42 ppm) and Ce (85 ppm) can also be considered as peculiar compositional marker, once again well-interpretable in light of the mineralogical and petrographic characteristics of the ceramic pastes.

3.2.2. Selinunte

The chemical composition of the western Greek amphorae produced at Selinunte fits more than satisfactorily the results obtained by the observations of thin sections at the polarizing microscope, also confirming the use of the clay deposits (Quaternary) outcropping very close to the kilns area. The small variations in concentration recorded both for major and trace elements can be linked to minor changes in packing and size distribution of the aplastic inclusions. In fact, no

relevant differences concerning nature and relative abundance of minerals or lithic fragments composing the aplastic inclusions have been pointed out (Montana *et alii* 2018a; 2018b).

As shown in the Figure 9 (central column). The average value of the SiO_2 concentration measured in the western Greek amphorae produced in Selinunte is rather high in general (58.18% weight) and it is slightly below that recorded in the contemporary productions of Agrigento (59.18% weight) and to some extent higher than the average value of the amphorae produced in *Himera* (57.90% by weight). The average concentration of CaO (16.09% by weight), on the contrary, is the highest among the western Greek amphorae production centers of Sicily. Consequently, the SiO_2/CaO abundance ratio also allows us to clearly distinguish the Selinuntian manufactures from the others, being equal to 3.6 and therefore visibly lower (*Himera*=6.6 and Agrigento=4.1).

The average abundance of Fe_2O_3 is 5.84%, a value slightly lower than the average value previously recorded for the “ceramic clays” of western Sicily (Montana *et alii* 2011). The concentrations of the oxides corresponding to the other major elements (Al_2O_3 , MgO and K_2O) are absolutely compatible with the mineralogical composition and relative abundance of the monomineralic grains and rock fragments composing the aplastic inclusions, reflecting the smaller quantities of magnesium-bearing, opaque oxides, feldspars and silt-sized mica. Considering the abundances of trace elements, it should be noted that the concentration ranges of V, Rb, Ba and Sr appear well correlated with the abundances of the geochemically linked major elements (Fe, K and Ca). As can be seen from Figure 9, apart from the SiO_2/CaO ratio and the K_2O content, as regards the concentrations of the major elements, the Agrigento and Selinunte amphorae are relatively similar. This result is not surprising given that the clay raw materials used at the two sites are very close from the point of view of geological age and depositional environment (Montana *et alii* 2022). However, small mineralogical differences (mica relatively more abundant in Agrigento compared to Selinunte and consequently also the concentrations of K_2O and Rb) and also in the type and abundance of calcareous microfossils, can allow us to discern the two productions with sufficient margin of certainty (Montana *et alii* 2022). Figure 10 shows some binary diagrams that relate the major and most significant trace elements for the purposes of differentiating the three amphorae productions. As can be seen, the Rb- K_2O scatter plot is the only one that allows us to discriminate quite effectively, from a chemical point of view, the western Greek amphorae from Agrigento and those from Selinunte, while the *Himera* productions always stand out clearly from the others.

3.2.3. Agrigento

The average bulk chemical composition of the western Greek amphorae from Agrigento (Figure 9, right column) fits very well both with the production wastes found during recent excavations in the kilns area and with the clayey raw materials sampled in the vicinity belonging to the Agrigento Formation (Montana *et alii* 2022). The amphorae are chemically characterised by a high SiO_2 value, close to 60% by weight (on average equal to 59.18%), contrasted with an average CaO concentration equal to 14.50% (weight), decidedly higher than that found in the contemporary *Himera* productions. On the contrary, again compared to the *Himera* case, relatively lower average values of Al_2O_3 , Fe_2O_3 and MgO were recorded (respectively equal to 13.89%, 5.89% and 2.38% by weight). Also, regarding the concentrations of K_2O and TiO_2 the values are a little lower if compared to *Himera* (on average 1.96% and 0.79% by weight respectively). However, these values fully reflect the mineralogical composition found through microscopic observations and XRD analyzes, which highlighted the presence of sporadic feldspars (both

K-feldspar and plagioclase) and tiny mica flakes within the fine aplastic inclusions (Montana *et alii* 2022). Still among the major elements, it is important to point out the relatively high value of average sodium concentration in the ceramic body (on average 0.97%), also found in the local clayey raw materials, which is distinctly different from the average values found in the majority of ‘ceramic clays’ from western Sicily (Montana *et alii* 2011). The cause of this odd value, therefore potentially usable as a marker of provenance, at least in a regional context, can be sought in the presence in the local clays of detrital contributions of evaporitic materials deriving from the Gessoso-Solfifera Formation of the upper Miocene (Schreiber *et alii* 1976), as already pointed out by petrographic analyzes with the presence of calcium sulphate crystals (anhydrite) both in the clays (after experimental firing at 700°C and 900°C) and, more sporadically, also in the corresponding ceramic artifacts. In this regard, some reflection should also be placed on the CaO content of these ceramic materials (on average 14.50% by weight). The data deriving from polarising microscope observations, in fact, does not fully support such a concentration, given that the local clays, of marine origin, are characterized by the prevalence of fossil planktonic organisms with a calcareous shell, very small in size, over the benthic ones and macrofossils (fragments of lamellibranchs, coral, gastropods, algae, etc). Such a concentration of CaO is justified by considering the presence of small but not negligible quantities of gypsum ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) in the local clays which then, following firing, transforms into anhydrous calcium sulphate (Montana *et alii* 2022). The trace elements, in terms of concentration, as logically expected, fully reflect the trends and correlations detected in the geochemically similar major elements (see Figure 9) and the relative abundances of the accessory mineralogical phases found through the study of thin sections under a polarizing microscope.

Element oxide (wt%)	Himera	Selinunte	Agrigento
SiO ₂	57.90	58.19	59.18
Al ₂ O ₃	18.04	13.92	13.94
Fe ₂ O _{3(T)}	7.25	5.84	5.89
MgO	3.00	2.24	2.38
CaO	8.83	16.09	14.50
Na ₂ O	1.22	0.86	0.97
K ₂ O	2.54	1.65	1.96
TiO ₂	0.92	0.82	0.79
Element (ppm)	Himera	Selinunte	Agrigento
V	128	100	103
Ba	518	407	418
Sr	394	641	575
Zr	188	266	238
Cu	35	21	22
Zn	113	76	86
Rb	101	57	74
La	42	37	35
Ce	85	73	70

Fig. 9.- LOI normalized average chemical composition of the amphorae produced at *Himera*, *Selinunte* and *Agrigento*.

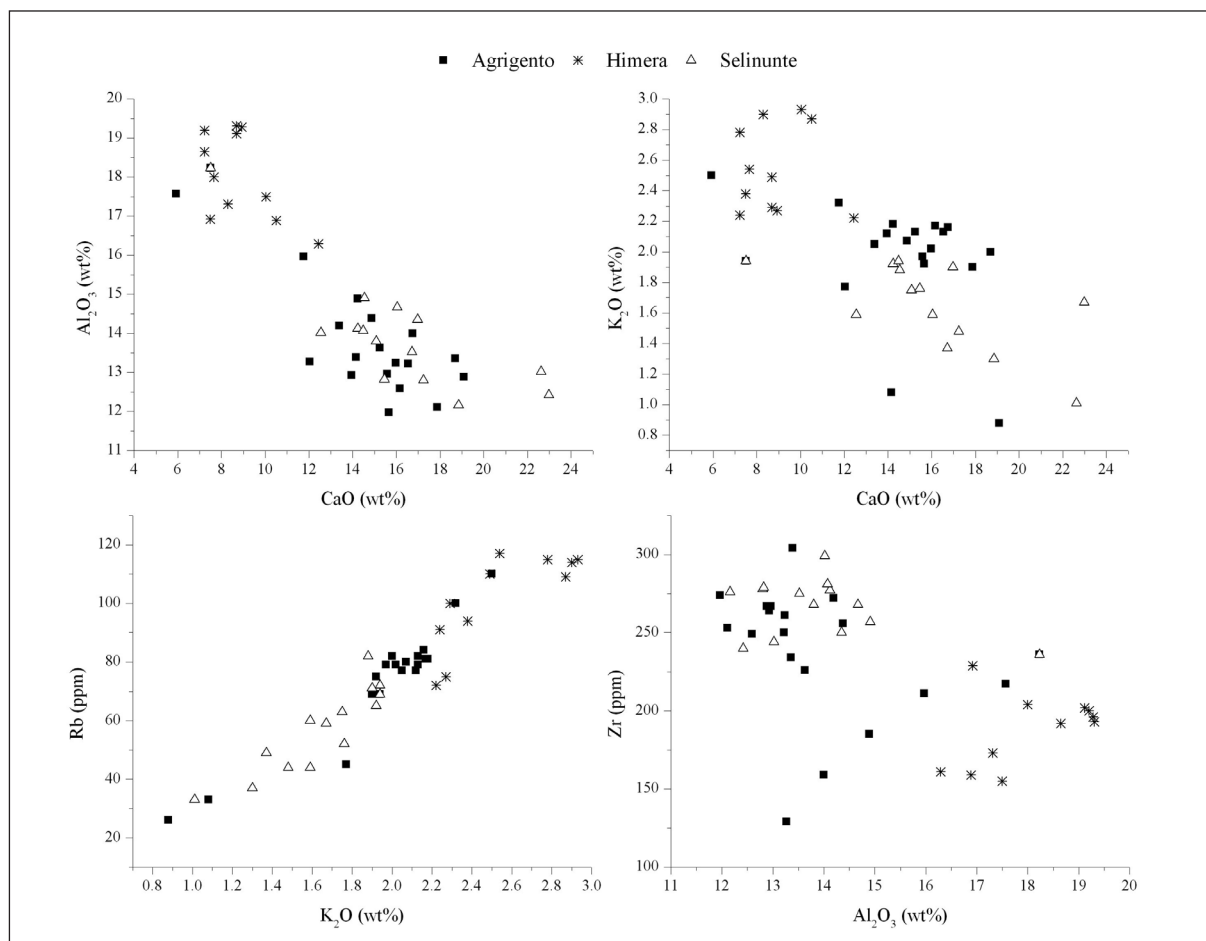


Fig. 10.- Binary plotting where the concentrations of some major and trace elements are shown, which are particularly significant for the purposes of differentiating between the amphorae productions under study (*Himera*, *Selinunte*, and *Agrigento*).

4. Conclusions and perspectives for further research

Recent high-standard provenance studies under the umbrella of multidisciplinary collaboration¹⁸ allowed for the almost complete characterisation of western Sicily's amphorae series produced from the Archaic to the early Hellenistic period¹⁹. The overall results of these investigations represent a benchmark for a nuanced understanding of regional economic development²⁰ and commercial interaction between Greek, Phoenician-Punic, and native communities in this frontier area²¹ situated in the western part of the island.

18 Following Gliozzo's (2020: 15) plea for the establishment of a 'M(acro and)M(icro)-typology' for solid past reference groups based on geo-chemical and minero-petrographic analyses.

19 For the panorama of the Sicilian Phoenician-Punic amphorae series, see Bechtold 2015; Montana and Randazzo 2015; Bechtold and Vassallo 2018. For the early Hellenistic series of Entella, see Corretti and Michelini 2020.

20 In Antiquity, the setting-up of transport container manufacturing installations implies the availability of an agricultural *surplus* destined for extra-local markets (Sourisseau 2011: 146-147).

21 For this panorama of multi-ethnic interaction, see latest Spatafora 2015 and 2018, with earlier references.

As for the Greek colonies, the earliest western Greek series was set up in *Himera*. The local production of transport vessels suggests a profit-orientated exploitation of the resources cultivated in the *chora*, already evident shortly after the mid-6th century BCE. In the late Archaic period, amphorae manufacturing spread quickly, testifying to widespread welfare in the whole region²². From a typological standpoint, during this earlier phase, Sicilian potters imitated amphorae shapes produced in the areas of Sibari, Reggio, and Locri in Calabria²³. Significantly, southern Calabrian vessels are best documented in almost all Archaic-period archaeological contexts of western Sicily²⁴.

With the possible exception of the *Akragas* series, it appears that the aforementioned western Greek series were predominantly distributed within the non-Greek *milieu* of the colonies' hinterlands. In light of the primary focus of the present volume, we do not expect to find significant quantities of Sicilian western Greek amphorae at Iberian sites²⁵. However, we should keep in mind the fundamental role central Mediterranean commercial hubs such as *Himera* play within the wider framework of long-distance routes, likely involving 'international' trade to and from the West²⁶. We cannot, therefore, rule out the possibility that local commercial agents introduced single western Sicilian Greek amphorae among the cargoes in transition at such ports of call. Promising ongoing research in the settlements of the Iberian Peninsula will shed more light on this challenging question.

Funding and acknowledgements

This research was funded by the Austrian Science Fund (FWF): P 36827- G. We are grateful to R. Lampl (Universität Wien) for the composition of Figures 1-5. Thanks to C. Orchard (University of Warwick) for proofreading large part of section 1 and sections 2 and 4. We are deeply indebted to M. Bentz (Universität Bonn), C. Marconi (Institute of Fine Arts-NYU/Università degli Studi di Milano), M. Jonasch (Deutsches Archäologisches Institut Rom), S. Vassallo (Soprintendenza BB.CC.AA. di Palermo), and A. Burgio (Università degli Studi di Palermo) for the kind sampling permissions, for stratigraphical information on the analysed materials and for providing us with their pencil drawings. Without their generous help this research could not have been conducted successfully.

²² For this phenomenon, see Vassallo 2020 with earlier references.

²³ In detail, see Bechtold 2020a: 5-7, fig. 3.

²⁴ Bechtold and Vassallo 2023: 153-164. Fully in line with the fact that the choice of vessel types is closely related to the amphorae repertoire already in circulation within the regional context (Gassner 2015: 346-347).

²⁵ The multidisciplinary analyses of the amphorae from the shipwreck of Cala Sant Vicenç at Mallorca (Nieto and Santos 2008) might suggest, in fact, the wide-spread distribution of the Calabrian series also in the West.

²⁶ We highlight the considerable presence of southern Andalusian fishery-containers in the colony (Bechtold and Vassallo 2018: 39-41).

References

- ALBANESE PROCELLI, R. M. 1996: Appunti sulla distribuzione delle anfore commerciali nella Sicilia arcaica, *Kokalos* XLII, Pisa-Roma, 91-137.
- ALBANESE PROCELLI, R. M. 1997: Échanges dans la Sicile archaïque: amphores commerciales, intermédiaires et redistribution en milieu indigène, *Revue Archéologique* 1, Paris, 3-25.
- ALBANESE PROCELLI, R. M. 2021: Sistemi di stoccaggio delle derrate nella Sicilia indigena in età arcaica, *Sicilia Antiqua* XVIII, Pisa-Roma, 29-36.
- BECHTOLD, B. 2015: *Le produzioni di anfore puniche della Sicilia occidentale (VI–III/II sec. a.C.) (con i contributi di Giuseppe Montana, Luciana Randazzo e Karin Schmidt)*, *Carthage Studies* 9, Ghent University, Ghent.
- BECHTOLD, B. 2020a: Western Greek amphorae produced at Himera, in: *FACEM* (version December/06/2020) <https://www.facem.at/project-papers.php>
- BECHTOLD, B. 2020b: First evidences for western Greek amphorae produced at Selinus, in: *FACEM* (version December/06/2020) <https://facem.at/project/papers.php>
- BECHTOLD, B. 2020c: First observations on western Greek amphorae produced at Akragas, in: *FACEM* (version December/06/2020) <https://facem.at/project/papers.php>
- BECHTOLD, B. 2021: Le anfore da trasporto di età classica e tardoclassica dal santuario maggiore sull'acropoli di Selinunte: primi dati, in: Ployer, R. and Svoboda-Baas, D. (eds.), *Magnis Itineribus. Festschrift für Verena Gassner*, Wien, 37-54.
- BECHTOLD, B. 2022: Studi di provenienza sulle anfore greco-occidentali e anfore greco-italiche, in: Caliò, L., Gerogiannis, G. M., Leoni, F. and Raimondi, G. (eds.), *Agriento 2. Il santuario ellenistico-romano. Scavi 2013-2017. I materiali*, Studi Agrigentini 2, Roma, 427-439.
- BELCHOLD, B. and BURGIO, A. forthcoming: Anfore da trasporto come indicatori di rapporti commerciali nella Sicilia centro-settentrionale (VI-IV sec. A. C.): il contributo del sito indigeno di Terravecchia di Cuti (PA), *Thiasos*, Roma.
- BECHTOLD, B. and VASSALLO, S. 2018: Le anfore puniche dalle necropoli di Himera (seconda metà del VII–fine del V sec. a. C.) (con i contributi di D. Braekmans, R. de Simone, S. Gupta, G. Montana, L. Randazzo and K. Schmidt), *BABESCH. Annual Papers on Mediterranean Archaeology Supplement Series* 34, Leuven.
- BECHTOLD, B. and VASSALLO, S. 2023: Le anfore greco-occidentali dalle necropoli di Himera (VI-V sec. a.C.): produzioni e circolazione (con i contributi di G. Montana, L. Randazzo and T. Sommerschild), *BABESCH. Annual Papers on Mediterranean Archaeology Supplement Series* 49 [in press], Leuven.
- BECHTOLD, B., VASSALLO, S. and FERLITO, F. 2019: La produzione delle anfore greco-occidentali di Himera: uno studio sulla loro identificazione, *Notiziario Archeologico Soprintendenza Palermo* 51, Palermo. <https://www.regione.sicilia.it/beniculturali/dirbenicult/NotiziarioArcheoPalermo.html>
- BRUN, J.-P. 2010: Viticulture et oléiculture grecques et indigènes en Grand Grèce et en Sicile, in: Tréziny, H. (ed.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noir*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Paris, 424-431.
- BRUN, J.-P. 2011: La produzione del vino in Magna Grecia e in Sicilia, *La vigna di Dioniso: vite, vino e culti in Magna Grecia*, *Atti del quarantanovesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia* (Taranto 2009), Taranto, 97-142.

- CATALANO, R., VALENTI, V., ALBANESE, C., ACCAINO, F., SULLI, A., TINIVELLA, U., GASPARO MORTICELLI, M., ZANOLLA, C. and GIUSTINIANI, M. 2013: Sicily's fold/thrust belt and slab rollback: The SI.RI.PRO. seismic crustal transect, *Journal of the Geological Society* 170, London, 451-464.
- CAU ONTIVEROS, M. A., DAY, P. M. and MONTANA, G. 2002: Secondary calcite in archaeological ceramics: evaluation of alteration and contamination processes by thin section study, in: Kilikoglou, V., Hein, A. and Maniatis, Y. (eds.), *Proceedings of the 5th European Meeting on Ancient Ceramics (Athens, 18-20 October 1999), Modern trends in scientific studies on ancient ceramics*, BAR International Series 1011, Oxford, 9-18.
- CORRETTI, A. and MICHELINI, Ch. 2020: Entella (Contessa Entellina, PA). Produzioni locali e importazioni di anfore nella città e nel territorio (VI-inizio III sec. a.C.), in: *FACEM* (version December/06/2020) <https://facem.at/project/papers.php>
- GASSNER, V. 2003: *Materielle Kultur und Kulturelle Identität in Elea in spärchaisch-frühklassischer Zeit. Untersuchungen zur Gefäß- und Baukeramik aus der Unterstadt (Grabungen 1987-1994)*, Archäologische Forschungen 8, Velia-Studien 2, Wien.
- GASSNER, V. 2015: Le anfore greco-occidentali: riconsiderando la loro evoluzione e l'identificazione dei centri di produzioni, in: Poure, R. (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommage à Michel Bats* (Hyères 2011), Études Massaliètes 12, Aix-en-Provence, 345-356.
- GLIOZZO, E. 2020: Ceramic investigation: research questions and sampling criteria, *Archaeological and Anthropological Sciences* 12, New York, 202.
- HEIN, A. and KILIKOGLU, V. 2020: Ceramic raw materials: how to recognize them and locate the supply basins: chemistry, *Archaeological and Anthropological Sciences* 12 (8), New York, 202. DOI:10.1007/s12520-020-01129-8.
- KLUG, R. D. 2013: *Griechische Transportamphoren im regionalen und überregionalen Handel. Untersuchungen in griechischen und nicht-griechischen Kontexten in Unteritalien und Sizilien vom 8. bis zum 5. Jh. v. Chr.* (J. Bergemann, ed.), Göttinger Studien zur Mediterranen Archäologie 4, Rahden/Westf.
- LAWALL, M. 2011: Socio-Economic Conditions and the Content of Amphorae, in: Tzochev, Ch., Stoyanov, T. and Bozkova, S. (eds.), *PATABS II. Production and trade of amphorae in the Black Sea* (Kittien, Nessebar and Sredetz 2007), Sofia, 23-33.
- MATTHEW, A. J., WOODS, A. J. and OLIVER, C. 1991: Spots before your eyes: new comparison charts for visual percentage estimation in archaeological material, in: Middleton, A. P. and Freestone, I. C. (eds.), *Recent developments in ceramic petrology*, British Museum Occasional Paper 81, The British Museum, London, 211-263.
- MONTANA, G. and RANDAZZO, L. 2015: Le ricerche archeometriche: la caratterizzazione delle produzioni di anfore punico-siciliane, in: Bechtold 2015, 118-146.
- MONTANA, G., POLITO, A. M. and TSANTINI, E. 2015: Ceramic ethnoarchaeometry in Sicily: recent traditional production as a tool for understanding past manufactures, in: Militello, P. M. and Öñiz, H. (eds.), *SOMA 2011: Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania, 3-5 March 2011*, BAR International Series 2695 (I), Oxford, 253-258.
- MONTANA, G., RANDAZZO, L. and BECHTOLD, B. 2020: The beginning of western Greek amphorae production in western Sicily: archaeometric and archaeological studies on 6th-5th centuries BCE amphorae

- manufactured at Himera, *Minerals* 10, Basel, 762. DOI:10.3390/min10090762.
- MONTANA, G., RANDAZZO, L. and POLITO, A. M. forthcoming: Caratteristiche petro-chimiche delle argille della Sicilia occidentale ed istituzione di “reference group” per alcune produzioni ceramiche di interesse archeologico (Petro-chemical characteristics of the clays of western Sicily and establishment of a “reference group” for some ceramic productions of archaeological interest.), *Atti del Convegno “Selinunte–Convegno in occasione dei 50 anni di attività del DAI a Selinunte”*, German Archaeological Institute in Rome, (aprile 2022), 27-29.
- MONTANA, G., BECHTOLD, B., POLITO, A. M. and RANDAZZO, L. 2018a: Selinunte (Sicily) and its productive context: the clayey raw materials applied in a long-lived ceramic production (seventh to third century BCE), *Journal of Archaeological and Anthropological Sciences* 10 (3), New York, 657-673. DOI 10.1007/s12520-016-0381-5.
- MONTANA, G., CAU ONTIVEROS, M. A., POLITO, A. M. and AZZARO, E. 2011: Characterisation of clayey raw materials for ceramic manufacture in ancient Sicily, *Applied Clay Science* 53, Amsterdam, 476-488.
- MONTANA, G., HEINZEL, C. E., POLITO, A. M. and RANDAZZO, L. 2012: Archaeometric evidence attesting production of indigenous archaic pottery at Monte Polizo (Western Sicily), *Periodico di Mineralogia* 81(1), Roma, 107-130. DOI:10.2451/2012PM0007.
- MONTANA, G., POLITO, A. M., CORRETTI, A. and SERRA, A. 2017: Compositional reference for the documented Archaic production of indigenous matt-painted pottery at Entella (Western Sicily), *Journal of Archaeological and Anthropological Sciences* 9, New York, 693-708.
- MONTANA, G., RANDAZZO, L., TSANTINI, E. and FOURMONT, M. 2018b: Ceramic production at Selinunte (Sicily) during the 4th and 3rd century BCE: New archaeometric data through the analysis of kiln wastes, *Journal of Archaeological Science: Reports* 22, Amsterdam, 154-167. DOI: 10.1016/j.jasrep.2018.09.022.
- MONTANA, G., MOMMSEN, H., ILIOPOULOS, I., SCHWEDT, A. and DENARO, M. 2003: The petrography and chemistry of thin-walled ware from a Hellenistic-Roman site at Segesta (Sicily), *Archaeometry* 45/3, Oxford, 375-389.
- MONTANA, G., POLITO, A. M., KISTLER, E., MOHR, M. and SPATAFORA, F. 2021: The indigenous settlement of Monte Iato (western Sicily): an ethnoarchaeometric approach for outlining local Archaic ceramic productions, *Journal of Archaeological and Anthropological Sciences* 13, New York, 142. <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01380-7>
- MONTANA, G., RANDAZZO, L., GASPARO MORTICELLI, M., BALDONI, V. and BECHTOLD, B. 2022: The production of western Greek Amphorae in Agrigento (Southern Sicily): An archaeometric and archaeological characterisation of the late 6th-4th centuries BCE Series, *Journal of Archaeological Science: Reports* 45, Amsterdam. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2022.103627>
- MONTANA, G., RANDAZZO, L., GASPARO MORTICELLI, M., BONFARDECI, A. and BECHTOLD, B. forthcoming: Late 6th-early 4th century BCE western Greek amphorae produced in Selinunte (western Sicily): ceramic paste characterization by an integrated archaeometric approach, *Journal of Archaeological Science: Reports*, Amsterdam, forthcoming.
- NIETO, X. and SANTOS, M. 2008: *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.
- PRATT, C. E. 2016: Greek commodities moving west: comparing Corinthian and Athenian amphorae in early Archaic Sicily, in:

- Demesticha, S. and Knapp, A. B. (eds.), *Maritime Transport Containers in the Bronze-Iron Aegean and Eastern Mediterranean*, Uppsala, 195-213.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le Nord de l'Italie. Échanges commerciaux entre les Appennins et les Alpes aux époques archaïque et classique*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 10, Aix-en-Provence.
- SCHREIBER, B. C., FRIEDMAN, G. M., DECIMA, A. and SCHREIBER, E. 1976: Depositional environments of Upper Miocene (Messinian) evaporite deposits of the Sicilian Basin, *Sedimentology* 23(6), 729-760.
- SERRA, A. 2016: *La ceramica a decorazione geometrica dipinta da Segesta nel quadro delle produzioni della Sicilia occidentale*, BAR International Series 2779, Oxford.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 2006: Les amphores commerciales de la nécropole de Rifriscolaro à Camarine. Remarques préliminaires sur les productions Corinthiennes de type A, in: Pugliese Carratelli, G., Pelagatti, P., Di Stefano, G. and De Lachenal, L. (eds.), *Camarina: 2600 anni dopo la fondazione: nuovi studi sulla città e sul territorio* (Ragusa 2003), Roma, 129-147.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 2011: La diffusion des vins grecs d'Occident du VIII^e au IV^e s. av. J.-C., sources écrites et documents archéologiques, *La vigna di Dioniso: vite, vino e culti in Magna Grecia*, Atti del quarantanovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia (Taranto 2009), Taranto, 145-252.
- SPAGNOLO, G. 2002: Anfore da trasporto arcaiche e classiche nell'occidente greco: nuove acquisizioni da centri di rinvenimenti a Messina, in: Bacci, M. G. and Tigano, G. (eds.), *Da Zancle a Messina. Un percorso archeologico attraverso gli scavi*, vol. II, Messina, 31-46.
- SPATAFORA, F. 2015: Santuari e luoghi sacri in un 'area di frontiera': la valle del Belice tra elimi, sicani, punici e greci, in: Kistler, E., Öhlinger, B., Mohr, M. and Hoernes, M. (eds.), *Sanctuaries and the Power of Consumption Networking and the Formation of Elites in the Archaic Western Mediterranean World, Proceedings of the International Conference (Innsbruck 2012)*, PHILIPPIKA, Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 92, Wiesbaden, 287-298.
- SPATAFORA, F. 2018: Phoenicians, Greeks and "Indigenous peoples" in the Emporia of Sicily, in: Gailledrat, E., Dietler, M. and Plana-Mallart, R. (eds.), *The emporion in the ancient western Mediterranean. Trade and Colonial Encounters from the Archaic to the Hellenistic Period*, Montpellier, 181-190.
- VASSALLO, S. 2020: Guerre e conflitti nella Sicilia centro-settentrionale tra la metà del VI e la fine del V sec. a.C.: una prospettiva archeologica, in: Jonasch, M. (ed.), *The fight for Greek Sicily. Society, Politics, and Landscape*, Vancouver, 1-17.

Estudis i anàlisis territorials

Comerç i àmfores gregues a Empòrion (segles VI-III aC)

MARTA SANTOS, JOAQUIM TREMOLEDA, PERE CASTANYER, ELISA HERNÁNDEZ
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

1. Introducció

En una visió de conjunt de les àmfores de filiació grega a la península Ibèrica, la informació procedent d'Empúries és, sens dubte, fonamental, atès el paper rellevant de l'enclavament portuari focu en les rutes del comerç marítim a l'extrem occidental del Mediterrani. Per tant, es tracta d'un jaciment clau com a port receptor del vi, l'oli i altres possibles productes envasats en aquestes àmfores, per a la posterior redistribució a través del comerç i el propi consum intern dels habitants del nucli grec (Fig. 1).



Fig. 1.- Imatge aèria del sector de la Neàpolis de l'enclavament grec d'Empòrion (Foto: Miquel Bataller).

Més d'un segle d'excavacions han aportat, lògicament, un volum important de materials amfòrics atribuïbles a tota una diversitat de produccions que podem englobar dins d'aquesta categòrica tan genèrica d'"àmfores gregues". Documentades a partir sobretot de restes fragmentàries, la seva presència es pot rastrejar a través de les anotacions i dibuixos d'E. Gandia en els diaris de les excavacions a la ciutat grega entre 1908 i 1936. Igualment, els sondeigs realitzats més tard en diferents sectors n'aportaren noves evidències (Rouillard 1978: fig. 5, 10.4 i 12.5).

Aquestes àmfores varen passar, però, gairebé desapercbudes en una bibliografia centrada sobretot en altres categories de materials ceràmics i d'objectes diversos d'origen grec recuperats a les excavacions emporitanes.

Fins a la represa dels treballs arqueològics a la Neàpolis a partir dels anys 80 del segle passat no es va poder comptar amb una recuperació exhaustiva de materials amfòrics d'origen grec, ben contextualitzats en diferents seqüències estratigràfiques. Les propostes tipològiques de la bibliografia aleshores publicada facilitava, a més, la identificació de les produccions i tipus d'àmfores gregues presents en els diferents contextos. D'altra banda, va fer possible també una primera anàlisi quantitativa per conèixer el seu valor proporcional dins els conjunts de fragments amfòrics, sempre molt abundants a Empúries. Així, les campanyes d'excavació realitzades al sud de la Neàpolis entre 1985 i 1990, amb la intenció de seriar les reformes del sector religiós i les muralles de la ciutat, varen aportar un volum ingent de materials ceràmics que incorporava una quantitat significativa de fragments d'àmfores gregues datables sobretot entre els segles IV i II aC, per bé que han estat publicats molt parcialment (Sanmartí *et alii* 1986: 173-175; Sanmartí 1988; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990). A banda de les àmfores massaliotes, també s'hi inclouen altres categories menys freqüents, tot i que en ocasions podien arribar a tenir una presència molt destacada (Sanmartí *et alii* 1995). Generalment, però, la proporció de les àmfores gregues resultava relativament limitada, inferior a la del conjunt de les diverses categories d'àmfores d'origen púnic i sempre molt lluny del grup absolutament dominant de les àmfores ibèriques. Amb la irrupció de comerç itàlic, les àmfores de vi d'aquest origen prenen el protagonisme, mentre que la presència de fragments d'àmfores gregues passa a ser ja molt minoritària.

Excavacions més puntuals fetes durant aquesta mateixa etapa a altres zones del nucli grec varen aportar alguns contextos de cronologia més antiga, que es daten a la segona meitat del segle VI i al llarg del segle V aC. Hem de dir, però, que per al coneixement de les àmfores gregues arribades al port emporità durant aquest període són especialment importants altres intervencions arqueològiques més recents. Destacarem, en primer lloc, les excavacions realitzades, entre 1994 i 1998, a Sant Martí d'Empúries, l'antiga *Palaià pólis*. En anteriors publicacions hem tingut ocasió ja de caracteritzar els contextos de les successives fases d'ocupació definides en aquestes excavacions i també, pel que ara interessa, les diverses categories d'àmfores gregues documentades (Castanyer, Santos i Tremoleda 1999: 271-276; Aquilué *et alii* 2000: 329-334; 2004).

Aquestes evidències s'han pogut completar, durant els darrers decennis, amb el nombrós conjunt de materials recuperats en les intervencions realitzades en diverses zones de la Neàpolis: tant a la part central del nucli (excavacions al sector de l'estoa, entre 2005 i 2015) com, sobretot, en els diversos sectors excavats a l'extrem nord, fins al límit de l'antiga badia portuària i també a la mateixa façana litoral. L'estudi detallat dels materials obtinguts en aquestes intervencions, que encara segueixen en curs, resta en gran part inèdit (Marzoli *et alii* 2022: 208-244 i 275-288).

2. *Les àmfores gregues en els contextos arcaics i tardoarcaics d'Empòrion (segle VI-inicis del segle V aC)*

Els materials dels estrats més antics de la *Paialia pólis* associats amb l'establiment de l'*empòrion* foceu a partir del segon quart del segle VI aC inclouen ja un petit conjunt de fragments que mostren l'arribada incipient d'àmfores gregues al port emporità (Aquilué *et alii* 2000: 294-295). La quantitat és, però, reduïda i representen percentatges que oscil·len entorn del 15 % dels

individus del grup de les àmfores. Aquesta proporció augmenta lleugerament, fins al 20/30 %, als estrats que es daten entorn de mitjan segle VI aC. En aquestes fases més antigues d'ocupació, que només es documenten a les excavacions de Sant Martí d'Empúries (fases IIIa i IIIb), el conjunt de fragments amfòrics resulta àmpliament dominat per les diverses produccions d'àmfores de vi etrusques (Aquilúe *et alii* 2004; 2006).

Els contextos de la *Palaià pólis* de la segona meitat del segle VI i els inicis del segle V aC (fases IIIc i IIIId) mostren l'augment progressiu en la presència de les àmfores ibèriques, igualment atribuïbles a produccions diferenciades, que esdevenen la categoria absolutament predominant. La presència de fragments d'àmfores de filiació grega es manté, però, en unes proporcions bastant similars, d'entre el 15 i el 30 % dels individus. Ja des de l'inici, aquesta categoria genèrica d'àmfores gregues agrupa igualment una diversitat de produccions, amb un nombre reduït de fragments per a cada una d'elles (Castanyer, Santos i Tremoleda 1999: 232-239; Aquilúe *et alii* 2000: fig. 9-12).

Per valorar més correctament l'arribada dels envasos d'origen grec durant aquest segon període, convé fixar-nos preferentment en els contextos aportats per les seqüències estratigràfiques excavades a la Neàpolis, atès que aquestes no contenen el volum important de materials residuals anteriors que és sempre una constant en els conjunts ceràmics recuperats a Sant Martí d'Empúries.

Així, els contextos de la fase més antiga d'ocupació del nou nucli establert al sud del port permeten fixar-ne l'inici dins el tercer quart del segle VI aC. De fet, la cronologia proposada per aquests nivells, identificats com a fase 1A en les seqüències excavades, s'emmarca entre 540 i 520 aC (Puig 2017; Puig *et alii* 2021; Marzoli *et alii* 2022: 208-219 i 275-279; Bouzas *et alii* 2023).

En els contextos d'aquesta primera fase els conjunts de restes d'envasos amfòrics són sempre quantitativament molt abundants, amb percentatges que arriben a ser, de mitjana, d'entorn al 75 % del total dels fragments¹. Dins el grup de les àmfores, la categoria àmpliament dominant –fins a superar el 70 % dels fragments i el 50 % dels individus– és sempre la formada pels envasos de filiació ibèrica, representatius de diverses produccions, la procedència de les quals resta encara incerta. Tot i això, cal pensar que la presència a Empòrion de les àmfores ibèriques elaborades en un àmbit regional més o menys proper devia ser important ja en aquest període.

Per sota de les àmfores ibèriques, en els contextos més antics de la Neàpolis destaca una presència relativa encara important de les àmfores de vi etrusc, que mantenen en conjunt uns percentatges propers al 25 % dels individus amfòrics. Aquesta proporció resulta segurament més adequada per valorar l'arribada d'aquests envasos, respecte al que s'havia observat als conjunts coetanis de la *Palaià pólis*, degut a la distorsió abans esmentada. Pel que fa a les àmfores de procedència grega, aquestes representen, en conjunt, entorn del 20 % dels individus amfòrics identificats a partir de les vores. El grup de les àmfores es completa sempre amb una presència minoritària d'envasos de transport de procedència feniciopúnica.

La proporció de les àmfores gregues augmenta fins a un terç dels individus quantificats per a la fase estratigràfica immediatament posterior (fase 1B), associada amb reformes en les construccions arcaïques que poden datar-se en els darrers decennis del segle VI aC. Aquest fet és paral·lel a l'increment progressiu de les àmfores tradició ibèrica i a la caiguda brusca, ja per sota

¹ Tindrem en compte aquí sobretot, pel que fa a la quantificació estadística, l'estudi dels materials recuperats a les excavacions realitzades els anys 2018 i 2019 al sector de l'anomenada Platja del Moll Grec, on es va poder registrar una estratigrafia bastant complexa en relació amb les primeres construccions del nucli situades a l'extrem nord de la façana litoral (Puig *et alii* 2021; Marzoli *et alii* 2022: 208-244).

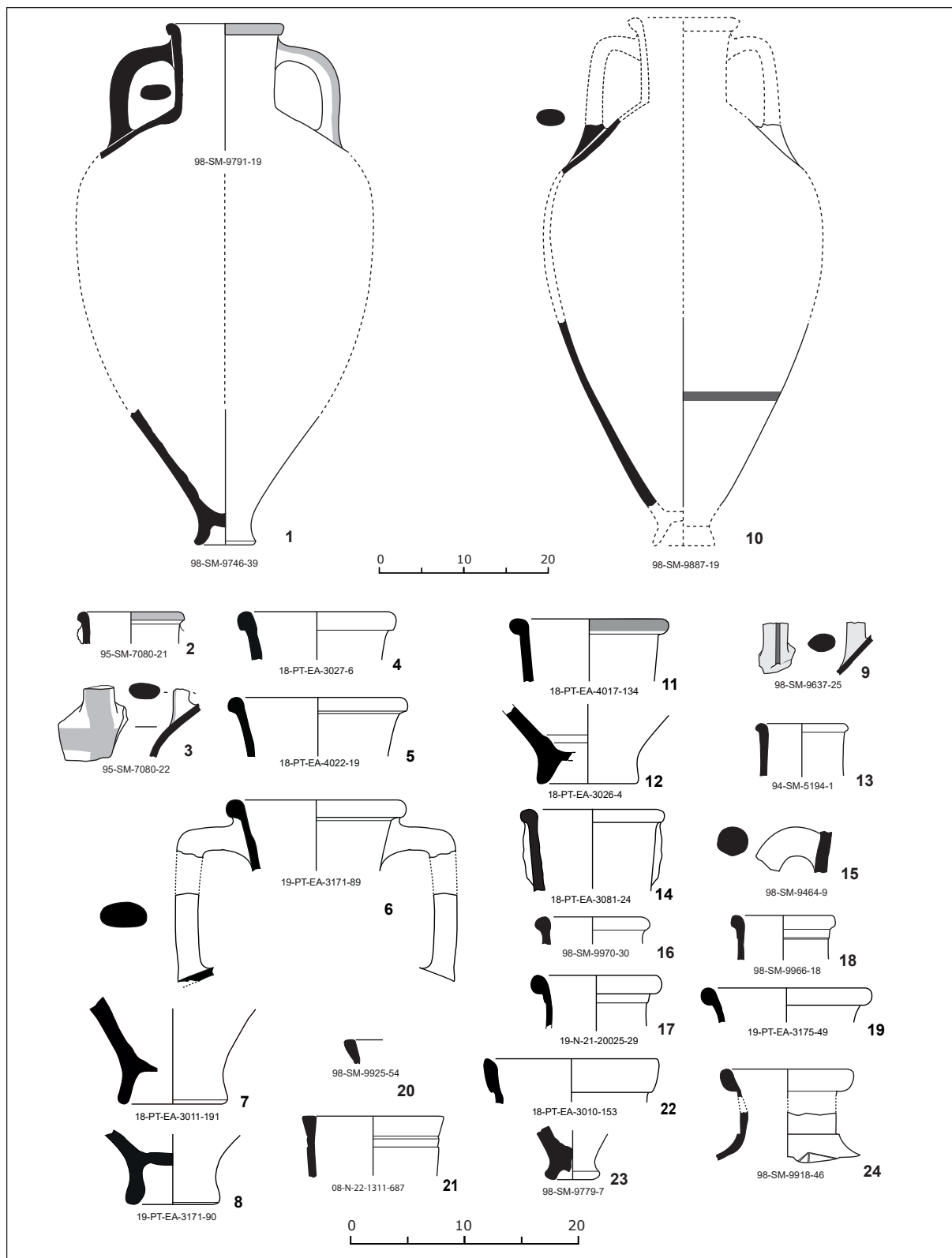


Fig. 2.- Selecció de fragments d'àmfores gregues dels contextos d'Empòrion de la segona meitat del segle vi i inicis del segle v aC. 1-8: Àmfores de Clazòmenes; 9-12: Àmfores de Quios; 13-19: Àmfores de Lesbos; 20-21: Àmfores nord-egees; 22-24: Àmfores del sud de Jònia.

del 10 %, en els percentatges de les àmfores etrusques. Aquestes mateixes tendències es mantenen en els contextos corresponents a l'ocupació tardoarcaica, entre les darreries del segle VI i els inicis del segle V aC (fase 2A), quan l'increment en l'arribada de vi massaliota repercuteix en una presència percentual més destacada de les àmfores gregues, tornant després, durant la resta de la primera meitat del segle V aC (fase 2B), a proporcions que semblen de nou més limitades.

Tant en els contextos de Sant Martí d'Empúries com en els de les primeres fases del nucli de la Neàpolis, el conjunt d'àmfores gregues agrupa, com s'ha dit abans, fragments de produccions molt diverses (Castanyer, Santos i Tremoleda 1999: 271-276; Aquilué *et alii* 2000: 329-334). Es tracta de produccions ben documentades a Massàlia en el mateix marc cronològic (Sourisseau 1997: 74-172; 2000) i que des del seu port es varen redistribuir a través de les xarxes de comerç foceu.

De les costes jònies i de les illes de l'Egeu procedeixen diversos tipus amfòrics, que es relacionen sobretot amb la comercialització dels vins d'aquest origen. Les àmfores millor representades semblen ser les atribuïbles a la producció de Clazòmenes (Fig. 2. 1-8), fàcilment identificables per la forma, les característiques del cos ceràmic i la presència de bandes amples pintades de color vermellós (Doger 1986; Dupont 1998: 151-156, fig. 23.3; Lawall 1995: 49-56; Monakhov 2003: 262-263), que de vegades no es conserven en el cas de les vores. Aquestes àmfores comencen a arribar a Empòrion des de les fases més antigues de la *Palaià pólis* i continuen presents en els contextos posteriors de l'ocupació arcaica i tardoarcaica del nucli grec. La seva presència està ben testimoniada a Marsella i al seu entorn, i també en alguns derelictes (Sourisseau 1997: 117-121 i 242).

Les restes d'altres àmfores vineres produïdes durant en aquest període a l'illa de Quios són, en canvi, més escasses. No manquen alguns pocs fragments amb la paret exterior recoberta amb engalba blanca i decorada amb pintura (Fig. 2. 9), tret característic de les fases més antigues d'aquesta producció, tot tractant-se segurament d'exemplars datables ja a mitjan o tercer quart del segle VI (Dupont 1998: 148, fig. 23.1 g-h). Tanmateix, la majoria dels fragments atribuïts a la producció quiota (Fig. 2. 10-12) presenten la superfície externa no engalbada, o com a molt amb un fi recobriment blanquinós a penes perceptible, i una decoració de bandes pintades que solen ser més estretes i de tonalitat marró més fosca. Aquest tipus d'envasos de vi de Quios es varen distribuir àmpliament durant la segona meitat del segle VI aC (Lambrino 1938: 110-113, tipus A1 i A2; Dupont 1998: 148-149, fig. 23.2 a-c; Monakhov 2003: 233, t. 3).

De l'illa de Lesbos i potser també del litoral eoli són originàries altres àmfores de vi arribades durant aquest període. En trobem fragments tant de la producció d'envasos de diferents mòduls caracteritzada per pastes de color gris (Fig. 2. 13-15) com, sobretot, de la producció amb pastes de cocció oxidant amb fines inclusions micàcies (Clinkenbeard 1982; Dupont 1998: 156-163, fig. 23.4-23.5; Lawall 1995: 196-217; 2016: 292-297). Aquesta segona sèrie reproduceix una forma distinta i un perfil característic de la vora (Fig. 2. 16-18), amb el llavi arrodonit i sovint remarcat a sota per un llistó en relleu (Monakhov 2003: 260-261, t. 30-31). Una de les vores de la fase tardoarcaica 2A mostra un perfil exvasat, amb llavi més engruixit (Fig. 2. 19), i s'assimilaria a variants més evolucionades d'àmfores lèsbies (Dupont 1998: fig. 23.5 c).

D'àmfores de vi procedents de la zona septentrional de l'Egeu se n'han identificat algunes vores (Fig. 2. 20-21) en contextos datables entorn del 500 aC, tant a Sant Martí (fase III d) com a la Neàpolis (fase 2A), que es poden atribuir a produccions de l'anomenat "cercle de Thasos" d'I. Zeest (Dupont 1998: 186-190, fig. 23.13).

La presència de fragments d'àmfores de vi i, més probablement, d'oli i que siguin originàries de les illes i del litoral del sud de la Jònia sembla ser també escassa. S'ha identificat alguna

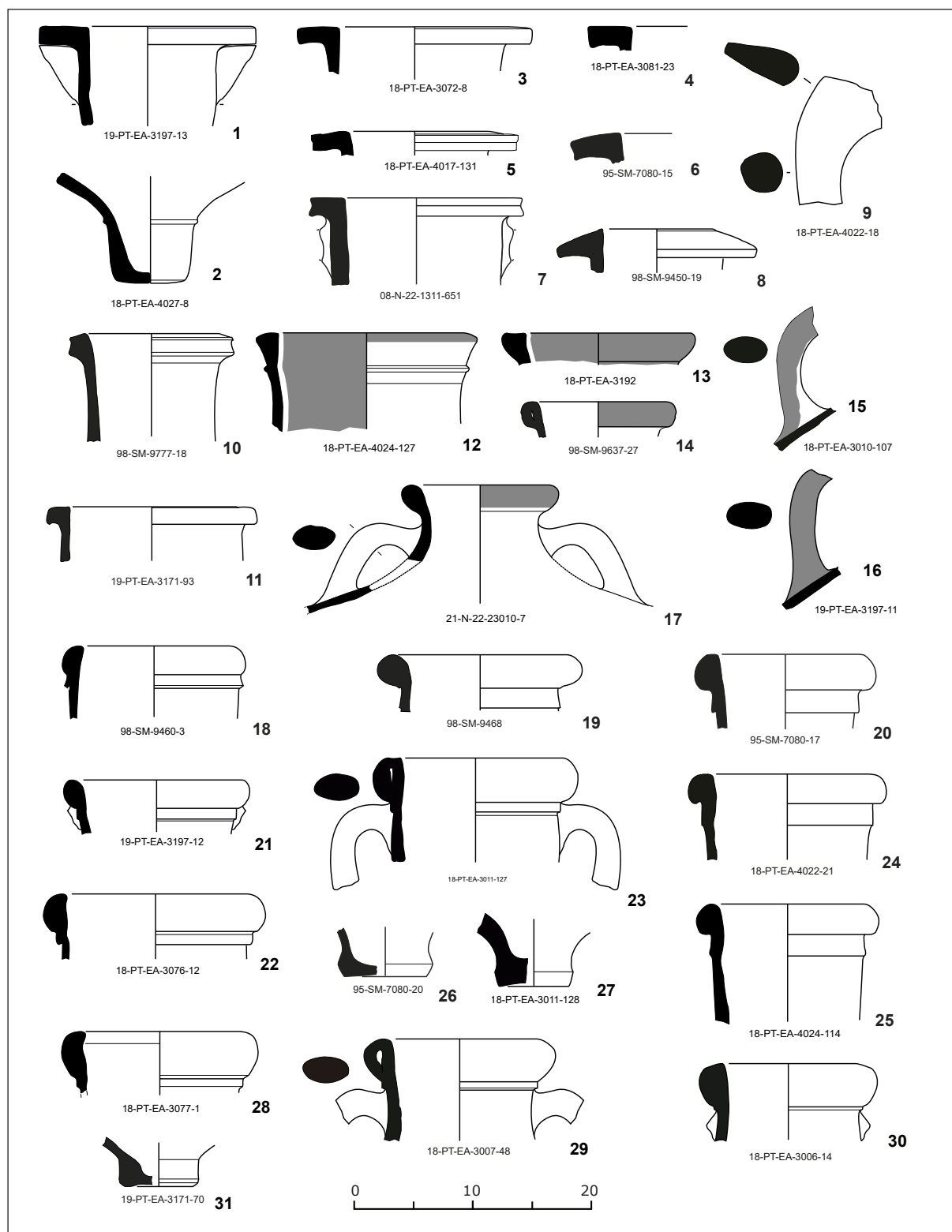


Fig. 3.- Selecció de fragments d'àmfores gregues dels contextos d'Empòrion de la segona meitat del segle vi i inicis del segle v aC. 1-9: Àmfores corínties del tipus A; 10-11: Àmfores gregues occidentals inspirades en el model corinti; 12-17: Àmfores "à la brosse" i imitació; 18-27: Àmfores magnogregues del tipus 1; 28-31: Àmfores magnogregues del tipus 2.

vora (Fig. 2. 22) d'una possible àmfora de Milet (Dupont 1998: 170-177, fig. 23.7 d-f i 23.8 c-d), així com diversos fragments de nanses i pivots (Fig. 2. 23) d'envasos que podrien procedir també d'aquesta zona. També, encara que de cronologia posterior, podem esmentar uns fragments de coll i vora (Fig. 2. 24) d'un exemplar de la producció de Samos (Dupont 1998: 168, fig. 23.9 b-c), en un context de la *Palaià Pólis* (fase IIIe) datable ja dins la primera meitat del segle v aC.

Si passem a les produccions originàries de la Grècia continental destaquen sobretot les àmfores d'oli d'origen corinti del tipus A de Koehler (1979 i 1981), ben reconeixibles per l'aspecte peculiar del cos ceràmic i que tenen una presència constant en totes les fases, amb un nombre igualment limitat de fragments amb forma (Fig. 3. 1-9). Aquests mostren la característica revora horitzontal o lleugerament inclinada (Sourisseau 2006: tipus 4 i 5 a Camarina), mentre que un fragment que es data a la primera meitat del segle v aC (Fig. 3. 8) presenta un perfil evolucionat, amb una vora de tendència ja triangular (Koehler 1981: fig. 1d; Lawall 1995: 59-62, var. A2).

S'hi afegeixen els fragments d'àmfores amb recobriment de vernís negre "à la brosse" de procedència, sobretot, àtica (Fig. 3. 14-16) (Sparkes i Talcott 1970: n. 1502; Py i Sourisseau 1993: A-GRE Att2B; Lawall 1995: 34-ss.) però també suposadament calcídica (Fig. 3. 12) (Doger 1986: fig. 12; Py i Sourisseau 1993: A-GRE Cha1; Dupont i Skarlatidou 2012: fig. 24). Altres restes, generalment informes i un petit fragment de vora (Fig. 3. 13) semblen correspondre a àmfores lacònies (Pelagatti 1989: 14-15; Py i Sourisseau 1993: A-GRE Lac 2a i 2b). Es pot destacar també un coll d'àmfora que presenta també recobriment negre a la vora (Fig. 3. 17), trobat en un nivell del darrer quart del segle vi al sector portuari de la Neàpolis; l'aspecte de la pasta sembla avalar que es tracti d'una imitació, potser massaliota, de les àmfores àtiques d'oli abans esmentades (Marzoli *et alii* 2022: 279, fig. 52 i 59.1).

Ens referirem, en darrer lloc, a les categories d'àmfores gregues, produïdes al Mediterrani central i occidental, que són quantitativament predominants en els contextos més antics d'Empòrion. Destaquem primer, cronològicament parlant, les àmfores de vi originàries de nombrosos tallers de l'àmbit colonial del sud d'Itàlia i de Sicília. Aquestes àmfores magnogregues esdevenen les més nombroses proporcionalment reflectint el mateix fet observat a Massàlia entre les àmfores importades (Sourisseau 2000: 140). La seva distribució va ser paral·lela a la de les produccions de ceràmica fina d'aquest mateix origen: sobretot les copes de vernís negre de tradició jònica del tipus B2 de Villard i Vallet, acompanyades d'altres formes ceràmiques i, fins i tot, vasos figurats. Això posa en evidència el paper adquirit per aquestes mercaderies de procedència colonial en el comerç de redistribució foceu, que s'intensifica a partir de mitjan segle vi aC.

Inicialment, durant la primera ocupació del nucli grec, es tracta d'àmfores del tipus identificat com a forma Magnogrega 1 (Sourisseau 1993: A-MGR 1; 2011: 183-187, tipus 1a; Santos 2009: 129-132), les anteriorment mal anomenades "àmfores corínties B arcaiques". Són envasos elaborats en diversos tallers sud-itàlics i que presenten, per tant, una relativa diversitat en l'aspecte de les pastes i també en els detalls morfològics. Dins la seva morfologia general, amb cos en forma de baldufa i coll cilíndric, el perfil de les vores es distingeix per la presència d'un llisat en relleu a l'exterior, sota el llavi, que pot ser més o menys desenvolupat (Fig. 3. 18-25) i els pivots mostren una secció característica (Fig. 3. 26-27). Puntualment, s'ha documentat també la variant 1β de Sourisseau (2011: 187-189) amb una revora curta i horitzontal, inspirada en el model de les àmfores corínties A (Fig. 3. 10-11).

A partir d'un moment més avançat i sobretot en el darrer quart del segle vi aC arriben els envasos atribuïbles al tipus Magnogrega 2 (Sourisseau 1993: A-MGR 2; 2011: 189-ss.; Santos 2009: 132-140) als quals prèviament s'havia aplicat a la bibliografia l'etiqueta d'"àmfores jònies" o "jònio-massaliotes" però que responen a produccions de nombrosos tallers situats a la Itàlia

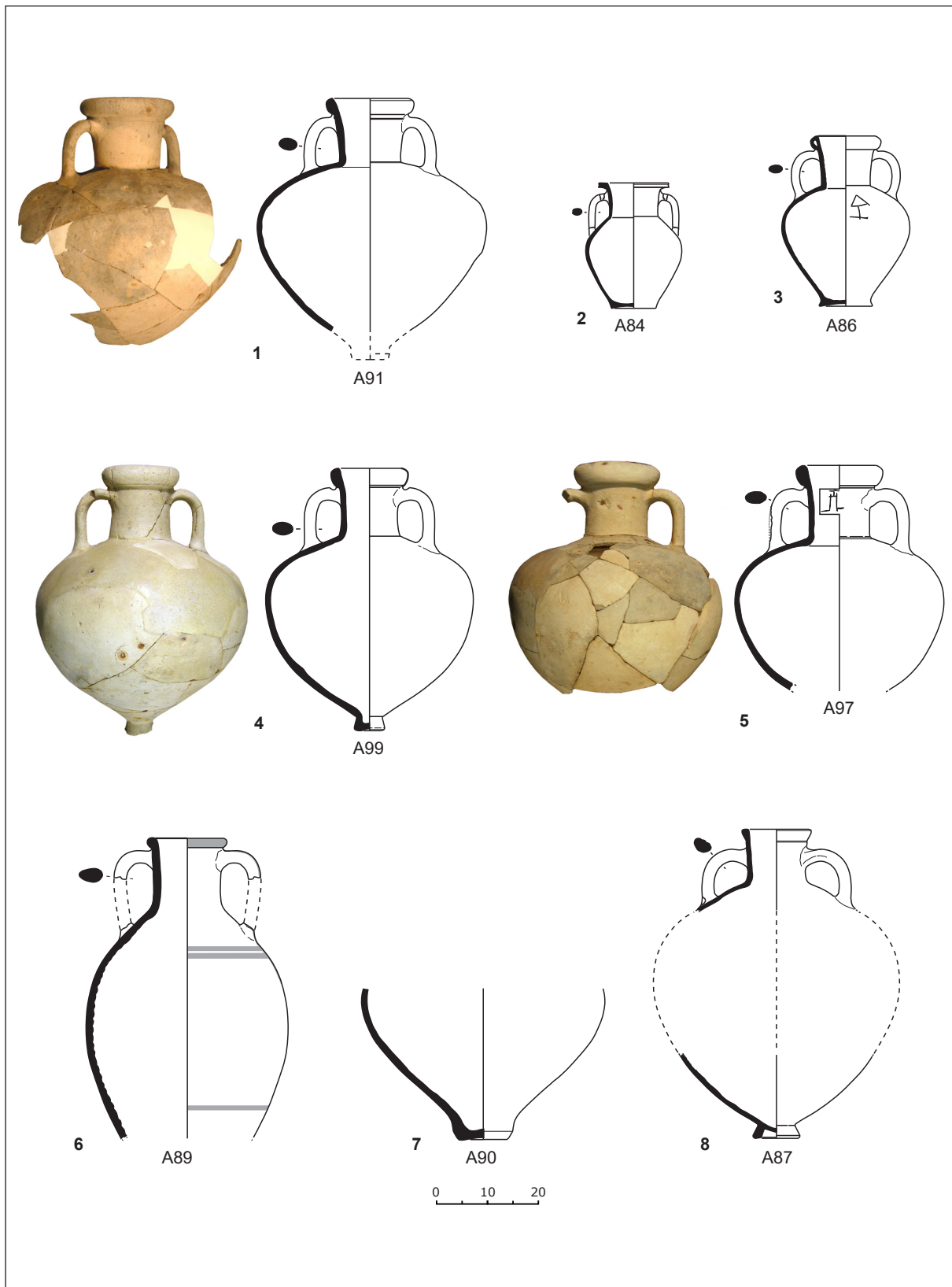


Fig. 4.-Tipus d'àmfores gregues del derelict de Cala Sant Vicenç (Mallorca). 1-5: Àmfores magnogregues; 6: Àmfora de Quios; 7: Àmfora coríntia A; 8: Àmfora nord-egea (Nieto i Santos 2008).

meridional i a Sicília. En aquestes àmfores la vora plegada, deixant o no un buit a la secció, està delimitada a sota per una motllura més estreta en relleu (Fig. 3. 28-31).

Aquest mateix model es reproduïx en les primeres àmfores de vi massaliotes *non micàcies*, és a dir elaborades amb argiles que encara no contenen la proporció tan evident de desgreixant micaci que més endavant caracteritzarà aquesta producció. La seva distribució s'inicia durant la segona meitat del segle VI aC, per bé que la seva presència en els contextos més antics d'Empòrion únicament l'hem detectat a través de pocs fragments, sovint d'identificació dubtosa. Les similituds respecte a les àmfores magnogregues de la forma 2 han fet que de vegades s'hagin confós unes i altres dins la denominació genèrica d'"àmfores jònio-massaliotes" (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990).

En els nivells datats a la Neàpolis a partir dels darrers decennis del segle VI aC (fases 1B i 2A), en canvi, resulta ja clara l'arribada de les àmfores de producció massaliota que són fàcilment reconeixibles pel seu cos ceràmic amb inclusions abundants de desgreixant micaci, encara relativament polvoritzat. El tipus d'envàs que correspon a aquesta primera distribució important del vi massaliota –forma 1 de G. Bertucchi (1992) i M. Py (1978)–reproduïx el mateix model produït en els diversos tallers colonials magnogrecs: cos en forma de baldufa, pivots en forma de botó i colls de forma cilíndrica i vores plegades de perfil exterior arrodonit que sovint deixen un espai buit a la secció, o bé aquest no és perceptible, i amb una petita motllura a sota (Py 1978: tipus 1; Bats 1993: 62, bd1; Py *et alii* 2001: 136-139, bd1 i bd1a) (Fig. 6. 1-3).

En els contextos de l'ocupació tardoarcaica (fase 2A), entorn del 500 aC i durant els inicis del segle V aC, veiem com aquesta producció amfòrica de Massàlia augmenta la seva presència i es consolida com a predominant entre les àmfores gregues. A més de la continuïtat en l'arribada d'àmfores de la forma 1, aquest període coincideix també amb l'inici de la difusió d'un nou model, amb cos de tendència esfèrica i coll més curt (forma 2A de Bertucchi 1992), amb tipus similars de vores (Fig. 6. 4-5).

Com a contrapunt a aquesta presentació general de les àmfores gregues presents en els contextos més antics d'Empòrion, hem cregut oportú fer un breu esment a les àmfores del vaixell grec enfonsat a Cala Sant Vicenç (Mallorca), atès que la seva ruta de navegació i comerç cal emmarcar-la, precisament, en el primer desplegament del comerç emporità durant el darrer quart del segle VI aC (Nieto i Santos 2008). Sense entrar ara en la composició heterogènia del carregament d'aquest derelict, destacarem les similituds respecte a les produccions amfòriques que trobem a Empúries en estrats d'aquesta cronologia. Els envasos de procedència grega (Santos 2008) corresponen majoritàriament a les varietats d'àmfores de vi magnogrec abans esmentades, del tipus 1 (Fig. 4. 1) i sobretot del tipus 2 (Fig. 4. 4-5), incloent-hi també alguns envasos de mòdul petit (Fig. 4. 2-3). Les anàlisis arqueomètriques varen confirmar el seu origen probable en la zona meridional de la Calàbria (Sauer i Gassner 2008). Altres àmfores gregues presents al vaixell –dues àmfores quiotes, una del nord de l'Egeu i part d'una àmfora coríntia A (Fig. 4. 6-8)–, coincideixen també amb algunes de les produccions i tipus que trobem en els contextos emporitans del mateix moment.

3. *Les àmfores gregues a Empòrion en els segles V i IV aC*

A partir d'inicis del segle V aC, el panorama pel que fa a la circulació d'àmfores de transport de productes alimentaris a l'extrem occidental del Mediterrani, sobretot vi, oli i salaons, es consolida amb una repartició en els quatre grans blocs culturals i de circuit de comerç marítim que veiem ja reflectits des de l'etapa anterior. Per una banda, les àmfores ibèriques, tant les

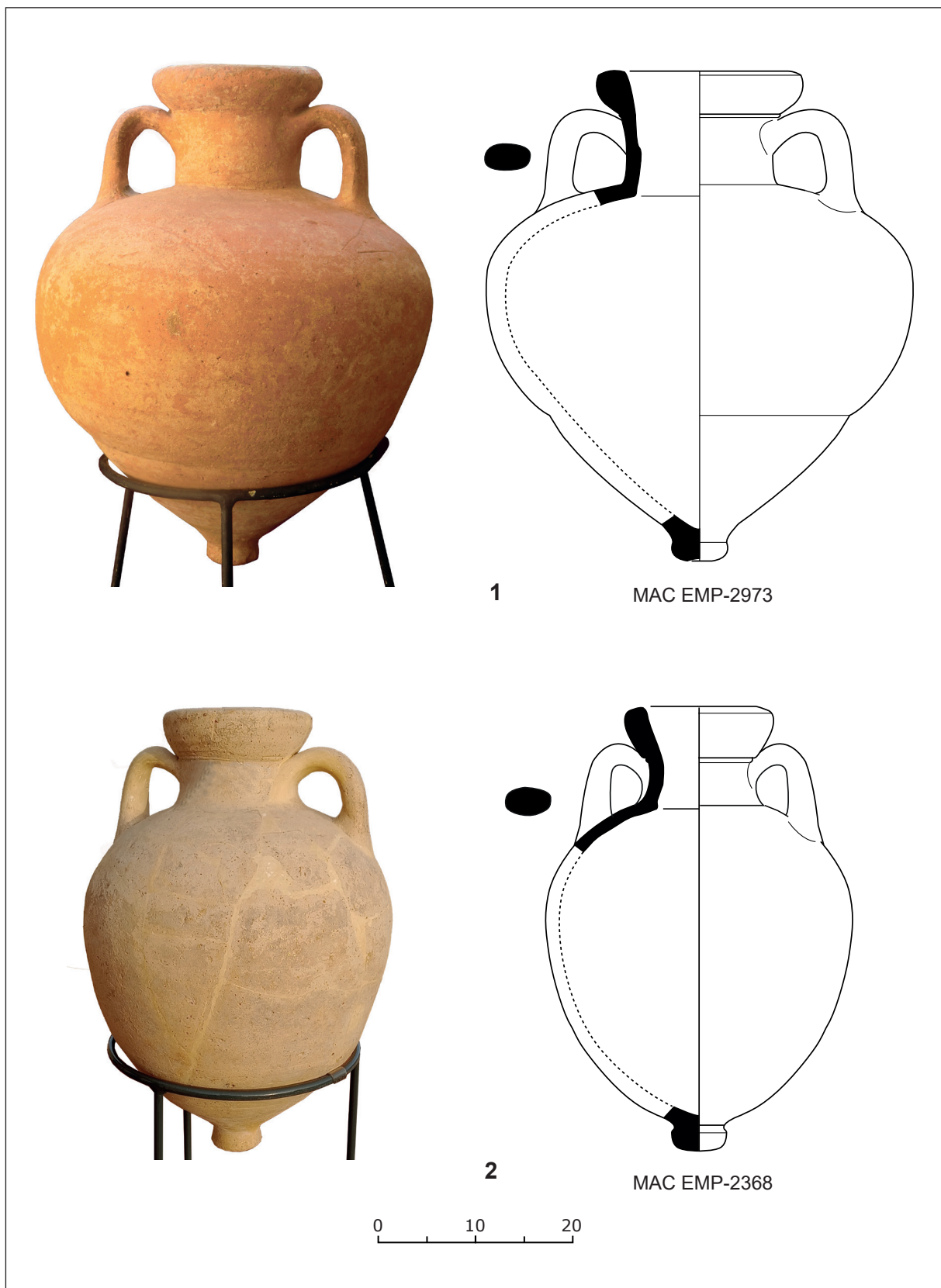


Fig. 5.- Àmfores massaliotes conservades a les col·leccions del MAC-Empúries.

produïdes a l'àmbit regional, com les procedents de diferents llocs de la franja costanera mediterrània, segueixen essent la categoria percentualment més destacada, sempre superior al 60 % i arribant al 75/80 % dels contextos amfòrics (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990; Delgado, Ferrer i Santos 2020: 90, fig. 9). D'altra banda, la presència d'àmfores etrusques continua, però de forma molt escadussera, amb l'arribada d'envasos de tipus més recents (formes Py 4 i 4A). Les àmfores púniques són ben presents, procedents de tres àrees ben clares i diferenciades (Ramon 1995): la zona centremediterrània, particularment nord-africana i de l'entorn de Cartago; les àmfores eivissenques, amb una distribució molt intensa en el nord-est peninsular (Asensio 2011); i les àmfores dels enclavaments fenopúnics sudpeninsulars, amb la diversitat de produccions i de tipus propis d'aquest període. L'arribada d'àmfores púniques a Empòrion augmenta sobretot a partir de mitjan segle v i durant el segle iv aC arribant a percentatges d'entre el 15 i el 20 % de les àmfores. Finalment, entre les àmfores de procedència grega distribuïdes durant aquesta etapa, sense arribar a ser mai un component quantitativament abundant en els contextos emporitans, hem de diferenciar, en primer lloc, les produccions occidentals, és a dir, les procedents de Marsella, que han esdevingut ja predominants, i la resta de produccions, més puntualment documentades, amb fragments d'àmfores d'oli de Corint i exemples d'altres produccions de les àrees magnogrega i egea que continuen arribant durant aquest període.

3.1. *Les àmfores massaliotes*

Com s'ha dit abans, el pas del segle vi al primer quart del segle v aC representa un moment d'arribada important de vi massaliota al port d'Empòrion, envasat en els models amfòrics típics d'aquell moment, tot esdevenint la categoria millor representada en els contextos emporitans dins el grup de les àmfores gregues. A més dels fragments de vores ja esmentats, destacarem aquí una àmfora sencera del tipus 1 que es conserva a les col·leccions del museu, a la que es pot atribuir una cronologia situada en aquest període (Fig. 5. 1).

Els contextos de la Neàpolis de la primera meitat del segle v mostren una presència percentual encara significativa de les àmfores massaliotes, especialment en els primers decennis, però queda ben lluny de les proporcions assolides en els jaciments del sud de França. Continua en aquest període la difusió dels tipus produïts en època tarδοarcaica (formes 1 i 2A), amb les noves variants de vores bd2 i bd3 (Py 1978; Bats 1993; Py *et alii* 2001: 139-144), però comença també la difusió d'un model més estès d'àmfora massaliota amb cos de forma esfèrica (Py 1978: forma 2; Bertucchi 1992: forma 2B). La seva distribució persistirà durant el segle v aC, combinada amb els tipus de vores ja esmentats (Fig. 6. 6-9) o bé amb noves variants com el tipus bd4 (Py 1978; Bats 1993; Py *et alii*: 2001: 144-150).

Com a paradigma dels tipus difosos a través del comerç en aquesta etapa, comptem amb una àmfora sencera del tipus 2A de Bertucchi (1992), datable encara dins la primera meitat del segle v aC, amb cos de tendència esfèrica, pivot lleugerament motllurat i coll curt amb una vora del tipus bd3, allargada i massissa i amb la motllura característica a la part inferior (Fig. 5. 2).

L'arribada d'àmfores massaliotes es perllonga durant la segona meitat del segle v aC, però el seu pes relatiu en els contextos emporitans sembla reduir-se, quedant sovint per sota del 10 % de les àmfores (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990). Entre els materials d'un nivell d'aquest període excavat recentment al sector portuari destaquem un coll d'àmfora massaliota (Fig. 6. 11) de la forma 2B, però amb una vora de la variant bd3/5 o bd5 antiga (Py 1978: fig. 7.1-16; Bats 1993: 62), que precedeix al tipus de vora característic de les següents etapes d'aquesta producció.

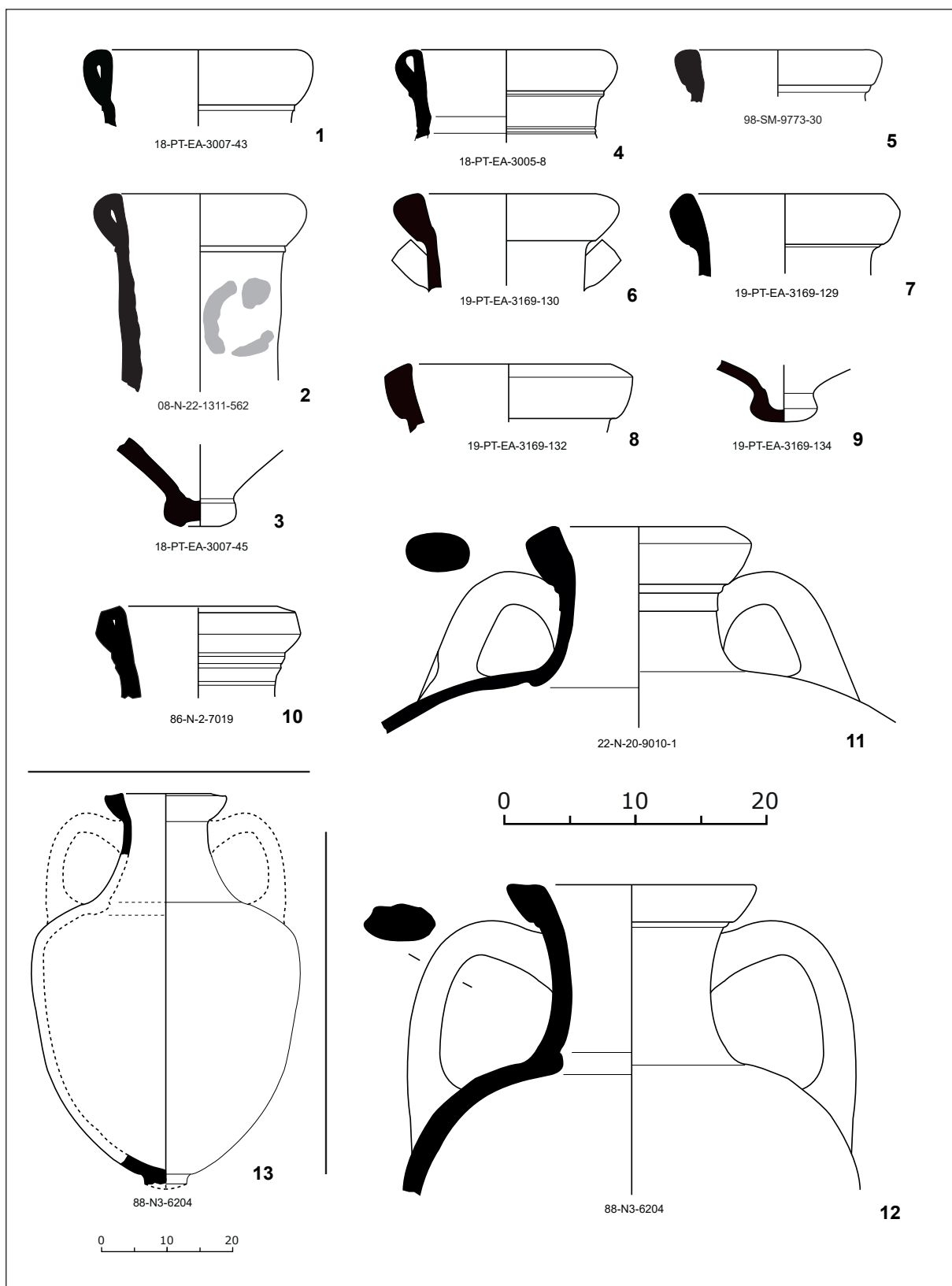


Fig. 6.- Selecció de fragments d'àmfores massaliotes dels contextos d'Empòrion (finals del segle VI-segle IV aC).

Amb el pas del segle v al segle iv aC i l'increment progressiu de la presència d'envasos d'origen púnic, la proporció dels fragments d'àmfores de Massàlia experimenten una reducció encara més forta, quedant entorn del 5 %. En algunes estratigrafies publicades figuren fragments d'aquestes àmfores en contextos datats entre finals del segle v aC i el primer quart del segle iv aC (Sanmartí *et alii* 1986: fig. 16. 1-4; Sanmartí 1988: fig. 6. 38-39), tot incloent-hi alguna vora del tipus bd4 (Fig. 6. 10) característiques de la forma 2B i d'altres vores possiblement associades ja a un model d'envàs (forma 3 de Bertucchi 1992; Py *et alii* 2001: 131-132) que marca la transició a la forma d'àmfora massaliota típica de l'etapa posterior, al llarg dels segles iv i iii aC.

En un determinat context més recent, que es data a mitjan segle iv aC, la presència d'àmfores massaliotes és feble, emmascarada en aquest cas també per un contingut extraordinàriament nombrós de restes d'àmfores gregues d'un altre origen, a les que més tard al·ludirem (Sanmartí *et alii* 1995). Aquest context serveix, però, per documentar també la distribució a Empòrion d'àmfores de Massàlia (Fig. 6. 12-13) de la forma 4 de G. Bertucchi (1992), equivalent a la forma 3 de M. Py (1978), amb vores massisses dels tipus bd5 i bd6 (Py 1978; Bats 1993: 62; Py *et alii* 2001: 150-ss.).

3.2. Altres àmfores gregues

Durant les dècades inicials del segle v aC els contextos emporitans segueixen mostrant l'arribada d'altres envasos amfòrics de procedència grega diversificada, que suposen una continuïtat respecte al que s'ha observat per als nivells de cronologia arcaica, però segons avancem en el temps la presència d'algunes d'aquelles produccions desapareix o es fa cada vegada més minoritària, especial si comparem els percentatges de cada categoria respecte a les àmfores massaliotes.

Al llarg del segle v aC continuen arribant a Empòrion algunes àmfores de vi magnogregues i es troben puntualment fragments de colls que responen a tipus formals més evolucionats (Vandermersch 1994: MGS II; Sourisseau 1993: A-MGR 3; 2011: forma 4). Igualment persisteix l'arribada d'àmfores corínties d'oli, documentades generalment amb un nombre escàs de fragments (Sanmartí *et alii* 1986: 173; Sanmartí 1988: 103). Entre els materials inèdits de la Neàpolis es troba també alguna vora d'àmfora vinera del tipus B de Koehler (1979) característiques d'aquest període, fabricades a Corint i a Corcira (Sourisseau 1993: A-GRE CorB2; Lawall 1995: 68-81).

Destacarem un altre dels exemplars d'àmfores gregues que es conserven sencers en les col·leccions del museu: una àmfora de Corint (Fig. 7), feta amb pasta més depurada i que mostra un cos de forma ovoide, amb coll cilíndric, un tipus de pivot curt troncocònic i un perfil de vora amb llavi penjant de perfil gairebé triangular, característiques que corresponen al tipus corinti A' (Koehler 1981: 456-457, fig. 1 b-c; Lawall 1995: 64-68). Es pot datar a partir d'un moment avançat del segle v aC o fins i tot ja dins el segle iv aC, quan persisteix la difusió d'aquests envasos (Sanmartí *et alii* 1995: fig. 14.8; Hermanns i Ramon 2018: 226, fig. 11 i 16, n. 33-35).

L'arribada de vi de qualitat procedent de l'Egeu continua durant els segles v i iv aC i en destacarem alguns exemples significatius. El primer és una àmfora de Quios, assimilable al tipus IV-B de Monakhov (2003: 239, t. 9) del darrer quart del segle v aC, que es va recuperar en les intervencions fetes a l'estoa l'any 2010. Havia estat reutilitzada com a contenidor, inserida verticalment en un nivell d'ocupació del nucli. La part superior del coll havia estat retallat, i el tall es va recobrir amb una substància vermellova, tot i que es varen recuperar fragments de la vora i s'ha pogut restituir el perfil complet (Fig. 8). Aquest exemplar respon al nou model amfòric, amb coll alt cilíndric i una carena marcada a l'espatlla, que s'imposarà en la producció amfòrica

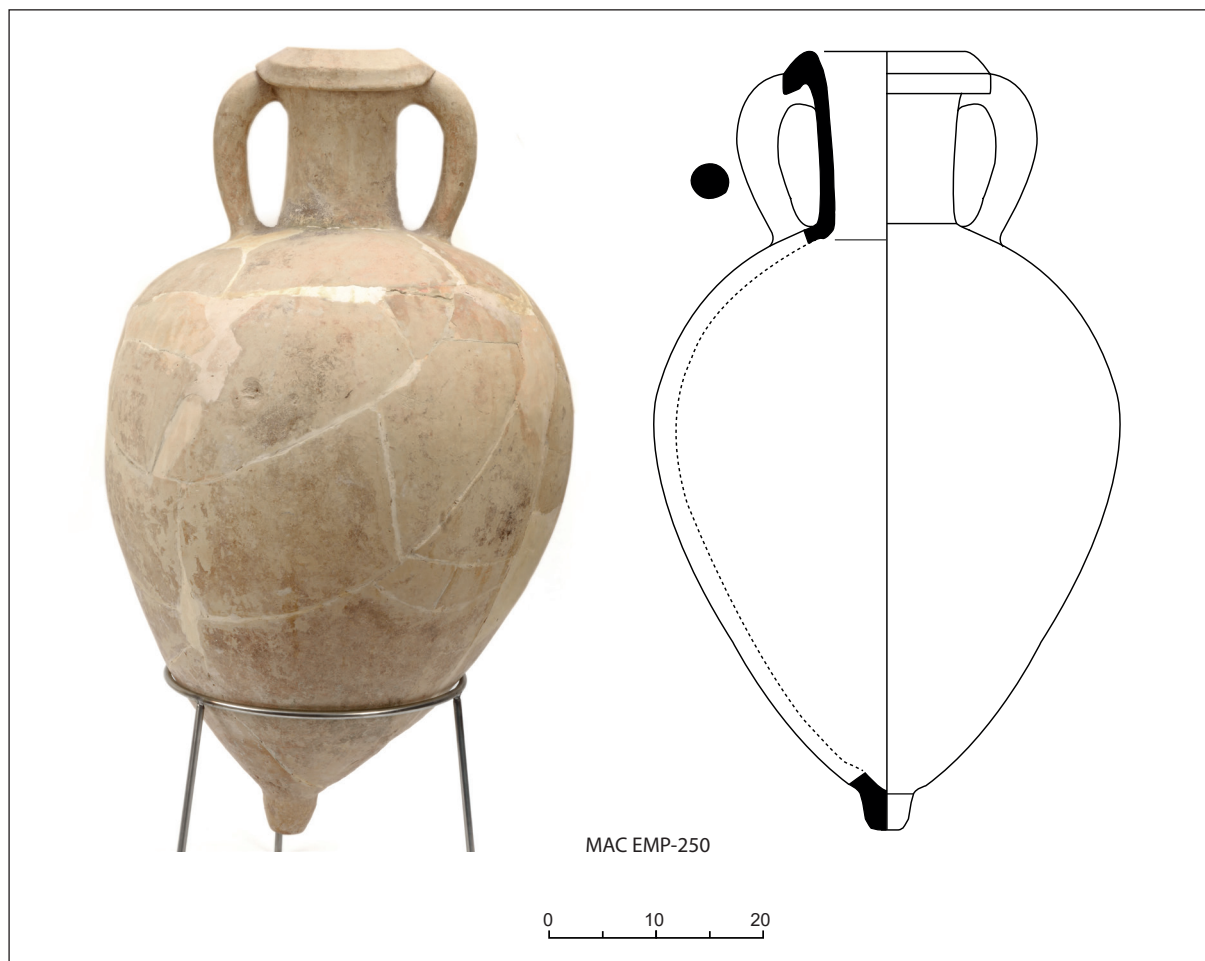


Fig. 7.- Àmfora coríntia del tipus A' conservada a les col·leccions del MAC-Empúries.

d'aquesta illa a partir del darrer terç del segle v aC (Grace 1979: pl. 45.1; Lawall 1995: 92-ss.) i que suposa una ruptura respecte a les varietats d'envasos fabricats durant els dos primers terços d'aquest segle (*bulging-necked* o *swollen-necked type*). Un dels fets a destacar en relació amb aquesta àmfora és la presència d'una interessant inscripció esgrafiada de caràcter mercantil a l'inici del coll (De Hoz 2014: 78-79).

El segon exemple correspon a un conjunt molt nombrós d'àmfors recuperades l'any 1988 dins un farciment relacionat amb una construcció religiosa del santuari meridional de la Neàpolis datada a mitjan segle iv aC (Sanmartí *et alii* 1995). Aquest context constitueix una documentació singular sobre l'arribada al port d'Empòrion d'una sèrie particular d'àmfors gregues que trobem igualment en els contextos emporitans des de la segona meitat del segle v i sobretot des dels inicis del segle iv aC però generalment en proporcions molt més escadusseres (Sanmartí *et alii* 1986: fig. 16; Sanmartí 1988: fig. 11.12-13). En el contingut ceràmic d'aquest rebliment, però, el nombre d'aquestes àmfors és bastant significatiu i mostren diferències quant a l'aspecte macroscòpic de les pastes i també quant a certs detalls morfològics que semblen confirmar una certa diversitat de produccions dins una àrea mediterrània concreta. Es tracta d'àmfors que, en general, reproduïxen una forma caracteritzada per un cos ovoide, amb peu en forma de botó i un coll alt i cilíndric acabat en un llavi exvasat de secció triangular. Els paral·lels més rellevants per aquests envasos, i també per als fragments àtics del mateix context, els oferiria la publicació

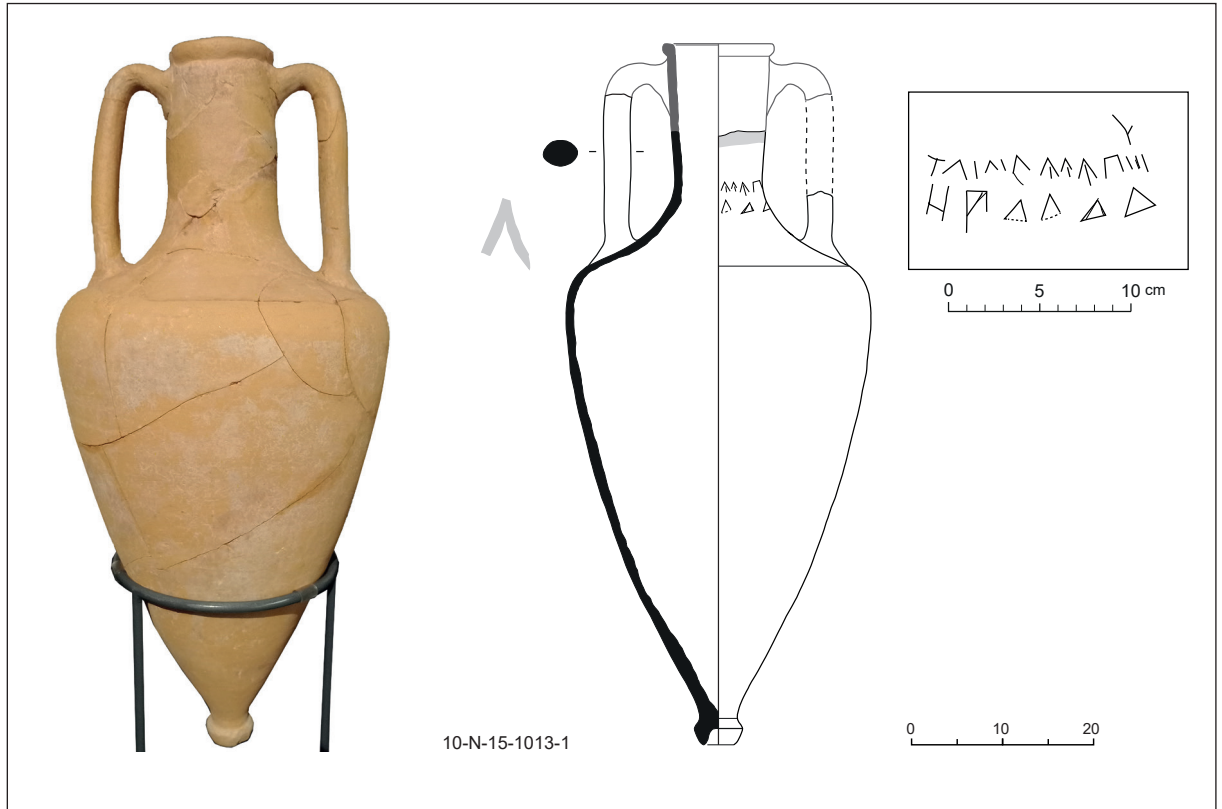


Fig. 8.- Àmfora de Quios trobada a les excavacions al sector de l'estoa de la Neàpolis amb una inscripció esgrafiada (darrer quart del segle v aC).

de l'abundant carregament amfòric del vaixell d'El Sec, a Mallorca, datat en el mateix marc cronològic. Aquest tipus d'àmfores, ben representat en aquest derelict (Arribas *et alii* 1987: 447-ss. tipus N; Cerdà 1987: 665), s'havia atribuït a produccions sàmies (Grace 1971: 78) però, en canvi, per al conjunt recuperat a Empúries es va proposar una atribució a produccions de Locres Epizefiris o d'altres tallers suditàlics (Sanmartí *et alii* 1995: 33; Sourisseau 1993: A-MGR 7). En estudis més recents (Hermanns i Ramon 2018: 228-ss.), a partir del derelict de Tagomago 2, s'ha insistit de nou en la necessitat de situar l'origen d'aquestes àmfores, assimilables a la sèrie Solokha I (Lawall 1995: 218-233), en diversos centres productors de la zona del sud-est de l'Egeu (Empereur i Garlan 1986: 112) (Fig. 9).

4. Les àmfores gregues a Empòrion durant el segle III i la primera meitat del segle II aC

Les excavacions a la Neàpolis han proporcionat un nombre, ara per ara, molt escàs de nivells datables entre els darrers decennis del segle IV aC i el darrer terç del segle III aC. Això impedeix documentar bé la continuïtat en l'arribada d'àmfores de les procedències abans esmentades (massaliotes, corínties, egees), ni la distribució fins al port emporità dels envasos que defineixen els tipus precursors i variants antigues de família de les àmfores de vi anomenades "grecoitàliques" (Will 1982; Empereur i Hesnard 1987; Vandermerch 1994), que serveixen de xarnera cronològica entre les produccions dels centres colonials magnogrecs i les produccions romanes posteriors.

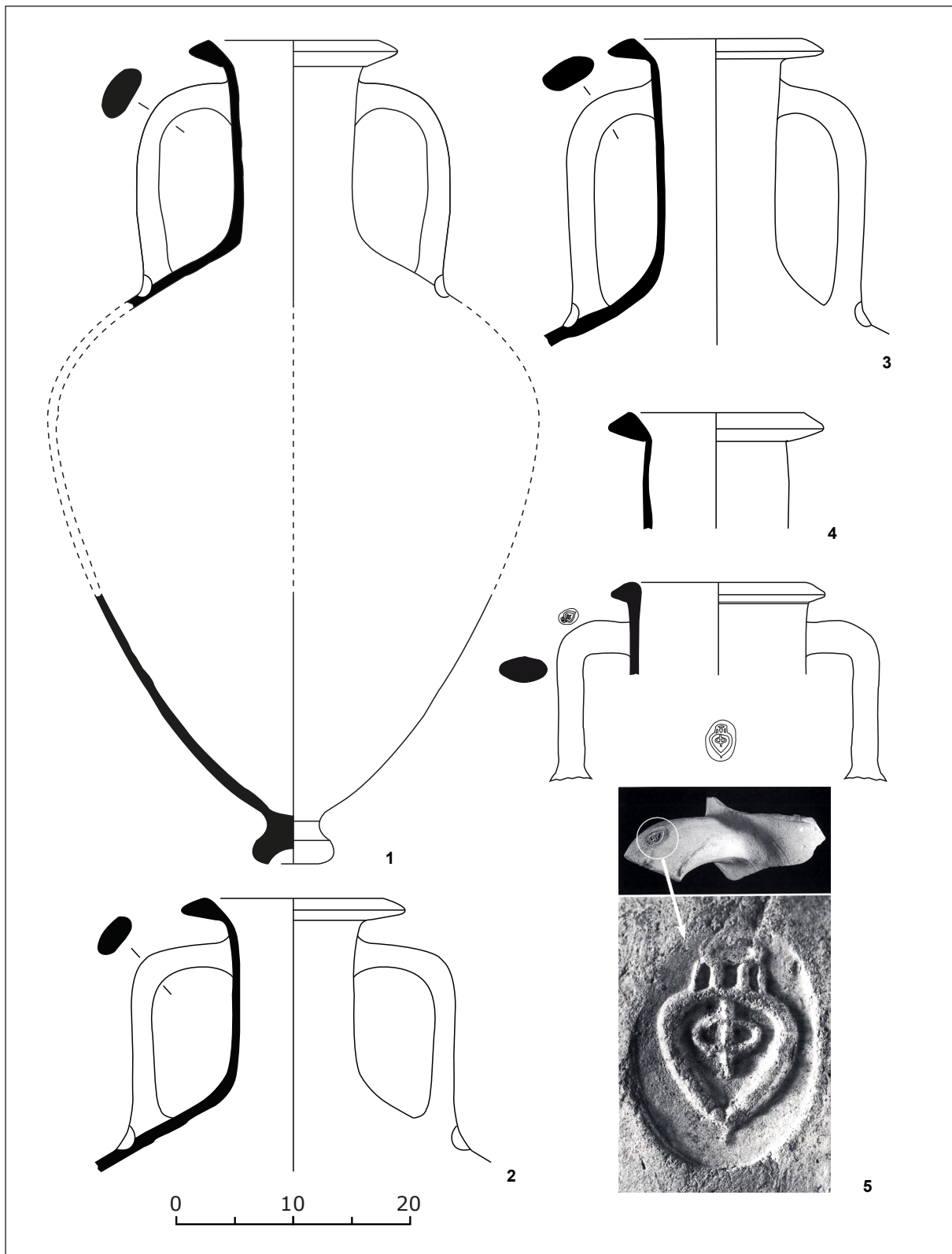


Fig. 9.- Selecció de fragments d'àmfores gregues d'un context de mitjan segle IV aC excavat al sector meridional de la Neàpolis (Sanmartí *et alii* 1995): 1-4: Àmfores del sud-est de l'Egeu; 5: Àmfora d'atribució incerta, amb un segell imprès a la nansa.

En canvi, la documentació és molt àmplia pel que respecta a les produccions posteriors més evolucionades d'aquesta categoria d'àmfores que, a partir de finals del segle III aC, s'associen a tallers de la costa tirrènica (Etrúria, Laci, Campània), fins a la costa adriàtica i Sicília. L'arribada important d'àmfores grecoitàliques a Empúries des de finals del segle III i durant la primera meitat del segle II aC cal contextualitzar-la en la intensificació del comerç marítim arran ja de la presència romana, i en el paper del port d'Empòrion com a receptor i redistribuïdor del vi i altres productes d'origen itàlic, que té una clara continuïtat en el període immediatament posterior. Per tant, aquestes àmfores queden fora dels objectius d'aquest recull.

Ens referirem finalment, però, a les àmfores de filiació grega documentades en els contextos emporitans datats entre les darreries del segle III aC i durant el segle II aC. Aquests procedeixen sobretot de les diverses seqüències estratigràfiques de la Neàpolis relacionades amb la important transformació del nucli durant aquesta etapa i igualment d'excavacions a la zona suburbana o en els nivells més antics de l'ocupació a la part alta del turó anterior a la ciutat romana. Aquests contextos passen a estar dominats per les importacions de vaixel·la i d'àmfores de vi de procedència itàlica, juntament amb una forta presència de materials de filiació ibèrica procedents sobretot de l'entorn proper, així com d'altres importacions d'origen púnic, ebussità i nord-africà.

A banda d'una presència ja clarament minoritària de fragments d'àmfores massaliotes, sovint considerables com a materials residuals, destacarem aquí sobretot l'arribada d'altres envasos de vi de procedència egea, comercialitzats des dels actius ports del Mediterrani oriental però probablement vehiculats fins a l'altre extrem del Mediterrani a través dels circuits de redistribució de productes impulsats des dels ports tirrènics. De la constel·lació d'àmfores que es produeixen en època hel·lenística a les illes i a les costes anatòliques de l'Egeu (Empereur i Hesnard 1987), les evidències que trobem a Empúries corresponen majoritàriament a les àmfores ròdies, tot i no tenir una presència percentual gaire significativa en els contextos d'aquest període. Per l'interès que comporten, ens referirem a aquests envasos de manera més concreta. Es tracta d'un tipus amfòric amb una evolució ben coneguda (Monakhov 2005) i unes característiques físiques bastant uniformes. D'altra banda, aquestes àmfores van incorporar, de manera sistemàtica, els segells com uns elements clau per a la seva identificació, tot i que, òbviament, no fou l'únic tipus d'aquest univers egeu que duia estampats segells a la part superior de les nanses (Empereur i Garlan 1986).

Avui dia existeix una bibliografia abundantíssima que ha permès crear un corpus exhaustiu amb la gran quantitat de segells en àmfores ròdies que es coneixen, capaç de proporcionar una cronologia absoluta i prou precisa per a cada cas. Vàrem tenir ocasió de publicar fa uns anys (Tremoleda i Santos 2013: 64-82) el recull dels segells sobre àmfores hel·lenístiques, especialment les produïdes a l'illa de Rodes, que arriben a Empúries durant aquesta etapa. Així, els segells que fan referència als magistrats epònims transmeten fins a 16 noms diferents, dels quals 14 són ben identificats: Αθανόδοτος (220-180 aC), Ξενοφάνης (220-180 aC), Αντίμαχος (210-175 aC), Κλειτόμαχος (210-175 aC), Αινησιδamos (191 aC), Ξενόφαντος (4) (170-168 aC), Αγέστρατος (182-176 aC), Αυτοκράτης (180-150 aC), Λεοντίδας (150-100 aC), Νικασαγόρας (131 aC), Γόργων (180-150 aC), Αγορανάκτος (150-125 aC), Αλεξιάδας (150-100 aC), Αγορανάκτος (108-80 aC). De forma semblant, pel que fa als fabricants, es recullen fins a 9 noms diferents, sovint acompanyats amb algun motiu al·legòric: Ίπποκράτης (4 ex.) (210-175 aC), Ίμας (2 ex.) (180-150 aC), Αγαθοκλής (210-175 aC), Αντίμαχος (210-175 aC), Τιμῶ ο Τιμῆς (200-150 aC), Μαρσύας (181-173 aC), Χαριτώ (180-30 aC), Απολλόδωρος i Βρόμιος. Tots aquests segells són posteriors a la Segona Guerra Púnica i pertanyen sobretot als períodes III-V de V. Grace (1953),

COMERÇ I ÀMFORES GREGUES A EMPÒRION (SEGLES VI-III aC)



Fig. 10.- Selecció de segells d'àmfores ròdies trobades a Empúries (Tremoleda i Santos 2013).

que s'emmarquen entre finals del segle III i mitjan segle II aC, amb alguna excepció més tardana (Fig. 10, amb una selecció d'exemples).

5. Conclusions

La qüestió de la tipologia i de la filiació de les produccions molt diverses que podem englobar dins la categoria àmplia i excessivament genèrica d'“àmfores gregues” hem de reconèixer que encara resulta molt complexa, tot i els indubtables avenços de la investigació en aquest camp. Una mostra d'aquest fet han estat les dificultats que sovint ens hem trobat per a una correcta identificació dels fragments que s'inclouen en els contextos emporitans de cronologia més antiga. Tot i així, les propostes tipològiques, així com els importants repertoris publicats darrerament, ajuden a la identificació i a l'adscripció cronològica dels envasos, tant en el cas de les produccions amfòriques del Mediterrani oriental més difoses i estudiades, com també en el cas de les àmfores de producció grega occidental, magnogrega i també massaliota.

El vincle estret de l'enclavament emporità amb Massàlia va comportar, com és lògic, una semblança pel que fa a les diferents produccions d'àmfores gregues presents durant les fases més antigues d'ocupació; i també el fet que les àmfores de vi de procedència massaliota assolissin un paper preponderant entre els envasos d'origen grec arribats i/o distribuïts des del port d'Empòrion, tot i que en proporcions molt menys importants que el que documenten els jaciments del sud de França. Aquesta presència d'àmfores massaliotes, però, no esdevé exclusiva, atesa la continuïtat en l'arribada d'àmfores gregues d'altres orígens (corínties o de la zona egea) en contextos de cronologia més recent, com hem vist amb els exemples que s'han destacat per als segles V i IV aC.

S'evidencia un canvi molt clar entre les àmfores del període clàssic i les d'època hel·lenística, des de les darreries del segle IV aC. A partir d'aquest moment apareixen formes noves que corresponen a la multiplicació de les ciutats productores i exportadores de vi en aquests nous envasos. Aquest increment s'associa a un ús més generalitzat del segellat, la qual cosa facilita la identificació geogràfica dels tipus i permet afinar la seva cronologia. En el cas d'Empòrion hem de reconèixer la manca, ara per ara, de contextos suficients datables amb posterioritat a mitjan segle IV i fins al darrer quart del segle III aC per valorar la repercussió dels canvis que pogueren produir-se en els tipus d'àmfores que arribarien al seu port durant aquest període. Posteriorment i al llarg del segle II aC, quan l'activitat portuària quedà plenament immersa en les xarxes de redistribució impulsades des de la península Itàlica, els abundants conjunts de materials arqueològics d'Empúries inclouen també evidències de diverses categories d'envasos de vi de procedència egea, entre els quals hem destacat els originaris de l'illa de Rodes.

En conjunt, hem volgut presentar en aquest treball un resum de les diverses produccions amfòriques de filiació grega que es documenten en els contextos emporitans de cada període, tot i tractar-se d'un camp d'estudi encara en gran part per desenvolupar, atès l'important volum de fragments fins ara recuperat, la gran majoria inèdits. Aquestes àmfores, juntament amb la resta d'evidències de la circulació d'envasos d'altres orígens –feniciopúnics, etruscs, ibèrics i, més tard, sobretot itàlics– constitueixen uns indicadors arqueològics indispensables per reconstruir l'evolució dels circuits i les dinàmiques del comerç mediterrani en què s'inscriu l'activitat de l'enclavament portuari d'Empòrion entre els segles VI i II aC.

Bibliografia

- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2000: Les ceràmiques gregues arcaïques de la *Palaia Polis* d'Empòrion, a: Cabrera, P. i Santos, M. (coords.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental (Empúries, 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 285-346.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2004: L'evolució dels contextos de materials amfòrics en la Palaia Polis d'Empòrion entre les segles VI i II aC, a: Sanmartí, J. et alii (eds.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts (Calafell, 2002)*, Arqueomediterrània 8, Barcelona, 165-183.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2006: El comercio etrusco en Emporion. Evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaia Polis de Empúries, *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias (Marseille-Lattes 2002)*, Pisa, 175-192.
- ARRIBAS, A., TRÍAS, G., CERDÀ, D. i DE HOZ, J. 1987: *El barco del Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- ASENSIO, D. 2011: La presència de ceràmiques púniques ebusitanes al nord-est peninsular (segles V-III aC.): impacte econòmic i social de les relacions comercials entre l'Eivissa púnica i els ibers del nord, a: Costa, B. i Fernández, J. H. (eds.), *Yoserim, la producció alfarera fenicio-púnica en Occidente (Eivissa, 2010)*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 66, Eivissa, 183-204.
- BATS, M. 1993: Amphores massaliètes, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^{ème} s. av.n.è.-VII^{ème} s. de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lat-tara 6, Lattes, 60-63.
- BERTUCCHI, G. 1992: *Les amphores et le vin de Marseille, v^e s. av. J.-C. - II^e s. ap. J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise Suppl. 25, Paris.
- BOUZAS, M., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. i HERNÁNDEZ, E. 2023: *Memòria dels treballs d'excavació arqueològica realitzats al sector nord de la ciutat grega d'Empòrion (l'Escala, Alt Empordà), 2018-2021* (inèdita).
- CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 1999: L'assentament d'època arcaica: Fase III, a: Aquilué, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 217-330.
- CERDÀ, D. 1987: El Sec: La ceràmica àtica de barniz negro y las ánforas, *Grecs et Ibères au IV^e siècle avant Jésus-Christ: commerce et iconographie (Bordeaux 1986)*, Revue des Études Anciennes 89, Bordeaux, 51-92.
- CLINKENBEARD, B. 1982: Lesbian wine and storage amphoras: A progress report on identification, *Hesperia* 51, Princeton, 248-267.
- DE HOZ, M. P. 2014: *Inscripciones griegas de España y Portugal*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 40, Madrid.
- DELGADO, A., FERRER, M. i SANTOS, M. 2020: ¿Dualidad étnica o heterogeneidad social? Equipos cerámicos y prácticas cotidianas en la Neápolis de Emporion, c. 425-375 a. C., *Zephyrus* LXXXV, Salamanca, 79-108.
- DOGER, E. 1986: Premières remarques sur les amphores de Clazomènes, *Bulletin de Correspondance Hellénique* Supp. XIII, 461-471.
- DUPONT, P. 1998: Archaic East Greek Trade Amphoras, a: Cook, R. M. i Dupont, P.,

- East Greek Pottery*, Routledge, London, 142-191.
- DUPONT, P. i SKARLATIDOU, E. 2012: Archaic Transport Amphoras from the First Necropolis of Clazomenian Abdera, a: Tiverios et alii (eds.), *Archaic Pottery of the Northern Aegean and Its Periphery (700-480 BC)*, Thessaloniki, 253-264.
- EMPEREUR, J.-Y. i HESNARD, A. 1987: Les amphores hellénistiques, a: Leveque, P. i Morel, J.-P. (eds.), *Céramiques hellénistiques et romaines*, Paris, 9-71.
- EMPEREUR, J.-Y. i GARLAN, Y. (eds.) 1986: *Recherches sur les amphores grecques (Athènes 1984)*, Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. XIII, Paris.
- GRACE, V. R. 1953: The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps, *Hesperia* 22, Princeton, 116-122.
- GRACE, V. R. 1971: Samian Amphoras, *Hesperia* 50-1, Princeton, 52-95.
- GRACE, V. R. 1979: *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton.
- HERMANN, M. H. i RAMON, J. 2018: Tagomago 2, un pecio del siglo IV a.C. en la costa NE de Ibiza, *Madriider Mitteilungen* 29, 208-264.
- KOEHLER, C. G. 1979: *Corinthian A and B transport amphoras*, Michigan.
- KOEHLER, C. G. 1981: Corinthian developments in the study of trade in the fifth century, *Hesperia* 50, Princeton, 449-458.
- LAMBRINO, M. F. 1938: *Les vases archaïques d'Histria*, Bucarest.
- LAWALL, M. L. 1995: *Transport Amphoras and Trademarks: Imports to Athens and Economic Diversity in the Fifth Century B.C.*, Diss. University of Michigan.
- LAWALL, M. L. 2016: Regional Styles of Transport Amphora Production in The Archaic Aegean, a: Handberg, S. i Gadolou, A. (eds.), *Material Koinai in the Greek Early Iron Age and Archaic Period* (Athens 2015), Monographs of the Danisch Institue at Athens 22, Aarhus University Press, Aarhus, 289-311.
- MARZOLI, D., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. i BRÜCKNER, H. 2022: Excavaciones arqueológicas en la ciudad griega de Emporion (2018-2021) y el proyecto Groundcheck «Ampurias' Future-Learning from the Past. Sea Level Development and Climate Change from 5500 BC until AD 2100». Informe preliminar, *Madridider Mitteilungen* 63, Mainz, 1-124.
- MONAKHOV, S. Y. 2003: *Grecheskie amfory v Prichernomor'e: tipologiya amfor veduschsikh tzentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel'* [Greek Amphorae in Black Sea Region: Typology of Amphorae of the Leading Centers of Exporters of Goods in Ceramic Containers. Catalog-identifier], Saratov.
- MONAKHOV, S. Y. 2005: Rhodian Amphoras: Developments in Form and Measurements, a: Stolba, V. F. i Hannestad, L. (eds.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*, Black Sea Studies 3, Aarhus, 69-95.
- NIETO, X. i SANTOS, M. (eds.) 2008: *El Vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Girona.
- PELAGATTI, P. 1989: Ceramica laconica in Sicilia e a Lipari. Materiali per una carta di distribuzione, *Bollettino d'Arte* 54, 1-62.
- PUIG, A. M. 2017: *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a l'Estoa de la Neàpolis d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà) 2015* (inèdita).
- PUIG, A. M., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. i HERNÁNDEZ, E. 2021: *Memòria de la intervenció arqueològica a la Platja del Moll Grec d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà) 2018-2019* (inèdita).
- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina. Documents du Laboratoire de céramologie de Lyon* 3, Lyon, 1-24.
- PY, M. i SOURISSEAU, J.-Ch. 1993: Amphores grecques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer*.

- Dictionnaire des céramiques antiques (VII^{ème} s. av.n.è.-VII^{ème} s. de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 34-45.
- PY, M., ADROHER, A. M. i SANCHEZ, C. 2001: *Dicocer 2. Corpus des céramiques de l'âge du Fer de Lattes (fouilles 1963-1999)*, Lattara 14, 1-2, Lattes.
- RAMON, J. 1995: *Las anforas fenicio-púnicas del Mediterraneo central y occidental*, Col·lecció Instrumenta 2, Barcelona.
- ROUILLARD, P. 1978: Les céramiques peintes de la Grèce de l'Est et leurs imitations dans la Péninsule Ibérique: recherches préliminaires, *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident (Centre Jean Bérard, Naples, 1976)*, Paris-Naples, 274-286.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1988: Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J.-C., *Revue des Études Anciennes* XC, Bordeaux, 99-137.
- SANMARTÍ, E., CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. 1990: Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VI^e au milieu du IV^e s. av. J.-C., a: Bats, M. (ed.), *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI^e-I^{er} s. av. J.-C.)*, Études Massaliètes 2, Aix-en-Provence, 165-170.
- SANMARTÍ, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. i BARBERÀ, J. 1986: Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J. C., halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, Castelló de la Plana, 141-184.
- SANMARTÍ, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. i SANTOS, M. 1995: Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée Occidentale au IV^e siècle av. J.-C. Nouvelles données issues d'Emporion, a: Arcelin, P. et alii (eds.), *Sur les pas des Grecs en Occident, Hommages à André Nickels*, Études Massaliètes 4, Lattes, 31-47.
- SANTOS, M. 2008: Les àmfores gregues, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El Vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Girona, 125-152.
- SAUER, R. i GASSNER, V. 2008: Thin section and heavy mineral analyses of western Greek amphorae samples, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El Vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Girona, 355-371.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 1993: Amphores magno-grecques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^{ème} s. av.n.è.-VII^{ème} s. de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 34-45.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 1997: *Recherches sur les amphores de Provence et de la basse vallée du Rhône aux périodes archaïque et classique (fin VII^e-début IV^e s. av. J.-C.)*, Thèse de doctorat Université de Provence Aix-Marseille.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 2000: Les importations d'amphores grecques à Marseille aux VI^e et V^e s. av. J.-C.: bilan quantitatif, a: Cabrera, P. i Santos, M. (coords.), *Céramiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental (Empúries 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 137-146.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 2006: Les amphores commerciales de la nécropole de Rifriscolaro à Camarine. Remarques préliminaires sur les productions corinthiennes de type A, a: Pelagatti, P. et alii (eds.), *Camarina, 2600 anni dopo la fondazione. Nuovi studi sulla città e sul territorio (Ragusa 2002-2003)*, Roma, 129-147.
- SOURISSEAU, J.-Ch. 2011: La diffusion des vins grecs d'Occident du VIII^e au IV^e s. av. J.-C. Sources écrites et documents archéologiques, *La vigna di Dioniso. Vite, vino e culti in Magna Grecia*, Atti

- del quarantanovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia (Taranto 2009)*, Taranto, 143-52.
- SPARKES, B. A. i TALCOTT, L. 1970: *The Athenian Agora. XII. Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton.
- TREMOLEDA, J. i SANTOS, M. 2013: El comercio oriental en época helenística: los sellos anfóricos, a: De Hoz, M. P. i Mora, G. (eds.), *El oriente griego en la península Ibérica. Epigrafía e Historia*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 39, Madrid, 61-110.
- VANDERMERSCH, C. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile*, Naples.
- WILL, E. L. 1982: Greco-Italic amphoras, *Hesperia* 51, Princeton, 338-356.

Les àmfores gregues a la ciutat ibèrica d'Ullastret (segles v-II aC)

DAVID ASENSIO

Universitat de Barcelona; Universitat Autònoma de Barcelona

FERRAN CODINA

Serveis Territorials del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Girona

PAU MENÉNDEZ

GRACPE/PRÒMAC (Universitat de Barcelona)

GABRIEL DE PRADO

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret

1. Introducció

El complex arqueològic d'Ullastret, ubicat a l'extrem nord-est de la península Ibèrica, constitueix un dels conjunts ibèrics més destacats en l'anàlisi de múltiples aspectes vinculats amb aquesta cultura, i en el de la seva interacció amb el món mediterrani, gràcies a la proximitat amb els establiments grecs de *Rhode* i, especialment, *Emporion* (Fig. 1. 1). En aquest sentit, les dades aportades per mitjà de la recerca arqueològica desenvolupada de manera ininterrompuda durant dècades permeten abordar estudis científics de caràcter genèric o monogràfic que poden contribuir a conèixer més i millor aquesta civilització en el territori que ens ocupa. En aquest context s'emmarca el present article, el qual pretén sintetitzar i aportar dades quantitatives i qualitatives noves sobre la presència de materials amfòrics de procedència grega en un establiment ibèric de primer ordre que s'erigeix, a partir del segle v aC, en nucli principal de l'estructura de poblament de l'àrea indigeta.

2. Contextos arqueològics dels conjunts ceràmics analitzats

Per poder contextualitzar i descriure la dinàmica i l'evolució de l'arribada dels envasos amfòrics d'origen grec a la ciutat ibèrica d'Ullastret, s'han tingut en compte diferents contextos arqueològics. La tria està condicionada per l'evolució de la recerca arqueològica en aquest gran conjunt arqueològic. Així doncs, provenen d'excavacions efectuades recentment en ambdós nuclis d'hàbitat: el Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac (Fig. 1. 2-3). S'han seleccionat tenint en compte dos aspectes: que cobreixin un ventall cronològic que va des del tercer quart del segle vi aC i fins a l'inici del segle II aC, i que aportin un volum prou significatiu de fragments ceràmics que permetin veure quines produccions amfòriques arriben en cada període, cosa que permeti comparar-les amb altres produccions del Mediterrani, com ara les del món ibèric, les de la zona ebusitana, les de l'àmbit cartaginès i les del sud peninsular.

Pel que fa a les cronologies més reculades, s'han triat els conjunts procedents de les excavacions de l'Illa d'en Reixac dels anys vuitanta i noranta del segle passat a les zones 4, 5, 7 i als sondeigs de la zona 10 (Martin *et alii* 1999) (Fig. 1. 3), des del darrer quart del segle vi aC i fins al tercer quart del segle IV aC, els quals corresponen a les fases III (525-450 aC), IV (450-380 aC) i V (380-325 aC) de la ciutat (Fig. 2. 1-3).

LES ÀMFORES GREGUES A LA CIUTAT IBÈRICA D'ULLASTRET (SEGLES V-II aC)

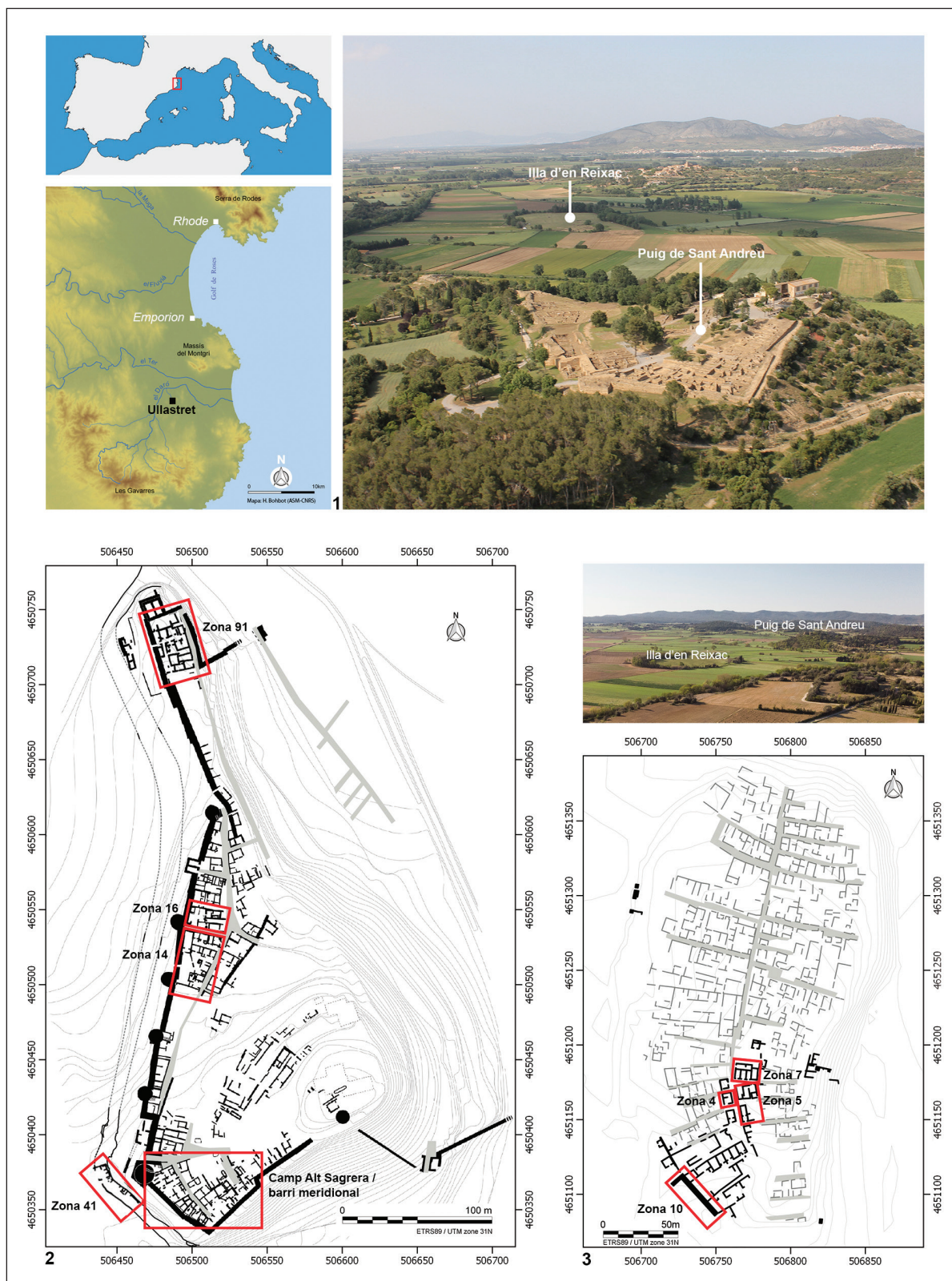


Fig. 1.- 1: Mapa de situació de la ciutat ibèrica d'Ullastret; 2: Planta general del Puig de Sant Andreu amb la ubicació de les zones que han servit de mostreig; 3: Planta general de l'Illa d'en Reixac amb la ubicació de les zones que han servit de mostreig.

Els estrats dels nivells fundacionals de l'edifici de caràcter aristocràtic denominat com a zona 14 del Puig de Sant Andreu (Fig. 1. 2) ens permeten veure clarament quins són els conjunts ceràmics del tercer quart del segle IV aC a la ciutat (Codina, Martín i Prado 2012) (Fig. 2. 4).

Algunes de les darreres intervencions arqueològiques més interessants, les quals han aportat novetats respecte al sistema defensiu de l'assentament del Puig de Sant Andreu, han estat les que s'han centrat en l'estudi del fossat defensiu que protegeix el recinte emmurallat pels flancs sud-oest i oest (zona 41). Aquest element, desconegut fins fa pocs anys, també ha aportat novetats respecte a la fase urbanística del segle III aC. I és que dins del fossat defensiu, a la banda sud-oest, s'hi va construir un barri fora muralles habitat entre els darrers anys del segle IV aC i els inicis del darrer quart del segle III aC, quan fou arrasat, possiblement per poder-ne recuperar les funcions defensives (Codina i Prado 2021: 421-422) (Fig. 1. 2 i 2. 5).

Finalment, per als contextos dels moments finals de vida de la ciutat, és a dir, entorn l'any 200 aC (Codina, Martín i Prado 2012), s'han seleccionat els conjunts ceràmics provinents de les excavacions de la zona 91 (Istme), la qual correspon a un conjunt edilici residencial de grans dimensions situat a l'extrem nord del recinte emmurallat (Asensio *et alii* 2022: 94-97), i que s'han recuperat durant les intervencions arqueològiques més recents del Puig de Sant Andreu (Fig. 1. 2 i 2. 6).

Les revisions integrals en curs de la zona 91 (Istme) i del Camp Alt Sagrera o barri meridional, excavades per Miquel Oliva (Fig. 1. 2), estan aportant dades noves sobre l'àmfora grega documentada al Puig de Sant Andreu. Les intervencions de Miquel Oliva sovint exhaurien l'estratigrafia dels sectors i arribaven fins als nivells arcaics, fet que facilitava la recuperació de fragments d'aquests envasos. En canvi, les excavacions extensives recents a les zones 14, 41 i 91, amb una metodologia actualitzada, s'han centrat a estudiar les darreres fases d'ocupació, que daten del segle III aC, on les àmfors gregues no són tan abundants. Per tant, la majoria de peces que presentem en aquest apartat corresponen a aquests estudis, els quals, tot i que el context no és gaire precís, permeten mostrar els productes amfòrics grecs documentats a la ciutat amb diversos exemplars.

3. Anàlisi tipològica i de procedència

3.1. Àmfors gregues

Àmfora ròdia

L'únic exemplar d'àmfora ròdia documentat al complex d'Ullastret és una producció tardana dels segles III i II aC que conserva el perfil complet (Fig. 3. 1), i que podem atribuir a la forma IV de Grace (1979). L'àmfora presenta un cos amb un perfil triangular i allargat, amb una espatlla bastant ben marcada, amb un coll cilíndric llarg i amb una vora arrodonida. El pivot és gairebé cilíndric i massís. La peça conté dues nanses que s'aixequen per sobre del nivell d'arrencament i, a la part superior de cada nansa, presenta dos segells rectangulars estampillats amb epigrafia grega, que es relaciona amb el nom de l'epònim de la ciutat en el moment de la fabricació, al segle II aC (Tremoleda i Santos 2013).

Es coneixen exemplars d'aquestes àmfors en contextos tancats, com el derelict de la Grand Congloué (Benoit 1961), datat en els darrers anys del segle III aC; però la presència d'aquest tipus amfòric és habitual en contextos de la segona meitat del segle II aC. En el cas d'Ullastret, ha de correspondre a una fase residual després de l'abandonament generalitzat, entorn l'any 200 aC, gràcies al nom del governador de la ciutat que apareix a l'epigrafia, i que podem situar entre els anys 180 i 150 aC. Aquesta peça es va localitzar als nivells d'abandonament del sector 3 de la

LES ÀMFORES GREGUES A LA CIUTAT IBÈRICA D'ULLASTRET (SEGLES V-II aC)

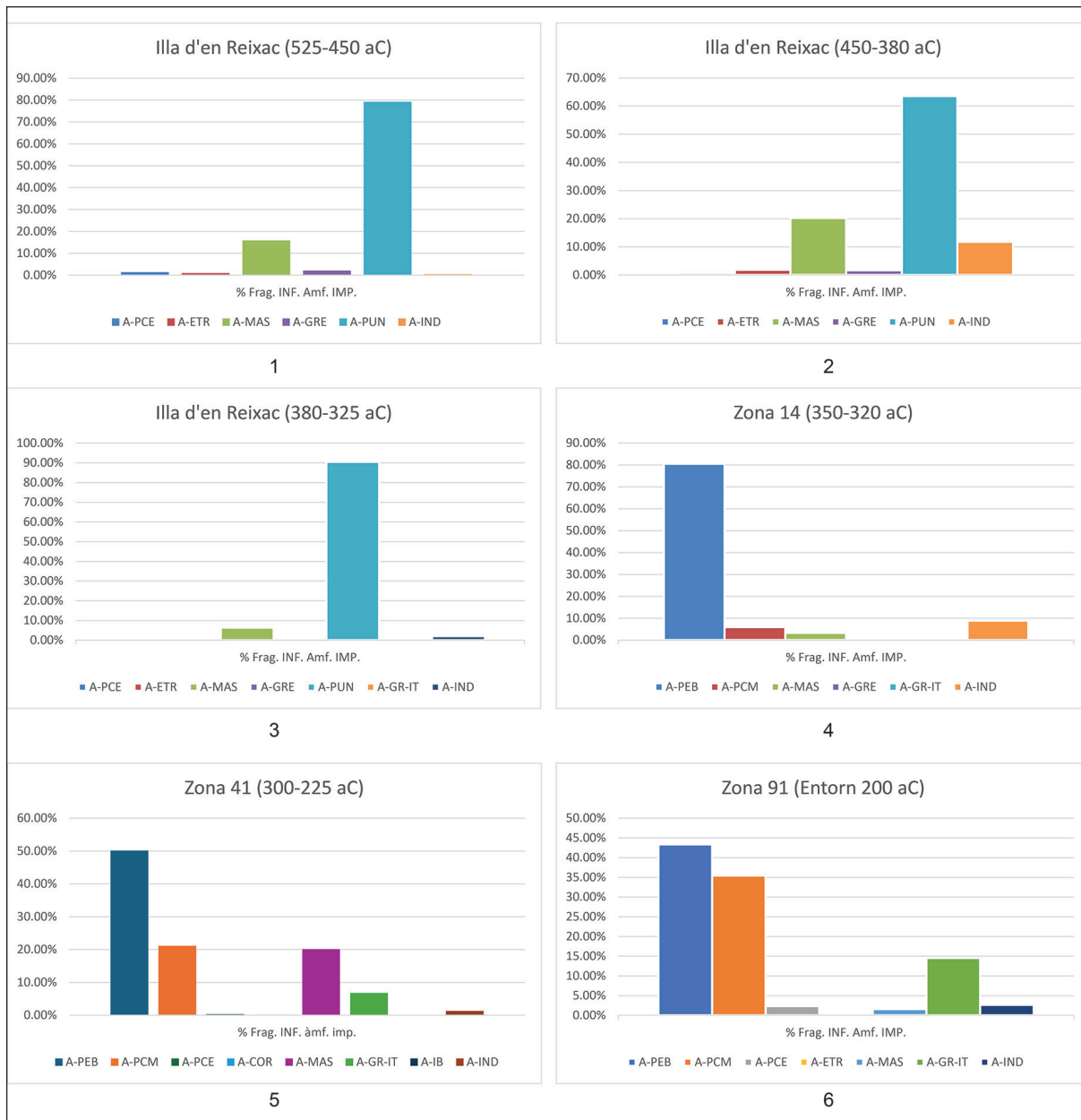


Fig. 2.- Evolució de l'arribada de les àmfores d'importació a la ciutat ibèrica d'Ullastret entre el darrer quart del segle VI i final del segle III aC, a partir de conjunts ceràmics provinents de diferents contextos arqueològics.

zona 16, un fet usual que es va constatant amb la reocupació de determinades estances durant els segles II i I aC. Un altre dels recintes reocupats durant aquest moment és l'estrat II del tall L5 del barri meridional, on s'han documentat àmfores itàliques de tipus Dressel 1A i 1B.

Àmfora coríntia

Les àmfores estudiades per la Dra. Carolyn Koelher són poc habituals al registre de les excavacions del Puig de Sant Andreu, però fins ara se n'han localitzat quatre exemplars de vora i coll procedents de les antigues intervencions de Miquel Oliva (Fig. 3. 2-5). Una, recuperada a les

excavacions de l'Istme (Fig. 3. 2), i les altres, al Camp Alt Sagrera (Fig. 3. 3-5). Aquestes àmfors presenten una argila depurada, fina i groguenca amb força inclusions, amb una vora triangular força sobredimensionada i molt característica. Els exemplars de què disposem corresponen als tipus A o A', els quals només es diferencien per la forma del cos, és a dir, o bé són globulars o bé són ovoides (Koelher 1992). En els nostres casos, és impossible identificar a quina de les dues tipologies corresponen.

La cronologia d'aquestes àmfors ocupa tot el segle v aC i s'allarga fins a finals del segle iv aC. Els exemplars coneguts més propers són a la mateixa Empúries (Sanmartí *et alii* 1995: 42) i del derelict de Sec (Arribas *et alii* 1987). Els contextos dels quals procedeixen aquestes peces no són gaire fiables, però les podríem situar al segle iv aC.

Àmfora de tipus joni

Aquesta categoria ceràmica fa referència a totes les produccions que s'assemblen morfològicament a un tipus conegut tradicionalment com a àmfors jònies, de les quals tenim dos fragments de vora (Fig. 3. 6-7) i dos pivots (Fig. 3. 8-9). A grans trets, aquests recipients s'han produït en diversos llocs per la diversitat de les característiques de la pasta, i potser fins i tot al Mediterrani occidental. Un dels conjunts més ben estudiats és el conjunt d'exemplars d'àmfors provinents del derelict de Cala Sant Vicenç, a Mallorca, diferenciades en dos grups: les corínties B i les joni-massaliotes (Santos 2008: 126-127). Tenen una difusió centrada en la segona meitat del segle vi aC, tot i que aquesta difusió es podria allargar fins als primers decennis del segle v aC, quan és substituïda per les produccions massaliotes. Acostumen a aparèixer en contextos acompanyats d'àmfors etrusques i presenten un coll cilíndric o troncocònic curt amb el llavi ametllat, sovint amb la secció buida.

Àmfors gregues orientals

Tret de les peces descrites anteriorment, d'una producció o una categoria fàcil d'identificar a partir d'unes característiques tipològiques o de pasta ben reconeixibles, la resta de materials poden pertànyer a una gran diversitat de produccions gregues de diversos sectors de la Mediterrània oriental. Es tracta d'unes produccions que, des de l'extrem occident, coneixem malament, i sobre les quals observem propostes molt canviants en relació amb la procedència concreta. Així, a falta d'estudis amb procediments analítics de tipus arqueomètric, hem optat per presentar-les a partir d'agrupacions evidents de formes de vores o pivots, sense assenyalar-ne de manera categòrica una procedència determinada, més enllà d'esmentar alguna de les propostes plantejades com a més viables.

Al Camp Alt Sagrera hi han aparegut dos exemplars d'àmfora que presenten uns perfils molt semblants als de les peces greco-itàliques, tot i que tenen la vora més ampla (Fig. 3. 10-11). Pel que fa a la forma, poden recordar l'A-GRE Samó del Dicocer (Py i Sourisseau 1993) de l'illa de Samos, mentre que la pasta és significativament diferent de la típica itàlica¹. Durant les revisions de l'Istme, s'han documentat dues vores, una de les quals amb un arrencament de nansa (Fig. 3. 12-13), que a partir dels trets formals es podrien posar en relació amb la producció de la

¹ L'exemplar número 11 presenta una pasta de color vermell intens i dura, amb una patina més clara a la superfície. Presenta partícules brillants platejades i daurades, petites i mitjanes, com a elements predominants, a més de petites partícules incolores/blanques molt menys freqüents.

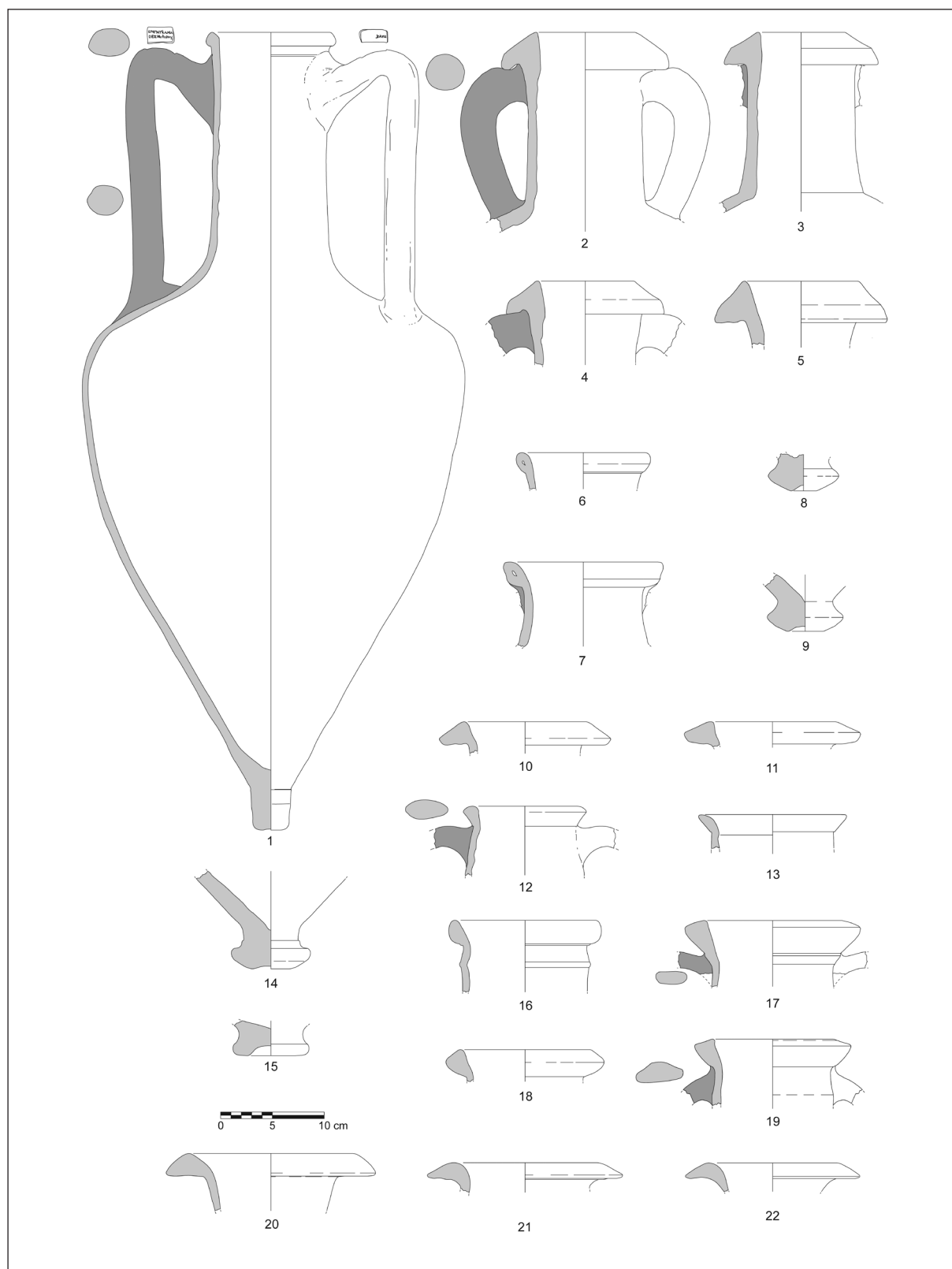


Fig. 3.- Àmfores de tradició grega. 1: Àmfora ròdia; 2-5: Àmfores corínties; 6-9: Àmfores de tipus joni; 10-11: Àmfores de Samos?; 12-13: Àmfores de Mende?; 14-22: Àmfores indeterminades.

ciutat de Mende de Pal·lene, a la Calcídica². Morfològicament, tenen moltes semblances amb les àmfores del segle IV aC, amb una ranura sota el llavi força característica, amb la vora ametllada i el coll obert (Sourisseau 2018: 31). L'existència d'aquestes peces al Mediterrani occidental està testimoniada per l'exemplar conegut al derelicte del Sec (Arribas *et alii* 1987), per tant, és plausible que arribessin a la ciutat d'Ullastret.

Per acabar, disposem d'un bon lot de peces amb una morfologia de llavis molt variada. Les pastes són també força diverses, sense cap mena de referència a la fàbrica. En primer lloc, tenim dos pivots de procedència indeterminada³, ambdós de peu anular (Fig. 3. 14-15), el qual és característic d'aquest món grec. En segon lloc, a l'Istme s'hi va documentar una vora ametllada i una part del coll amb una motllura d'un individu indeterminat (Fig. 3. 16). També s'han documentat, en diferents punts del jaciment, tres vores d'àmfora que hem agrupat en un mateix tipus, tot i que no en sabem la procedència (Fig. 3. 17-19)⁴. Un darrer grup indeterminat són les àmfores que tenen una vora de xampinyó molt marcada (Fig. 3. 20-22): presenten un llavi que a la part superior és molt arrodonit i a la part inferior molt horitzontal i allargassat⁵.

3.2. Àmfores gregues occidentals o magno-gregues

Els estudis més recents d'aquesta producció s'han centrat a caracteritzar arqueomètricament aquestes àmfores, atès que els aspectes morfològics de les àmfores són molt semblants entre si, independentment de les produccions; a vegades, a més, són difícilment identificables per la forma. C. Vandermersch va categoritzar morfològicament les produccions de la Magna Grècia, i va trobar els vincles amb les antigues metròpolis i amb les tradicions terrisseres. Malauradament, encara no disposem de cap eina tipològica per identificar aquestes produccions amb els tallers de caràcter macroscòpic.

El grup d'àmfores gregues occidentals és un horitzó que encara s'ha d'explorar al vessant ibèric del Mediterrani, i del qual encara s'han de veure les relacions comercials. No són unes peces habituals al registre dels segles V i IV aC, exceptuant la zona empordanesa. No hem fet cap aproximació arqueomètrica als exemples d'Ullastret, sinó que l'atribució que en podem fer és de caràcter tipològic i morfològic.

Aquest grup d'àmfores magno-gregues té una gran coexistència de tipus, i l'estat actual de la recerca no permet diferenciar-ne bé els llocs d'origen. És a partir del segle III aC que es comença a desenvolupar una forma més estereotipada, al conjunt del Mediterrani occidental, que coneixem com a àmfores greco-itàliques.

2 L'exemplar número 12 presenta una pasta vermellosa i marró clar a la superfície, dura i poc rugosa, a més d'una espessa capa groguenca d'engalba superficial. Com a desengreixant predominant, presenta abundants partícules brillants, bàsicament daurades, però també platejades, petites i mitjanes, només visibles al tall, atès que estan cobertes per l'engalba. Hi ha també algunes partícules blanques o vermelles mitjanes força esporàdiques.

3 El pivot número 14 té una pasta de color marró/ataronjat, dura i rugosa, amb una fina capa d'engalba beix superficial. Presenta partícules brillants platejades, petites i mitjanes, com a desengreixant predominant, a més de partícules grises i blanques, petites i mitjanes, molt menys freqüents.

4 La peça número 17 té una pasta que és rosada al nucli i ataronjada a l'epidermis, dura i rugosa, amb una fina patina vermellosa superficial, força perduda. Presenta abundants partícules grises/incolores, petites i mitjanes, a més de finíssims punts brillants, també freqüents, i partícules vermelles i blanques, petites i mitjanes, molt més esporàdiques.

5 L'exemplar 21 presenta una pasta de color vermell intens, dura i poc rugosa, amb una tonalitat més clara, ataronjada a la superfície. Presenta partícules fosques o incolores petites i molt abundoses, i finíssims punts brillants, també molt abundants, a més de partícules blanques, mitjanes o grans, més aviat esporàdiques.

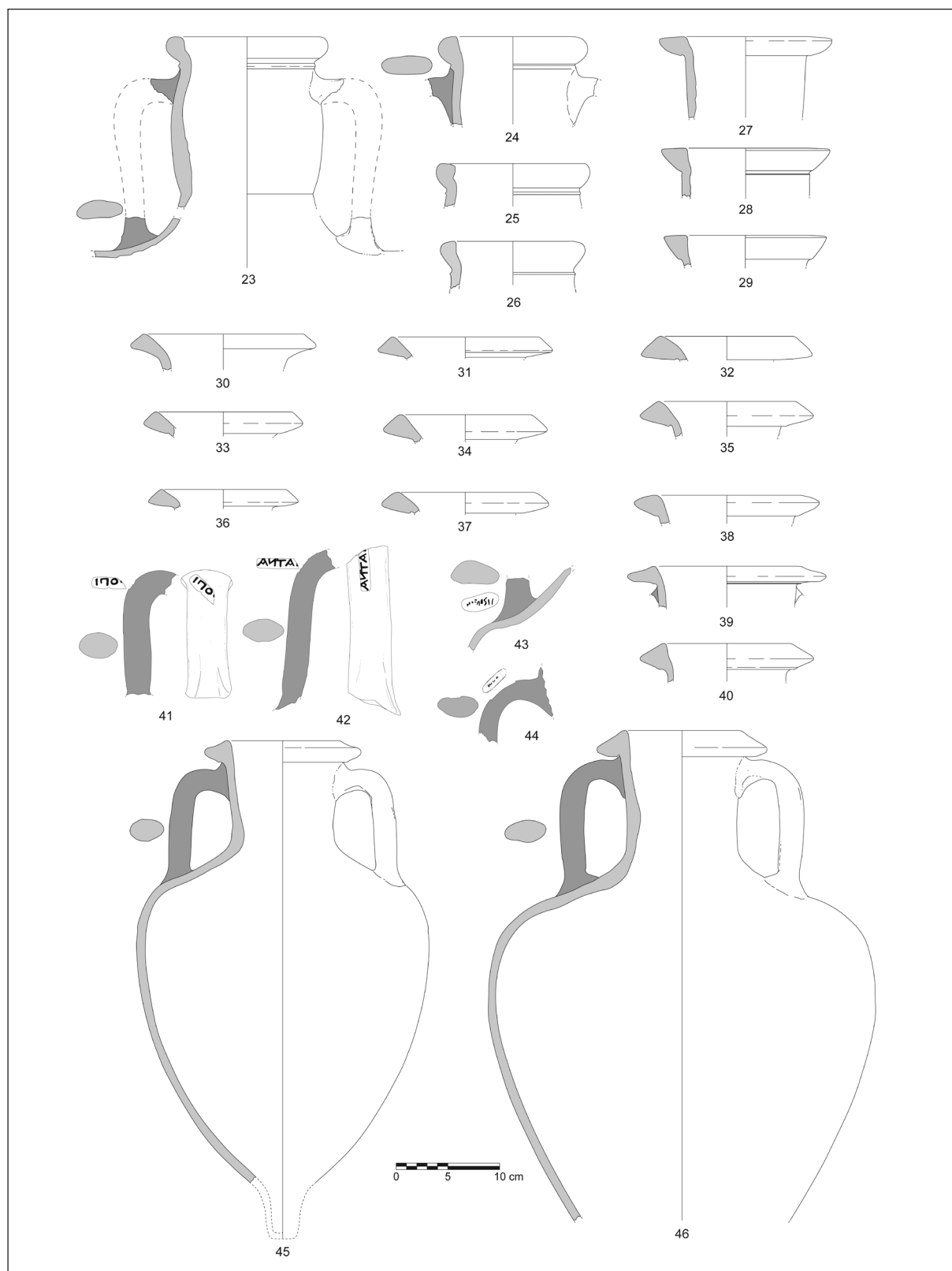


Fig. 4.- Àmfores de la Magna Grècia. 23-26: Àmfores de tipus MGS II; 27-29: Àmfores de tipus MGS III; 30-37: Àmfores A-MGR-7; 38-46: Àmfores greco-itàliques.

Àmfores de tipus MGS II

Al Puig de Sant Andreu, s'hi han identificat diversos fragments de quatre individus d'àmfora del tipus MGS II (Fig. 4. 23-26), definides per C. Vandermerch (1994), i més endavant per J. C. Sourisseau, com a forma 4 (Sourisseau 2011), i catalogades al Dicocer com a A-MGR 2 i, tal vegada, com a A-MGR 3. Són àmfores amb els colls inflats, unes pastes molt rogenques, les espatlles caigudes i el cos ovoide. La vora presenta una secció ametllada. La pasta és força grollera, homogènia pel que fa a la tonalitat i la cocció, i amb força inclusions. Aquestes àmfores han estat objecte d'estudis recents per a l'anàlisi arqueomètrica (Barra-Bagnasco 2001; Gassner i Sauer 2015), i s'han pogut relacionar amb els forns de la regió calabresa de Locri, al vessant joni d'Itàlia. De fet, aquesta forma té diferents tallers o centres productius distribuïts per Itàlia, com a la Sicília oriental o la Campània meridional (Sourisseau 2018). La difusió d'aquestes àmfores se situa entre la segona meitat del segle v aC i la primera meitat del segle iv aC, tot i que als contextos revisats del Puig de Sant Andreu la difusió es troba a nivells més aviat de finals del segle iv aC.

Àmfores de tipus MGS III

Al Puig de Sant Andreu, hi tenim tres vores de tipus MGS III de Vandermerch (Fig. 4. 27-29) o A-MGR 4 o 6, segons el Dicocer, de vora de tipus bd3. Les característiques morfològiques de la vora destaquen per una superfície superior plana, de tipus a marlí, amb el llavi lleugerament afilat a l'exterior i de coll recte i cilíndric. El cos d'aquestes produccions és més rabassut, amb un coll baix i troncocònic, acabat amb un pivot en forma de botó (Vandermerch 1994). Les peces documentades al Puig de Sant Andreu provenen de les excavacions antigues de l'Istme i del Camp Alt Sagrera, i de contextos del segle III aC, tot i que tenen una llarga circulació entre els anys 400 i 275 aC. Sobre la procedència d'aquest tipus d'àmfora, no s'ha fet cap estudi químic als exemplars del Puig de Sant Andreu. La forma d'aquestes àmfores s'ha relacionat amb la sèrie d'àmfores àtiques, les corínties B, les àmfores de Samos o, fins i tot, les àmfores massaliotes de tipus Py 6.

Àmfores de tipus A-MGR 7

A Ullastret, hi documentem un grup de vores d'àmfora que relacionem amb la forma A-MGR 7 del Dicocer. Aquestes àmfores presenten una vora triangular molt vessada, de parets fines i coll cilíndric, amb una pasta molt depurada i fina, de tons groguencs i ataronjats, amb una superfície de color beix i amb un desengreixant de punts marrons i blancs (Fig. 4. 30-37). Sovint, presenten una decoloració molt marcada entre l'interior de la secció i l'exterior. La seva difusió té com a ventall tot el segle iv aC, tot i que podria haver començat al segle v aC. Aquesta producció s'ha relacionat amb les produccions de la ciutat de Locri. Les A-MGR 7 apareixen sovint als contextos de la ciutat veïna d'Empúries en força quantitat, i també són una producció representada al derelictes del Sec (Arribas *et alii* 1987). Cal afegir, també, que aquesta sèrie d'àmfores és la més nombrosa a la necròpolis del Puig de Serra, entre les d'importació (Codina, Martin i Prado en premsa).

3.3. Àmfores greco-itàliques

Llevat de les àmfores púniques, les produccions greco-itàliques són el tipus més representat als conjunts ceràmics del segle III aC. A Ullastret, hi tenim representats diversos tipus d'aquesta producció, amb pastes i formes força diferents. Les característiques de la pasta són força variables: oscil·len entre els tons taronges i els vermells, són de composició dura i tenen

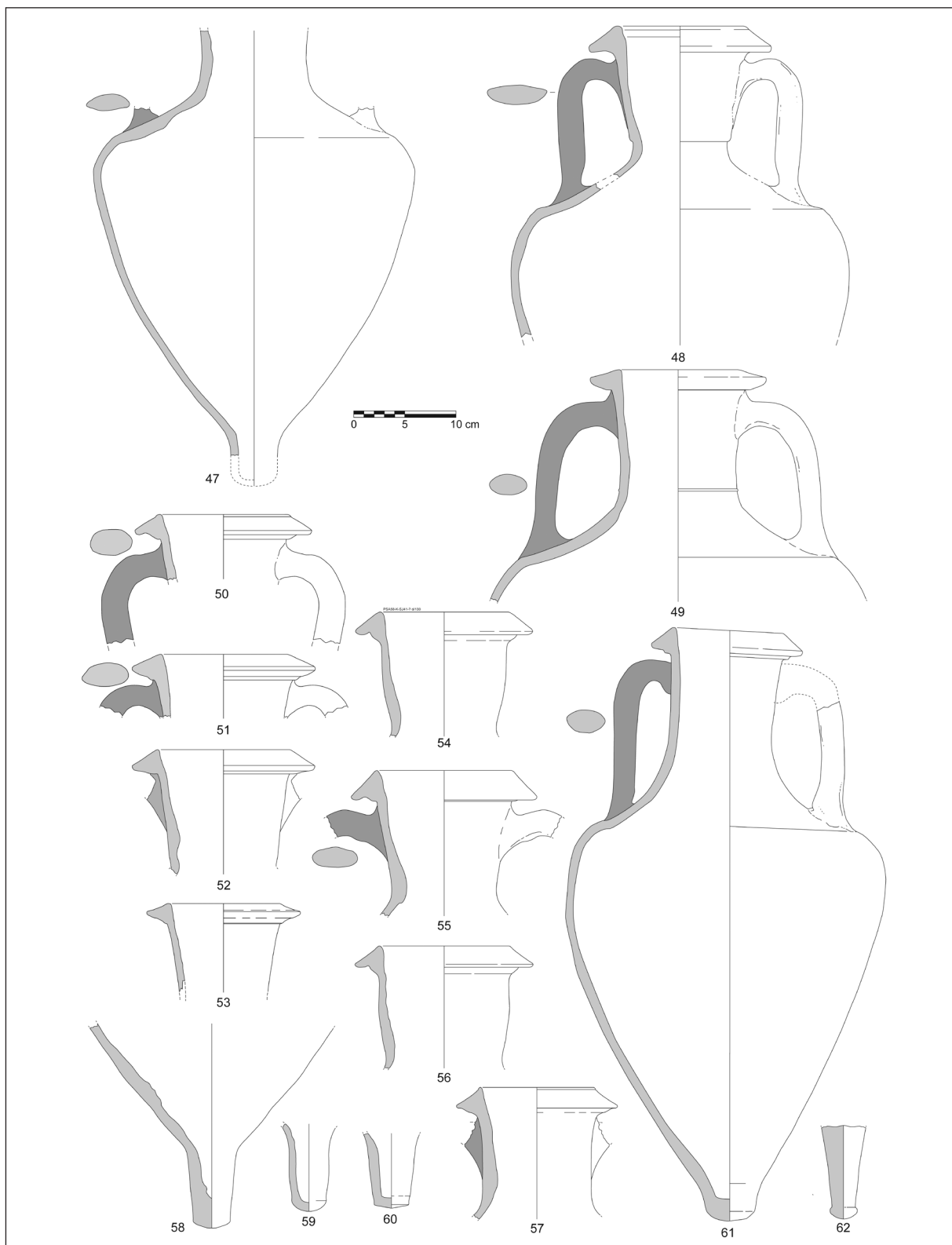


Fig. 5.- Àmfores greco-itàliques. 47-51: vores àmfora Lyding-Will A/B; 52-53: vores àmfora Lyding-Will B; 54-57: vores àmfora Lyding-Will B/C; 58-60: pivots Lyding-Will A/B; 61: Àmfora greco-itàlica C/D; 62: pivot Lyding-Will B/C.

partícules negres de procedència volcànica. No obstant això, hi ha variants: algunes són amb pastes molt laminades i, fins i tot, amb inclusions blanques.

L'aspecte morfològic de les àmfores greco-itàliques són similars a les de la classificació tipològica de la Magna Grècia de Vandermersch, especialment de les formes MGS V (1994: 77) i VI (1994: 81). L'evolució de les MGS V acaba relacionant-se amb la classificació A2 de Lyding-Will (1982: 341-342), en circulació entre els anys 400 i 300 aC. Tanmateix, la major part de les vores documentades corresponen ja a exemplars pròpiament greco-itàlics, que es poden atribuir als tipus A i B de la classificació de Lyding-Will (1982), datats entre el 350 i el 250 aC, el primer, i entre el 250 i el 200 aC, el segon (vegeu també Py 1993). Al lot de peces d'Ullastret hi ha uns quants exemplars amb llavis molt alts que es poden associar perfectament al tipus A (Fig. 4. 38-39). La majoria, però, presenten uns trets tipològics que s'ajusten millor al tipus B, fet especialment evident als perfils més complets (Fig. 4. 45-46 i Fig. 5. 47-49), que recorden molt de prop les àmfores recuperades en el derelict del Bon Capó (l'Ametlla de Mar) (Vivar i Geli 2011), que s'han atribuït al mateix tipus B, però en una banda cronològica alta, ja que s'ha plantejat que el naufragi té lloc durant el tercer quart del segle III aC (Asensio i Martín Menéndez 1998). Hi ha diversos individus de vora que encaixen igualment en el tipus B de Lyding-Will (Fig. 4. 40 i Fig. 5. 50-53), a més de diversos exemplars de pivots buits (Fig. 5. 58-60).

En canvi, la forma MGS VI de Vandermersch, que vincularíem directament amb les categories C i D de Lyding-Will, presenta un cos més allargassat, sovint amb el coll més estilitzat, la vora més penjant i el pivot massís. Al conjunt d'Ullastret, hi tenim alguns fragments de vora (Fig. 5. 54-57) que podem atribuir a aquestes formes, a més d'un pivot massís (Fig. 5. 62). Volem destacar un exemplar complet, procedent de l'Illa d'en Reixac, que també s'ajustaria millor als tipus C i D de Lyding-Will, tot i que presenta un pivot força anòmal (Fig. 5. 61). La difusió d'aquestes dues classes l'hem de situar entre els anys 225 i 150 aC. Presumiblement, a Ullastret hi tenim, majoritàriament, la primera d'aquestes classes, ja que el tipus C té una cronologia compresa entre els anys 225 i 175 aC, just en els darrers moments de vida de la ciutat, relacionats clarament amb la Segona Guerra Púnica.

De la categoria greco-itàlica, tenim quatre segells conservats amb nanses, inserits dins de cartel·les rectangulars, dos dels quals són il·legibles (Fig. 4. 43-44). Els altres dos exemplars (Fig. 4. 41-42) sí que conserven els caràcters epigràfics (Tremoleda i Santos 2013: 83).

3.4. Àmfores massaliotes

Les produccions del golf del Lleó i de l'àrea de Marsella són molt característiques per la pasta, amb un gran contingut de mica com a desengreixant; per una argila beix i clara, i també pel gruix de les parets de les àmfores. L'estudi i la classificació de les àmfores massaliotes es van engegar als anys setanta gràcies a M. Py (1978), qui va fer un assaig tipològic de les vores, i, més endavant, amb G. Bertucchi (1990), a partir d'exemplars sencers, amb algunes modificacions posteriors (Bats 1993; Py 1993). Aquests contenidors, que tenim ben testimoniats, arriben a Ullastret, especialment al segle V aC.

A les fases inicials, coneixem diversos exemplars de les àmfores més arcaïques, que imiten els models de tipus joni, com el tipus Bertucchi 1 (Fig. 6. 66) difosos entre les darreries del segle VI aC i els inicis del segle V aC. Disposem de gairebé tres perfils complets més d'A-MAS 4, la primera amb una vora de tipus 5 (Fig. 7. 84), la segona amb una vora tipus 8 (Fig. 7. 85), i la tercera a la qual manca la vora (Fig. 7. 86). La difusió d'aquestes darreres àmfores arrenca a

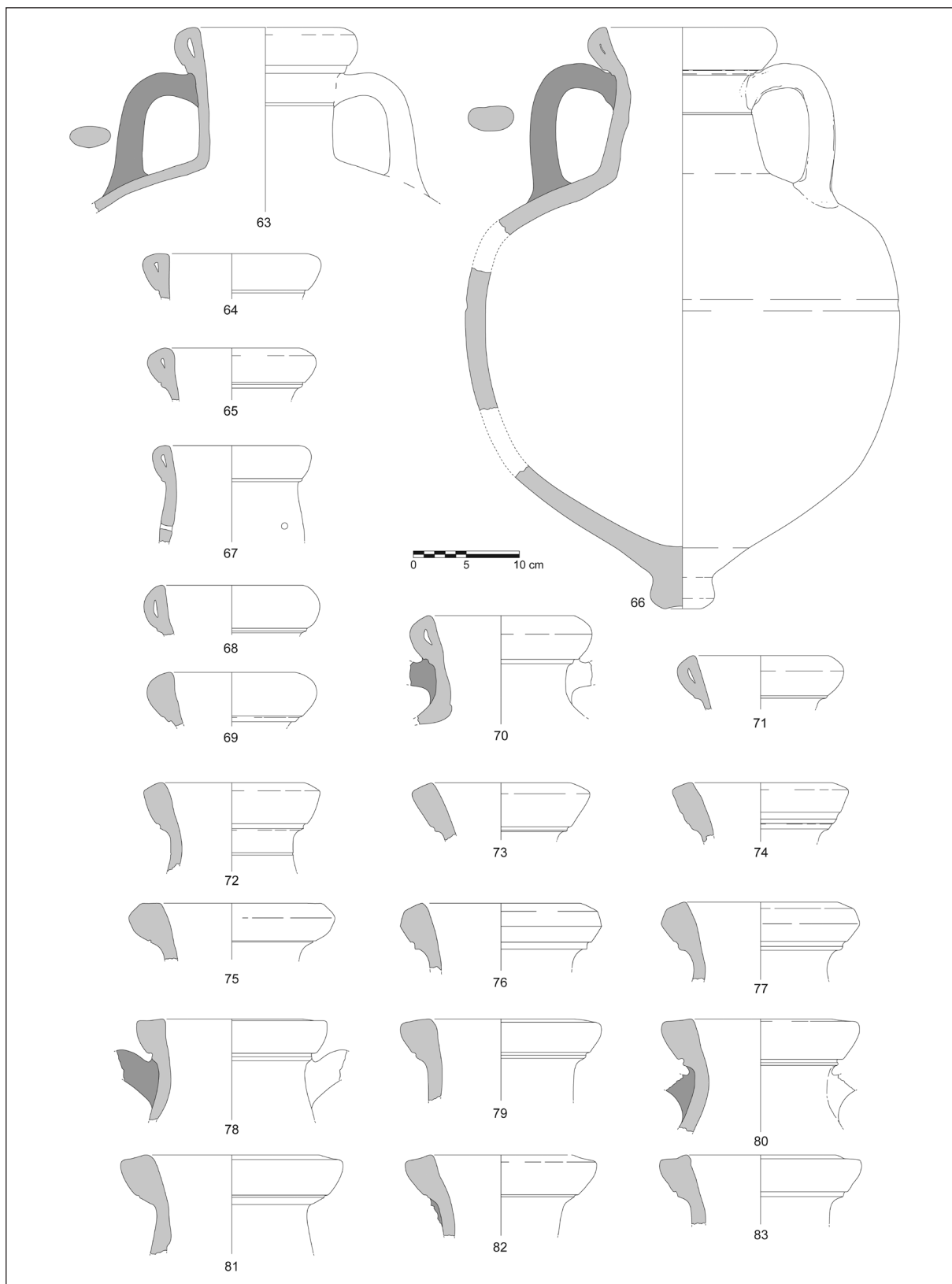


Fig. 6.- Àmfores massaliotes. 63-65: vores tipus Py 1; 66: A-MAS 4; 67-71: vores Py 2; 72-74: vores Py 3; 75-77: vores Py 4; 78-83: vores Py 3/5.

finals del segle v aC i s'estén pràcticament fins a finals del segle III aC; per tant, hi ha una extensa circulació de les àmfores al segle IV aC.

Pel que fa a les vores, tenim representats els models més antics entre la segona meitat avançada del segle VI aC i tot el llarg del segle V aC, com els tipus 1 (Fig. 6. 63-65) i 2 (Fig. 6. 67-71) de Py. Les vores de la classe 3, més allargassades (Fig. 6. 72-74), datades en tot el segle V aC, també hi estan representades, tot i que no són tan habituals. El tipus 4 presenta un llavi molt característic, gairebé hexagonal o bisellat a la part exterior, del qual tenim alguns exemplars (Fig. 6. 75-77).

La classe de vora 3/5 és, sens dubte, la més nombrosa, i s'estén des del 425 aC fins al 400 aC (Fig. 6. 80-83). Està a les acaballes de les vores 3 i 5 (Merchand 1990), amb la llargada del primer tipus i els trets morfològics del segon. Pel que fa a les vores estrictament de tipus 5 de Py, en tenim diversos exemplars (Fig. 6. 78-79), un dels quals amb un perfil complet (Fig. 7. 84), del qual destaca, sobretot, la profunda ranura a la part inferior de la vora.

També hi hem identificat les vores de tipus 6 (Fig. 7. 87-88), que tenen una possible perduració des de bona part de finals del segle V aC fins als primers decennis del segle III aC. Els models de vora posteriors, també documentats a Ullastret, són els tipus Py 6 (Fig. 7. 93-94) i Py 7 (Fig. 7. 89-92), que apareixen en contextos dels segles IV i III aC, així com algun exemplar del tipus Py 8 (Fig. 7. 95), aquest darrer procedent de nivells ben contextualitzats d'entorn 200 aC. El darrer tipus de vora d'àmfora massaliota és un fragment de tipus 10 (Fig. 7. 96), el qual recorda la morfologia de les àmfores greco-itàliques arcaïques, i arriba a la costa catalana al llarg de tot el segle III aC.

4. Anàlisi quantitativa

El lot d'àmfores gregues presentat a l'apartat anterior és veritablement excepcional. Amb tota probabilitat, no existeix a la zona catalana cap altre nucli ibèric que proporcioni una concentració equivalent, tant pel que fa a quantitat (nombre absolut d'exemplars) com a qualitat (diversitat de procedències i tipus representats). Això es pot explicar per una combinació de factors: la intensitat de la recerca efectuada al jaciment des dels anys quaranta del segle passat, l'entitat superior del nucli ibèric, capital del territori indiketa, i finalment, sens dubte, la seva proximitat amb l'enclavament colonial grec d'*Emporion*.

En aquest punt, però, es fa imprescindible contextualitzar adequadament aquests materials, a partir de l'avaluació del seu pes proporcional en relació amb el conjunt de l'evidència de la categoria d'àmfores importades (Asensio i Sanmartí 1998). Les dades resultants del comptatge per fragments ens posen de manifest, d'entrada, que en tots els períodes dels quals ha estat possible dur a terme aquesta aproximació quantitativa les àmfores gregues són clarament minoritàries (Fig. 2). Així, els contextos més antics provinents del nucli de l'Illa d'en Reixac, dels segles V-IV aC, mostren ja un fortíssim predomini dels envasos púnics, que assoleixen, de mitjana, gairebé el 80 % del total de fragments d'àmfores importades (Fig. 2. 1-3). Als nivells de la segona meitat del segle IV aC, recuperats a la zona 14, les àmfores púniques arriben al 86 % del total de fragments, i, en aquest cas, és possible constatar un domini absolut de la producció púnica ebusitana (Fig. 2. 4). Dels lots ceràmics de ple segle III aC documentats dins del fossat, se'n pot destacar el pes de les àmfores massaliotes, amb un 20,10 % del total de fragments, cosa que no minimitza excessivament el predomini de les produccions púniques, que en conjunt representen el 71,60 % del total (Fig. 2. 5). Finalment, els conjunts ceràmics de finals del segle III aC, procedents de la zona 91, recuperen els índexs d'àmfores púniques per damunt del 80 %

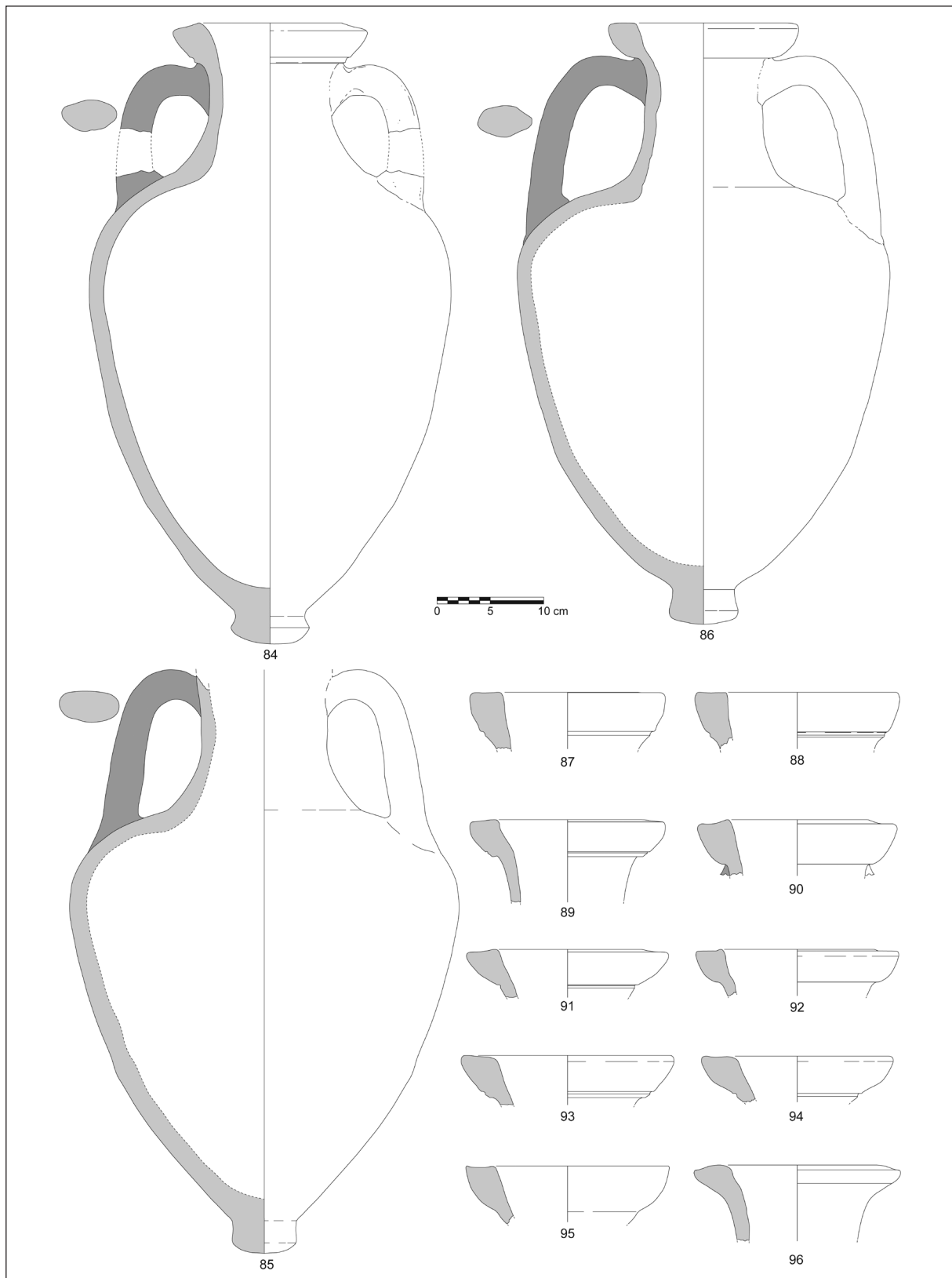


Fig. 7.- Àmfores massaliotes. 84-86: A-MAS 4; 87-88: vores Py 6; 89-92: vores tipus Py 7; 93-94: vores tipus Py 6; 95: vora tipus Py 8; 96: vora tipus Py 10.

del total, tot i que, com a tret específic d'aquesta fase, amb un equilibri molt més gran entre els recipients de procedència ebusitana i els centres mediterranis (Fig. 2. 6).

Els materials grecs mostren en tot moment proporcions molt baixes, sovint per sota d'un 1 % del total dels fragments d'àmfores importades, sempre representades, gairebé de manera exclusiva, per la producció d'àmfores massaliotes (Fig. 2); d'aquestes darreres cal destacar, com a excepció, la significativa presència que tenen als contextos de la segona meitat del segle v aC a l'Illa d'en Reixac, amb un 20 % del total de fragments d'àmfora importada (Fig. 2. 2).

5. Consideracions finals

El conjunt de l'evidència de les àmfores gregues presents a la ciutat ibèrica d'Ullastret dona peu a un seguit de reflexions sobre els aspectes socials i comercials que considerem més rellevants. En primer lloc, cal explicar de manera satisfactòria la paradoxa o el contrast aparent entre una documentació notable d'exemplars, en nombres absoluts, i una representació proporcional, sempre molt reduïda. La clau es troba, sens dubte, en l'alta consideració social que, com a bé escàs i de procedència forana, cal atribuir al vi envasat en àmfores gregues. Concretament, el vi grec de procedències més minoritàries (Mediterrani oriental o magno-grec) podria tenir un caràcter especialment exclusiu, restringit als estaments socials de rang més elevat. Així, en el context d'un nucli urbà de primer ordre, amb una presència contrastada de l'aristocràcia dirigent indiketa (Martín *et alii* 2004), és perfectament comprensible l'arribada d'un nombre elevat d'aquests envasos, sempre, però, en uns índexs generals molt baixos, fet consubstancial a la seva exclusivitat. Aquest caràcter exclusiu també es fa evident a la necròpolis de la ciutat, situada al Puig de Serra (segles v-iv aC), on el vi d'importació preferit per als rituals funeraris era el magno-grec. En efecte, tot i que les àmfores en general hi són presents amb un nombre reduït, de totes les produccions d'importació, les magno-gregues constitueixen un 45 % i són les majoritàries (Codina, Martín i Prado en premsa). El vi grec occidental, de producció massaliota, tal vegada no tindria una condició diacrítica tan accentuada, mentre que, clarament, el vi púnic sembla que mostra una pauta de consum molt més estesa entre els habitants de la ciutat; en qualsevol cas, aquest fet no és contradictori amb el seu rol de bé de prestigi en l'àmbit més general, de les comunitats ibèriques en conjunt (Asensio 2015; Sanmartí i Asensio 2017).

La qüestió que es planteja tot seguit té a veure amb els circuits comercials a partir dels quals la ciutat indiketa adquireix aquests productes. En un primer moment, s'imposa la idea que aquests materials arriben per mitjà de la mateixa *Emporion*, l'establiment colonial grec principal a l'extrem occident, amb un evident caràcter portuari. Aquesta via ens sembla indiscutible pel que fa al gruix dels envasos amfòrics grecs, sobretot en relació a les peces de procedències menys freqüents, rares o directament inexistents a la gran majoria dels nuclis ibers, més enllà de la zona empordanesa.

Dit això, es poden plantejar dubtes raonables en relació amb l'aprovisionament del conjunt del vi importat consumit a la bípols d'Ullastret, atès el fet, indicat a l'apartat anterior, que des del segle v aC i fins a finals del segle III aC el volum d'àmfores púniques mostra un domini aclaparador. És cert que, en aquest mateix període, a *Emporion* es donen proporcions molt elevades d'àmfores púniques; mai, però, amb uns índexs tan elevats. Així, comptant només els envasos amfòrics arribats per mitjà del comerç marítim (excloses, doncs, les àmfores ibèriques), en diversos contextos quantificats de la ciutat grega els recipients púnics no superen els de la resta de procedències (sumant-hi el conjunt de produccions gregues i les àmfores etrusques o itàliques, segons la fase cronològica) (vegeu Aquilué *et alii* 2004: 173, fig. 4; Delgado, Ferrer i Santos 2020:

93, fig. 9b). Per la seva banda, la relació entre les produccions púniques i gregues visibles a les gràfiques d'Ullastret (Fig. 2) és molt més pròxima, si no idèntica, a les tendències generals observables en el gruix dels nuclis ibèrics del nord-est peninsular (Asensio 2019: 1061), inclosos els que tenen una condició urbana i una ubicació costanera que coincideixen. Precisament per raó d'una presència tan dominant de recipients amfòrics púnics, i d'altres elements considerats igualment significatius, com són les ceràmiques comunes d'importació (Sanmartí i Asensio 2005), s'ha defensat l'existència d'una àrea d'activitat comercial preferent d'òrbita púnica, concretament púnica ebusitana (Sanmartí 2000; Asensio 2001-2002), que inclouria també el sector d'implantació colonial focea a l'Empordà.

En aquest punt ens demanem, doncs, si no es podria concebre una doble via d'aprovisionament del vi d'ultramar adquirit per la ciutat ibèrica; una per mitjà del contacte constant i habitual amb el nucli emporità (d'on s'obtidrien sobretot els vins grecs més exclusius) i l'altra gràcies a una hipotètica relació directa amb els mercaders púnics. De fet, la coexistència o la superposició d'un comerç emporità i un comerç púnic a la zona ha estat igualment considerat pel que fa a la distribució de peces de vaixel·la fina grega (Miró i Santos 2014: 19).

En darrer terme, creiem que és necessari fer una consideració a banda sobre els contextos pertanyents a la fase dels volts de l'any 200 aC, en què la novetat principal rau en la irrupció de les àmfores greco-itàliques. Es tracta d'envasos fabricats en territori itàlic sota el control romà, els quals comencen a presentar proporcions significatives a la zona en un escenari de conquesta militar, cosa que representa una lògica diferent de les de les fases precedents, d'índole estrictament comercial. En el cas d'Ullastret, cal subratllar que els nivells d'abandonament de la ciutat proporcionen uns volums relativament baixos d'aquests envasos, amb un percentatge del 14 % del total de fragments d'àmfora importada (Fig. 2. 6). Es tracta d'uns índexs molt inferiors no només als que sembla que hi ha a la mateixa *Emporion* (Aquilué *et alii* 2004: 173, fig. 4. 7), sinó també als assentaments ibèrics principals de l'àrea empordanesa, com ara a l'oppidum de Sant Julià de Ramis (Burch i Sagra 2009) o al nucli especialitzat del Mas Castellar de Pontós (Pons 2002). Una presència generalitzada elevada de materials greco-itàlics al conjunt de la zona empordanesa és perfectament comprensible, atès que es tracta d'una zona amb una implantació i una activitat romana de màxima intensitat. Això és el que fa difícil d'explicar, perquè és gairebé incomprendible, la baixa incidència d'àmfores greco-itàliques a la capital indiketa, cosa que la converteix en una excepció evident en l'àmbit regional. És per aquesta raó que estem començant a contemplar una explicació alternativa de caràcter cronològic, i ens plantegem, almenys en el cas del Puig de Sant Andreu, una possible dinàmica d'abandonament que es podria haver iniciat just abans del desembarcament dels exèrcits romans a *Emporion* l'any 218 aC.

Bibliografia

- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2004: L'evolució dels contextos de materials amfòrics en la Palaia Polis d'Empòrion entre els segles VI i II aC, a: Sanmartí, J., Ugolini, D., Ramon, J. i Asensio, D. (eds.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts, Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*, Arqueomediterrània 8, Universitat de Barcelona, Barcelona, 165-184.
- ARRIBAS, A., TRIAS, G., CERDÀ, D. i DE HOZ, J. 1987: *El barco de El Sec (costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- ASENSIO, D. 2001-2002: Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11, Lleida, 67-86.
- ASENSIO, D. 2015: Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular, a: Belarte, M. C., Garcia, D. i Sanmartí, J. (eds.), *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria, VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*, Arqueomediterrània 14, Universitat de Barcelona, Barcelona, 208-221.
- ASENSIO, D. 2019: *Economia i societat dels pobles ibèrics de l'àrea catalana a través de l'estudi dels conjunts ceràmics (segles VI-II aC)*, Tesis Doctorals en línia, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- ASENSIO, D. i MARTÍN MENÉNDEZ, A. 1998: El derelicte de Bon Capó (l'Ametlla de Mar): l'inici de l'expansió del vi italià a la Península Ibèrica, *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana: el vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 138-150.
- ASENSIO, D. i SANMARTÍ, J. 1998: Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Comerç i Vies de Comunicació (1000 aC-700 dC) (Puigcerdà, novembre 1997)*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 17-32.
- ASENSIO, D., ÁLVAREZ, R., CODINA, F., MENÉNDEZ, P., NOGUERA, J., PRADO, G. DE i SANMARTÍ, J. 2022: Excavació del conjunt edilici de la zona 91 (zona istme) del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà), a: Burch, J., Buxó, R., Codina, F., Frigola, J., Fuertes, M. i Mataró, M. (eds.), *Setzenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Girona, 94-97.
- BARRA-BAGNASCO, M. 2001: Mineralogical and Chemical Composition of Transport Amphorae Excavated at Locri Epizephiri (Southern Italy), *Journal of Cultural Heritage* 2.3, Amsterdam, 229-239.
- BATS, M. 1993: Amphores Massaliètes, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^{ème} s. av. n. È.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 60-63.
- BENOIT, F. 1961: Fouilles sous-marines: l'épave du Grand Congloué à Marseille, *Gallia* sup. 14, Paris, 210.
- BERTUCCHI, G. 1990: Les amphores massaliètes à Marseille: les différentes productions, *Les amphores de Marseille Grecque, Études Massaliètes* 2, Aix-en-Provence, 15-20.
- BURCH, J. i SAGRERA, J. 2009: *Els Sitjars. Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis* 3, Girona.
- CODINA, F. i PRADO, G. DE 2021: El complejo defensivo de la ciudad íbera de Ullastret

- (Girona): balance de una década de investigaciones y nuevas perspectivas, *Actualidad de la investigación arqueológica en España, III (2020-2021), Conferencias impartidas en el Museo Arqueológico Nacional*, Madrid, 407-425.
- CODINA, F., MARTIN, A. i PRADO, G. DE 2012: La recerca arqueològica a Ullastret en els darrers anys, *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, Barcelona, 63-99.
- CODINA, F., MARTIN, A. i PRADO, G. DE en premsa: *El Puig de Serra (Serra de Daró, Baix Empordà). La necròpolis de la ciutat ibèrica d'Ullastret i els seus precedents d'hàbitat de la primera edat del ferro*, Monografies d'Ullastret 4, Ullastret.
- DELGADO, A., FERRER, M. i SANTOS, M. 2020: ¿Dualidad étnica o heterogeneidad social? Equipos cerámicos y prácticas cotidianas en la Neápolis de Emporion, c. 425-375 BC, *Zephyrus LXXXV*, Salamanca, 79-108.
- GASSNER, V. i SAUER, R. 2015: Transport amphorae from Velia, a: FACEM. <http://www.facem.at/project-papers.php>
- GRACE, V. 1979: *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Agora Picture Book 6, American School of Classical Studies at Athens, rev. ed., Princeton.
- KOELHER, C. 1992: A brief typology and chronology of Corinthian Transport Amphorae, a: Monachov, S. i Kats, B. (eds.), *Grecheskie amfory*, 265-279.
- LYDING-WILL, E. 1982: Greco-ithalic amphoras, *Hesperia* 51-3, Princeton, 338-356.
- MARTIN, M. A., BUXÓ, R., LÓPEZ, J. i MATARÓ, M. 1999: *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Monografies d'Ullastret 1, Girona.
- MARTÍN, M. A., CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J. i PRADO, G. DE 2004: La zona 14 de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV-III aC., *Cypsela* 15, Girona, 265-285.
- MIRÓ, M. i SANTOS, M. 2014: The Greek presence on the east coast of the Iberian Peninsula: Colonial establishments and rhythms of trade with Iberian societies, *Catalan Historical Review* 7, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 9-28.
- PONS, E. (dir.) 2002: *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà): un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona 21, Girona.
- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, Lyon, 1-24.
- PY, M. 1993: Amphores gréco-italiques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^e s. av. n. è.-VII^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 46-48.
- PY, M. i SOURISSEAU, J. C. 1993: Amphores grecques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^e s. av. n. è.-VII^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 34-45.
- SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 1995: Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IV siècle av. J.-C.: Nouvelles données issues d'Emporion, a: Arcelin, P., Bats, M., Garcia, D., Merchand, F. i Schwaller, M. (eds.), *Sur les pas des Grecs en Occident, Hommage à André Nickels*, ADAM-Errance, Lattes/Paris, 31-48.
- SANMARTÍ, J. 2000: Les relacions comercials en el món ibèric, *Actes de la III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, Saguntum-PLAV, Extra 3, València, 307-328.
- SANMARTÍ, J. i ASENSIO, D. 2005: Comercio púnico y estratificación social: la difusión de cerámicas comunes en la costa nororiental de la península ibèrica, a: Spanò Giammelaro, A. (ed.), *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e*

- Punici (Marsala-Palermo, 2000)*, vol. III, 1299-1310.
- SANMARTÍ, J. i ASENSIO, D. 2017: Pottery imports and social organization. Theoretical-methodological principles, and a case study of the 4th century BC in the Iberian coast, a: Aquilué, X., Cabrera, P. i Orfila, M. (eds.), *Homenatge a Glòria Trias Rubiés. Ceràmiques gregues de la Península Ibérica: cinquanta anys després (1967-2017)*, Centre Iberia Graeca, Barcelona, 338-347.
- SANTOS, M. 2008: Àmfores gregues, a: Nieto, X. i Santos, M., *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del Casc 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 125-147.
- SOURISSEAU, J.-C. 2011: La diffusion des vins grecs d'Occident du VIII^e au IV^e s. av. J.-C., sources écrites et documents archéologiques, *La vigna di Dioniso: vite, vino e culti in Magna Grecia, atti del quarantunesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia (Taranto, 24-28 settembre 2009)*, Taranto, 145-252.
- SOURISSEAU, J.-C. 2018: Amphores de transport des v^e-iv^e s. av. J.-C, a: Tréziny, H. (ed.), *Megara Hyblaea 7. La ville classique, hellénistique et romaine*, CEFR 1/7, Rome, 24-34.
- TREMOLEDA, J. i SANTOS, M. 2013: El comercio oriental en época helenística. Los sellos anfóricos, a: De Hoz, M. P. i Mora, G. (eds.), *El Oriente griego en la península ibérica. Epigrafía e Historia*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 39, Real Academia de la Historia, Madrid, 61-110.
- VANDERMERSCH, C. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicilie iv^e-iii^e s. avant J.-C*, Publications du Centre Jean Bérard, Naples.
- VIVAR, G. i GELI, R. 2011: El derelict de Bon Capó i les rutes comercials al nord-est peninsular als segles III-II aC., *Empúries* 56 (2009-2011), Barcelona, 157-168.

Àmfors gregues al territori de les comarques de Girona: Rode i els assentaments indigets de l'entorn d'Emporion

XAVIER AQUILUÉ

Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya

ANTONIO ROJAS

Universitat de Girona

1. Introducció

La cultura ibèrica a les comarques de Girona, com arreu de la façana mediterrània de la península Ibèrica, es dona per formada a mitjan segle VI aC (Burch, Rojas i Vivo 2009), després d'una sèrie de canvis transcendents produïts, entre finals del segle VII aC i primera meitat del segle VI aC, a les poblacions del Bronze Final/Primera Edat del Ferro assentades al territori. Aquests canvis es veuran incentivats pels contactes establerts, en un primer moment, amb comerciants de la Mediterrània oriental, bàsicament fenicis, i ja de forma clara amb la fundació de l'assentament grec d'*Emporion* (Empúries, l'Escala, Alt Empordà), al sector de la *Palaiapolis* (l'actual Sant Martí d'Empúries), cap al 575 aC, i la creació uns anys després, c. 550 aC, del sector de la Neàpolis (Aquilué 1999).

Gràcies a diferents fonts clàssiques (Aviè, *Ora maritima*, 523-524; Salusti, *Hist.* 2, 98; Estrabó, III, 4 i III, 4, 8 i Plini, *Nat. Hist.* 3, 21, o Ptolomeu i Titus Livi), sabem que els pobladors ibèrics dels territoris més propers a Empúries pertanyien a la tribu dels indigets, els quals s'estenien per les actuals comarques gironines de l'Alt Empordà, Baix Empordà, Gironès, la Selva i Pla de l'Estany, limitant cap oest, ja a la comarca de la Garrotxa, amb la tribu dels olositans (Burch *et alii* 2010: 9-12). L'impuls dels treballs de recerca arqueològica realitzats des de la dècada dels anys vuitanta del segle passat a les comarques gironines ha permès disposar d'un bon coneixement de l'ocupació del territori en època antiga, anterior a la romanització (Nolla, Palahí i Vivo 2010). L'organització territorial demostra l'existència d'una sèrie d'assentaments ibèrics de tipologia diversa, amb cronologies que abracen des del segle VI aC fins a inicis del segle I dC (ja en plena romanització), comunicats a través d'una xarxa de camins ancestrals, en la qual els cursos fluvials van ser determinats (Fig. 1). Avui coneixem bé aquesta tipologia –i la seva jerarquització– pel que respecta al territori dels indigets, articulada a través de diferents *oppida* o nuclis urbans. El més important, sense paral·lels al territori i ubicat al Baix Empordà, és el d'Ullastret (amb l'Illa d'en Reixac i el Puig de Sant Andreu) que, segurament, va funcionar com a capital política, social i ideològica d'aquesta organització tribal. L'*oppidum* de Sant Julià de Ramis (Gironès) també representa el cas d'un assentament de grans dimensions, tot i que sense arribar a les d'Ullastret, i ubicat en un punt geogràfic de gran valor estratègic. Aquests assentaments urbans van coexistir amb tota una sèrie d'*oppida*, de superfícies més reduïdes, establerts tant a la línia costanera (Sant Sebastià de la Guarda a Palafrugell o Castell a Palamós, al Baix Empordà), com al prelitoral (Montbarbat i Puig Castellet, ambdós a Lloret de Mar, a la comarca de la Selva) i al rerepaís, com ara Peralada (Alt Empordà), Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà) o Mas Castell (Porqueres, Pla de l'Estany). Junt amb aquests nuclis, es detecten, per una banda, altres estacions aparentment modestes destinades directament a l'explotació agro-pecuària i forestal

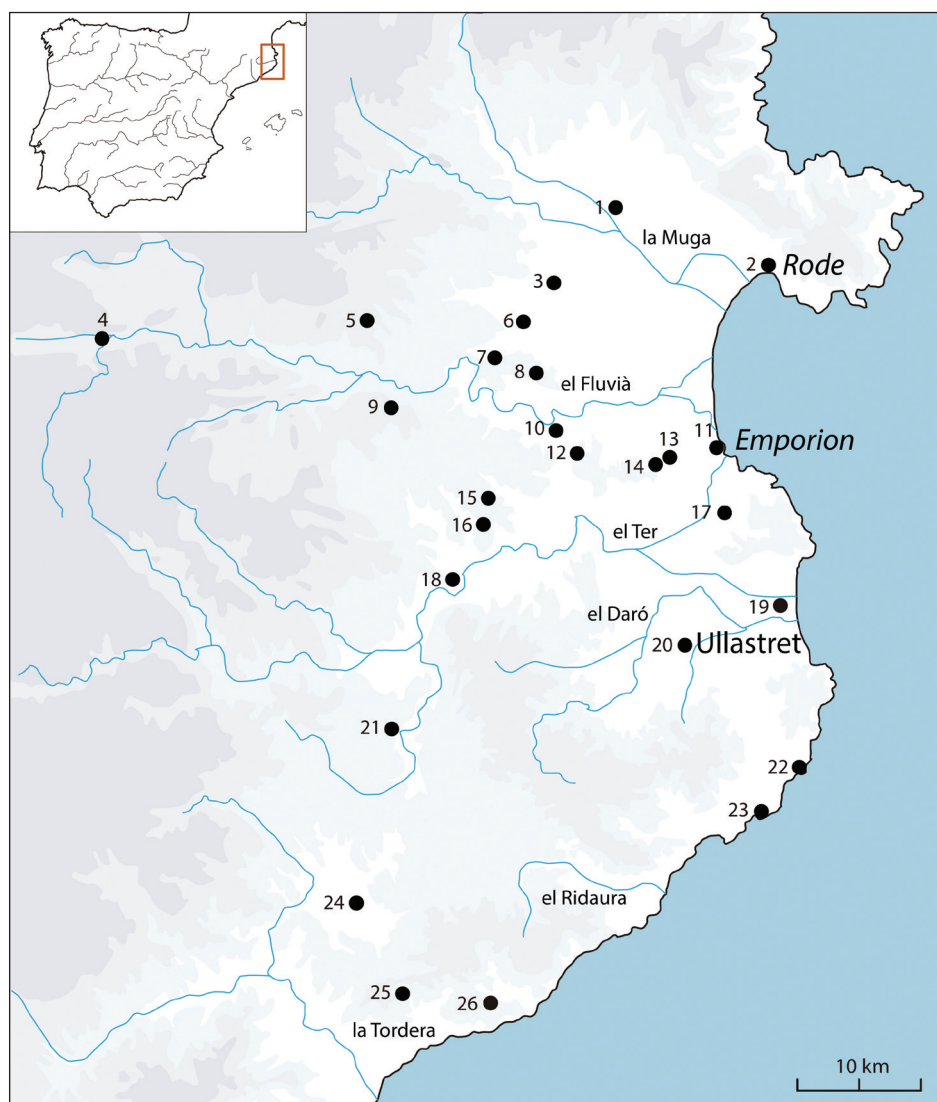


Fig. 1.- Mapa de les comarques de Girona amb la situació dels jaciments esmentats en aquest article. 1: Peralada (Alt Empordà); 2: Ciutat grega de Rode (Roses, Alt Empordà); 3: Can Massanet (Vilafant, Alt Empordà); 4: Boscarró (Sant Joan les Fonts, la Garrotxa); 5: Puig de Santa Magdalena (Maià de Montcal, la Garrotxa); 6: L'Olivet d'en Requesens (Creixell, Alt Empordà); 7: Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà); 8: Camp de la qüestió d'en Solà (Ermedàs, Alt Empordà); 9: Mas Castell (Porqueres, Pla de l'Estanty); 10: Les Cabanes o la Roureda (Vilaür, Alt Empordà); 11: Ciutat grega d'Emporion (l'Escala, Alt Empordà); 12: Saus (Camallera, Alt Empordà); 13: Camp de l'Ylla (Viladamat, Alt Empordà); 14: Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà); 15: Mas dels Frares (Vilademuls, Pla de l'Estanty); 16: Camps de Mas Vidal (Vilademuls, Pla de l'Estanty); 17: Mas Gusó (Bellcaire, Alt Empordà); 18: Sant Julià de Ramis (Gironès); 19: La Fonollera (Torroella de Montgrí, Baix Empordà); 20: Ciutat ibèrica d'Ullastret (Baix Empordà); 21: Camps de Can Massot (Fornells de la Selva, Gironès); 22: Sant Sebastià de la Guarda (Palafugell, Baix Empordà); 23: Castell (Palamós, Baix Empordà); 24: Can Fontgrau (Sils, la Selva); 25: Montbarbat (Lloret de Mar, la Selva); 26: Puig Castellet (Lloret de Mar, la Selva) (dibuix: Xavier Font).

del territori on es documenten petites agrupacions de sitges, en alguns casos amb presència de construccions amb materials peribles. Són les denominades granges, destinades a allotjar als agricultors al llarg dels dies dedicats a les tasques de conreu dels camps i de la recollida de les collites, com ara Camp de la quèstió d'en Solà (Ermedàs, Alt Empordà), les Cabanes (Vilaür, Alt Empordà), Saus (Camallera, Alt Empordà), Mas Gusó (Bellcaire, Alt Empordà), Camp de l'Ylla i l'Olivet d'en Pujol a Viladamat (Alt Empordà), o les de Mas dels Frares i Camps de Mas Vidal a Vilademuls (Pla de l'Estany). Són agrupacions de sitges aparentment aïllades, potser dependents d'un *oppidum* central. A algunes d'elles el registre arqueològic no ha pogut documentar cap estructura constructiva com les esmentades anteriorment, tot i que això no implica necessàriament que no varen existir, com és el cas de les agrupacions de sitges de Camp Massanet (Vilafant, Alt Empordà), l'Olivet d'en Requesens (Creixell, Alt Empordà), Camps de Can Massot a Fornells de la Selva (Gironès) o Can Fontgrau (Sils, la Selva). D'altra banda, trobem les estacions de més entitat, les que anomenem "camp de sitges", destinades a l'emmagatzematge del gra recollit, construïdes a la plana i properes a les vies de comunicació. Des d'aquestes instal·lacions el cereal seria traslladat a les sitges que es trobaven dins, o a prop, dels *oppida* fortificats per al consum dels seus pobladors i també per a la comercialització del seu excedent, canalitzat a través dels mercaders grecs emporitans. Altres estacions vinculades a l'explotació dels recursos forestals i miners són més difícils d'identificar abans del 200 aC, però de ben segur que van existir i que s'incrementaren durant l'ibèric tardà¹.

Des de la fundació d'*Emporion* aquestes comunitats indigets, de forma directa o indirecta, van interactuar amb els comerciants emporitans, mogudes principalment per interessos econòmics. Al llarg dels temps, però, aquesta interacció es va fer més complexa i va afectar aspectes importants de la vida religiosa, social i política d'ambdues societats.

En aquest marc que acabem d'explicar molt breument, a inicis del segle IV aC es produeix, a l'extrem nord del golf de Roses, la fundació d'un altre assentament grec: la colònia grega de *Rode* (Roses, Alt Empordà). Les causes de la seva fundació i la seva filiació encara no són clares ni han estat consensuades per la comunitat científica. Per a uns, es tracta d'una fundació tardana de *Massalia* (Marsella), amb la intenció de controlar els interessos dels massalotes envers els dels emporitans a les zones més septentrionals de l'Empordà i, sobretot, al nord dels Pirineus, a les actuals comarques del Vallespí, Conflent i Rosselló. Per altres, es tracta d'una fundació secundària dels emporitans, seguint la informació tramesa per Estrabó, el qual va escriure: "Aquí es troba *Rhodos*, petita ciutat dels emporitans, segons alguns una fundació dels rodís" (III, 4, 8). Sigui com sigui, el seu origen fundacional anterior a la primera Olimpíada grega del 776 aC, per part dels grecs de l'illa de Rodes, avui està totalment descartat. La vida d'aquesta factoria, molt més curta que la d'*Emporion*, abraça des d'inicis del segle IV aC fins a inicis del segle II aC, moment en el qual queda abandonada. Les excavacions realitzades fins a l'actualitat, però, permeten conèixer la seva evolució històrica i parcialment les seves característiques urbanes, tant les corresponents al sector del turó de Santa Maria com al sector anomenat "barri hel·lenístic" (Puig i Martin 2006). La ciutat va tenir un moment de gran esplendor al segle III aC, en el qual es detecta una important producció ceràmica de vaixel·la de vernís negre, comuna i de cuina i unes emissions monetàries d'excel·lent qualitat de monedes de plata i de bronze (Campo 2022: 41-51).

¹ La bibliografia de la major part dels jaciments esmentats en aquest article pot consultar-se a Nolla, Palahí i Vivó 2010. Gran part de la informació sobre les àmfores gregues documentades a aquestes estacions està recollida a la Base Documental del Centre Iberia Graeca (www.iberiagraeca.org). No hem recollit les troballes subaquàtiques d'aquests tipus d'àmfores localitzades al golf de Roses (Alt Empordà) o a la platja de la Fosca (Palamós, Baix Empordà), per exemple, per estar descontextualitzades i perquè devien pertànyer a vaixells dels quals no sabem quina hagués estat realment la destinació final dels seus carregaments.

En aquest treball realitzem una aproximació general a les troballes d'àmfores gregues documentades, entre el segle VI i inicis del segle II aC, tant als assentaments ibèrics d'aquest territori, excepte Ullastret², com a la colònia grega de *Rode*, amb el benentès que aquesta informació ha estat recollida de les notícies publicades fins avui dia.

2. Les àmfores gregues documentades als jaciments gironins

Les característiques de l'assentament grec d'*Emporion*, un enclavament de caire comercial, van provocar que entre les seves produccions ceràmiques pròpies, ja ben documentades des de l'establiment fundacional de la *Palaiapolis*, entorn el 575 aC, no fabriquéssin àmfores, els recipients ceràmics destinats a la comercialització d'excedents alimentaris (Aquilué *et alii* 2000: 285-346). A *Emporion*, al llarg del període comprès entre el segle VI aC i finals del segle III aC, es documenta la producció de vaixelles de taula, ceràmiques comunes i de cuina, materials constructius i d'altres objectes més especialitzats, però cap producció de contenidors amfòrics de transport (Tremoleda 2000: 27-34). Tampoc ho va fer *Rode*, tot i que es coneix bé la seva producció de vaixelles de vernís negre i d'altres materials ceràmics al segle III aC (Puig 2006c: 295-559)³.

Tot sembla indicar, doncs, que els grecs emporitans i rodís no van tenir la necessitat de fabricar aquests envasos perquè les seves activitats econòmiques principals no estaven dirigides cap a l'explotació dels recursos agrícoles i a la generació d'excedents (ja sigui vi, oli o cereals), tasques de producció que van deixar en mans de les comunitats ibèriques del territori que ocupaven. Els mercaders emporitans van importar de la Mediterrània oriental i central, ja des del segle VI aC, diversos tipus d'àmfores gregues que van arribar de forma testimonial als assentaments indígenes dins del procés establert d'intercanvis comercials, el qual es va incrementar de forma considerable a partir del segle V aC. Les produccions amfòriques formaven part dels elements de prestigi que van canalitzar els grecs emporitans dins de les comunitats ibèriques de la península Ibèrica a través de les seves xarxes de transport i distribució. En aquest cas, vins preuats que acompanyaven les vaixelles de bronze o de ceràmica importades –obrades a Atenes, Corint o a les ciutats de la Magna Grècia– per al seu consum “a la grega” (o no) i olis de qualitat que es van fer servir per a l'alimentació i l'elaboració de perfums i bàlsams medicinals.

A continuació relacionem les àmfores documentades al territori que analitzem, tenint en compte, per raons d'espai, que només fem esment de les produccions i formes més significatives, sense entrar en la descripció i inventari de tots els exemplars coneguts.

2.1. Àmfores gregues de la Mediterrània oriental

La presència en el registre arqueològic d'àmfores procedents de les ciutats de Grècia continental, mar Egeu, mar Negre i franja costanera d'Anatòlia, és molt escassa i limitada a jaciments propers a *Emporion*. Relacionem les formes documentades seguint la classificació del

² Veure l'article “Les àmfores gregues a la ciutat ibèrica d'Ullastret (segles V-II aC)” de D. Asensio, F. Codina, P. Menéndez i G. de Prado en aquesta monografia.

³ A. M.^a Puig (2006c: 476-478) proposa que els tallers ceràmics de Roses van produir dues formes d'àmfores de pasta clara amb bandes pintades de color marró (CL-ROS 41 i CL-ROS 42). Pensem que aquests materials no poden ser adscrits –en el cas que en un futur es confirmés per anàlisis arqueomètriques que van ser obrats a *Rode*– a àmfores comercials de transport i que és probable que es tractés de peces vinculades amb l'utilatge de taula i rebost, com la resta de formes d'aquesta categoria ceràmica de pasta clara.

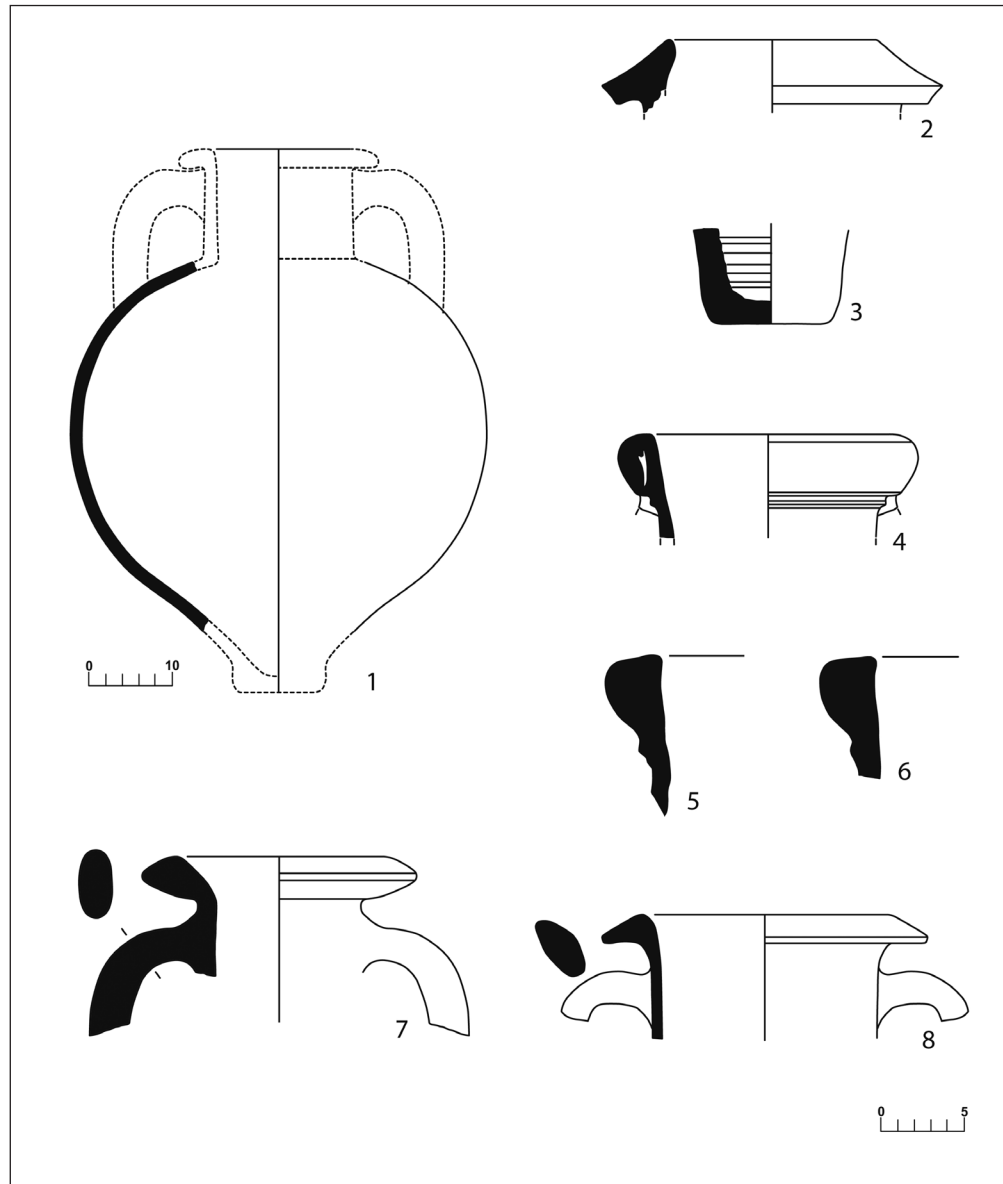


Fig. 2.- Àmfores gregues i magno-gregues. 1: Coríntia AGRE CorA-1. Saus (Casas i Soler 2012: fig. 126.1); 2: Coríntia AGRE CorA-2. Pontós (Asensio *et alii* 2017: fig. 5.26); 3: Pivot d'àmfora de Lesbos. Mas Gusó de Bellcaire (Casas 2001: fig. 12.4); 4: MGS I. Pontós (Asensio *et alii* 2017: fig. 2.18); 5: MGS II. Pontós (Adroher *et alii* 2002: fig. 10.45.12); 6: MGS II. Pontós (Adroher *et alii* 2002: fig. 10.45.13); 7: MGS III-IV. Pontós (Adroher *et alii* 2002: fig. 10.3.14); 8: MGS V. Sant Sebastià de la Guarda (LAP UdG).

Dicocer (Py i Sourisseau 1993: 34-45). A Saus, dins dels materials del rebliment de la sitja 34 (datat al 525-475 aC), es va trobar una àmfora coríntia de la forma A-GRE CorA1, amb cronologies de 650-525 aC (Casas i Soler 2012: 163-164, fig. 126.1) (Fig. 2. 1). De Mas Castellar de Pontós procedeix una àmfora coríntia de la forma A-GRE CorA2, datada entre el 500 i el 400 aC, trobada als estrats de destrucció de l'edifici ES-516 dels anys 425-400 aC (Asensio *et alii* 2017: 129-131, fig. 5.26) (Fig. 2. 2). En aquest darrer jaciment s'han registrat també alguns fragments

descontextualitzats d'àmfores àtiques “à la brosse” (550-450 aC), d'àmfores “corínties” del tipus A-GRE CorB2 –a les UE 3031 i 3013 datades a la segona meitat del segle v aC– i d'una altra àmfora coríntia de la forma A-GRE CorA1 procedent de l'estrat superficial (Adroher *et alii* 2002: 253)⁴. Deixem en reserva la identificació d'un possible coll d'àmfora de Samos, descontextualitzat amb datacions amples (Adroher *et alii* 2002: 254), així com no incloem dues vores classificades com a àmfores quiotes que, sens dubte, es tracta d'un error de la publicació (Adroher *et alii* 2002: 284, fig. 10.45.12 i 13)⁵. Finalment, de Mas Gusó de Belcaire procedeix un pivot d'una àmfora de Lesbos, datada entre el 525 i el 475 aC, tot i que la seva presència és residual en el context del segle III aC (UE-2022) en el qual ha estat trobat el fragment (Casas 2001: 191-192, fig. 12.4) (Fig. 2. 3).

De moment, cap àmfora grega d'altra procedència (Clazòmenes, Quios, Cos o Rodes, per exemple) ha estat documentada a les estacions ibèriques analitzades. A ressaltar la nul·la identificació d'àmfores gregues de la Mediterrània oriental a la colònia de Rode (Puig 2006d: 563-574).

2.2. Àmfores magno-gregues i greco-itàliques

Agrupem en aquest apartat les àmfores produïdes a la Magna Grècia (Campània, Apúlia, Salento i Calàbria) i Sicília des del segle VI aC fins a inicis del segle II aC que han estat anomenades “àmfores magno-gregues” per a les produccions dels segles VI-IV aC i “greco-itàliques” per a les dels segles III-II aC, aquestes darreres dins ja del control polític de Roma. Aquesta divisió cronològica ha provocat la realització de tipologies paral·leles, que es barregen, sobretot, en les formes dels segles III i II aC. La tipologia establerta per C. Vandermerch (1994) estableix sis tipus d'àmfores magno-gregues (MGS I-VI) que se solapen, per a les formes V i VI, amb la classificació de les àmfores greco-itàliques establida per E. L. Will (1982), amb els seus dos primers tipus, Will A i Will B. El Dicocer ha intentat ordenar aquestes produccions, creant una nova tipologia també paral·lela per a les àmfores magno-gregues (A-MGR, *vide* Sourisseau 1993: 64-66) i les greco-itàliques (A-GRE-ITA, *vide* Py 1993: 46-48). Segons les tipologies utilitzades pels diferents investigadors que identifiquen i publiquen aquesta classe d'àmfores, un mateix exemplar d'àmfora es pot trobar classificat com MGS-V, seguint Vandermerch, A-MGR 5 o A-GR-ITA LWa, seguint el Dicocer, i forma Will A, seguint Will. Relacionem a continuació, segons la tipologia cronològica de Vandermerch, els tipus d'aquestes àmfores destinades a la comercialització de vi que hem documentat fins al moment als jaciments gironins.

La forma més antiga, MGS I, correspon a les produccions magno-gregues del golf de Tàrent que copien la forma coríntia B de Koehler que ja hem comentat a l'apartat anterior i a les que hauríem d'afegir ara la vora de l'exemplar aparegut a la Fase IIa de l'edifici ES516 de Mas Castellar de Pontós, amb una datació de 525-450 aC (Asensio *et alii* 2017: 126-128, fig. 2.18) (Fig. 2. 4). No podem afirmar la procedència precisa dels exemplars gironins esmentats, fins que no tinguem anàlisis arqueomètriques. També de Mas Castellar de Pontós (Zona 30. Amortització

4 L'adscripció de la fabricació a Corint de les anomenades formes corínties A i B de la tipologia de Koehler (1978) ha estat precisada amb les troballes de forns de producció del tipus B a l'illa de Corfú (Kourkoumelis 1992: 41-47) i, posteriorment, també a la Magna Grècia (Vandermerch 1994: 61-65). Tot i així, a falta d'anàlisis arqueomètriques dels exemplars gironins, mantenim la denominació de corínties A (A-GRE CorA) i “corínties” B (A-GRE CorB), fet que no suposa necessàriament per a les àmfores del tipus B la seva producció a Corint.

5 Aquests dos exemplars (Adroher *et alii* 2002: 284, fig. 10.45.12-13), procedents dels estrats d'amortització de la muralla del poblal de la zona 30, datats en el darrer quart del segle v aC, són considerats com a quiotes al peu de la figura, tot i que al text no apareixen esmentats. Són dues vores d'àmfores magno-gregues del tipus MGS II (A-MGR 3, bd2b), que comentem a l'apartat següent.

de la muralla del poblat-TL38) procedeixen dos exemplars de la forma MGS II (equivalent a la forma A-MGR 3, bd2b del Dicocer) amb una cronologia de 425-400 aC (Adroher *et alii* 2002: 284, fig. 10.45.12-13) (Fig. 2. 5-6), que ja hem assenyalat a la nota 5 i que possiblement es tracta de les dues vores de secció circular que són referenciades a la publicació (Adroher *et alii* 2002: 254). Del mateix jaciment, i també aparegut a un estrat d'abandonament datat al 425-400 aC, és una peça que cal relacionar de forma genèrica amb les formes MGS III/IV (Adroher *et alii* 2002: 254, fig. 10.3.14) (Fig. 2. 7), que recorda alguns exemplars de Calàbria, com els produïts a Vibo Valentia (Vivacqua 2020)⁶. Les àmfores de la forma MGS V (equivalent a A-MGR 5 i a la forma greco-itàlica Will A), amb datacions entre el 400 i el 275 aC, són presents. Entre elles destaquen dos interessants exemplars procedents de la sitja 3 (UE-1105) de Sant Sebastià de la Guarda, a un context ceràmic datat al darrer quart del segle IV aC (Burch, Rojas i Sagrera 2003: 40 i 42, fig. 22.1, 22.3) (Fig. 2. 8 i Fig. 3. 1), els quals presenten uns trets singulars que són paral·lelitzables a les àmfores greco-itàliques del tipus K del derelict de El Sec, datat tradicionalment entre el 375-350 aC (Cerdà 1987: 64, fig. 17, a). També una àmfora de la forma MGS V ha estat trobada a la sitja 43 de Saus, reblida entre el 300 i 250 aC (Casas i Soler 2012: 198-199, fig. 156.1) (Fig. 3. 2). Així mateix, es documenta entre els exemplars greco-itàlics identificats al sector del barri hel·lenístic de *Rode*, tot i que a estrats descontextualitzats (Puig 2006b: 213, fig. 6.64.2). (Fig. 5. 1). Finalment, la forma MGS VI, datada entre 250 i 200 aC, tot i que s'endinsa clarament en el primer quart del segle II aC, és omnipresent als jaciments excavats o prospectats d'aquesta època. La denominació genèrica MGS VI engloba les formes B, C i D de Will i les formes A-GRE-ITA amb les vores bd1, bd2, bd3 i bd4 del Dicocer, finalitzant la seqüència amb la forma Will E, equivalent a la Dressel 1-A, un contenidor plenament itàlic, amb centres de producció a Etrúria, sud del Laci i Campània. Aquests contenidors es troben tots documentats a contextos de la segona meitat del segle III aC, com ara a la sitja 3 del Bosc del Congost de Sant Julià de Ramis, amb datacions de 225-200 aC (Burch i Sagrera 2009: 31, fig. 30.2) (Fig. 3. 3) i a la sitja 1 dels Escalers del mateix jaciment i amb una mateixa cronologia (Burch i Sagrera 2009: 183, fig. 316.4) (Fig. 3. 4), així com a conjunts tancats com a la sitja 101 de Mas Castellar de Pontós, amb una cronologia de 200-175 aC (Adroher *et alii* 2002: 275-276, fig. 10.47.3, 10.48.1) (Fig. 4). Sense ser exhaustius, aquestes greco-itàliques evolucionades del tipus MGS VI són presents a diferents assentaments ibèrics de les comarques de l'Alt Empordà: Peralada (Llinàs *et alii* 1998: 77-82, fig. 55-56, 58, 60) (Fig. 3. 5), Mas Castellar de Pontós (Adroher *et alii* 2002), les Cabanes o la Roureda (Vilaür) (Soler i Casas 2020: 195-220) i Saus (Camallera) (Casas i Soler 2012); del Pla de l'Estany: Camps de Mas Vidal (Vilademuls) (Aguelo *et alii* 2014: 225); del Baix Empordà: Sant Sebastià de la Guardia (Palafrugell) (Agustí, Burch i Llinàs 1998: 49-50, fig. 5.5) (Fig. 3. 6) i Castell (Palamós) (materials inèdits de les excavacions dels anys 2001-2010); del Gironès: Camps de Can Massot (Fornells de la Selva) (Muret *et alii* 2014: 173) i Sant Julià de Ramis, tant a l'*oppidum* (Burch, Nolla i Sagrera 2011) com al camp de sitges de la plana (Burch i Sagrera 2009); de la Selva: Can Fontgrau a Sils (Grau 2018: 178) i Puig Castellet a Lloret de Mar (Pons, Toledo i Llorens 1981: 225-227); i també a la comarca interior de la Garrotxa, com ara als jaciments del Boscarró (Sant Joan les Fonts) (Fuertes i Puig 2014: 143-146) i del Puig de Santa Magdalena (Maià de Montcal) (Puig 2014: 155-157). Evidentment, la seva presència a la colònia grega de *Rode* és significativa, tant al sector del turó de Santa Maria (Puig 2006a: 122-123) com

6 Només, a tall d'exemple, esmentem les produccions locals d'*Hipponion-Vibo Valentia*, de les quals s'han realitzat anàlisis arqueomètriques que han permès identificar les característiques dels seus tallers. L'exemplar M265/013 és molt semblant a aquest de Pontós, també relacionat amb les formes MGS III i IV de Vandermersch i datat al segle IV aC (Vivacqua 2020: 18-19 i 23).

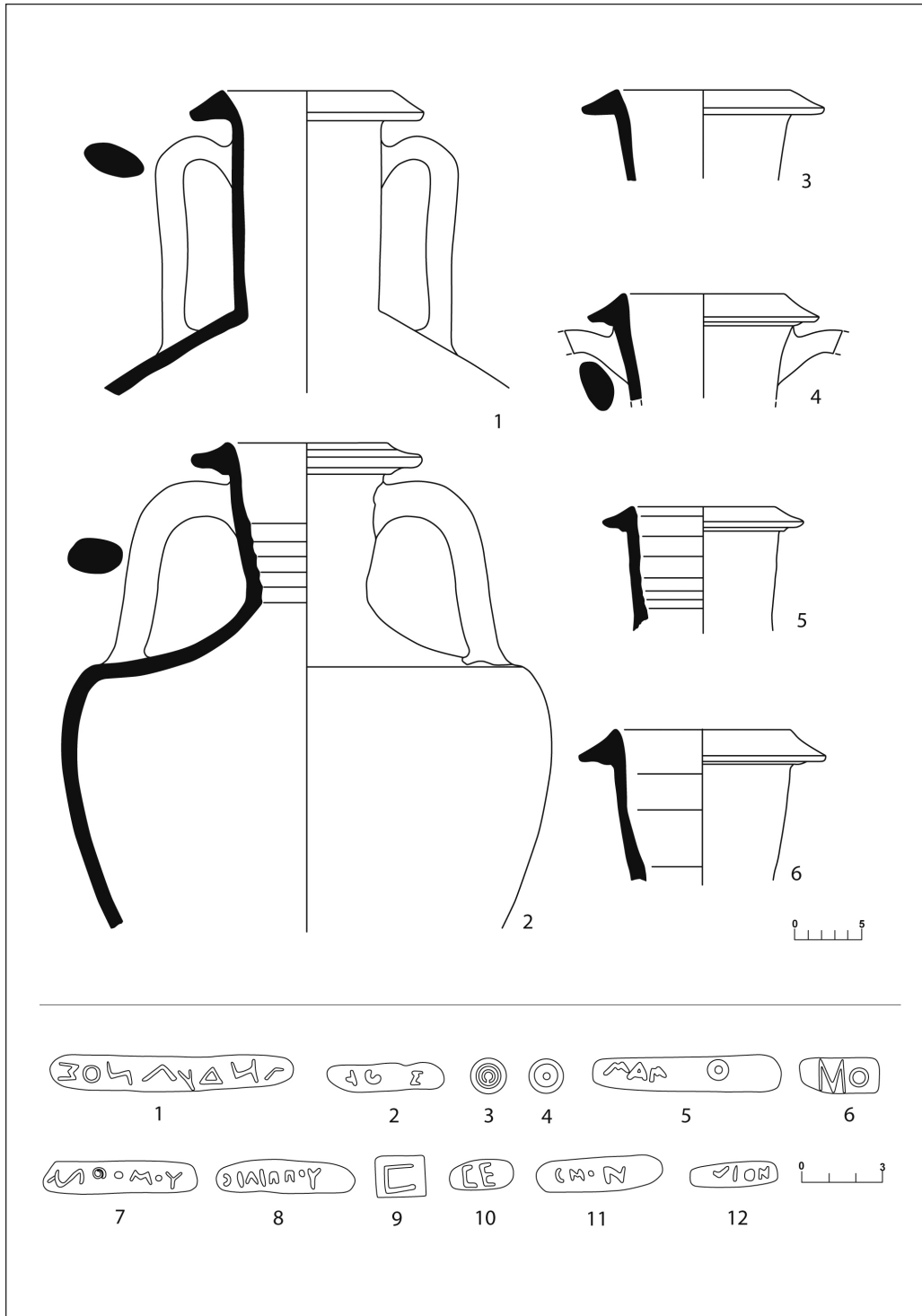


Fig. 3.- Àmfores gregues i magno-gregues. 1: MGS V. Sant Sebastià de la Guarda (LAP UdG); 2: MGS V. Saus (Casas i Soler 2012: fig. 156.1); 3: MGS VI. Sant Julià de Ramis (Burch i Sagrera 2009: fig. 30.2); 4: MGS VI. Sant Julià de Ramis (Burch i Sagrera 2009: fig. 316.4); 5: MGS VI. Peralada (Llinàs *et alii* 1998: fig. 55.1); 6: MGS VI. Sant Sebastià de la Guarda (LAP UdG). A la part inferior de la figura, diversos segells d'àmfores greco-itàliques procedents de Pontós (adaptat de García Sánchez 2002: fig. 26.1).

al del barri hel·lenístic (Puig 2006b: 213-219), sempre amb estrats anteriors al 195 aC i a on no es constata la presència d'àmfores itàliques Dressel 1-A (Fig. 5). Cal destacar que diversos exemplars d'aquestes àmfores presenten segells amb grafia grega, estampats a les nanses, corresponents a antropònims i a altres informacions encara no resoltes, com els segells que tenen una única lletra o signes anepigràfics d'interpretació insegura (Tremoleda i Santos 2013: 80-88)⁷. El conjunt de Mas Castellar de Pontós sobresurt de la resta d'exemplars trobats als assentaments ibèrics gironins (García Sánchez 2002: 565-575), essent també de gran interès els procedents de la ciutat grega *Rode* (Puig 2006b: 215-219, fig. 6.69) (Fig. 3 i 5).

2.3. Àmfores massaliotes

Per a la classificació d'aquestes àmfores produïdes a *Massalia* i al seu territori seguim la tipologia establerta al Dicocer (Bats 1993: 60-63) que actualitza la seriació ja clàssica de M. Py –basada en els tipus de vores i que ha estat utilitzada per tots els investigadors des dels anys finals de la dècada dels setanta del segle passat (Py 1978: 1-23)– i també la realitzada per G. Bertucchi (1992). Les característiques de les seves pastes ceràmiques, com ara les partícules de mica platejada fetes servir com a desgreixant de les argiles, han facilitat la seva identificació als jaciments excavats. Es tracta d'uns contenidors ceràmics destinats al comerç del vi massaliota que van ser produïts des del 540 aC (darrer terç del segle VI aC) fins mitjan segle II aC (Bats 1993: 60). La seva presència a les estacions gironines ha estat ben documentada des de fa temps (Martin 1982: 113-122; 1990: 161-164) i engloba tota la forquilla cronològica i tipològica establerta per a aquests contenidors de transport. Alguns exemples.

En contextos tancats de Saus, la forma A-MAS 1, bd1 es documenta a la sitja 34 datada entre el 525 i el 475 aC (Casas i Soler 2012: 165, fig. 127.1) (Fig. 6. 1) i a la sitja 8, del 500-450 aC (Casas i Soler 2012: 74-74, fig. 56.13) (Fig. 6. 2). La forma A-MAS 2, bd2 es troba a la sitja 12, del 450-400 aC (Casas i Soler 2012: 86-87, fig. 66.1) (Fig. 6. 3), mentre que la forma A-MAS 1 o 2, bd3 es documenta a la sitja 41, datada entre el 450 i el 400 aC (Casas i Soler 2012: 190-191, fig. 151.1) (Fig. 6. 4). A la sitja 2 del Camp de l'Ylla de Viladamat, datada al 475-375 aC, es documenta una vora i un fons d'una forma A-MAS 2 (Casas, Nolla i Soler 2010: 237-238, fig. 8.13, 8.14) (Fig. 6. 5). A Mas Castellar de Pontós a la Fase III del poblat fortificat, datada entre el 425-400 i el 375-350 aC és present la forma A-MAS 5 (Asensio *et alii* 2017: 133-134, fig. 7.21-22) (Fig. 6. 6) i vores del tipus bd5 dins dels estrats de destrucció de l'edifici ES-516, destrucció datada als anys 425-400 aC (Asensio *et alii* 2017: 129-131, fig. 5.25) (Fig. 6. 7). La seva comercialització al llarg del segle IV aC està demostrada. Apareix una vora de la forma A-MAS 3 o 4, bd3 o bd3-5 al rebliment de la sitja 2 del jaciment de l'Olivet d'en Pujol a Viladamat, rebliment datat entre el 375 i el 350 aC (Casas, Nolla i Soler 2013: 271-273, fig. 4.3) (Fig. 6. 8). A Sant Sebastià de la Guarda es documenten en aquesta centúria, com l'exemplar de la forma A-MAS 4, bd7 procedent de la UE-1105 de la sitja 3, amb un context ceràmic datat dins del darrer quart avançat del segle IV aC i que presenta a la cara anterior un segell al coll amb la lletra delta i a la cara posterior una franja vertical de pintura vermella (Burch, Rojas i Sagra 2003: 40-41, fig. 21) (Fig. 7). El mateix succeeix als contextos del segle IV aC de l'assentament de Peralada, amb vores d'àmfores massaliotes de diversa tipologia, com ara del tipus A-MAS, bd6 (Llinàs *et alii* 1998: 58, fig. 33.4) Fig. 6. 9) i A-MAS, bd7 (Llinàs *et alii* 1998: 58, fig. 33.3) (Fig. 6. 10). A les diferents fases del

⁷ Cal afegir també la troballa de quatre segells en àmfores greco-itàliques apareguts al poblat ibèric de Mas Castell de Porqueres (Tremoleda i Santos 2013: n.º 79, 98, 108 i 113).

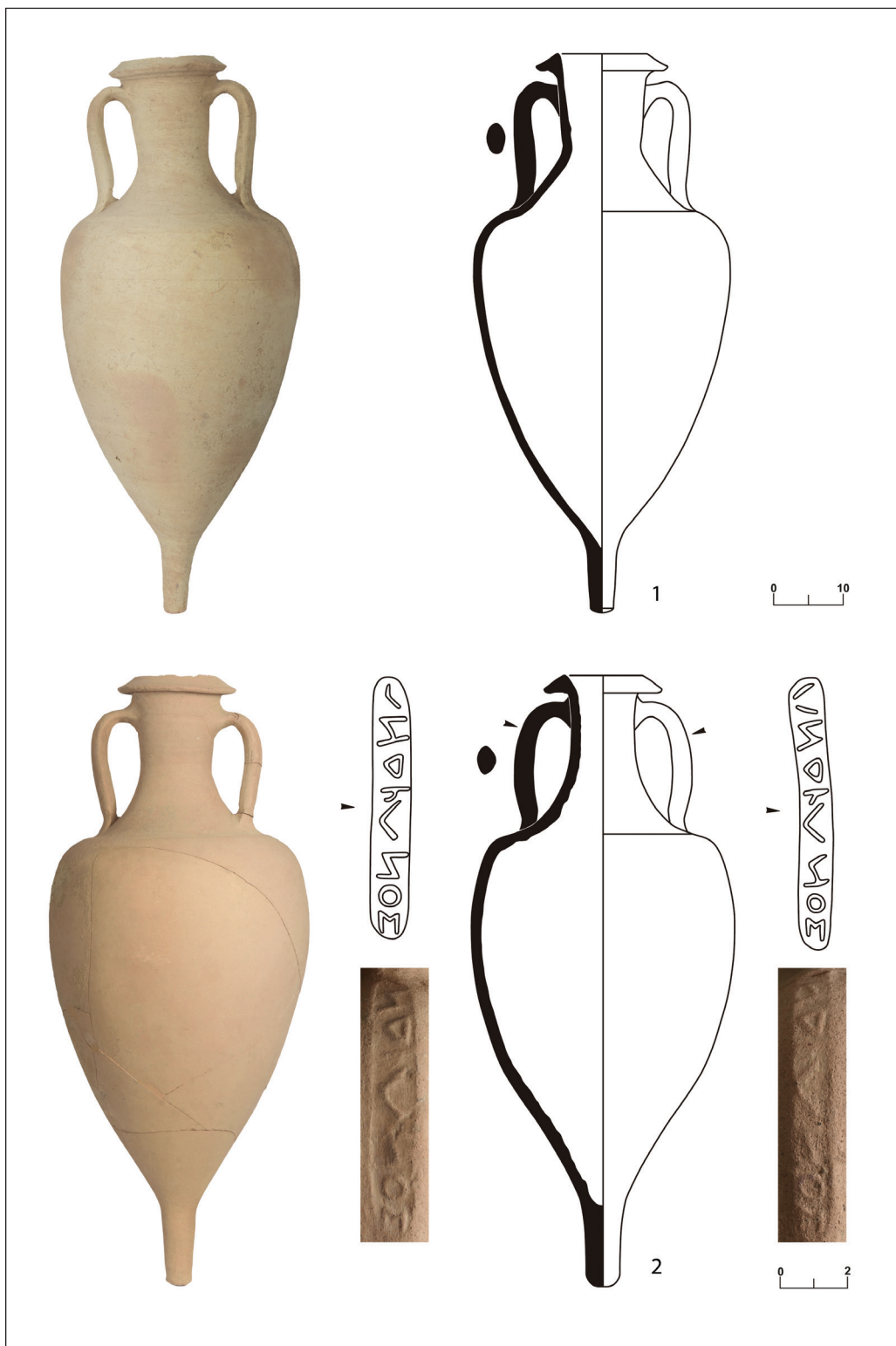


Fig. 4.- Àmfores greco-itàliques de la forma MGS VI (equivalent a Will C-D=A GRE-ITA LWc/d) de la sitja 101 del poblat de Mas Castellar de Pontós. L'àmfora de la dreta presenta dos segells amb l'antropònim ΑΝΔΡΩΝΟΣ en lectura retrograda (dibuixos: Adroher *et alii* 2002: fig. 10.47.3, 10.48.1; fotografies: J. Curto).

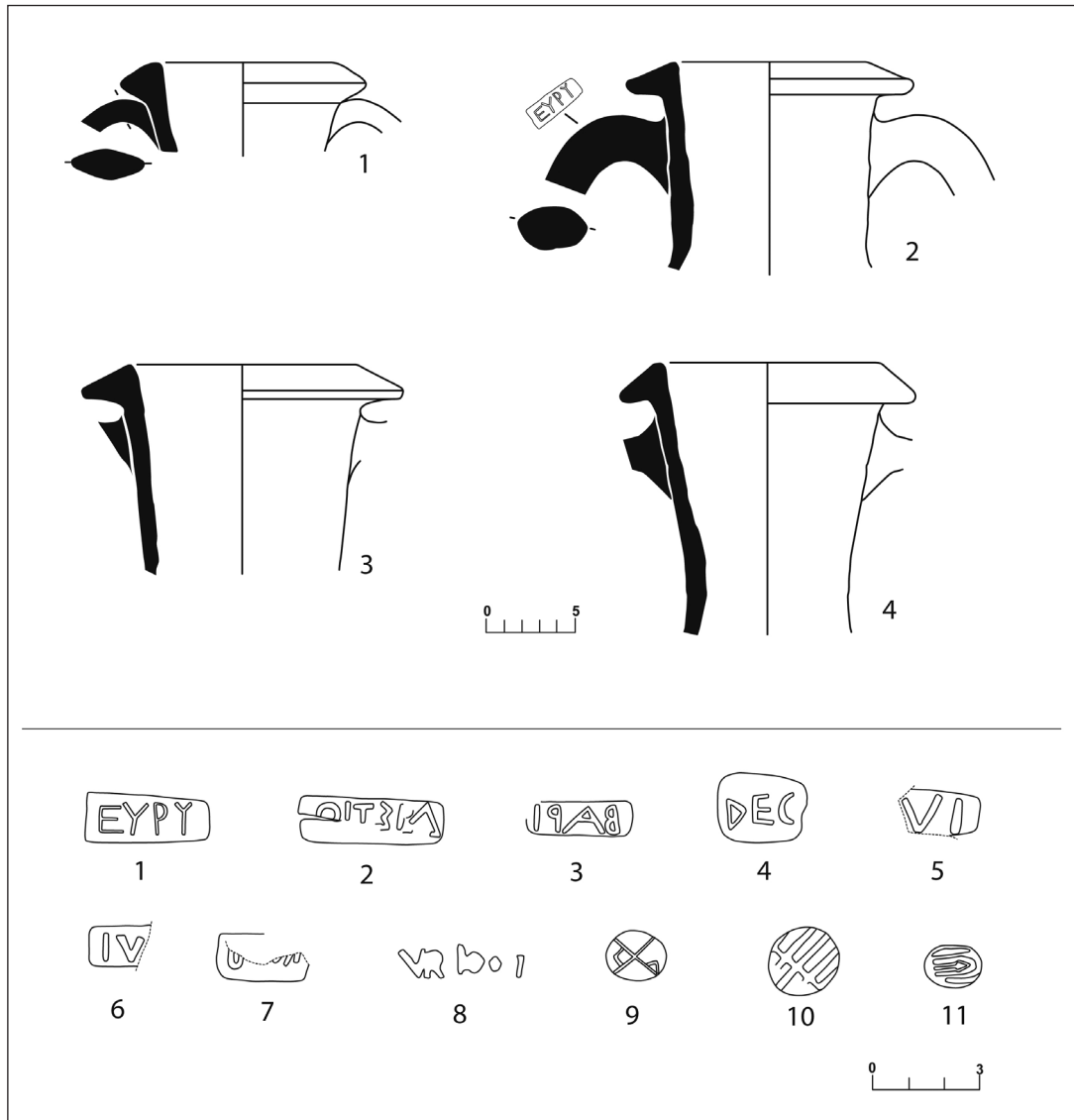


Fig. 5.- Diversos exemplars d'àmfores greco-itàliques de Roses amb diferents variants de vores segons la tipologia del Dicocer. 1: MGS V=A-GR-ITA, bd1 (Puig 2006b: fig. 6.64.2); 2: MGS VI=A-GR-ITA, bd2 (Puig 2006b: fig. 6.65.1); 3: MGS VI=A-GR-ITA, bd3 (Puig 2006b: fig. 6.67.1); 4: MGS VI=A-GR-ITA, bd4 (Puig 2006b: fig. 6.68.3). A la part inferior de la figura, diversos segells d'àmfores greco-itàliques procedents del sector del barri hel·lenístic de Roses (Puig 2006b: fig. 6.69).

segle iv aC detectades al sector del turó de Santa Maria de *Rode* són documentades les vores dels tipus bd5, bd6 i bd7 (Puig 2006a: 121-122) com succeeix també al sector del barri hel·lenístic, tot i que les vores més antigues, corresponents al segle iv aC, com els tipus bd5 i bd12, són descontextualitzades (Puig 2006b: 206) (Fig. 8).

La presència d'àmfores massaliotes continua al llarg del segle iii aC a les estacions d'aquesta cronologia amb els tipus de vores més modernes que, en alguns casos, s'endinsen a inicis del segle ii aC. En contextos clars del segle iii aC, es documenten a Mas Castellar de Pontós amb la forma A-MAS 6 i diverses vores dels tipus bd3/5, bd4, bd5, bd6, bd7, bd8 i bd9 (Adroher *et alii*

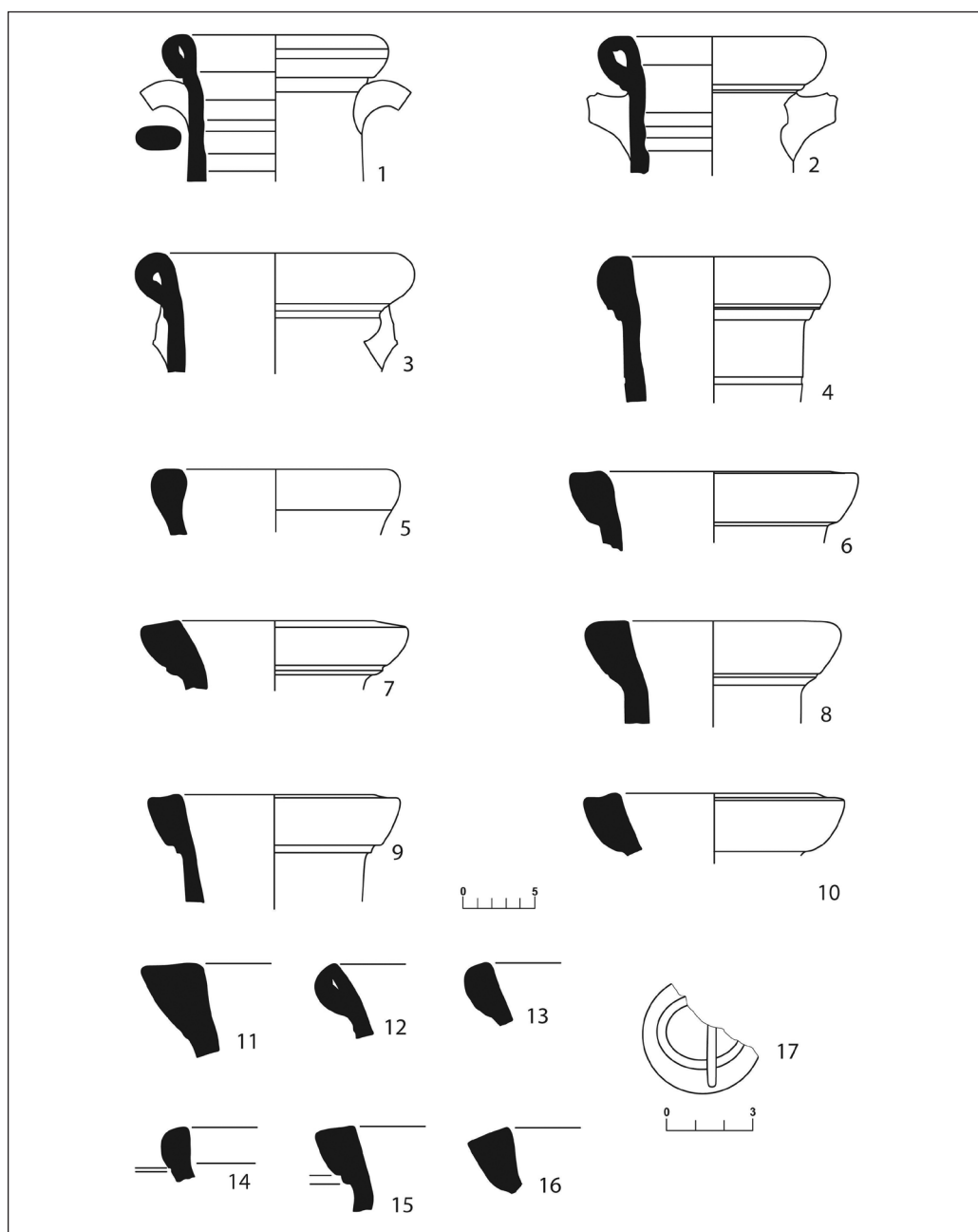


Fig. 6.- Àmfores massaliotes. 1: A-MAS 1, bd1. Saus (Casas i Soler 2012: fig. 127.1); 2: A-MAS 1, bd1. Saus (Casas i Soler 2012: fig. 56.13); 3: A-MAS 2, bd2. Saus. (Casas i Soler 2012: fig. 66.1); 4: A-MAS 1 o 2, bd3. Saus (Casas i Soler 2012: fig. 151.1); 5: A-MAS 2. Camp de l'Ylla de Viladamat (Casas, Nolla i Soler 2010: fig. 8.13); 6: A-MAS 5. Pontós (Asensio *et alii* 2017: fig. 7.22); 7: A-MAS 5. Pontós (Asensio *et alii* 2017: fig. 5.25); 8: A-MAS 3 o 4, bd3 o bd3-5. Olivet d'en Pujol de Viladamat (Casas, Nolla i Soler 2013: fig. 4.3); 9: A-MAS, bd6. Peralada (Llinàs *et alii* 1998: fig. 33.4); 10: A-MAS, bd7. Peralada (Llinàs *et alii* 1998: fig. 33.3); 11: A-MAS, bd6. Pontós (Adroher *et alii* 2002: fig. 10.50.16); 12: A-MAS, bd1. Ermedàs (Martin 1982: fig. 8.4); 13: A-MAS, bd2. Ermedàs (Martin 1982: fig. 8.5); 14: A-MAS 2, bd3. Castell (X. Aquilué); 15: A-MAS, bd6. Vilafant (Martin 1982: fig. 9.4); 16: A-MAS, bd7. Creixell (Martin 1982: fig. 9.1); 17: Segell en àmfora massaliota de Pontós (García Sánchez 2002: fig. 26.1.13).

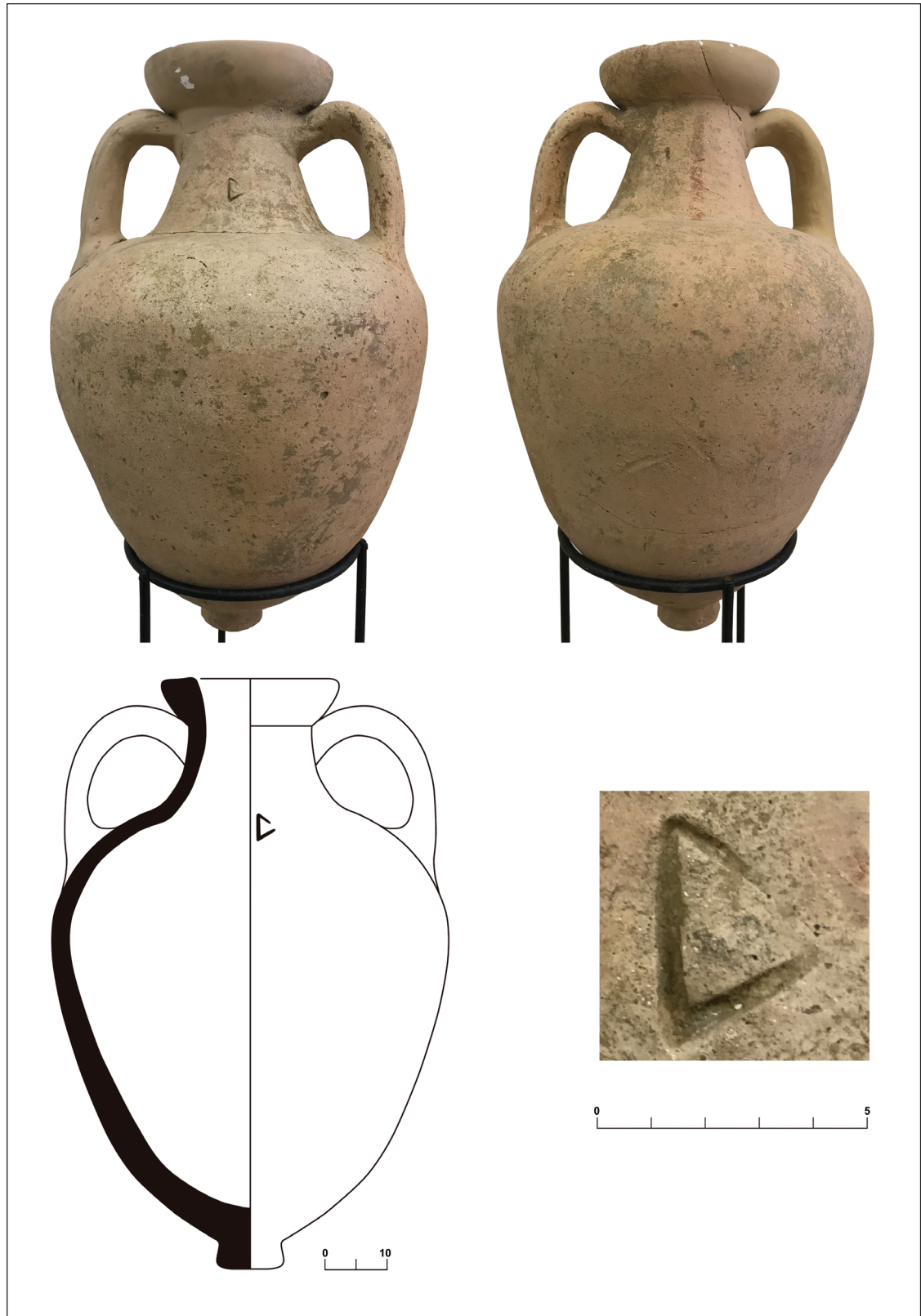


Fig. 7.- Àmfora massaliota de la forma A-MAS 4, bd7 procedent de l'estrat 1105 de la sitja 3 del poblat de Sant Sebastià de la Guarda (dibuix i fotografies: LAP UdG).

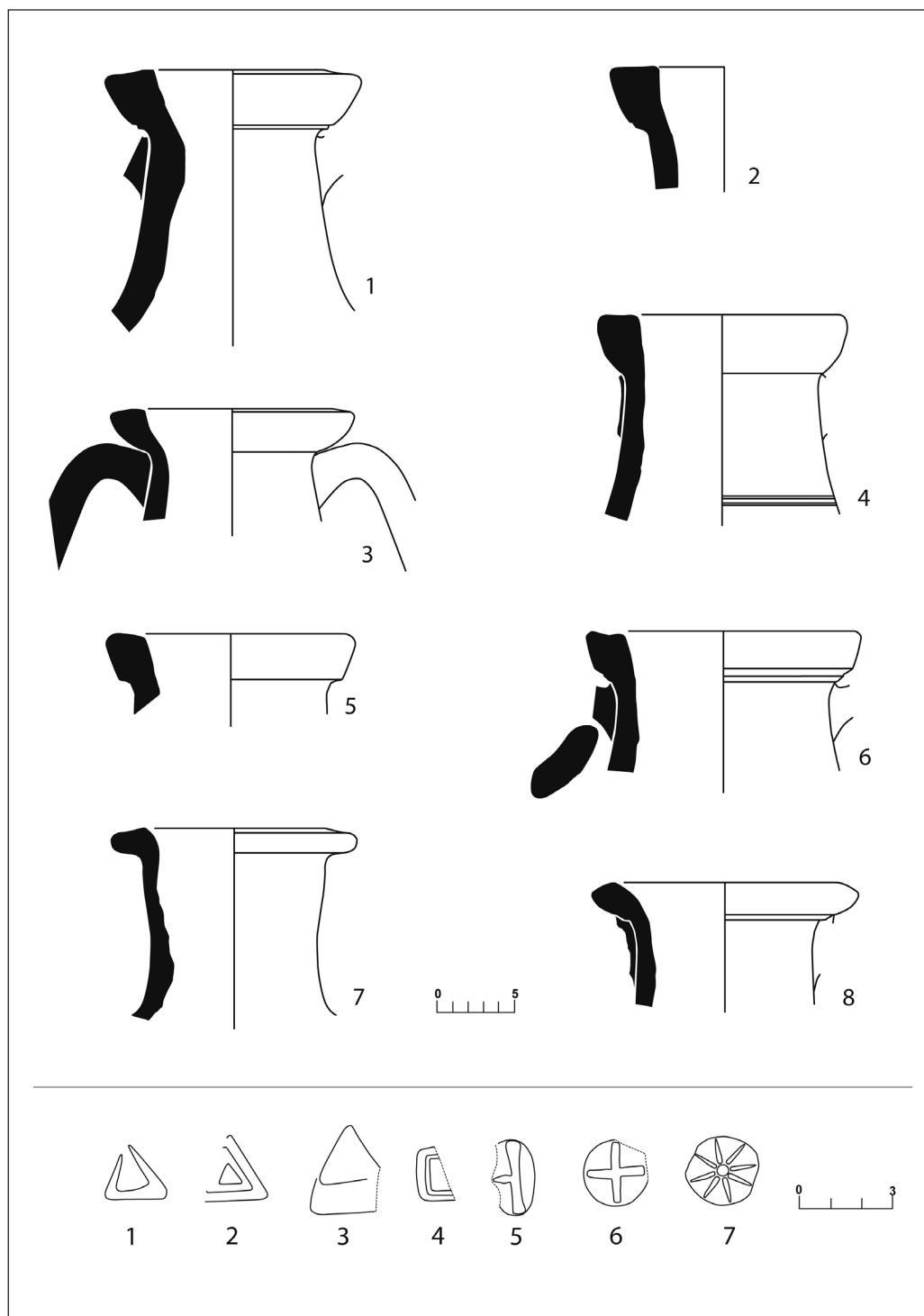


Fig. 8.- Àmfores massaliotes procedents de Roses. 1: A-MAS, bd5 (Puig 2006b: fig. 6.58.1); 2: A-MAS, bd6 (Puig 2006b: fig. 6.58.3); 3: A-MAS, bd7 (Puig 2006b: fig. 6.59.1); 4: A-MAS, bd8 (Puig 2006b: fig. 6.59.6); 5: A-MAS, bd9 (Puig 2006b: fig. 6.60.5); 6: A-MAS, bd9a (Puig 2006b: fig. 6.60.6); 7: A-MAS, bd10 (Puig 2006b: fig. 6.61.1); 8: A-MAS, bd12 (Puig 2006b: fig. 6.61.4). A la part inferior de la figura, segells d'àmfores massaliotes procedents del sector del barri hel·lenístic de Roses (Puig 2006b: fig. 6.63).

2002: 253) (Fig. 6. 11). També, a Sant Sebastià de la Guarda, són documentades vores dels tipus bd9 i bd10. Finalment, són representades als contextos del segle III aC del sector del barri hel·lenístic de Roses, amb vores dels tipus bd6 (A-MAS 4), bd7 (A-MAS 4), bd8 (A-MAS 4 i 5) i bd9 (A-MAS 5) així com alguns exemplars de vores del tipus bd10 que imiten les vores de les àmfors greco-itàliques (Puig 2006b: 206-213) (Fig. 8).

A més a més dels jaciments referenciats, es troben àmfors massaliotes en contextos indeterminats, fora d'estratigrafies o inèdits, com ara al Camp de la qüestió d'en Solà d'Ermedàs, formes A-MAS, bd1 i A-MAS, bd2 (Martin 1982: 121, fig. 8.4-5) (Fig. 6. 12-13); al poblat de Castell (Palamós), amb una vora de la forma A-MAS-2, bd3 de les excavacions realitzades als anys 2001-2010 (Fig. 6. 14) i altres vores dels tipus Py 7 o 8 (Martin 1990: 162-163); a Can Massanet de Vilafant, forma A-MAS, bd6 (450-275 aC) (Martin 1982: 119, fig. 9.4) (Fig. 6. 15); a l'Olivet d'en Requesens de Creixell, forma A-MAS, bd7 (400-200) (Martin 1982: 119, fig. 9.1) (Fig. 6. 16); a les sitges ibèriques dels segles v-iv aC del jaciment del Mas dels Frares de Vilademuls, sense especificar tipologies (Aguelo *et alii* 2016: 161); a la Fonollera (Torroella de Montgrí), vores dels tipus Py 2 o 3 (Martin 1990: 162-163); als *oppida* de Montbarbat i Puig Castellet (Lloret de Mar), amb vores dels tipus Py 7 o 8 (Martin 1990: 162-163). Una llarga relació d'estacions que s'aniran incrementant de ben segur en el futur.

Algunes d'aquestes àmfors massaliotes detectades al territori de Girona porten petits segells estampats de forma circular amb una sola lletra o numeral (com la delta) o símbols cruciformes i rosetes, com es documenta a *Rode* (Puig 2006b: 210-213, fig. 6.63) (Fig. 8), a Mas Castellar de Pontós (García Sánchez 2002: 571, fig. 26.1.13) (Fig. 6. 17) i a l'exemplar de Sant Sebastià de la Guarda que hem comentat. Aquests segells es troben sempre visibles al coll de l'àmfora.

3. L'evolució del comerç amfòric grec al territori

Avui en dia les dades que tenim per copsar la comercialització de les primeres àmfors gregues al territori de les comarques de Girona dins del segle vi aC, a partir de la fundació d'*Emporion*, són poc rellevants i molt limitades. És cert que les fases del període arcaic dels jaciments excavats han estat majorment alterades per les transformacions posteriors d'ocupació dels assentaments i que han impossibilitat el seu registre arqueològic. Però també és cert que les escasses dades de què es disposen fan pensar que la seva comercialització va ser molt minoritària. Exemples com l'àmfora coríntia A-GRE CorA1 de Saus, els fragments d'àmfors àtiques "à la brosse" de Mas Castellar de Pontós o el pivot d'una àmfora de Lesbos de Mas Gusó de Bellcaire són, per ara, excepcionals. En aquest segle vi aC, a la fase III de la *Palaiapolis* d'*Emporion*, la presència d'àmfors gregues també és molt limitada, però hi són documentats fragments d'exemplars d'àmfors "jonies", d'àmfors corínties dels tipus A i B, de Clazòmenes, Samos, Lesbos, Quios i, ja a les acaballes de segle, de *Massalia* (Castanyer, Santos i Tremoleda 1999: 271-276).

Més evidències hi ha per al segle v aC, en el qual es detecta l'arribada més regular d'àmfors de diversa procedència a les estacions ibèriques. Es tracta d'àmfors magno-gregues, produïdes tant a la Magna Grècia pròpiament dita com a Sicília, i d'àmfors de producció massaliota. Àmfors magno-gregues de les formes MGS I i MGS II, característiques d'aquesta cinquena centúria, es documenten a Mas Castellar de Pontós i àmfors massaliotes de la mateixa cronologia de les formes A-MAS 1, bd1, A-MAS 2 i A-MAS 5 són presents a les sitges de Saus o del Camp de l'Ylla de Viladamat i, sobretot, al poblat de Mas Castellar de Pontós. El pes quantitatiu d'aquest comerç és difícil de conèixer, donat que és necessari disposar de conjunts ceràmics

amb un volum de material suficient per poder realitzar estadístiques fiables. En aquest sentit, només tenim dades proporcionades per l'equip d'arqueòlegs que excaven a l'assentament de Mas Castellar de Pontós (Pons 2002). Així, de forma literal, per a les àmfors gregues s'afirma: "La presència percentual d'aquestes àmfors en relació amb el total d'àmfors del jaciment és d'un 4,03 % en el tercer quart del segle v aC, un 4,28 % en el darrer quart d'aquest segle, al que hauríem d'afegir un 0,31 % dels exemplars de la Magna Grècia, i un 2,67 % en el primer quart del segle iv aC." (Adroher *et alii* 2002: 253). I respecte a les àmfors massalotes s'assenyala que al tercer quart del segle v aC el seu percentatge és l'1,34 % i que "en el darrer quart del segle del segle v aC el percentatge ja és del 6,73 %, en el primer quart del segle iv un 9,09 % i un 11 % en el segon quart d'aquest segle." (Adroher *et alii* 2002: 253). Són, sens dubte, dades orientatives i que s'han d'agafar amb prudència. Tot i així, sembla que al segle v aC es constata ja una tendència comercial que es mantindrà sense variacions fins a inicis del segle ii aC: la dualitat d'un comerç de vi procedent de la Magna Grècia i Sicília i d'un comerç de vi procedent de *Massalia* i el seu territori.

Aquest fet es manifesta de forma clara al segle iv aC i, sobretot, al segle iii aC. Àmfors magno-gregues de les formes MSG V i MSG VI –aquesta darrera ja englobant les anomenades àmfors greco-itàliques de la tipologia de Will (formes A-D)– són presents a la majoria dels establiments ibèrics del territori, de forma conjunta amb les àmfors massalotes de les formes A-MAS 3, 4, 5 i 6, amb els seus diferents tipus de vores bd3, bd5, bd6, bd7, bd8, bd9 o bd10. En aquest cas, les dades quantitatives proporcionades per l'assentament ibèric de Pontós permeten constatar com les àmfors greco-itàliques al primer quart del segle iii aC representen el 16,67 %, al segon quart entre l'11,11 % i el 26 %, al tercer quart el 16,67 % i al darrer quart el 30,94 % superant als percentatges de les àmfors púniques i equiparant-se als de les ibèriques (Adroher *et alii* 2002: 276). I respecte a les àmfors massalotes, al segon quart del segle iv aC representen l'11 % i al llarg del segle iii aC constaten "percentatges que varien entre un màxim de 14,81 % el 275-250 aC i un mínim de 2,16 % corresponent al període 225-200 aC" (Adroher *et alii* 2002: 258). Per aquests segles iv i iii aC també es disposen d'unes relatives dades d'interès percentual de la colònia grega de *Rode*, fundada a inicis del segle iv aC i que, com és lògic, no ha proporcionat materials dels segles vi-v aC. Al sector del turó de Santa Maria de Roses, no s'ha documentat cap exemplar estratigrafiat d'àmfors magno-gregues o greco-itàliques del segle iv aC, essent presents les àmfors greco-itàliques amb un 13,73 % al primer quart del segle iii aC, per passar entre el 23,92 % i el 21,79 % al darrer quart d'aquesta centúria (Puig 2006a: 122-123). Les àmfors massalotes en aquest sector representen a la primera meitat del segle iv aC un escàs 2,22 % respecte al total d'àmfors, entre el 8,93 % i el 17,10 % a la segona meitat de segle, el 5,88 % a inicis del segle iii aC i el 6,38 % al darrer quart d'aquest segle (Puig 2006a: 121-122). En relació amb el sector de l'anomenat barri hel·lenístic, en el qual no hi ha dades estratigràfiques per al segle iv aC, només es disposen percentatges procedents dels estrats III i IV, datats al darrer quart del segle iii aC, en els quals les àmfors greco-itàliques representen el 12,17 % i el 8,53 % i les massalotes el 8,42 % i el 9,87 % respectivament (Puig 2006b: 206 i 213). Aquestes dades proporcionades per Mas Castellar de Pontós i de *Rode* són difícils de valorar i d'interpretar. Per al segle iv aC no hi ha dades per a Roses i respecte al segle iii aC s'aprecia una tendència similar en ambdós jaciments, amb una presència major dels envasos amfòrics greco-itàlics respecte als massalotes. Una tendència que quedarà consolidada a partir d'inicis del segle ii C, època en la qual el predomini de les àmfors greco-itàliques és total i la presència de les àmfors massalotes testimonial o nul·la.

4. Conclusions

Qualsevol conclusió que puguem inferir d'aquest panorama que acabem de presentar ha de ser matisada. En primer lloc, per la limitació del registre arqueològic actual. Els jaciments excavats són els que són. Tot l'increment de la recerca en els darrers anys, manquen anàlisis aprofundides sobre la cultura material apareguda en aquests jaciments amb uns criteris metodològics uniformes que permetin fer afirmacions segures. No té el mateix valor històric una simple dada que ens informa de la presència d'una vora d'àmfora massaliota a un jaciment concret, que una anàlisi estadística dels materials ceràmics apareguts a un estrat de reblliment d'una sitja d'un altre jaciment (excavat amb una metodologia arqueològica correcta) en el qual s'han classificat totes les produccions ceràmiques i s'ha inferit que la presència d'àmfores massaliotes representen un 25 % respecte al conjunt d'àmfores d'altres procedències. En segon lloc, per la impossibilitat actual de conèixer els mecanismes d'intercanvi comercial a petita escala. Que el registre arqueològic no hagi detectat en un assentament tan proper a *Emporion* com Ullastret cap àmfora de Quios no vol dir que els pobladors ibèrics d'aquest indret no haguessin adquirit ni beure el vi quiota. Per què havien de comprar una àmfora sencera d'uns 20 litres que igual no estava a l'abast del seu poder adquisitiu en aquell moment? Per què no podien haver adquirit una quantitat al detall d'aquest vi a *Emporion* i transportar-la en un altre envàs de la seva propietat per al seu consum posterior? Són activitats pròpies d'un comerç minorista que també és necessari tenir en compte. Però hauran de ser només les dades provinents de recerques més profundes i especialitzades en aquestes produccions les que hauran de generar més preguntes i aportar les respostes.

Malgrat el conjunt de limitacions esmentades i el llarg recorregut que queda per fer a l'estudi de les produccions amfòriques gregues, podem afirmar que els pobladors indigets del territori proper a *Emporion* van tenir accés al consum dels productes comercialitzats a través dels contenidors amfòrics des de la segona meitat del segle VI aC. Les àmfores documentades del període analitzat en aquest treball procedeixen de forma majoritària de la Magna Grècia, Sicília i *Massalia*, essent testimonials les de l'Àtica, Corint i Lesbos. Són envasos destinats gairebé de forma exclusiva al comerç del vi, amb una mínima presència d'àmfores que van contenir oli, com poden ser les anomenades corínties del tipus A-GRE CorA.

I com no podia ser d'una altra forma, atesa la relació secular entre les ciutats de *Massalia* i *Emporion*, les àmfores massaliotes en el territori, bàsicament a partir del segle IV aC, són presents a la majoria dels jaciments analitzats. El paper que va desenvolupar *Rode*, en un procés colonial altament complex, és difícil de copsar ara per ara. És una tendència que continuarà al llarg del segle III aC, tot i que amb la conquesta de Roma de les ciutats del sud d'Itàlia i Sicília a inicis d'aquesta centúria i després de la Primera Guerra Púnica (264-241 aC), l'increment de les importacions de vi itàlic al territori serà més que evident, com demostra la presència de les àmfores greco-itàliques antigues als registres arqueològics de tots els jaciments estudiats i la progressiva desaparició dels contenidors massaliotes. Aquest fet es va potenciar a partir de la Segona Guerra Púnica, en la qual la ciutat grega d'*Emporion* va jugar un paper capdavanter, tant a nivell geo-polític com econòmic, dels interessos de Roma a la península Ibèrica, canalitzant majoritàriament el comerç itàlic, sobretot a partir del 197 aC, coincidint amb l'organització provincial de *Hispania* realitzada per la República romana (Aquilué 2012). Però, com diria Rudyard Kipling, això és una altra història.

Agraïments

Volem agrair a Ramon Buxó, Laura Lara i Jordi Nogués les facilitats donades per a la consulta dels materials amfòrics dipositats als magatzems arqueològics de la seu de Girona del Museu d'Arqueologia de Catalunya. A Xavier Font pel seu ajut en l'elaboració de la part gràfica d'aquest treball i a Marta Moreno, del Centre Iberia Graeca del MAC, pel seu suport a les tasques de documentació. Aquest treball forma part de l'activitat del grup de recerca consolidat GRAPHIA de la Universitat de Girona i del Museu d'Arqueologia de Catalunya (2021 SGR 00844), reconegut per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya.

Bibliografia

- ADROHER, A. M., FERNÁNDEZ, M.^a J., GARCIA, J. M., LÓPEZ, A. i PONS, E. 2002: 10. L'estudi ceràmic, a: Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 219-332.
- AGUELO, X., COLOMEDA, N., BOSCH DE DORIA, M. i MURET, L. 2014: Intervenció arqueològica al jaciment de Camps de Mas Vidal, Vilademuls (Pla de l'Estany), a: Frigola, J. (ed.), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú)*, Girona, 219-227.
- AGUELO, X., GRAU, J., MORET, L. i SÁNCHEZ, M. 2016: Treballs arqueològics realitzats a la carretera N-II, tram Medinyà-Oriols (Vilademuls, Pla de l'Estany), a: Frigola, J. (ed.), *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Banyoles)*, Girona, 155-168.
- AGUSTÍ, B., BURCH, J. i LLINÀS, J. 1998: Les sitges ibèriques de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà), *Estudis del Baix Empordà* 17, Sant Feliu de Guíxols, 43-58.
- AQUILUÉ, X. (dir.) 1999: *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona.
- AQUILUÉ, X. (ed.) 2012: *Empúries-Municipium Emporiae*, Ciudades romanas de Hispania 6, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2000: Les ceràmiques gregues arcaïques de la *Palaià Polis* d'Empòrion, a: Cabrera, P. i Santos, M. (coords.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica. Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries (26 a 28 de maig de 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 285-346.
- ASENSIO, D., PONS, E., JORNET, R. i MORER, J. 2017: Aportación de la cerámica griega fina y sus contextos cerámicos a la caracterización de la secuencia de asentamientos superpuestos entre el siglo VI a. C. y el siglo IV a. C. en el Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona), a: Aquilué, X., Cabrera, P. i Orfila, M. (eds.), *Homenatge a Glòria Trias Rubiés. Ceràmiques gregues de la Península Ibèrica: cinquanta anys després (1967-2017)*, Centro Iberia Graeca, Barcelona, 124-139.
- BATS, M. 1993: Amphores massaliètes, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VI^e s. av. n. è.-VII^e s. de*

- n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), *Lattara* 6, Lattes, 60-63.
- BERTUCCHI, G. 1992: *Les amphores et le vin de Marseille. VI^e s. avant J.-C.-I^{re} s. après J.-C.*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 25, Paris.
- BURCH, J. i SAGRERA, J. 2009: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Ajuntament de Sant Julià de Ramis-Universitat de Girona, Girona.
- BURCH, J., NOLLA, J. M.^a i SAGRERA, J. 2011: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Ajuntament de Sant Julià de Ramis-Universitat de Girona, Girona.
- BURCH, J., ROJAS, A. i SAGRERA, J. 2003: Noves aportacions per al coneixement del poblament ibèric de Sant Sebastià de La Guarda (Llanafranc, Palafrugell), *Estudis del Baix Empordà* 22, Sant Feliu de Guíxols, 9-54.
- BURCH, J., ROJAS, A. i VIVO, J. 2009: The formation of the Iberian culture in the extreme northeast of the Iberian Peninsula, a: Karl, J. i Leskovar, J. (eds.), *Interpretierte Eisenzeiten/Interpreted Iron Ages. 3. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Oberösterreichisches Landesmuseum, Linz, 113-124.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J. M.^a, PALAHÍ, LL., ROJAS, A., SAGRERA, J., VIVÓ, D. i SIMON, J. 2010: La síntesi, a: Nolla, J. M.^a, Palahí, Ll. i Vivó, D. (a cura de), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, Girona, 5-188.
- CAMPO, M. 2022: Las emisiones monetarias de la colonia griega de Rhode, a: Aquilué, X. i Ripollès, P. P. (eds.), *La moneda grega a Ibèria. Seqües i circulació monetària*. In memoriam Paloma Cabrera Bonet, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Centre Iberia Graeca, Barcelona 2022, 41-51.
- CASAS, J. 2001: Mas Gusó-Puig Moragues (Bellcaire d'Empordà). Materials indígenes del període de transició bronze-ferro, importacions gregues i les seves imitacions occidentals, *Cypsela* 13, Girona, 165-198.
- CASAS, J. i V. SOLER, V. 2012: *El asentamiento rural ibérico de Saus (Girona). Un ejemplo de explotación agrícola en el territorio de Emporion*, *BAR International Series* 2390, Oxford.
- CASAS, J., NOLLA, J. M.^a i SOLER, V. 2010: Les sitges ibèriques del Camp de l'Ylla (Viladamat, Alt Empordà), *Cypsela* 18, Girona, 223-242.
- CASAS, J., NOLLA, J. M.^a i SOLER, V. 2013: L'Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà): anàlisi global d'un jaciment extraordinari, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 54, Girona, 263-296.
- CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 1999: 8. L'assentament d'època arcaica: Fase III, a: Aquilué, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona, 217-330.
- CERDÀ, D. 1987: El Sec: La ceràmica àtica de barniz negro y las ánforas, a: Rouillard, P. i Villanueva, M.-C. (eds.), *Greco et Ibères au IV^e siècle av. Jésus-Christ. Commerce et iconographie*, *Revue des Études Anciennes* LXXXIX (3/4), Bordeaux, 51-92.
- FUERTES, M. i PUIG, A. M.^a 2014: Intervenció al jaciment del Boscarró (Sant Joan les Fonts, La Garrotxa), a: Frigola, J. (ed.), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú)*, Girona, 143-146.
- GARCÍA SÁNCHEZ, M. 2002: 26. L'epigrafia amfòrica, a: Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu

- d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 565-575.
- GRAU, J. 2018: Les sitges de Can Fontgrau (Sils, la Selva), a: Frigola, J. (ed.), *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella)*, Girona, 178.
- KOEHLER, C. G. 1978: *Corinthian A and B Transport Amphoras*, Ph. D. Dissertation, Princeton University, Princeton.
- KOURKOUHELIS, D. 1992: Corcyrean amphoras, *Enalia Annual 1990*, vol. II, Athens, 42-47.
- LLINÀS, J., MERINO, J., MIRÓ, J., MONTALBAN, C., PALAHÍ, LL. i SAGRERA, J. 1998: *La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, Monografies Empordaneses 4, Figueres.
- MARTIN, A. 1982: Aportació de les excavacions de Roses a l'estudi del comerç massaliota a l'Alt Empordà en els segles IV i III aC, *Cypsela IV*, Girona, 113-122.
- MARTIN A. 1990: Difusión de las ánforas massaliotas en la zona nordeste de Catalunya, a: Bats, M. (dir.), *Les amphores de Marseille grecque, Chronologie et diffusion (VI^e-I^{er} s. av. J.-C.)*, Actes de la table-ronde de Lattes (11 mars 1989), *Études Massaliètes* 2, Aix-en-Provence, 161-164.
- MURET, L., AGUELO, X., GARCIA DE CONSUEGRA, R. i BOSCH DE DORIA, M. 2014: Intervenció arqueològica al jaciment de Camps de Can Massot, Fornells de la Selva (Gironès), a: Frigola, J. (ed.), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú)*, Girona, 169-178.
- NOLLA, J. M.^a, PALAHÍ, LL. i VIVÓ, D. (eds.) 2010: *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, Girona.
- PONS, E. (dir.) 2002: *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona.
- PONS, E., TOLEDO, A. i LLORENS, J. M.^a 1981: *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*, Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques, Diputació Provincial de Girona, Girona.
- PUIG, A. M.^a i MARTIN, A. (coords.) 2006: *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 23, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona.
- PUIG, A. M.^a 2006a: II. 5. Les excavacions a la zona del turó de Santa Maria, a: Puig, A. M.^a i Martin, A. (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 23, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 53-138.
- PUIG, A. M.^a 2006b: II. 6. Les excavacions al barri hel·lenístic, a: Puig, A. M.^a i Martin, A. (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 23, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 139-294.
- PUIG, A. M.^a 2006c: III. El taller ceràmic de Roses i les seves produccions, a: Puig, A. M.^a i Martin, A. (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 23, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 295-559.
- PUIG, A. M.^a 2006d: IV. 13. Caracterització dels conjunts ceràmics dels segles IV i III aC a Roses, a: Puig, A. M.^a i Martin, A. (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 23, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 563-574.
- PUIG, A. M.^a 2014: Prospecció al jaciment del Puig de Santa Magdalena (Maià de Montcal, La Garrotxa), a: Frigola, J. (ed.), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú)*, Girona, 155-157.

- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, Lyon, 1-23.
- PY, M. 1993: Amphores gréco-italiques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (vr^e s. av. n. è.-vii^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 46-48.
- PY, M. i SOURISSEAU, J. C. 1993: Amphores grecques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (vr^e s. av. n. è.-vii^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 34-45.
- SOLER, V. i CASAS, J. 2020: L'assentament rural ibèric de les Cabanes (Vilaür, Alt Empordà), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 51, Figueres, 195-220.
- SOURISSEAU, J. C. 1993: Les amphores magno-grecques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (vr^e s. av. n. è.-vii^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 64-66.
- TREMOLEDA, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR International Series 835, Oxford.
- TREMOLEDA, J. i SANTOS, M. 2013: El comercio oriental en época helenística: los sellos anfóricos, a: De Hoz, M^a. P. i Mora, G. (eds.), *El Oriente griego en la Península Ibérica. Epigrafía e Historia*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 39, Real Academia de la Historia, Madrid, 61-110.
- VANDERMERSCH, C. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile. iv^e-iii^e s. avant J.-C.*, Études du Centre Jean Bérard 1, Naples.
- VIVACQUA, P. 2020: Dinamiche e traffici commerciali nella città e nel territorio di Hipponion-Vibo Valentia tra vi e iii a.C. attraverso lo studio delle anfore, a: *FACEM* (version December/06/2020) <https://facem.at/project/papers.php>
- WILL, E. L. 1982: Greco-Italic Amphoras, *Hesperia* 51, Princeton, 338-356.

La presència d'àmfores gregues a la Laietània

MARC GUÀRDIA I LLORENS

Museu de Granollers

JOAN FRANCÈS FARRÉ

Museu i Poblat Ibèric de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès)

1. Introducció

Abordar la tasca d'emmarcar el fenomen del comerç i la presència d'àmfores gregues a la costa central va més enllà de la simple enumeració de les àmfores d'aquesta procedència. Sense oferir-ne el seu context correríem el risc de sobrerrepresentar aquests individus i fer de l'anècdota una categoria. I és que és justament l'anàlisi del context el que ens ofereix una visió ponderada on l'impacte de les produccions amfòriques gregues o de l'òrbita grega són testimonials, amb excepció del període tardoarcaic.

Les dades que presentem provenen d'excavacions que dirigim els autors (Ca n'Oliver, Can Xercavins, Puig del Castell, Castellruf), de dades publicades o bé de conjunts custodiats en les institucions on treballem i que han estat objecte de re-estudi en el marc de diferents projectes¹.

Durant el segle VII aC, en especial durant la segona meitat del segle, es fa evident l'expansió del comerç exterior fenici que es projecta des dels assentaments meridionals vers el nord del litoral mediterrani a la recerca de recursos minerals (plata, plom, estany...) i altres productes d'interès. Aquesta progressió des del sud es manifesta a la zona de l'Ebre, en especial al curs baix del riu, on la presència de materials fenicis és quantitativament significativa en jaciments com Barranc de Gàfols, Aldovesta o Sant Jaume-Mas d'en Serrà. De fet, podem resseguir aquesta activitat comercial al llarg de tot el litoral català en direcció al golf del Lleó. Les excavacions fetes a Sant Martí d'Empúries i a la propera necròpolis de Vilanera (Aquilué *et alii* 2008) han proporcionat materials d'origen fenici que cal relacionar amb un nucli indígena, ja amb una clara orientació comercial, preexistent a la fundació grega d'*Emporion* (Miró i Santos 2014: 111).

Al territori Laietà aquesta presència fenícia és cada cop més ben coneguda tot i que no és de la intensitat que es manifesta a l'Ebre ni a la zona de la Cossetània, on la quantitat de materials fenicis, principalment àmfores, en jaciments com la Font de Canya (López *et alii* 2015) o la Timba de Santa Bàrbara (López i Jiménez-Manchón 2017) entre d'altres, posen de manifest una important activitat comercial (Gracia 2001).

En aquesta part de la costa central on se situa la Laietània, entre el segle VII aC i mitjan segle VI aC, veiem com la presència més significativa de materials d'origen fenici occidental s'agrupen al litoral com indiquen les restes d'àmfores T-10.1.2.1/Vuillemot R-1, trobades a la costa d'Arenys (Jàrrega i Coll 1994: 113) i a l'entorn de les conques baixes del Llobregat i del Besòs, en jaciments litorals com Montjuïc o la Penya del Moro, o en l'immediat rerepaís com al Puig Castell de Vallgorguina o Castellruf.

¹ Aquest és el cas dels jaciments laietans de Castellvell (Llinars del Vallès, intervencions dels anys 70 i campanya del 84 del segle passat), o de Joan Capella (La Roca del Vallès), els materials dels quals han estat reestudiats, entre d'altres, en el marc del Projecte de Recerca Quadriennal del Museu de Granollers "Territori de Lauro. Vertebració econòmica i territorial de la Laietània nord en època ibèrica".

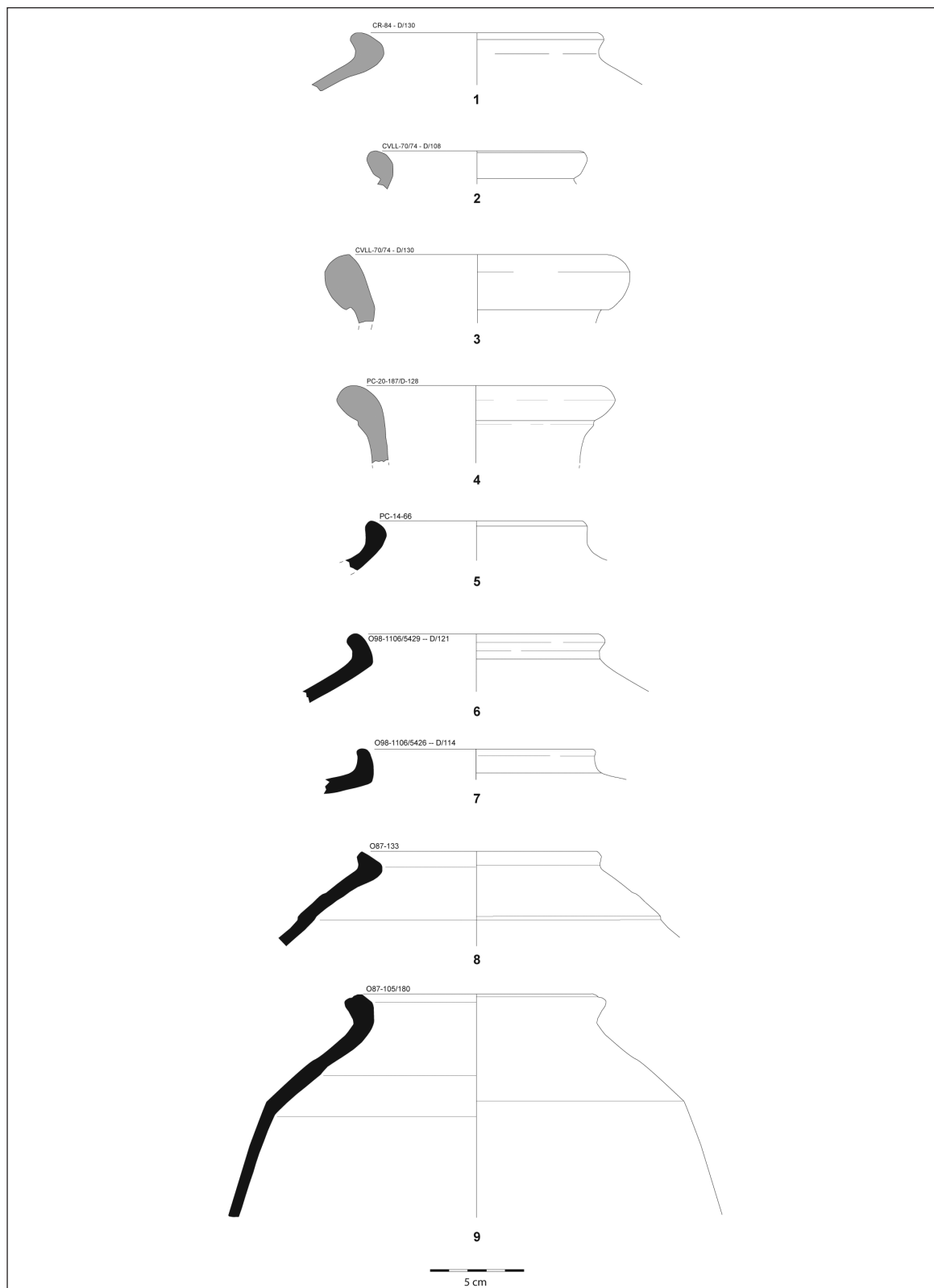


Fig. 1.- 1: Àmfora fenícia occidental, T.10.1.2.1 (Castellruf); 2: Àmfora púnica, C. E., T.11.2.1.2 (Castellvell); 3 i 4: Àmfores etrusques, Py-3C (Castellvell) i Py-4 (Puig del Castell); 5 a 9: Àmfores ibèriques (5: Puig del Castell i 6-9: Ca n'Oliver).

El conjunt més important correspon al material importat localitzat a l'hàbitat de Can Roqueta (Boquer, Carlús i Francès 1999) i la necròpolis de Can Piteu on apareixen ceràmiques importades com plats d'engalba vermella, *pithoi* de vora triangular, vasos tipus "Cruz del Negro" i fragments d'àmfores atribuïbles al tipus Ramon T-10.1.2.1/Vuillemot R-1. En conjunt, els materials correspondrien al segle VII i el primer terç del VI aC (Carlús *et alii* 2007: 98).

A inicis del segle VI aC, el desenvolupament de les comunitats indígenes, que havien tingut contacte amb el món fenici occidental provocaran canvis substancials en l'economia i el comerç en aquesta part de l'occident mediterrani. A partir d'aquest moment els materials de producció indígena, que havien adoptat tipus similars als fenicis, substituiran aquests darrers de manera progressiva. Les importacions tendiran a desaparèixer dels enclavaments on havien estat presents fins aleshores. Tradicionalment, aquest fenomen s'havia vinculat a la conquesta de Tir, però actualment les causes es relacionen amb el seguit de processos interns de transformació, relacionats amb la formació de les comunitats ibèriques arcaïques (Ramon 2006: 208). En l'àmbit de la Laietània estarien en relació amb aquest procés de canvi els materials fenicis, bàsicament alguns fragments d'àmfores, localitzats a la Penya del Moro (Barberà 2001) o Castellruf (Asensio, Principal i Sanmartí 1995) (Fig. 1. 1), que apareixen en contextos ja de formació ibèrica, en indrets enturonats, caracteritzats per les primeres manifestacions protourbanes (Francès 2005).

2. Les àmfores

2.1. Àmfora etrusca

És possible resseguir, ja des del segle VII aC, un tràfic de vi etrusc a través del golf del Lleó, amb una important presència d'aquests materials al litoral francès, en llocs com Lattes o la mateixa Marsella entre d'altres. En menor proporció arribaran al NE de Catalunya, on els trobem ja en els nivells precoloniais o preibèrics d'Empúries i d'Ullastret. Malgrat tot la quantitat de troballes en aquesta zona posen de manifest una escassa penetració del vi i de les ceràmiques etrusques en els ambients indígenes, en especial quant més al sud, on la presència d'aquestes importacions etrusques és francament escassa (Varenna 2017: 363-364). Tal vegada aquest fet tingui relació amb el control fenici de la costa meridional de la península Ibèrica en aquesta època (Esteve i Ruiz 2021: 58), que explicaria la poca difusió de productes grecs en aquesta part del nord-est peninsular fins, com a mínim, mitjan del segle VI aC (Sanmartí, Asensio i Martín 2002).

L'origen d'aquests materials cal emmarcar-lo en la pràctica de l'*emporìa*, on en determinats punts de la costa, com Empúries, Eivissa o Marsella conflueixen agents comercials i mercaderies de diversa procedència que s'intercanvien i es difonen al llarg d'àmplies xarxes de distribució. Les característiques i composició de la càrrega d'alguns vaixells de l'època, com Pointe Lequin 1A, Cala Sant Vicenç, Giglio, etc, així ho posarien de manifest.

L'escassetat d'aquests materials i els indrets on apareixen posen de relleu, no només el paper que els indígenes tindran en la seva distribució, sinó que aquests objectes, degut a la seva escassetat, tindran un gran valor en el marc d'un comerç arcaic destinat principalment a les aristocràcies locals.

El nombre d'individus d'àmfora etrusca a la Laietània estava representat fins fa poc únicament per la vora de Puig Castellar, del tipus 3AB, sens dubte el més antic localitzat fins ara, amb una datació compresa entre les darreries del segle VII i darrer terç del VI aC. Els treballs de revisió d'antigues excavacions laietanes han tret a la llum una altra vora del tipus 3 de Py, concretament del tipus 3C, que provenen de la campanya dels anys 70 a Castellvell, que s'associen a d'altres

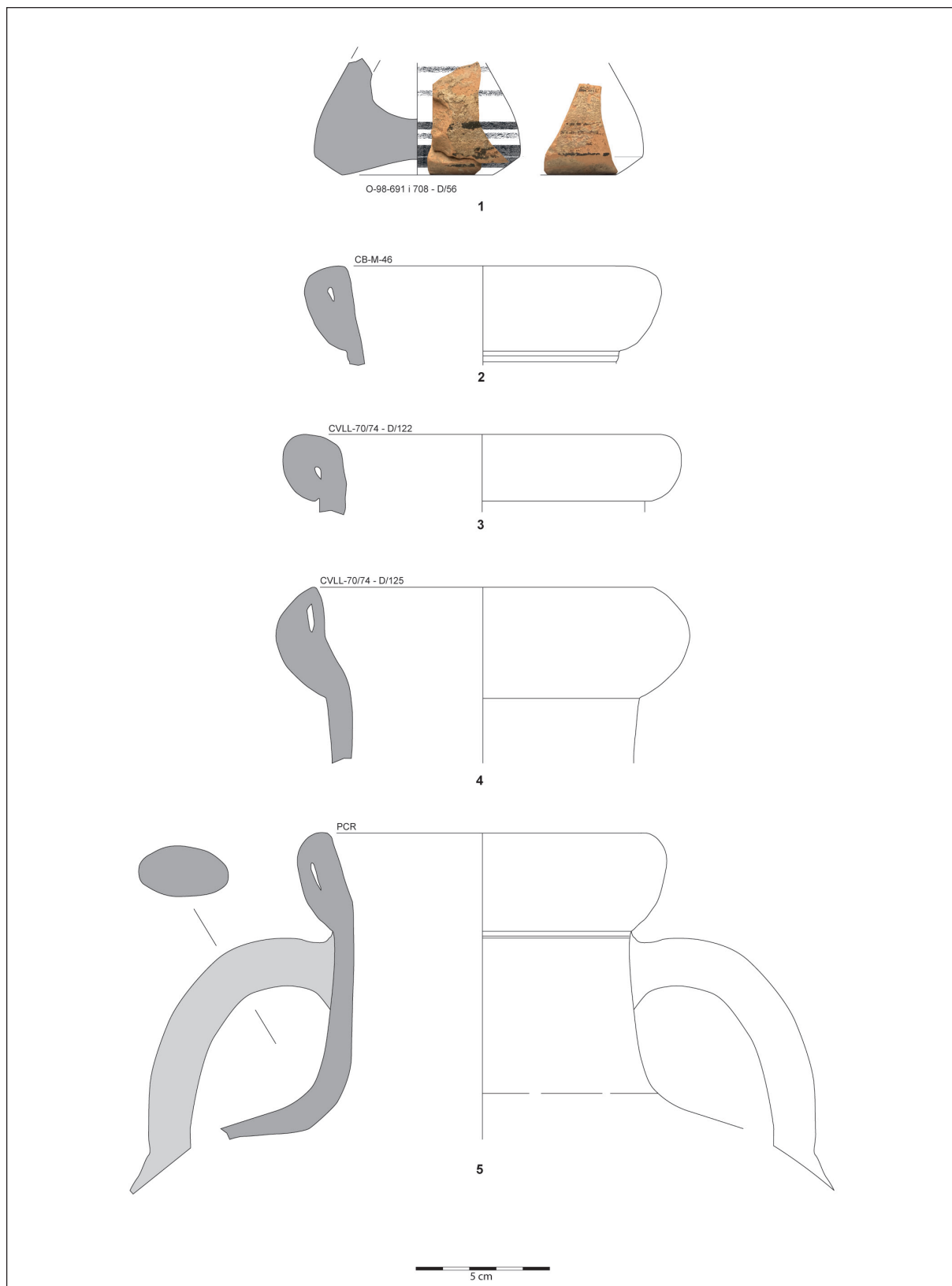


Fig. 2.- 1: Àmfora "à la brosse" (Ca n'Oliver); 2, 3 i 5: Àmfora de tipus joni (Cadira del Bisbe, Castellvell i Puig Castellar); 4: Àmfora massaliota, Py-1 (Castellvell).

materials antics (Fig. 1. 3). Aquesta vora conserva restes d'engalba blanca a l'exterior. Tot i que aquest tipus concret pot arribar a produir-se a inicis del segle IV aC és sobretot característic de la segona meitat del segle VI i del segle V aC. Per altra banda, les darreres excavacions realitzades al poblat fortificat del Puig del Castell de Samalús, han aportat una vora del tipus Py-4, provinent dels nivells constructius d'una de les torres de la fortificació, construïda vers el 375 aC (Fig. 1. 4). Es tracta d'una vora de pasta canònica, amb argila de color marró i ànima grisa, amb desgredant de partícules negres. Aquesta datació seria la de la banda baixa del tipus, de finals del VI a inicis del IV, tot i que els nivells de fonamentació d'aquesta torre estan bastits sobre una muralla del segle V aC, que al seu torn, amortitzava un fons de cabana d'una fase anterior a aquesta data, per la qual cosa podria ser més antic.

2.2. *El segle VI aC: les primeres mercaderies gregues*

Durant el segon quart del segle VI aC, en paral·lel al declivi del comerç de les produccions fenícies occidentals es comença a fer palesa la presència de materials de procedència grega vinculats a l'activitat dels focs de Marsella i Empúries.

El conjunt de materials de la sitja de Castellruf on apareixen associats perfils de ceràmiques a mà, amb fragments d'àmfora fenícia del tipus T-10.1.2.1/Vuillemot R-1 i una vora de crater de ceràmica grisa monocroma decorada amb ones incises inequívocament grega i que datem en el 575-550 aC, seria un clar exemple d'aquest moment.

A partir d'ara comencen a aparèixer importacions tant de ceràmiques comunes com vasos de vaixel·la fina. A la tomba de guerrer de la Granja Soley hi ha una enòcoa de ceràmica grisa d'occident que és l'únic vas de procedència importada que apareix en aquest context material clarament paleoibèric (Sanmartí *et alii* 1982; Barberà 2001: 279). De la mateixa manera, a Can Roqueta hi ha restes de com a mínim tres enòcoes, una atribuïda a una producció emporitana i els altres dos a l'àmbit marsellès, que se situen en ple segle VI aC (Carlús *et alii* 2007: 100).

Pel que fa a la vaixel·la fina de procedència grega el reduït nombre de vasos localitzats fins ara s'acumulen a la Penya del Moro, en el curs del Llobregat, on disposem del conjunt tipològicament i numèricament més important de la Laietània (copes jònies, àtica de figures negres, copa tipus C de Bloesch, ...) a les que cal sumar un parell de vasos de ceràmica comuna grega d'occident. A Burriac, el número de materials grecs importats corresponents a aquest moment és per ara molt inferior i atribuïble, molt possiblement, al diferent estat de la recerca en els dos jaciments.

Des del punt de vista de la distribució l'esquema segueix essent el mateix que en segle VII aC. Les importacions, agrupant-se principalment en el curs baix del Llobregat, i en menor mesura a la franja nord del litoral maresmenc i el seu immediat rerepaís. Per tant, sembla que els punts de proveïment i intercanvi de mercaderies que haurien de nodrir el comerç de l'època estaven ja identificats. La Penya del Moro, per la seva situació geogràfica i pels materials que ha proporcionat sembla perfil·lar-se com a part d'aquest sistema comercial de "l'emporion" com a un lloc d'intercanvi comercial en el que conflueixen mercaders i mercaderies de procedència molt diversa.

Com hem vist els conjunts ceràmics del segle VI aC són pobres en importacions en els jaciments de la Laietània i majoritàriament corresponen a vaixel·la vinculada al consum de vi (copes, enòcoes...). Per contra, les restes d'àmfores que en principi acompanyarien la vaixel·la fina són especialment escasses. En general, són conjunts amb pocs fragments, difícilment quantificables donat el baix grau de representativitat de la mostra. No obstant i malgrat les dificultats,

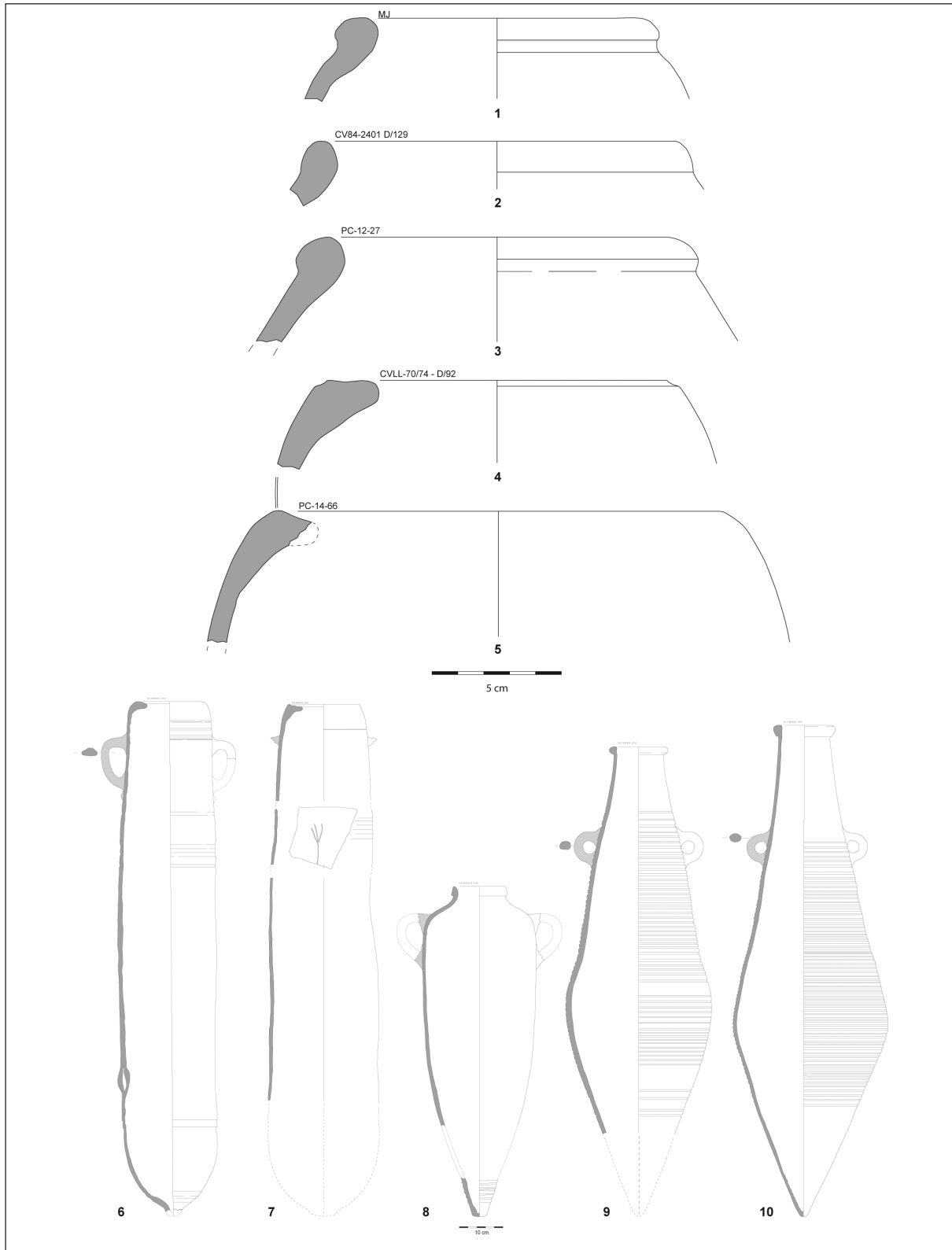


Fig. 3.- 1-3 i 9-10: Àmfora púnica ebusitana. 1: T.1.3.1.2 (Montjuïc); 2-3: T.1.3.2.3 (Castellvell i Puig del Castell); 9: T.8.1.2.1 (Ca n'Oliver); 10: T.8.1.3.1 (Ca n'Oliver); 4-5 i 6-8: Àmfora púnica centre mediterrània. 4 i 5: T.4.2.1.6 (Castellvell i Puig del Castell); 6: T.4.2.1.5 (Ca n'Oliver); 7: T.5.2.3.2 (Ca n'Oliver); 8: T.6.1.1.4 (Ca n'Oliver).

la presència d'aquests individus permet apuntar algunes consideracions sobre comerç en època arcaica en aquesta zona.

Com hem tingut oportunitat de comentar, el desenvolupament de les comunitats ibèriques del Llevant, que havien adoptat envasos de tipus similars als fenicis, començaran a ser distribuïdes pel Mediterrani occidental. Existeixen motius per pensar que intervingueren en la difusió marítima d'aquestes mercaderies tant fenicis com grecs. En aquest sentit, és prou eloqüent el derelictes de la Cala Sant Vicenç a Mallorca, de finals del segle VI aC, en el que s'ha documentat la presència d'àmfores ibèriques en un vaixell amb carregament bàsicament grec (Nieto i Santos 2008).

De fet, algunes àmfores ibèriques de fase antiga de la Peña del Moro i de la fase IA de Ca n'Oliver (Fig. 1. 5-9), amb característiques que remetien als models fenicis i púnics (tipus de vora, espatlles marcades, etc), correspondrien tal vegada a aquestes importacions ibèriques meridionals distribuïdes per mercaders mediterranis de diversa procedència. A aquestes caldria sumar les produccions púniques, tant meridionals (Fig. 1. 2) com especialment eivissenques, que amb el temps esdevindran un element característic del registre arqueològic dels jaciments laietans.

Pel que fa a les àmfores estrictament gregues, a l'escassetat de fragments s'hi suma la diversitat de procedències (àtiques, «jònies», marselleses...) que evidenciarà la provisió de càrregues heterogènies en funció de l'origen i la ruta seguida, ja fos Eivissa, Empúries, Marsella o la Magna Grècia.

2.2.1. Àmfora grega «àtica»

Aquest tipus d'àmfora no és gaire freqüent a Catalunya i està majoritàriament representada per exemplars de procedència emporitana. Tot i així, a la Laietània se n'han localitzat alguns fragments informes, a Burriac (Garcia *et alii* 2000) i a Ca n'Oliver a Cerdanyola. En aquest darrer jaciment, la revisió dels conjunts ceràmics per aquest treball, ens ha permès localitzar dos fragments d'àmfora grega del tipus “à la brosse” atribuïbles a aquest moment antic, encara que formant part de nivells republicans. Encara que trobats en dues unitats diferents, les dues parts remunten i corresponen a un peu de 4 cm d'alçada i un diàmetre de base de 5,6 cm (Fig. 2. 1). Per la cara interna la forma és còncaua i les parets tenen un gruix d'11 mm. Morfològicament, no es tracta d'un peu anul·lar sinó del tipus de “bobina”, de forma troncocònica, amb carena marcada i la paret externa del peu clarament convexa, a diferència del que és el més habitual. L'argila és fina i compacta, de tonalitats entre beix i marró clar. La superfície externa té restes d'haver estat recoberta amb una capa de vernís marró fosc-negre, en gran part perdut, del que només en queden traces rectilínies i uniformes que testimonien la tècnica a pinzell, i que dona nom a la característica manera d'aplicar el vernís a aquestes peces, “à la brosse”.

Val a dir que aquest peu no és el més comú entre les àmfores “à la brosse”, que com les SOS, presenten un peu anul·lar (Johnston i Jones 1978) i l'allunya dels tipus més comuns descrits a l'Àgora d'Atenes (Sparkes i Talcott 1970, tipus 1501-1503 i 1502). Aquest tipus de peu troncocònic, de bobina, és més habitual en les produccions del nord de l'Egeu, com alguns dels pivots de Mendé o Thassos o orientals com Quios o Samos, d'altra banda sense traces de pintura. Només alguns exemplars de Lícia presenten bandes pintades al peu (Dundär 2012), sense adquirir l'aspecte de vernís, com en el nostre cas. Malgrat tot, la morfologia del pivot no és inèdita; recentment s'ha identificat un exemplar d'àmfora “à la brosse” al jaciment etrusc de Forcello del tipus Agora 1503, amb un peu molt similar al d'aquesta peça laietanà (Sacchetti 2012: 197,

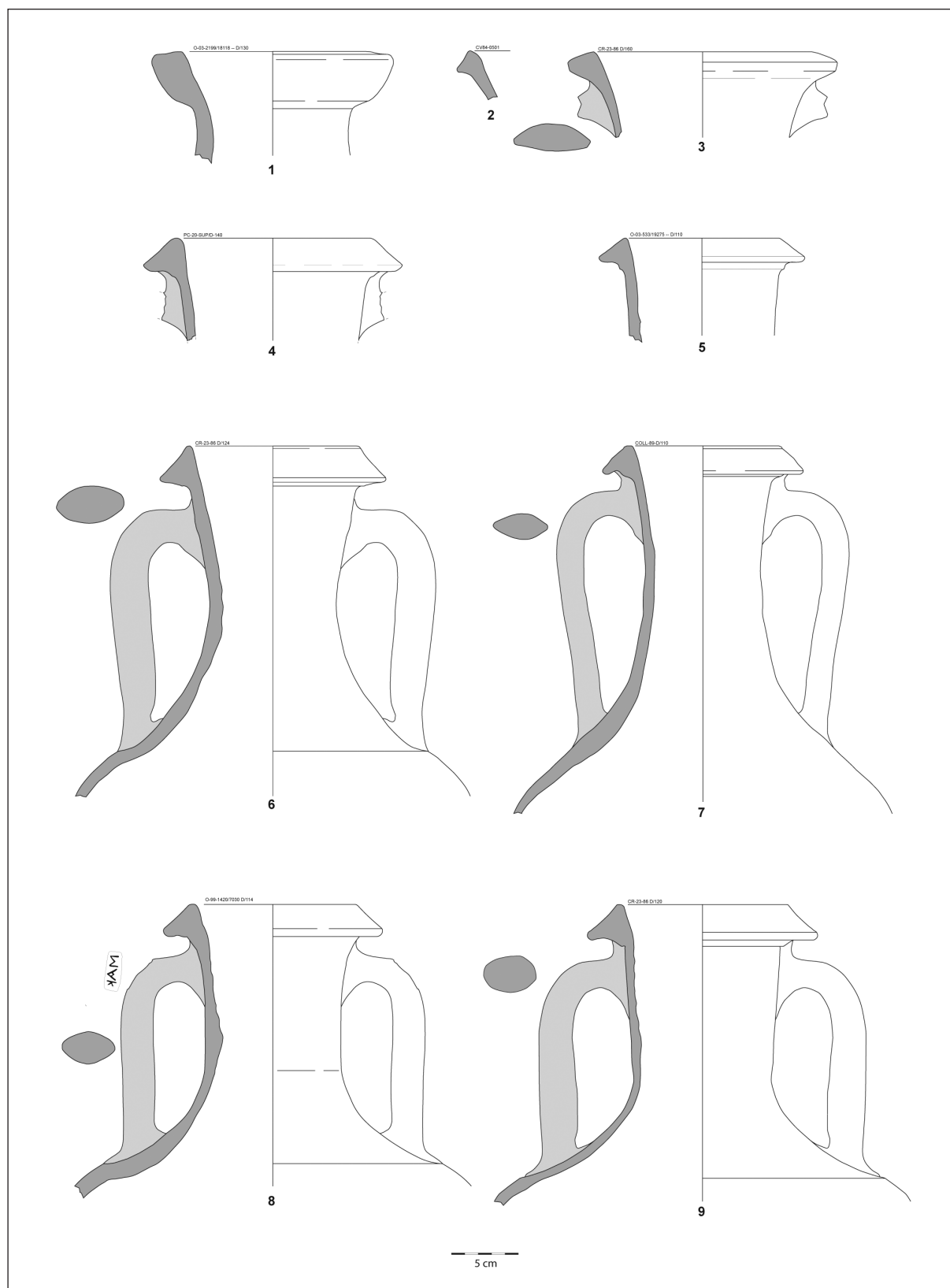


Fig. 4.- 1 i 2: Àmfora massaliota. 1: Py-7 (Ca n'Oliver); 2: Py-10 (Castellvell); 3: Àmfora grega (Castellruf); 4-9: Àmfora grecoitàlica. 4: (Puig del Castell); 5 i 8: (Ca n'Oliver); 6 i 9: (Castellruf); 7: (Ca l'Oller).

Pl. XXVI), i que cal sumar a un altre pivot similar d'una àmfora "à la brosse" de Huelva que correspon a un context de mitjan segle VI aC (Cabrera 1989: fig. 11, n.º 182).

Pel que fa a la seva procedència, en la majoria de casos, cal atribuir-la a l'Àtica sense descartar d'altres centres de producció (Sacchetti 2012: 51; Pratt 2015). Aquestes àmfors "à la brosse", tot i ser molt característiques, són produccions que en els derelictes d'època arcaica són minoritàries. Al naufragi de Gela (Sicília), representen només el 3 % de la càrrega (Panvini 2001: 32) i al vaixell 1A de Pointe Lequin, a Porquerolles, malgrat ser un percentatge més rellevant no arriba al 12 % (Long, Volpe i Miró 1992: 205). En tot cas es tracta d'un contenidor exòtic d'un producte preuat que, com la vaixella fina, només estaria a l'abast de reduïts sectors de la població, tal vegada a aquells que estaven en disposició d'assegurar els fluxos d'intercanvi de mercaderies.

2.2.2. Àmfora grega occidental

Sota aquest epígraf recollim les produccions gregues de producció magnogrega. El grup més nombrós correspon a les anomenades tradicionalment àmfors «jònies», «pesudo-jònies» o «jònio-massaliotes», sense que se n'hagi definit amb certesa l'indret o indrets de producció. La denominació del tipus, però, cal allunyar-la d'un origen degut a un prototipus oriental (joni), i s'ajusta fonamentalment a la forma 2 proposada per Sourisseau (2011). De fet, tampoc es pot excloure ni la producció massaliota per alguns dels tipus antics, amb pasta no micàcia, o la magnogrega (Santos 2008: 126-128). De les darreres incorporacions al catàleg trobem una vora d'aquest tipus entre les restes de la intervenció dels anys 70 a Castellvell (Llinars del Vallès), que caldria adscriure a la forma 2 de Sourisseau (Fig. 2. 3). Malgrat que no té context estratigràfic, apareix associada a àmfora massaliota del tipus antic (Py-1) i àmfora etrusca Py-3C, amb cronologies anàlogues dins la segona meitat del segle VI i tot el segle V aC. A aquesta vora s'hi sumen les dues del poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Sanmartí 1990; Coll, Montlló i Bosch 2003-2004), així com les tres ja conegudes del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Sanmartí *et alii* 1992; Sanmartí, Asensio i Martín 2002; Ferrer i Rigo 2003) (Fig. 2. 2 i 2. 5).

A aquests quatre individus cal sumar tres vores més de producció occidental, concretament magnogregues, documentades a Montjuïc, tot i que ja allunyades de la forma 2, amb vores triangulars, de tipus «protogrecoitàlic» (Asensio *et alii* 2009: fig. 9. 1-3).

2.2.3. Àmfora grega oriental

Àmfors d'aquesta procedència ja esdevenen francament minoritàries a la costa central. D'entre les produccions orientals trobem el terç superior d'una àmfora coríntia del tipus B de Koehler, localitzada a Montjuïc, concretament un tipus de la variant recent (Asensio *et alii* 2009: fig. 9. 6), amb les reserves lògiques sobre l'indret exacte de producció. També de tipus corinti s'ha identificat una vora d'àmfora del Maresme, concretament del jaciment de la Riera de Sant Simó, però en uns nivells c. 200 aC (Asensio 1996: 52).

També del Maresme trobem una vora amb llavi de secció triangular identificada, amb reserves, com a producció de l'illa de Samos, concretament procedent de la Cadira del Bisbe (Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: fig. 14, CB-93-344). A aquesta vora l'acompanya un pivot de Montjuïc, també de probable producció de Samos (Asensio *et alii* 2009: fig. 9. 5).

2.2.4. Àmfora massaliota

D'entre els tipus més antics d'aquesta producció en destaquen els quatre fragments d'una vora inèdita provinent de la campanya dels anys 70 al jaciment laietà de Castellvell (Llinars del Vallès). La producció d'aquesta àmfora amb pasta micàcia que es corresponen a una vora del tipus 1, amb el característic buit intern pel replegament del llavi (Fig. 2. 4). Aquesta vora és l'única associada a l'àmfora del tipus 1 de Py i Bertucchi, amb una cronologia de producció del darrer terç del segle VI i primer quart del V aC.

Ja entrats en el segle V aC s'han documentat dues vores del tipus Py-5 a Montjuïc (Asensio *et alii* 2009: 44), sens dubte, un dels jaciments laietans que més individus d'àmfora grega ha proporcionat, malgrat aquests no procedeixin dels nivells de les amortitzacions de les sitges. També del tipus Py-5 tenim una vora de la vall de Cabrera, un altre dels punts de més recepció d'àmfora massaliota de tota la Laietània, a l'entorn de la seva capital, Burriac. Concretament aquesta vora procedeix del jaciment de Mas Català (Clariana 1999: làm. 2.1) amb una cronologia d'amortització també posterior. Dels tipus propis de l'ibèric ple, tant del segle IV com del III aC, tenim les àmfores amb la vora de tipus Py-6, 7 i 8, que són les majoritàries en els jaciments de la costa central. De la vora Py-6 tenim quatre individus documentats, un a Burriac (Clariana 1999: làm. 2.2), dos a Montjuïc (Asensio *et alii* 2009: fig. 10. 6 i 7) i el darrer a Premià de Dalt, al poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: fig. 14, CB-00-509). De la vora Py-7 tenim la vora i coll provinent del fossat de Ca n'Oliver (Fig. 4. 1) (Francès i Guàrdia 2011: fig. 4. 4), una vora a una sitja de Cal'Angusto, a Cabrera de Mar (Clariana 1999: làm. 2. 3), i novament una altra vora a la Cadira del Bisbe (Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: fig. 14, CB-93-1879). Montjuïc torna a ser el jaciment que més individus aporta amb quatre exemplars de vora del tipus 7 (Asensio *et alii* 2009: fig. 10, 3-4, 10-11) i tres del tipus 8 (Asensio *et alii* 2009: fig. 10. 2, 8-9). Continuant a la primera línia litoral comptem amb dues vores d'Arenys de Mar, del poblat de la Torre dels Encantats (Sanmartí 1990: fig. 2. 2 i 3). També sumem a la mostra d'àmfores massaliotes una vora inèdita del tipus Py-10, la imitació massaliota de tipus magnogrecs i grecoitàlics antics, tipus poc comú documentat en l'excavació de les sitges de Castellvell de l'any 1984 (Fig. 4. 2).

2.2.5. Àmfora grega de procedència indeterminada

Dels nivells antics de la Penya del Moro (Sant Just Desvern), prové un altre pivot grec sense que se'n pugui fer cap altra aproximació (Barberà 2000: fig. 8. 22). També són de procedència dubtosa, més enllà de certificar-ne l'atribució genèrica grega, tres vores novament del jaciment laietà de la Cadira del Bisbe (Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: fig. 14, CB-93-1235, CB-00-801b i CB-DS-28). Del jaciment laietà de Castellruf², dels nivells de segle III aC s'ha recuperat un fragment de vora d'àmfora grega que podria relacionar-se per la pasta amb alguna producció magnogrega (Fig. 4. 3). Del jaciment barceloní de la Sagrera també s'ha recuperat un fragment de vora similar a l'anterior, però de coll més recte (Pereira, Ferrer i Antequera 2015: làm. 1.3).

3. Anàlisi quantitativa

Joan Sanmartí l'any 1990 posava de manifest que a la costa central només s'havia documentat fragments d'àmfora i ceràmica comuna massaliota a nou jaciments (Sanmartí 1990: 174). Més de 30 anys després, la breu recerca que hem efectuat, ha permès augmentar la

² Aquesta vora prové de les campanyes de 2023. El jaciment vallesà es torna a excavar després de l'única campanya de 1984, des de l'any 2022, en un projecte de recerca del Museu de Granollers.

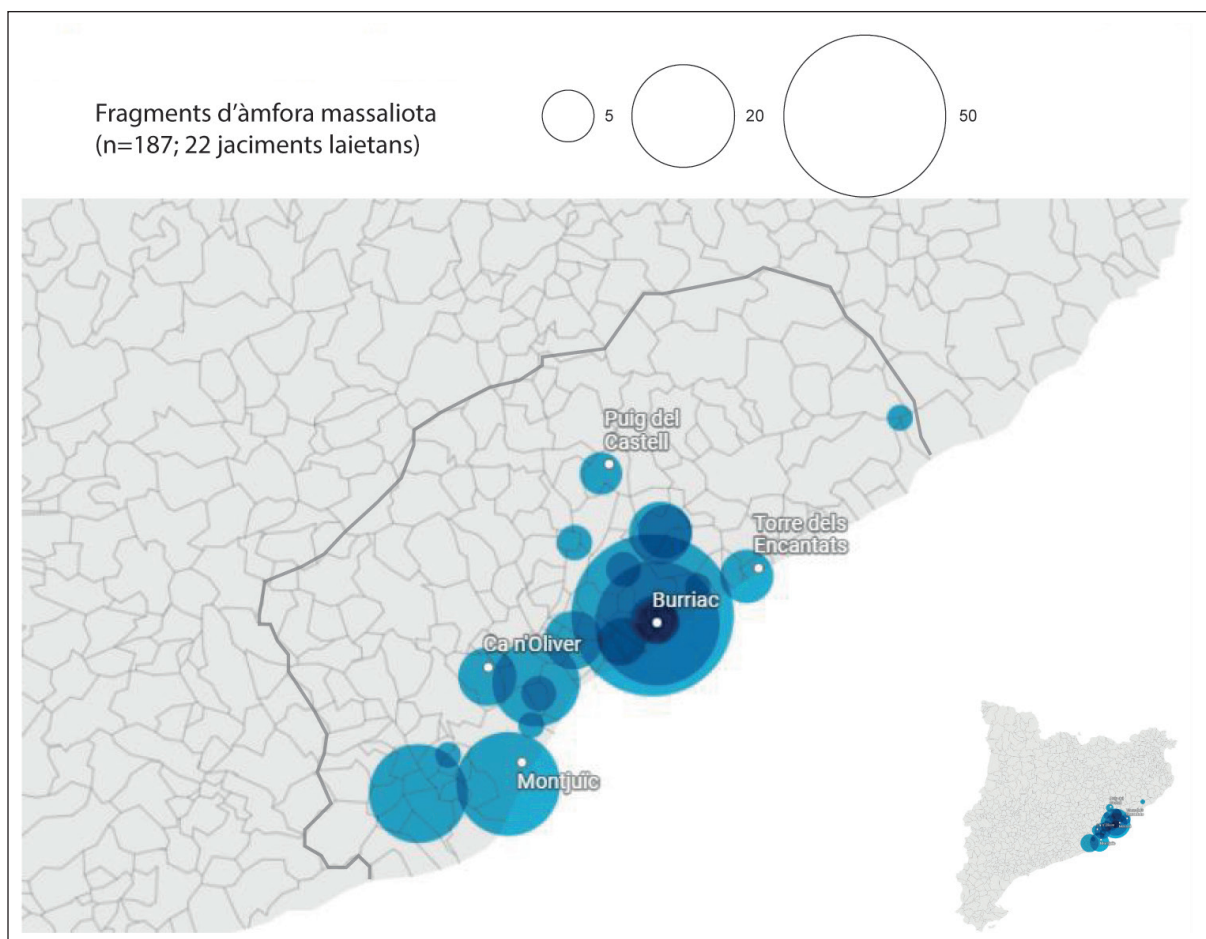


Fig. 5.- Mapa diacrònic de dispersió d'àmfora massaliota a la costa central (NTF).

xifra de jaciments amb presència d'àmfora massaliota fins a 22 jaciments laietans, assolint la xifra de 187 fragments. Aquesta darrera xifra, tot i el seu caràcter diacrònic, posada en context, no deixa de ser irrisòria davant els fragments de la mateixa producció que podem trobar a qualsevol jaciment del hinterland emporità. No obstant, sí que ens permet esbossar un dibuix de la penetració d'aquesta producció, amb una dispersió fonamentalment litoral (Fig. 5), on són molt eloqüents tant la baixa freqüència com les absències en significatius jaciments del prelitoral.

D'altra banda, si efectuem una anàlisi comparativa amb les produccions amfòriques d'origen púnic, el pes específic tant de les produccions gregues en general, com de les massaliotes en particular, no deixa de ser testimonial. Per aquest nivell d'anàlisi comptem amb dades de diferents jaciments, en context estratigràfic, i tractades per fases (Fig. 3). Però pel que fa al període tardoarcaic (550-450 aC) la mostra dels jaciments laietans amb nivells quantificables d'aquest moment és exigua i no permet extreure'n gaire conclusions, més enllà de determinar que és un període caracteritzat per la manca d'importacions. Però si comparem la composició a nivell d'individus tipològicament identificables, malgrat no provinguin de nivells d'aquest moment, obtenim una fotografia on hi trobem un complet equilibri. Si sumem els individus d'àmfores fenícies occidentals³ i púniques d'aquest període, ens trobem amb un total de 25 individus (Fig. 6), que

³ No comptem el cas de la troballa subaquàtica d'àmfora d'aquest tipus d'Arenys de Mar per no saber si el context és del Ferro o ja d'època ibèrica, així com tampoc els exemplars de contextos clars del Primer Ferro.

LA PRESENCIA D'ÀMFORES GREGUES A LA LAIETÀNIA

NMI	Tipus	Element representat	Jaciment	Bibliografia	Fig.
Àmfora fenícia occidental i púnica Cercle Estret, n=11					
3	T.10.1.2.1	1 vora	Castellruf	Asensio, Principal i Sanmartí 1995: Fig. 51.1	1.1
		1 vora	Puig Castellar	Ferrer i Rigo 2003: 80	
		1 vora	Montbarbat	Vilà 2000	
1	T.1.3.1.1, dubtós	1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 13, CB-96-26	
1	T.1.1.2.1.2	1 vora	Castellvell	Inèdit	1.2
2	T.1.1.2.1.4	2 vores	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 13, CB-00-516; CB-1660	
2	T.1.2.2.1	1 vora	Penya del Moro	Barberà 2000: Fig. 8.19	
		1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 13, CB-96-18	
1	T.1.3.2.4	1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 13, CB-1393	
1	T.1.3.1.3	1 vora	Penya del Moro	Barberà 2000: Fig. 8.20	
Àmfora púnica ebusitana, n=10					
2	T.1.3.1.2 (PE-12)	1 vora	Montjuïc	Sanmartí, Asensio i Martín 2002: 75; Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 7.1	3.1
		1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 12, CB-98-710	
8	T.1.3.2.3 (PE-13)	2 vores	Puig del Castell	Inèdit (PC-12-27; PC-15-95)	3.3
		1 vora	Castellvell	Inèdit	3.2
		1 vora	Can Calvet	Gili i Rigo 1992: Fig. 1	
		1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 12, CB-98-96	
		1 vora	Torre Encantats	Garcés, Massó i Bruguera 2013: 103 (reg. 10463)	
	1 vora	Montbarbat	Vilà 2000		
	T.1.3.2.3 evolucionat	1 vora	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 7.2	
Àmfora púnica Centre Mediterrània, n=4					
1	T.1.4.2.2	1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 12, CB-98-93	
1	T.1.4.4.1, dubtós	1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: 181	
2	T.4.2.1.6	1 vora	Puig del Castell	Inèdit	3.5
		1 vora	Castellvell	Inèdit	3.4

Fig. 6.- Taula de NMI d'àmfores de procedència fenici-púniques del període c. 550-450 aC, a la Laietània.

comparats amb la selecció dels tipus de procedència s'equiparen, amb també 25 individus, si bé és cert que algun dels tipus podria entrar ja al segle IV aC (Fig. 7)⁴. Aquest panorama d'igualtat ja s'havia detectat pel període 550-450 pel que fa a Ullastret, i en el cas cossetà d'Alorda Park, fins i tot la preeminència dels tipus grecs també sota l'òptica de l'anàlisi per individus (Asensio 2001-2002).

Pel període 450-400/375 aC l'anàlisi per NMI sobre jaciments de l'espectre català segueix marcant un equilibri entre els tipus púnics i grecs, tot i que l'anàlisi per fragments ja matisa aquesta igualtat, mostrant un domini púnic, preferentment ebusità (Asensio 2001-2002: 73-74). Aquest impacte dels envasos amfòrics grecs dels segles VI i V aC no es tornarà a donar ja fins l'arribada dels tipus grecoitàlics (i amb matisos territorials), però sempre per darrere dels envasos púnics, preferentment ebusitans. Si l'anàlisi el volem fer per fragments en context estratigràfic, ens trobem per aquest període, amb un panorama amb conjunts difícilment quantificables degut a les mostres reduïdes, quan existeixen. Pel segle V aC tenim els nivells de Puig del Castell amb 16

4 25 individus = À. Gr. Àt + À. Gr. Occ + À. Gr. Or + À. Gr. Alt + À. Mass (Py-1 i Py-5).

NMI	Tipus	Element representat	Jaciment	Bibliografia	Fig.
Àmfora grega «àtica», n=2					
1	«à la brosse»	1 pivot	Ca n'Oliver	Inèdit	2.1
1 NMIp		1 informe	Burriac	Garcia <i>et alii</i> 2000	
Àmfora grega occidental, n=9					
6	Tipus joni	1 vora	Castellvell	Inèdit	2.3
		2 vores	Cadira del Bisbe	Sanmartí 1990: Fig. 2.5 = Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 14, CB-M-46 i Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 14, CB-96-1063	2.2
		3 vores	Puig Castellar	Sanmartí <i>et alii</i> 2002: Fig. 9.2-3 i 7	2.5
3	Magno-gregues	3 vores (+ 1 coll ansat)	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 9.1-3 i 7	
Àmfora grega oriental, n=4					
2	Samos (?)	1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 14, CB-93-344	
	Samos	1 pivot	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 9.5	
2	Coríntia Tipus B recent	1 vora	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 9.6	
	Coríntia	1 vora	Riera de Sant Simó	Asensio 1996: 52	
Altres àmfora grega, n=6					
6	Indet.	1 pivot	Penya del Moro (nivells antics)	Barberà 2000: Fig. 8.22	
		3 vores	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 14, CB-93-1235; CB-00-801b; CB-DS-28	
		1 vora	La Sagrera	Pereira, Ferrer i Antequera 2015: Làm. 1.3	
		1 vora	Castellruf 23	Inèdit	4.3
Àmfora massaliota, n=22					
1	Py-1	1 vora	Castellvell	Inèdit	2.4
3	Py-5	2 vores	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 10.1 i 5	
		1 vora	Mas Català	Clariana 1999: Làm. 2.1	
4	Py-6	1 vora	Burriac	Clariana 1999: Làm. 2.2	
		2 vores	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 10.6 i 7	
		1 vora (6 o 8)	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 14, CB-00-509	
7	Py-7	1 vora	Ca n'Oliver	Francès i Guàrdia 2011: Fig. 4.4; Francès i Guàrdia 2012: Fig. 8.1	4.1
		1 vora	Ca l'Angusto	Clariana 1999: Làm. 2.3	
		4 vores	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 10.3-4, 10-11	
		1 vora	Cadira del Bisbe	Coll, Montlló i Bosch 2003-2004: Fig. 14, CB-93-1879	
5	Py-8	2 vores	Torre Encantats	Sanmartí 1990: Fig. 2.2 i 3	
		3 vores	Montjuïc	Asensio <i>et alii</i> 2009: Fig. 10.2, 8-9	
1	Py-10	1 vora	Castellvell	Inèdit	4.2
1	Indet.	1 vora	Torre Encantats	Sanmartí 1990: Fig. 2.1	
Àmfora etrusca, n=3					
3	Py-3A	1 vora	Puig Castellar	Sanmartí <i>et alii</i> 2002: Fig. 28.1; Ferrer i Rigo 2003: Fig. 48	
	Py-3C	1 vora	Castellvell	Inèdita	1.3
	Py-4	1 vora	Puig del Castell	Inèdita	1.4

Fig. 7.- Taula de NMI d'àmfors de procedència grega del període c. 550-450 aC, a la Laietània, exceptuant els tipus grecoitàlics.

Àmfora importada, segle IV aC (fragments)

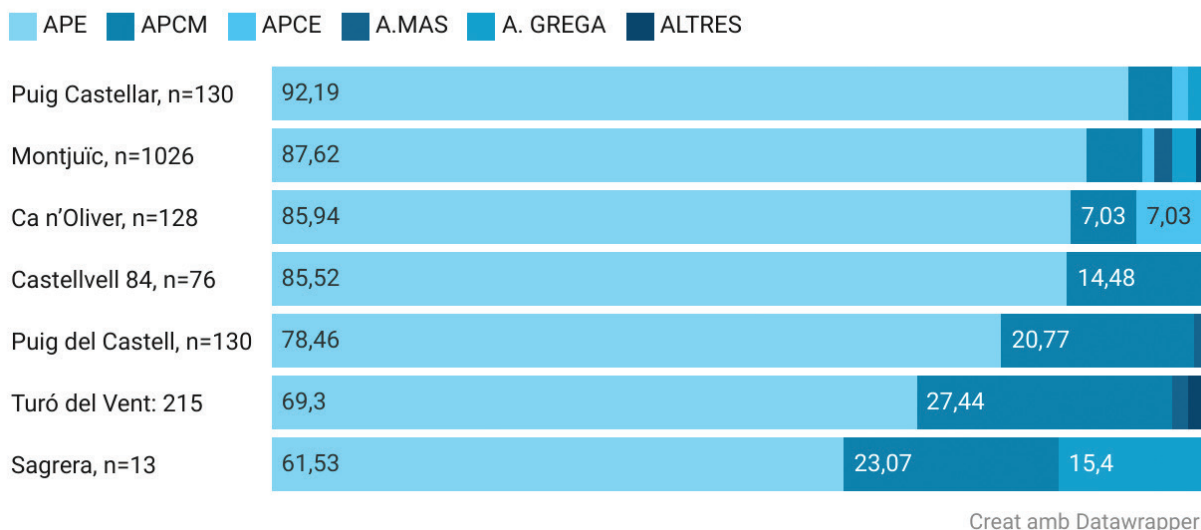


Fig. 8.- Percentatge de fragments d'àmfora importada a la Laietània durant el segle IV aC.

Àmfora importada, 300-225 aC (fragments)

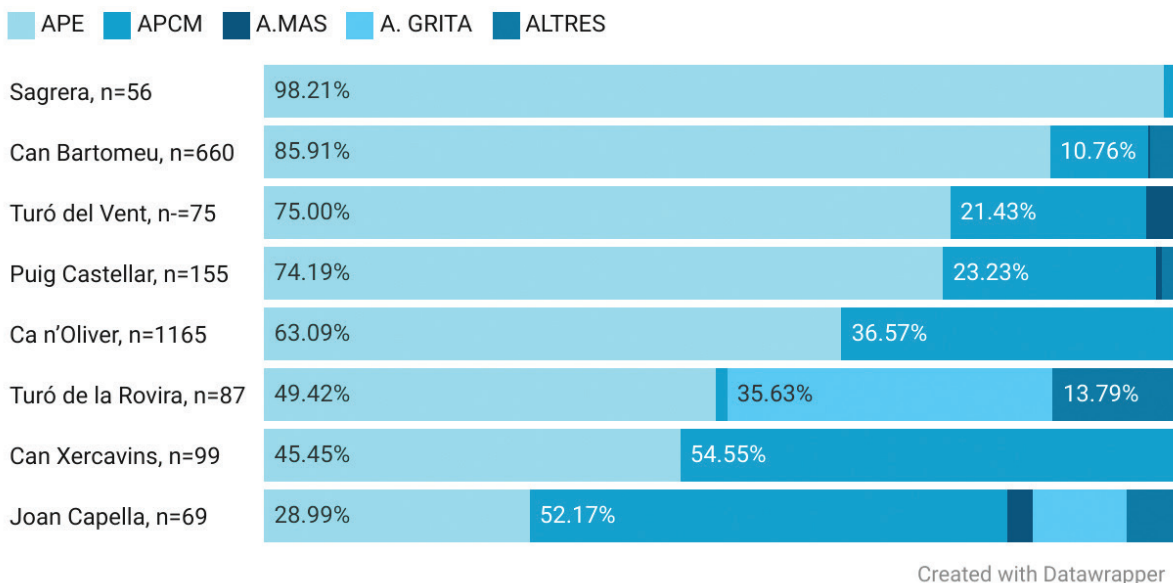


Fig. 9.- Percentatge de fragments d'àmfora importada a la Laietània, 300-225 aC.

fragments d'àmfora d'origen púnic (10 d'àmfora púnica centre-mediterrània i sis de procedència ebusitana), al que caldria sumar la vora d'àmfora etrusca, tipus d'aquest moment però exhumat en nivells més recents. Al Puig Castellar, malgrat la preponderància segueix essent púnica, s'inverteix la tendència i trobem el que és més habitual en el cas català, on dominen els envasos amfòrics púnico-ebusitans, amb 24 fragments d'APE i cinc d'APCM. Aquesta observació ve fent-se de fa temps, suportada per l'anàlisi basada en quantificacions de conjunts amplis i representatius

(Asensio 2001-2002: 74). Així doncs, si durant els estadis previs a la configuració de la cultura ibèrica el protagonisme del comerç requeia sobre el món fenici occidental, entrats ja en la fase de l'ibèric antic ara bascula cap al món grec, equiparant-se als nivells de l'impacte de les àmfores púniques, com hem vist a través de l'anàlisi del NMI d'envasos amfòrics. Aquest gran augment cal relacionar-lo tant amb el protagonisme que tindran la fundació de les colònies de *Massalia* i Empúries (Sanmartí 2000; Sanmartí, Bruguera i Miñarro 2004), així com també el col·lapse comercial dels establiments fenicio-occidentals (Asensio 2001-2002: 81).

Si continuem amb l'anàlisi del conjunt de jaciments laietans al llarg de tot l'ibèric ple, les dades quantificables ens permeten oferir una lectura més acurada. La mostra de jaciments amb nivells quantificables augmenta i comptem amb una mostra prou acceptable pels segles IV, III i nivells entorn 200 aC⁵. Pel conjunt de segles IV i III aC el predomini d'envasos amfòrics púnics és abassegador, amb una mitjana sobre els jaciments estudiats del 96,13 % pel que fa al segle IV aC, en base al comptatge per fragments (Fig. 8). Aquesta mitjana de fragments d'àmfores púniques de diverses procedències durant bona part del segle III aC (300-225 aC) segueix essent invariablement altíssim i idèntic, concretament d'un 96,73 % (Fig. 9). Primordialment, la diferència rau ara en que el domini incontestable dels envasos d'origen ebusità, malgrat ser clarament predominats, es matisa amb els envasos de procedència centremediterrània, que ha passat d'un 14,77 % en el segle IV a un 25,21 % en el segle III aC, en detriment, lògicament, dels envasos ebusitans.

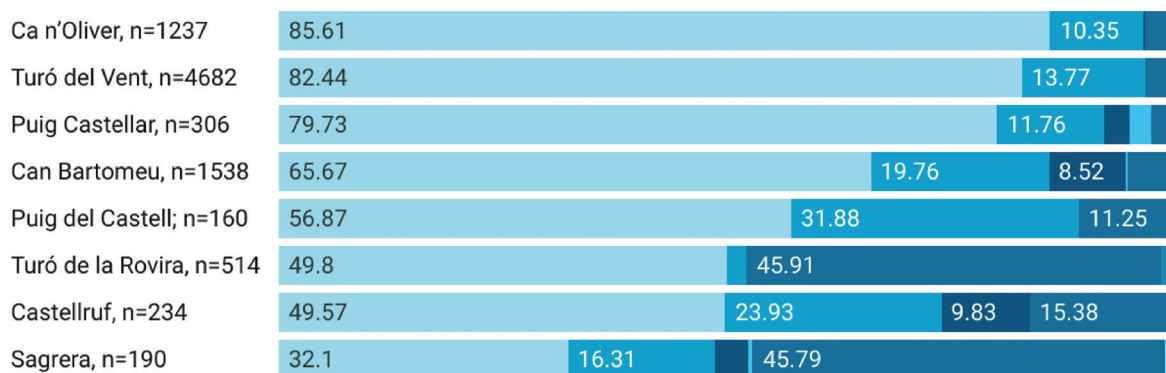
El panorama de finals de segle III aC canvia força, i està caracteritzat per la presència i augment dels envasos grecoitàlics. Si promitgem l'impacte a cadascun dels jaciments estudiats, tot i no ser majoritaris, aquests representen de mitjana un 16,55 %, ostentant ja la segona plaça, invariablement darrere dels d'origen ebusità (62,74 % dels fragments) i just per davant dels d'origen centremediterrani (16,24 %) (Fig. 10). Aquestes dades signifiquen, pel que fa a la realitat laietana, un cas oposat al del marc català, especialment pel que fa als indigets. En base a la quantificació, ja s'havia constatat el predomini de les àmfores grecoitàliques, amb valors que es situen per sobre del 80 % dels fragments dels envasos amfòrics dels poblats indigets o de l'entorn del 30 % pel que fa als cossetans (Asensio 2001-2002: 76). L'explicació dels baixos índexs que singularitzaven el cas laietà s'han buscat en les particularitats històriques dels esdeveniments bèl·lics de finals de segle, on el comerç i les àrees de distribució es veurien afectades per condicionants militars (Asensio 2001-2002: 76; Asensio 2010: 714). Ara bé, la publicació de les quantificacions de jaciments barcelonins com el Turó de la Rovira o la Sagrera, mostren una diferència clara en els percentatges d'aquests dos jaciments del litoral, on ambdós mostren índexs idèntics del 45 %, matisant la radiografia laietana d'entorn 200 aC o mostrant una particularitat de la influència romana al litoral. Sigui com sigui, aquests valors es separen clarament de la dels poblats del prelitoral, que difícilment superen els índexs del 10 %.

Així doncs, en el marc de la Laietània, es ve posant de manifest a través dels estudis de les quantificacions dels conjunts ceràmics, com hi ha hagut tres grans moments diferenciats des de l'inici de l'època ibèrica fins als inicis de la conquesta romana. Amb anterioritat, al llarg de la Primera Edat del Ferro, la influència de l'àrea d'estudi cal emmarcar-la dins de l'òrbita fenícia sudpeninsular, sense que s'arribin a índexs com els del litoral més meridional o septentrional. Ja en època ibèrica trobem un període caracteritzat per trobar-se sota una àrea d'influència comercial

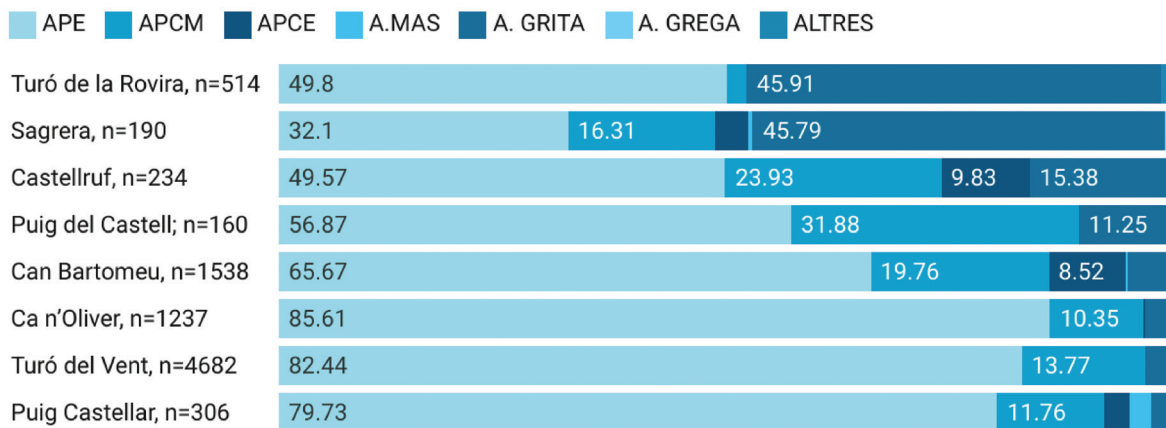
5 Les dades per a les gràfiques provenen de conjunts publicats, excavacions que dirigeixen els signants o conjunts reestudiats dipositats al Museu de Ca n'Oliver i al Museu de Granollers. Puig Castellar (Ferrer i Rigo 2003), Montjuïc (Asensio *et alii* 2009), Ca n'Oliver (Asensio i Francès 2023), Turó del Vent, Can Bartomeu (Asensio 2010), Sagrera (Pereira, Ferrer i Antequera 2015), Turó de la Rovira (Giner 2018), Puig del Castell, Castellvell, Joan Capella, Can Xercavins, Castellruf (inèdits).

Àmfora importada, 225-175 aC (fragments)

(Ordre APE)



(Ordre AGRITA)



Created with Datawrapper

Fig. 10.- Percentatge de fragments d'àmfora importada a la Laietània, 225-175 aC, ordenats per APE i per AGRITA.

grega, que veiem en els índexs amfòrics, però especialment a través de la vaixella produïda en l'òrbita grega occidental (Sanmartí, Asensio i Martín 2002: 102). Però aquesta influència pot ser aparent si ens fixem en els protagonistes dels intercanvis que s'amaguen darrera de grans carregaments d'àmfores amb equilibri, ara, d'envasos grecs i púnics. Aquest protagonisme dels actors comercials serà més clar a partir de la segona meitat del segle v aC, quan mentre continuen els carregaments comercials amb vaixella fina grega ara ja es mostra l'origen dels mercaders a través de les àmfores, exclusivament púniques i preferentment ebusitanes, esdevenint ara una àrea d'influència comercial i econòmica d'Ebusus (Sanmartí 2000). Aquest factor púnic es mantindrà invariable fins i tot just a finals de segle III aC quan irromprà en el mercat l'àmfora grecoitàlica sota l'òrbita del comerç romà.

Bibliografia

- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2008: Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries, *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC*, Alcanar, 171-190.
- ASENSIO, D. 1996: Les àmfors d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, 35-79.
- ASENSIO, D. 2001-2002: Àmfors importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11, Lleida, 67-86.
- ASENSIO, D. 2010: Evidencias arqueológicas de la incidencia púnica en el mundo ibérico septentrional (siglos VI-III aC.). Estado de la cuestión y nuevos enfoques, *Mainake XXXII, Tema Monográfico: los púnicos de Iberia: proyectos, revisiones, síntesis*, Málaga, 705-734.
- ASENSIO, D. i FRANCÈS, J. 2023: *Economia i societat a la Laietània ibèrica, Estudi dels conjunts ceràmics de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès) dels segles VI al III aC*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
- ASENSIO, D., PRINCIPAL, J. i SANMARTÍ, J. 1995: Els materials d'importació del poblat de Castellruf, a: Gasull, P., Blanch, M., González, A., Lorencio, C., Mayoral, F., Xandri, J. i Yll, E., *El poblat ibèric de Castellruf, Sta. Maria de Martorelles (Vallès oriental)*, Col·lecció Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 16, Monografies del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M. T. i REVILLA, E. 2009: El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o Port, *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 5, Barcelona, 14-85.
- BARBERÀ, J. 2000: *El poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)*, Editorial Winterthur, Barcelona.
- BARBERÀ, J. 2001: La ceràmica grega arcaica a la Laietània, a: Cabrera, P. i Santos, M. (coords.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries*, Monografies Emporitanes 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona, 277-284.
- BOQUER, S., CARLÚS, X. i FRANCÈS, J. 1999: Estudi dels materials artefactuals, a: González, P., Martín, A. i Mora, R. (coords.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 16, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 89-148.
- CABRERA, P. 1989: El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía, *Huelva Arqueológica X-XI*, 3, Museo de Huelva, Huelva, 41-100.
- CARLÚS, X., LÓPEZ, F. J., OLIVA, M., PALOMO, A., RODRÍGUEZ, A., TERRATS, N., LARA, C. i VILLENA, N. 2007: *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta del 1300 al 500 aC*, Quaderns d'arqueologia 4, Museu d'Història de Sabadell, Sabadell.
- CLARIANA, J. F. 1999: Presència de fragments amforals de fabricació massaliota a la vall de Cabrera de Mar (Maresme), *El Vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental, II Col·loqui Internacional d'arqueologia Romana, actes (Badalona, 6-9 maig de 1998)*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 265-269.
- COLL, R., MONTLLÓ, J. i BOSCH, M. 2003-2004: El poblat ibèric de la Cadira del

- Bisbe, (Premià de Dalt, el Maresme). Vuit anys de recerca (1992-2000), *Fonaments* 10-11, Universitat de Barcelona, Barcelona, 161-211.
- DÜNDAR, E. 2012: A group of amphorae from Side Museum and a new type of amphora: the Lycian amphora?, *Archäologischer Anzeiger* 2012, 1, München, 43-61.
- ESTEVE, R. i RUIZ, E. 2021: Productos etruscos en el comercio fenicio: Peña Negra y La Fonteta (Alicante, España), *Huellas etruscas en Alicante, catálogo de la exposición*, Museo Arqueológico de Alicante, Alicante, 56-69.
- FERRER, C. i RIGO, A. 2003: *Puig Castellar: els Ibers a Santa Coloma de Gramanet, 5 anys d'intervenció arqueològica* (1998-2002), Serie Monografies locals 2, Museu Torre Balldovina, Santa Coloma de Gramanet.
- FRANCÈS, J. 2005: Evolució de les formes d'hàbitat a la franja central de la costa catalana durant el primer mil·lenni a.n.e, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 15, Lleida, 59-78.
- FRANCÈS, J. i GUÀRDIA, M. 2011: Les defenses exteriors del poblat ibèric de Ca n'Oliver (Cerdanyola, Vallès Occidental), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 21, Lleida, 165-172.
- FRANCÈS, J. i GUÀRDIA, M. 2012: El poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver (segles VI-I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió, *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, Barcelona, 267-291.
- GARCÉS, I., MASÓ, F. i BRUGUERA, R. 2013: *Catàleg dels materials arqueològics de la Torre dels Encantats. Col·lecció del Museu d'Arenys de Mar*, Ajuntament d'Arenys de Mar.
- GARCIA ROSELLÓ, J., PUJOL, J., CELA, X. i ZAMORA, D. 2000: Burriac. Un centre d'intercanvi i de comerç a la Laietània ibèrica, *Ibers, agricultors, artesans i comerciants, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, Saguntum-PLAV, Extra-3, València, 357-367.
- GINER, D. 2018: La darrera intervenció arqueològica al poblat ibèric del Turó de la Rovira de Barcelona, *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 14, Barcelona, 38-63.
- GRACIA, F. 2001: El comercio arcaico en el nordeste de la Península Ibérica. Estado de la cuestión y perspectivas, a: Cabrera, P. i Santos, M. (coords.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries*, Monografies Emporitanes 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona, 257-276.
- JÀRREGA, R. i COLL, R. 1994: Nota sobre dos fragments d'àmfora fenícia trobats a Arenys de Mar (El Maresme, Barcelona), *Pyrenae* 25, Barcelona, 111-115.
- JOHNSTON, A. i JONES, R. D. 1978: The SOS Amphora, *The Annual of the British School at Athens* 73, Cambridge, 103-141.
- LONG, L., VOLPE, G. i MIRÓ, J. 1992: Les épaves archaïques de la Pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var): des données nouvelles sur le commerce de Marseille à la fin du VI^e et dans la 1^{ère} moitié du V^e av. J-C., *Marseille grecque et la Gaule, Actes du coll. int. d'histoire et d'archéologie et du V^e congr. arch. de Gaule méridionale*, Études Massaliètes 3, Lattes, 200-234.
- LÓPEZ, D. i JIMÉNEZ-MANCHÓN, S. 2017: Resultats de la primera intervenció arqueològica al jaciment protohistòric del Planot de la Timba de Santa Bàrbara (Castellet i al Gornal, Alt Penedès), *IV trobada d'estudiosos del Foix*, Col·lecció Eines, Diputació de Barcelona, Barcelona, 116-127.
- LÓPEZ, D., ASENSIO, D., JORNET, R. i MORER, J. 2015: *La Font de la Canya, guia arqueològica. Un centre de mercaderies a la Cossetània ibèrica. Origen de la vinya*, Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès.
- MIRÓ, M. T. i SANTOS, M. 2014: La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els

- ritmes del comerç amb les societats ibèriques, *Catalan Historical Review* 7, Institut d'Estudi Catalans, Barcelona, 109-125.
- NIETO, X. i SANTOS, M. 2008: *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.
- PANVINI, R. 2001: *La nave greca arcaica di Gela (e primi dati sul secondo relitto greco)*, Salvatore Sciascia Editore, Palermo.
- PEREIRA, I., FERRER, C. i ANTEQUERA, F. 2015: Els jaciments de l'estació de la LAV a La Sagrera i de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau: aproximació a l'estudi de l'evolució del poblament rural d'època ibèrica al Pla de Barcelona, *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 11, Barcelona, 30-55.
- PRATT, C. E. 2015: The SOS amphora: An Update, *The Annual of the British School at Athens* 110, London, 213-245.
- RAMON, J. 2006: La proyección comercial mediterránea y atlántica de los centros fenicios malagueños en época arcaica, *Mainake* 28, Málaga, 189-212.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le Nord de l'Italie. Échanges commerciaux entre les Apennins et les Alpes aux époques archaïque et classique*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 10, Collection BiAMA, Paris-Arles.
- SANMARTÍ, E., GARCIA, P., COSTA, F. i BARBERÀ, J. 1982: Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Sta. Perpètua de la Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona), *Ampurias* 44, Barcelona, 71-103.
- SANMARTÍ, J. 1990: La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne, a: Bats, M. (ed.), *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI^e-I^{er} s.av.J.C.)*, Actes de la table-ronde de Lattes (11 mars 1989), Études Massaliètes 2, Lattes et Aix-en-Provence, 171-178.
- SANMARTÍ, J. 2000: Les relacions comercials en el món ibèric, *Ibers, agricultors, artesans i comerciants, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, Saguntum-PLAV, Extra-3, València, 307-328.
- SANMARTÍ, J., ASENSIO, D. i MARTÍN, M. A. 2002: Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sudpirinenca durant el període tardoarcaic (ca.575-450 aC), *Cypsela* 14, Girona, 69-106.
- SANMARTÍ, J., BRUGUERA, R. i MIÑARRO, M. 2004: Las ánforas ibéricas de Cataluña, *Documents d'Archéologie Méridionale* 27, Lattes, 379-403.
- SANMARTÍ, J., GILI, E., RIGO, A. i DE LA PINTA, J. L. 1992: *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà, Santa Coloma de Gramenet*, Història de Santa Coloma de Gramenet 1, Museu Torre Balldovina, Santa Coloma de Gramenet.
- SANTOS, M. 2008: Les àmfors gregues, a: Nieto, X. i Santos, M., *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 125-152.
- SOURISSEAU, J. C. 2011: La diffusion des vins grecs d'occident du VIII^e au IV^e s. Av. J.C., *Sources écrites et documents archéologiques, en La vigna di Dioniso. Vite, vino e culti in Magna Grecia, Atti del IL Convegno di Studi sula Magna Grecia, Taranto 2009*, Taranto, 145-252.
- SPARKES, B. A. i TALCOTT, L. 1970: *The Athenian Agora, vol. XII, Black and Plain Pottery*, Princeton.
- VARENNA, A. 2017: *La presencia de producciones etruscas en el extremo nordeste de la península Ibérica: estudio arqueológico*, Tesis doctoral, Universitat de Girona. <http://hdl.handle.net/10803/404351>
- VILÀ I BOTA, M. DEL V. 2000: *Montbarbat*, Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

Les àmfors gregues als territoris cessedà i ilercauó (segles VI-II aC)

DAVID ASENSIO I VILARÓ

Universitat de Barcelona; Universitat Autònoma de Barcelona; MónlberRocs SL

1. *Introducció*

Aquest treball s'ajusta a l'encàrrec dels editors d'aquest volum relatiu a l'estudi de les àmfors gregues localitzades en assentaments ibèrics de les comarques de Tarragona, aquelles que en el període protohistòric corresponen *grosso modo* als territoris ètnics de cessedàns¹ i ilercauons. L'evidència coneguda és força desigual tant a nivell geogràfic com cronològic, en aquesta i moltes altres zones producte d'una combinació de factors de naturalesa molt diferent. D'època contemporània sempre incideixen les particularitats de la recerca realitzada: l'existència o no de projectes d'investigació, sovint més centrats en unes àrees que altres, o l'atzar de les intervencions arqueològiques preventives.

D'època antiga hi ha unes dinàmiques en l'evolució del poblament que també tenen una influència determinant. En aquest sentit, pel que fa al període ibèric a terres catalanes els esdeveniments relacionats amb la Segona Guerra Púnica van provocar episodis generalitzats d'abandonament o fins i tot, destrucció violenta, en un nombre molt elevat d'assentaments, fet que ha generat un registre arqueològic especialment ric i consistent del període dels volts del 200 aC; també pel que fa a conjunts ceràmics d'aquest horitzó, cosa ben evident en aquest treball i, amb tota seguretat, en molts altres que formen part d'aquesta monografia. Un segon factor rellevant prové dels perllongats períodes d'ocupació que es dona en una gran quantitat dels nuclis ibèrics catalans, el que provoca l'existència de diverses fases constructives superposades, conservant-se molt millor, de forma inevitable, les estructures i materials de la fase més recent, com hem dit abans, de manera àmpliament majoritària aquella que pertany a moments avançats del segle III aC o primer quart del segle II aC. Cert que això no impedeix la recuperació de registres significatius (però sovint més fragmentats o menys abundants) de cronologies anteriors (Fig. 1). Els contextos habitualment més perjudicats, també de forma lògica, són aquells de cronologies més antigues, el que afecta especialment, com comprovarem tot seguit, a l'evidència disponible del període ibèric antic o, de manera més àmplia, dels segles VI i V aC; tot seguit, en menor mesura, a la informació conservada de l'etapa inicial del període ibèric ple, la que s'estén entre el segle IV aC i la primera meitat del segle III aC. D'inici cal tenir present, doncs, que la quantitat i qualitat de l'evidència analitzada presenta certes deficiències, les quals, en el nostre parer, no invaliden les consideracions històriques derivades que esbossarem en l'apartat final.

¹ Els massissos de l'Ordal i del Garraf representen obstacles geogràfics importants, fet que tradicionalment ha servit per fixar en aquest punt el límit septentrional del territori cessedà. Per aquesta raó, tot i que en la divisió administrativa actual les comarques de l'Alt Penedès i del Garraf pertanyen a la província de Barcelona, està justificada l'atribució dels jaciments ibèrics d'aquesta zona com a cessedàns i, per tant, procedim a la seva consideració en aquest treball.

2. Descripció de la documentació

L'evidència d'àmfores gregues recollida en aquest treball es presenta a partir d'un total de cinc agrupacions de contextos ceràmics, equivalents a sengles fases cronològiques. La quantitat i abast temporal d'aquestes fases s'ha fixat sobre la base de les seqüències estratigràfiques i l'evolució arquitectònica dels nuclis ibèrics catalans, on es constata l'existència d'unes dinàmiques ocupacionals molt recurrents. Ens ha estat possible comprovar la validesa operativa i aplicabilitat real d'aquestes fases en una anàlisi molt més àmplia, en la que s'han processat 54 conjunts ceràmics de 27 jaciments, repartits per la gran majoria de territoris ètnics del món ibèric septentrional (Asensio 2019).

El primer d'aquests horitzons cronològics correspon a l'extensió temporal atribuïda al període ibèric antic, és a dir, al lapse comprès entre el 550 i el 450 aC (Fase 1A). A nivell general, ja hem advertit que aquesta etapa inicial de la cultura ibèrica es caracteritza per un volum molt baix d'importacions ceràmiques, molt inferior al de les fases precedents, protagonitzada per una arribada molt intensa de materials fenicis occidentals, i la de les fases posteriors, amb una tendència constant a l'alça durant tot el període ibèric ple (Asensio 2001-2002: 78). Aquestes proporcions globalment reduïdes es poden explicar per l'evolució de la demanda local, condicionada per un nou escenari socioeconòmic. L'adveniment d'elits que constitueixen estaments hereditaris, de tipus aristocràtic, provoca el desenvolupament de nous mecanismes de distinció social, en els que la superioritat d'estatus es fixa a través del consum exclusiu de vi d'importació, i no tant en la seva redistribució a través de festins o banquets col·lectius, allò que caracteritza la fase precedent de primera edat del ferro (Sanmartí *et alii* 2009).

En aquesta situació és molt rellevant l'ús diacrític de peces de vaixel·la fina d'alt valor social, la gran majoria de les quals són les anomenades copes jònies o pseudo-jònies, sens dubte el principal fòssil director de les importacions ceràmiques del període ibèric antic (Sanmartí, Asensio i Martín 2002). En els pocs nuclis que han proporcionat bons conjunts ceràmics d'aquesta fase les àmfores importades associades són encara més escasses, però la gran majoria coincideixen en la seva procedència grega occidental. En la nostra zona d'estudi pertanyen, unes, als tipus més antics de vores, Py 1 o Py 2, de la producció massaliota (Py 1993), cas dels dos exemplars del Castellot de la Roca (Fig. 2. 6-7) i d'un tercer individu de Tarragona (Fig. 2. 5). Les altres són de procedència més incerta, però responen a una sèrie ben coneguda en contextos arcaics que presenten com a tret més significatiu una vora de secció de semicercle produïda per un plec de la paret del coll que deixa un espai buit al centre del llavi. Sovint es fa esment d'aquest grup com el de les 'àmfores de tipus joni', ja que és al món joni a qui s'atribueix aquesta tradició morfològica, cas també dels tipus massaliotes més antics. Tanmateix, la seva pasta, molt dura i depurada, pràcticament sense desgredant visible, no s'ajusta a les pastes 'feldespàtiques' pròpies de les àmfores massaliotes, fet que fa pensar en un origen magnogrec com a opció més versemblant. En aquest sentit, hi ha una clara correspondència amb les vores 1 i 2 de Sourisseau (1993) que es troben en les peces tipus 1 a 3 de la classificació d'àmfores magnogregues proposada per Vanderersch, amb una cronologia que abasta la segona meitat del segle VI i tot el segle V aC. (Vanderersch 1994). Amb aquestes característiques de forma i pasta disposem de tres exemplars de vora (Fig. 2. 1-3) localitzats en la fase pre-ciudadella d'Alorda Park (Asensio *et alii* 2005b) i un fragment de nansa (Fig. 2. 4) procedent de nivells ibèrics antics del Castellot de la Roca Roja (Belarte, Noguera i Sanmartí 2002). En tots dos nuclis aquesta mena d'àmfores gregues occidentals representen la totalitat dels fragments d'àmfora importada identificats (Fig. 10, Fase 1A).

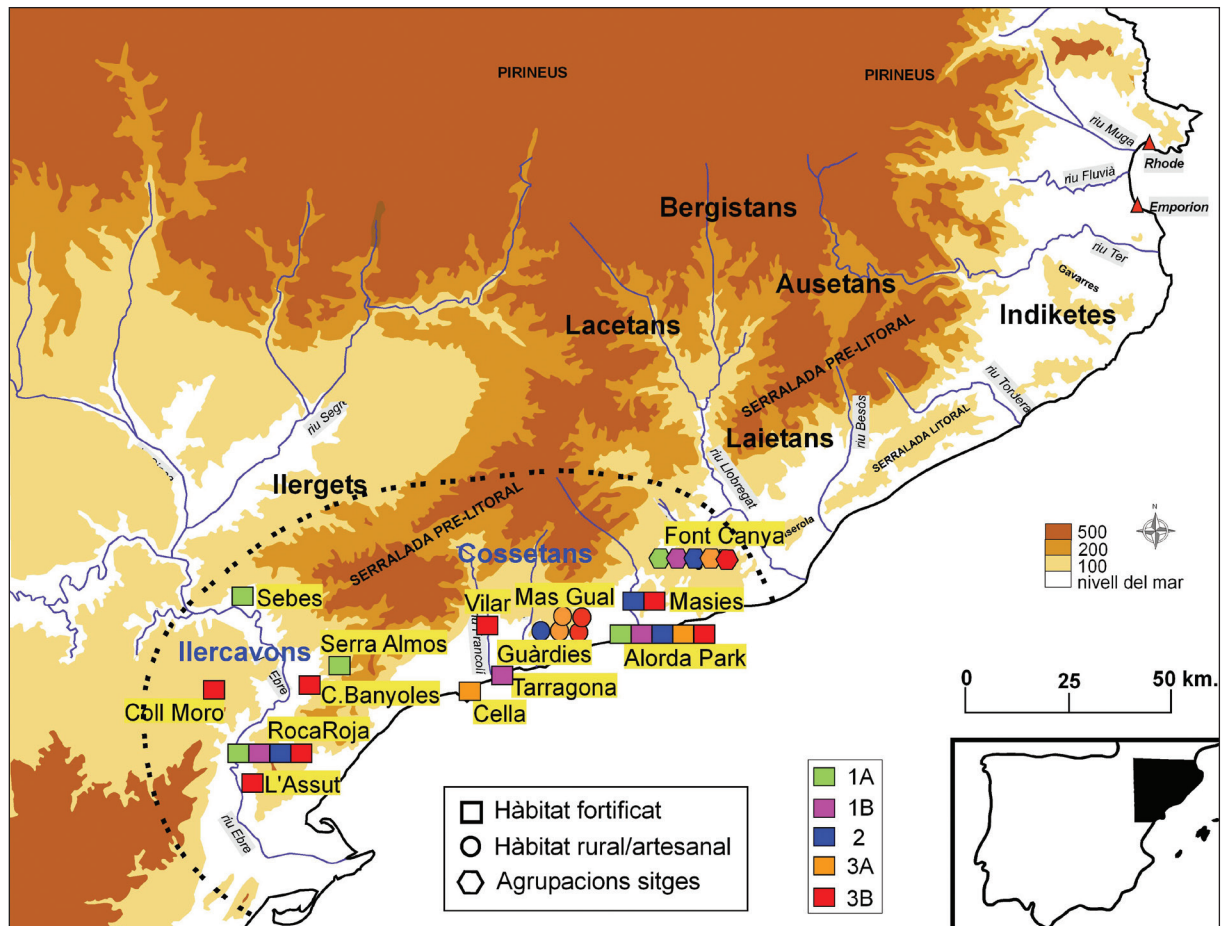


Fig. 1.- Mapa dels jaciments cossetans i ilercavons considerats, amb indicació de les fases documentades a cadascun d'ells.

En el nucli del Turó de la Font de la Canya, on també s'han recuperat conjunts ceràmics anteriors al 450 aC (Asensio, Cela i Morer 2005), es dona un comportament diferent, donat que la pràctica totalitat d'àmfores importades, excepció feta d'una peça etrusca del tipus Py 4 o Py 5, són vores d'envasos fenicis del tipus T.10.1.2.1., amb la característica pasta de tipus 'Màlaga' (Ramon 1995). La cronologia de producció d'aquest tipus, inequívocament anterior al 550 aC, ens ha portat a considerar el caràcter intrusiu d'aquests materials, atesa a més l'existència al jaciment d'una important ocupació del segle VII aC. De fet, entenem que és el mateix que detectem en dos nuclis més de la zona de l'Ebre que, de manera excepcional, presenten una darrera fase d'ocupació del període ibèric antic, sense superposicions posteriors, els assentaments de Sebes (Belarte, Noguera i Olmos 2018) i del Coll del Moro de Serra d'Almos (Morer *et alii* en premsa). En tots dos casos, amb una fase fundacional de primera edat del ferro, els contextos més recents del segle VI aC tant sols han proporcionat un grapat de fragments informes d'àmfora fenícia, amb l'esmentada pasta de tipus 'Màlaga'. En qualsevol cas, el fet que nuclis excavats en extensió, en els que s'han recuperat abundants conjunts ceràmics, no hagin proporcionat cap vora d'àmfora importada és molt significatiu de la migradesa general de la circulació de materials d'importació en aquest període.

A la segona meitat del segle V aC s'inicia un canvi de tendències en tots els paràmetres fins ara considerats. D'entrada es constata una recuperació significativa del volum d'arribada d'importacions, que fa un salt qualitatiu en aquest moment de transició entre el 450-400 aC (Fase

1B) i mantindrà un ritme lleugerament creixent al llarg de tot el període ibèric ple (Asensio 2019: 1060). També es produeix una evident modificació pel que fa a les procedències, especialment acusat en el cas dels recipients amfòrics. En aquesta Fase 1B arrenca una etapa de domini clar dels materials de les diferents produccions púniques. En el còmput general de la zona catalana les àmfores púniques a la segona meitat del segle v aC ja representat gairebé el 75 % del total de fragments d'àmfores d'importació, ja amb un fort protagonisme dels envasos púnics ebusitans (Fig. 9). En aquest context la mostra disponible de la zona subjecte d'estudi segueix *grosso modo* la pauta general, tot i alguns comportaments diferenciats que, com veurem tot seguit, afecten sobretot al pes relatiu de la resta de produccions, és a dir, de les àmfores gregues (Fig. 10, Fase 1B).

Pel que fa a aquestes àmfores gregues s'observa la pràctica desaparició de les peces magnogregues de 'tipus joni' habituals en la fase precedent, mentre que la producció d'àmfora massaliota esdevé, arreu, l'element àmpliament predominant pel que fa als envasos no púnics. Cal dir, però, que almenys a la Catalunya meridional la recepció de quantitats significatives d'àmfores massaliotes sembla ser un fenomen estrictament costaner, tal com mostra l'evidència dels assentaments d'Alorda Park i Tarragona. El primer s'ha transformat i ha esdevingut una petita ciutadella residència d'un grup selecte de famílies aristocràtiques (Asensio *et alii* 2005b). En el segon hi ha indicis consistents que des d'inicis del període ibèric ple, o fins i tot abans, ja és un nucli urbà de primer ordre (Adserias *et alii* 1993; Diloli 2015), amb un segur caràcter portuari, fet corroborat gràcies a intervencions d'arqueologia preventiva recents que estan proporcionant rics conjunts ceràmics de la segona meitat del segle v aC (Díaz García 2007), que s'afegeixen a una important documentació provinent d'excavacions antigues (Asensio *et alii* 2000).

D'aquests dos assentaments provenen la totalitat de peces gregues d'aquesta fase 1B reproduïdes en aquest treball; la immensa majoria envasos massaliotes pertanyents als tipus 3 (Fig. 2. 9 i 13), 3/5 (Fig. 2. 8-11 i 14) i 4 (Fig. 2. 12 i 15) de Py (1996). Cal destacar la documentació d'un exemplar complet, localitzat dels nivells fundacionals de la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park, en aquest cas de la forma 3 de Py (1978) amb una vora del tipus Py 5 (Py 1996) (Fig. 2. 18). Els únics elements amb forma² d'àmfora grega no massaliota que tenim és un exemplar de coll i espatlla que, en funció de la pasta, podria correspondre a la sèrie de les anomenades Corínties de tipus B de Koehler (1979), de probable procedència magnogrega (Fig. 2. 17) i un fragment de nansa amb la pasta típica de Corint, d'un exemplar, doncs, de la sèrie A de Koehler (Fig. 2. 16).

Aquest comportament contrasta fortament amb el de nuclis d'interior com els de Font de la Canya o Castellot de la Roca Roja (Fig. 10, Fase 1B). En el primer, tot i disposar d'uns bons contextos tancats (abocaments en sitges) hi ha una absència total de recipients no púnics. En el segon tampoc ha aparegut res d'àmfora massaliota, tot i que es documenten un grapat de fragments informes, de pasta sens dubte exògena, però sense que sigui possible identificar-ne la procedència. En el nostre parer es pot descartar el seu origen púnic i considerar que es tracti de peces d'alguna producció grega indeterminada.

En el segle iv aC (Fase 2) s'observa una accentuació de les tendències iniciades a la fase anterior, sobretot pel que fa al predomini de les àmfores púniques, que a la mitjana de la zona catalana ja assoleixen ni més menys que el 96 % del total de fragments d'àmfores importades (Fig. 9). Tots els jaciments cossetans i ilercavons que han proporcionat contextos d'aquesta cronologia presenten índexs així de contundents, amb un comportament ara molt homogeni, en el que el denominador comú és l'altíssim percentatge de les àmfores púniques d'Eivissa (Fig. 10, Fase 2). En

² Ja hem assenyalat que l'avaluació quantitativa d'aquesta categoria d'àmfores d'importació s'ha de realitzar, preferentment, a partir del comptatge de fragments, per tal de donar visibilitat a les produccions menys representades (Asensio i Sanmartí 1998).

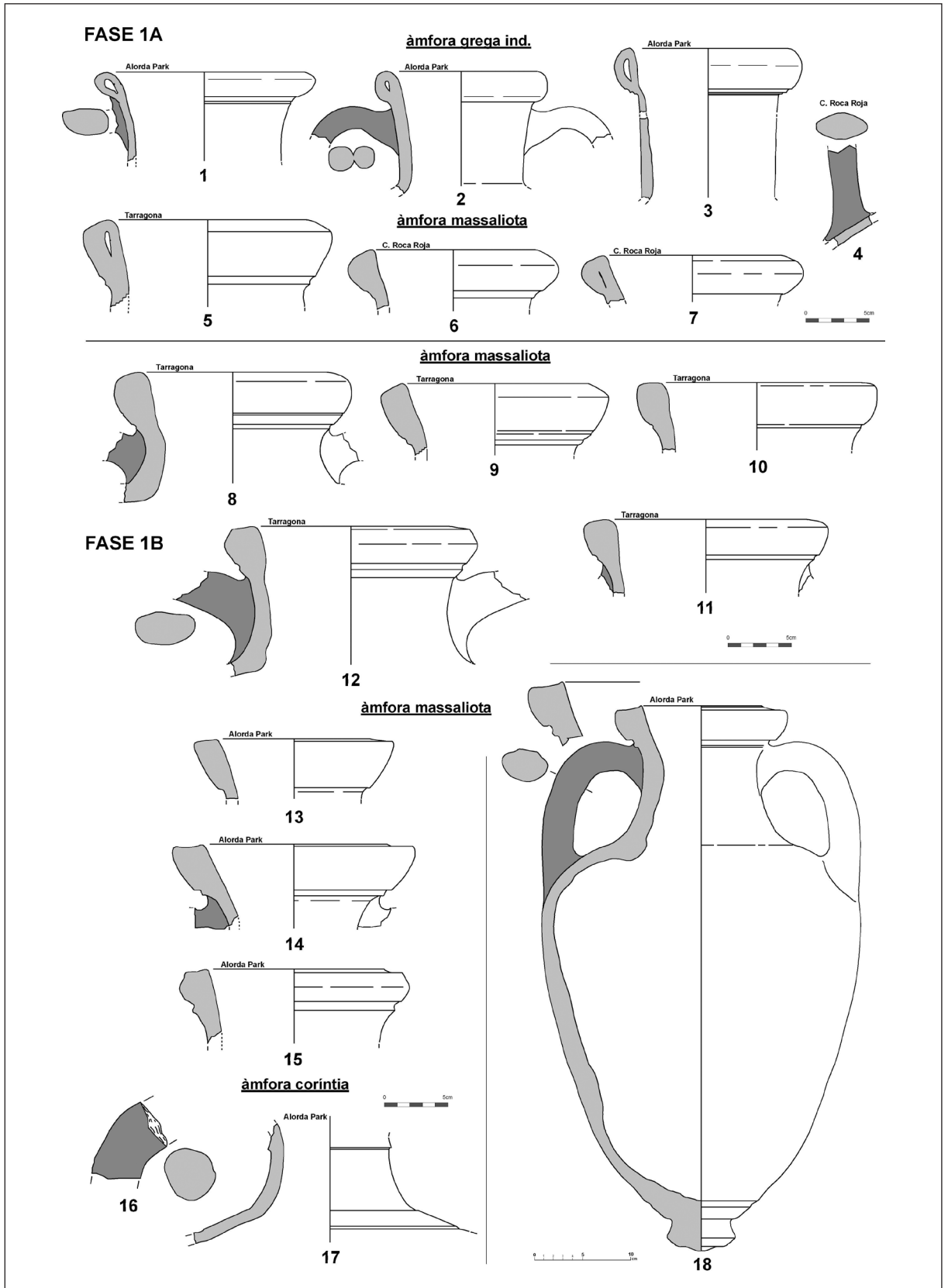


Fig. 2.- Materials de les fases 1A (550-450 aC) i 1B (450-400 aC).

el camp de les àmfores gregues es manté una presència notable de peces de producció massaliota, com es segueix observant en els nuclis com d'Alorda Park o Tarragona, ara amb representació de vores dels tipus Py 4 (Fig. 3. 2-3), Py 5 (Fig. 3. 1 i 4), Py 7 (Fig. 3. 8) i Py 8 (Fig. 3. 5-7). També assenyalar que en aquesta fase comencen a tenir presència les àmfores ebusitanes que imiten els envasos massaliotes, les PE 22 (Fig. 3. 14-15) (Ramon 1991), això sí sempre molt minoritàries al costat de l'abundant documentació de peces del tipus T.8.1.1.1. (Ramon 1995) (veure, per exemple, a Asensio 1996).

A banda de la massaliota, les altres produccions gregues tenen una representació molt escassa. D'aquestes destaquen dos exemplars amb vora de perfil triangular molt horitzontal, del tipus 5/6 de Vanderersch (1994), localitzades al nucli ibèric de Tarragona (Fig. 3. 9-10). Es tracta amb tota seguretat de peces de procedència magnogrega, donades a conèixer a extrem occident gràcies a la seva elevada presència en contextos d'*Emporion* datats precisament en el segle iv aC (Sanmartí Grego *et alii* 1995). També de la probable capital cossetana prové un pivot amb la forma pròpia de les àmfores de Samos (Fig. 3. 13), de la variant N2 de Cerdà (Arribas *et alii* 1987: fig. 121), així com una vora de tipologia molt infreqüent (Fig. 3. 12), tal vegada corresponent al tipus O de Cerdà (Arribas *et alii* 1987: fig. 123), probablement fabricades a la zona de colonització grega de la mar Negra. Del petit nucli portuari d'Alorda Park prové una nansa de pasta similar a les peces magnogregues de Tarragona (Fig. 3. 11) i una vora d'un segon exemplar molt excepcional, amb la pasta amb desgredant volcànic característica de la costa itàlica tirrènica, raó per la qual es podria identificar com a àmfora protogrecoitàlica (Fig. 3. 16).

Avançant en el temps cal assenyalar, d'entrada, que la dinàmica ocupacional de la major part dels nuclis ibèrics de la zona catalana, caracteritzada per una continuïtat sense interrupcions entre els segles iv i iii aC, explica que siguin escassos els conjunts ceràmics de qualitat datats entre el 300 i el 225 aC (Fase 3A), anteriors a l'horitzó d'abandonaments generalitzats ocorreguts entorn el 200 aC. Hi ha alguna excepció destacable com la que representa el nucli de la Cella, un enclavament peculiar i de força entitat, molt proper a la ciutat ibèrica de Tarragona, que presenta, de forma molt inusual, un abandonament que es pot situar als volts del 250 aC (Cots *et alii* 2019). En el conjunt de la mostra disponible d'aquesta fase, tota de la zona cossetana (per la raó abans esmentada no disposem de registres de la zona ilercavona) es constata un comportament pràcticament idèntic al de la fase anterior (Fig. 10, Fase 3A). Es dona el mateix predomini absolut dels envasos púnics, àmpliament encapçalats per la producció ebusitana, una altra vegada amb total equivalència respecte de les proporcions mitjanes d'aquesta fase en el conjunt de territoris ibèrics septentrionals (Fig. 9). Cal destacar que aquest comportament segueix sent completament homogeni, tot i la diversitat màxima de tipus d'assentaments que constitueixen la mostra. Hi ha un important nucli urbà costaner (La Cella), una petita ciutadella aristocràtica, també situada a la costa (Alorda Park) i un centre especialitzat en l'emmagatzematge de cereals, ubicat terra endins (Font de la Canya), als quals s'hi afegixen dos petits establiments agrícoles i de producció metal·lúrgica, els del Les Guàrdies (Morer i Rigo 1999) i Mas d'en Gual (Asensio *et alii* 2005a), ubicats a la plana penedesenca i bons exponents del poblament rural dispers cossetà (Asensio 2015a). L'única diferència mínimament significativa és, precisament, una presència una mica superior d'àmfores gregues en els dos nuclis costaners, els que comparteixen una molt probable condició portuària: Alorda Park i La Cella (Fig. 10, Fase 3A). Es tracta tant d'àmfores massaliotes, a nivell de formes representades ara només per exemplars dels tipus Py 7 (Fig. 3. 18) i Py 8 (Fig. 3. 19) de vores, així com un nou exemplar d'àmfora magnogrega del tipus 5/6 de Vanderersch (Fig. 3. 17). Esmentar també que es manté la documentació d'àmfores ebusitanes de tipologia massaliota (Fig. 3. 23-24).

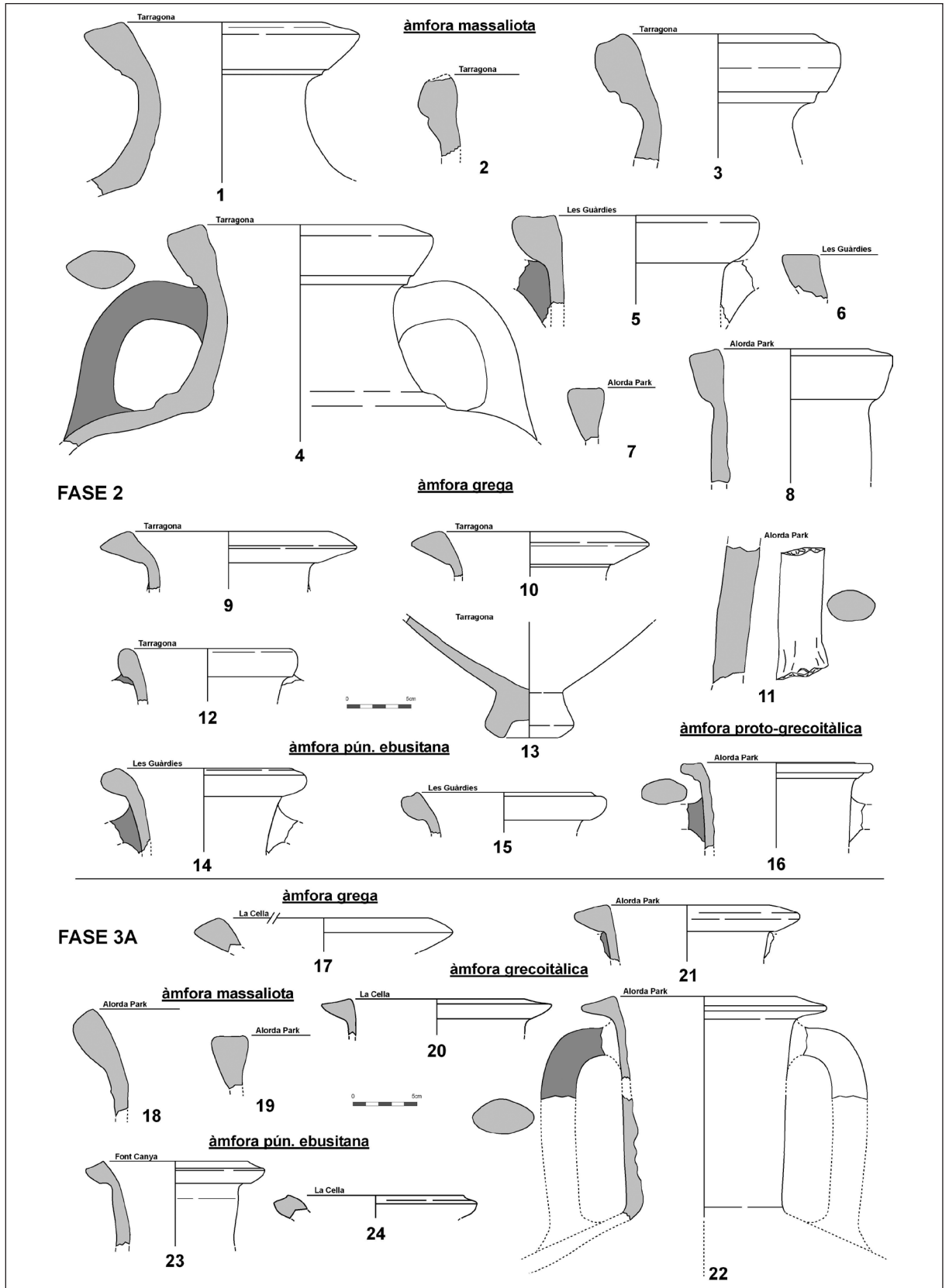


Fig. 3.- Materials de les fases 2 (400-300 aC) i 3A (300-225 aC).

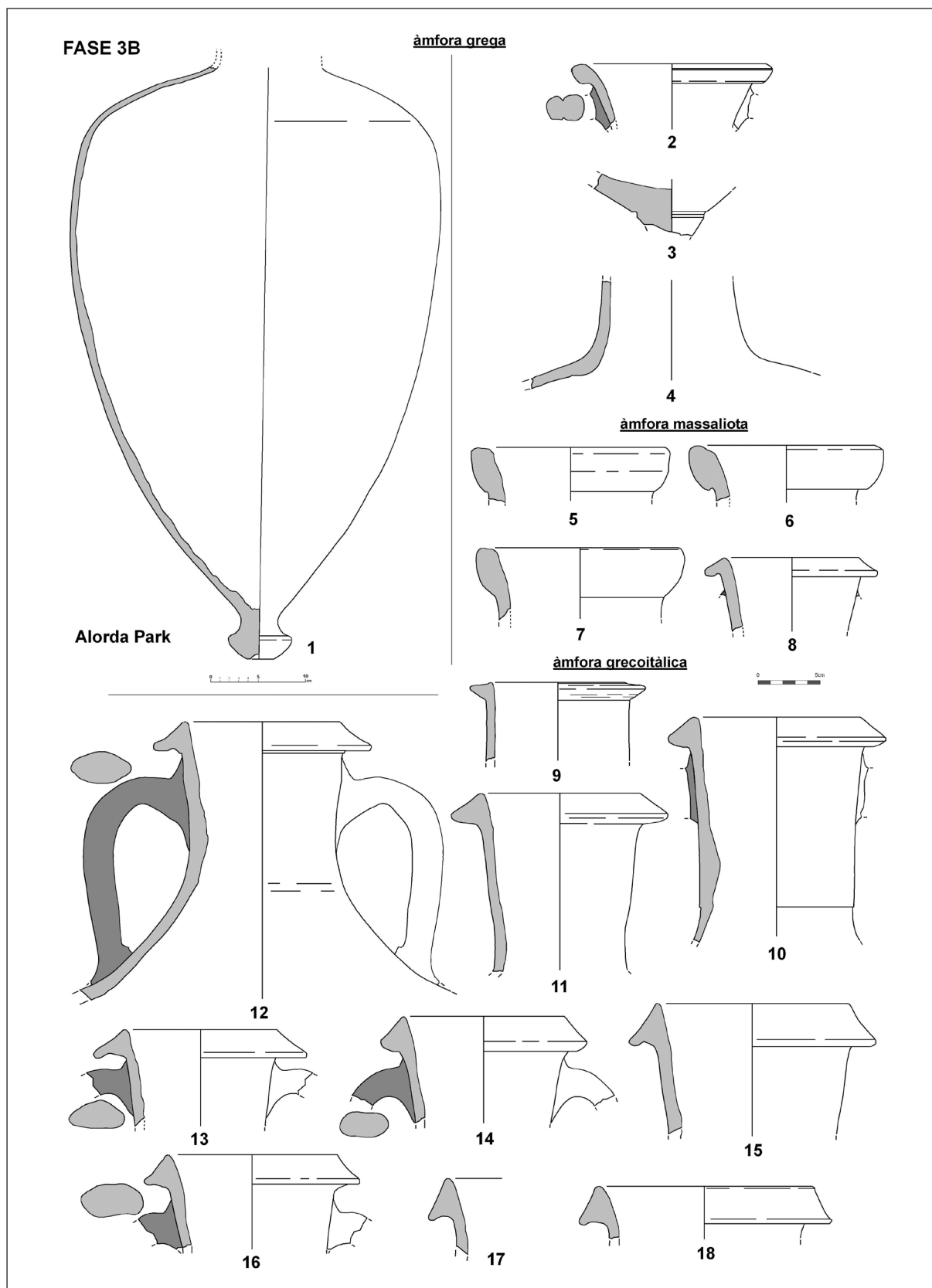


Fig. 4.- Materials de la fase 3B (225-175 aC) de la ciutadella cossetana d'Alorda Park.

Així, la principal novetat d'aquests contextos de la fase 3A és la presència, ara ja no tan anecdòtica (en referència a l'abans esmentada protogrecoitàlica d'Alorda Park, cas únic a la Fase 2), d'àmfores itàliques tirrèniques. A nivell de formes hi ha evidència conservada només en els dos assentaments costaners, La Cella i Alorda Park, sens dubte els més dinàmics a nivell comercial, tot i que cal subratllar la documentació de fragments informes (per tant, com a mínim d'un individu ponderat) en els modestos establiments rurals de Les Guàrdies i Mas d'en Gual (Fig. 10, Fase 3A). Pel que fa als elements de forma es tracta d'envasos que ja els podem atribuir al tipus A de la classificació de Lyding-Will (1982), que en efecte mostren els trets morfològics propis del que en principi és la fàcies inicial de la producció grecoitàlica, notablement els llavis triangulars molt alts, de tendència gairebé horitzontal (Fig. 3. 20-22).

En arribar als contextos de finals del segle III aC (Fase 3B), per les raons ja exposades abans, l'evidència disponible creix de manera exponencial. La principal novetat dels materials ceràmics d'importació d'aquesta fase és el fort increment de les produccions itàliques, tant a nivell de vaixel·la fina (Campaniana A) com de material amfòric, sens dubte com a conseqüència de la presència física de contingents militars romans a la zona des del 218 aC. D'entrada, però, cal subratllar dos trets a tenir en compte. En l'avaluació mitjana dels jaciments ibèrics catalans fins i tot en aquestes circumstàncies es manté un clar predomini global dels diferents envasos púnics, que presenten just dos terços del total de fragments d'àmfora importada, per un 31,80 % d'àmfores grecoitàliques (Fig. 9). En paral·lel, cal assenyalar que en aquesta fase es trenca la marcada homogeneïtat de les dues fases precedents (2 i 3A), de manera que sobretot pel que fa al pes dels recipients itàlics es poden donar oscil·lacions molt acusades. Així, en la gran majoria dels nuclis cossetans els percentatges d'àmfores grecoitàliques se situen per sota d'aquesta mitjana regional del 31,80 %, metre que en els nuclis ilercavons se situen sistemàticament molt per damunt (Fig. 10, Fase 3B), essent en aquesta zona la producció àmpliament predominant. Això pot tenir una explicació raonable que exposarem a l'apartat final.

A nivell tipològic es detecta una significativa diferència de comportaments altra vegada entre els materials de la zona cossetana i els de la zona ilercavona. L'evidència d'àmfores grecoitàliques procedents dels nivells d'abandonament d'entorn 200 aC de la ciutatella d'Alorda Park serien el millor exponent del patró més habitual en el territori cossetà. Es tracta d'un abundant lot de vores entre les quals destaca el fet de tenir representats tot el ventall de tipus definits a la classificació de referència de Lyding-Will (1982), des dels teòricament més antics Lyding-Will A o B (Fig. 4. 9-13), fins als de cronologia intermèdia del tipus LW C o D (Fig. 4. 14-16) o més recent del tipus LW E (Fig. 4. 17-18). Un segon cas del tot paradigmàtic en aquest sentit és el que ens proporcionen uns nivells de destrucció violenta recentment localitzats a la ciutat cossetana del Vilar de Valls (Noguera i Menéndez 2022). En un context format per materials conservats sencers *in situ*, entre els quals s'han pogut refer els perfils complets de més d'una trentena d'àmfores ibèriques, hi havia dos exemplars d'àmfores grecoitàliques: una peça del format convencional amb pivot buit (la vora s'ha perdut a causa de retalls d'època moderna), que cal atribuir al tipus Lyding-Will A/B (Fig. 5. 12), i un altre del format més reduït amb la vora i pivot massís propi al tipus Lyding-Will C (Fig. 5. 13). En un context recent molt similar, els nivells d'enderroc de la també ciutat cossetana de Masies de Sant Miquel (Morer *et alii* en premsa), el material grecoitàlic fins ara aparegut apunta igualment a aquesta diversitat de tipus associats (Fig. 5. 1-6), destacant en aquest cas la part superior d'un exemplar del tipus Lyding-Will C/D que presenta un segell amb una llegenda no gaire ben conservada, tal vegada de caràcter no epigràfic (Fig. 5. 1). Aquest comportament es comprova del tot recurrent a la zona cossetana; el tornem a constatar tant en vores ben contextualitzades dels volts del 200 aC dels establiments rurals de Les

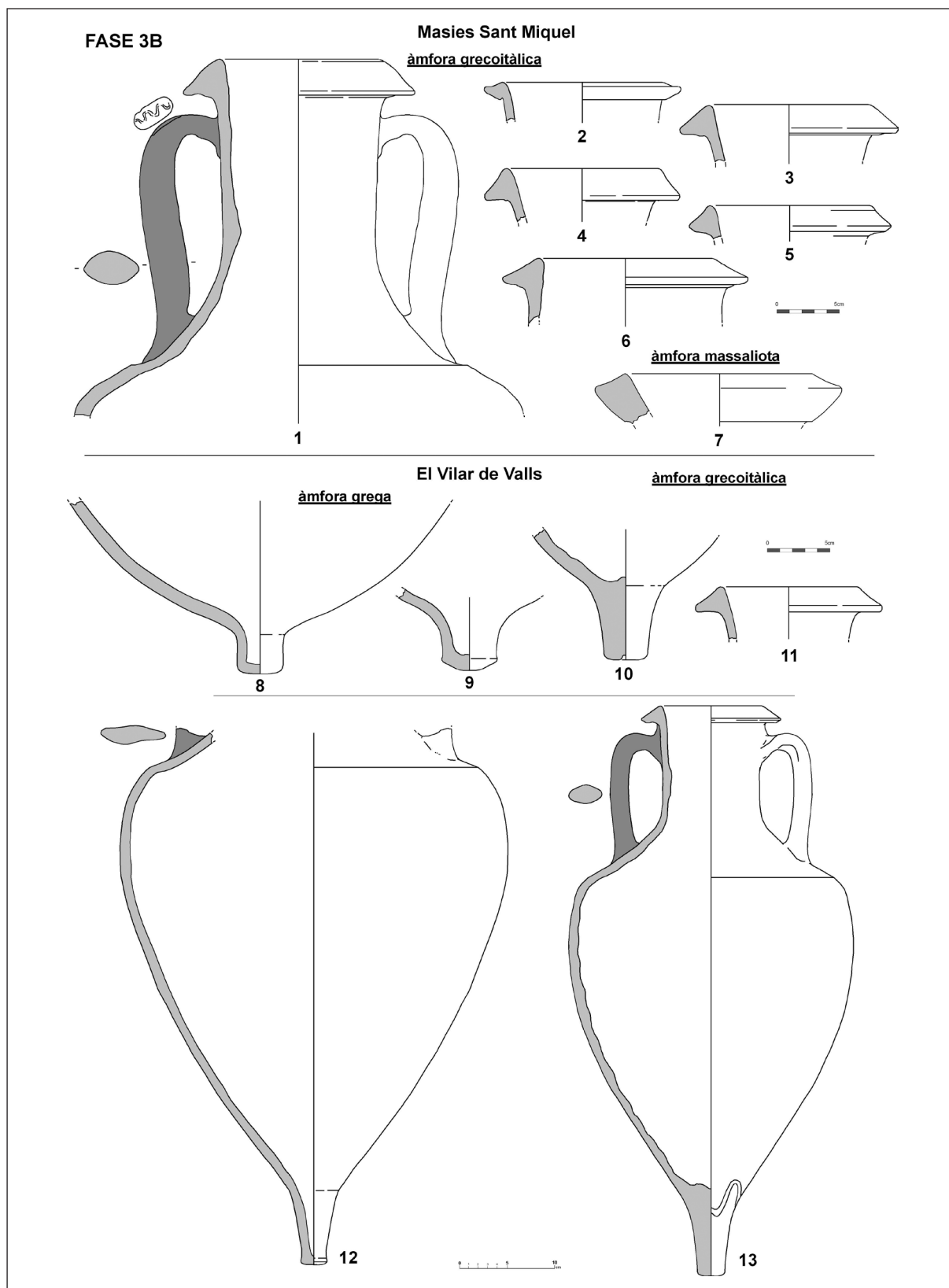


Fig. 5.- Materials de la fase 3B (225-175 aC) de les ciutats cossetanes de Masies de Sant Miquel i el Vilar de Vall.

Guàrdies (Fig. 6. 20-29) i Mas d'en Gual (Fig. 7. 1-3) com en lots de peces recuperades en nivells superficials o d'excavacions antigues dels nuclis urbans de Tarragona (Fig. 6. 15-18) i Olèrdola (Fig. 6. 5-12) (Molist 2008).

Per la seva banda, els lots d'àmfores grecoitàliques localitzats en els nuclis ilercavons, tan abundants o més que els de jaciments cossetans, posen de manifest una composició tipològica sensiblement diferent. En aquest territori els tipus considerats més antics són molt escassos; res del tipus A i tot just uns pocs exemplars atribuïbles al tipus B (Fig. 7. 8 i Fig. 8. 4) de Lyding-Will. Això al costat d'una absoluta majoria de peces amb trets propis dels tipus hipotèticament tardans, sobretot del LW C/D (Fig. 7. 6-7, 10-12 i Fig. 8. 1, 3, 5-6) però també del tipus LW E (Fig. 7. 9 i Fig. 8. 2). Precisament al tipus Lyding-Will C/D podríem atribuir els dos exemplars complets més destacats d'aquesta zona, tot i que tots dos coincideixen en presentar un detall morfològic molt infreqüent³: un fons que no té el característic pivot massís allargat, acabat en una mena de botó (Fig. 7. 12) o directament un fons còncav sense projecció de cap mena (Fig. 8. 6). En darrer terme cal indicar que aquesta diferència sobta sobre manera tenint en compte que els contextos de procedència són completament equiparables: els nivells d'abandonament tan habituals en els nuclis ibèrics catalans d'entorn el 200 aC, ja siguin enderrocs convencionals com els localitzats al petit nucli fortificat del Castellot de la Roca Roja, ja siguin estrats d'incendi i destrucció violenta com els de la ciutat ilercavona del Castellet de Banyoles (Noguera, Asensio i Jornet 2012) o els que amortitzen les torres del nucli de l'Assut⁴ (Diloli 2009).

Pel que fa a les àmfores gregues en sentit estricte la seva representació ha anat decreixent, essent quantitativament més reduïda que a qualsevol de les fases precedents (Fig. 9). De fet, és gairebé anecdòtica en els nuclis ilercavons i mínimament significativa en els nuclis cossetans de major entitat, ja sigui per la seva condició urbana (Masies o Vilar de Valls) o per la composició social dels seus ocupants (ciudadella d'Alorda Park) (Fig. 10, Fase 3B). Les peces massaliotes segueixen sent, com sempre, les més abundants, en aquesta fase pertanyents la majoria a vores del tipus 9 de Py (Fig. 4. 5-7 i Fig. 6. 4), tot i que podem trobar també peces del tipus Py 7 de vora (Fig. 5. 7 i Fig. 6. 19). Cal destacar la presència en els conjunts d'Alorda Park d'un exemplar únic del tipus d'àmfora massaliota que imita les peces grecoitàliques, de la variant Py 11 de vora (Fig. 4. 8).

Per acabar, l'evidència d'individus de la resta de produccions gregues és minsa, encara més atesa l'abundància dels conjunts ceràmics d'aquesta fase. I és desigual, ja que es concentren bàsicament en aquells nuclis amb major dinamisme comercial. En aquest sentit destaca un petit lot de peces de la ciudadella aristocràtica d'Alorda Park, que inclou un exemplar molt complet (hi falta la vora, coll i nanses) d'una àmfora de Samos (Fig. 4. 1), que va aparèixer encastada en el paviment més modern d'un dels dos recintes interiors (Rec. Z) de la torre principal del recinte fortificat (Belarte i Sanmartí 2023: 65, planta 29). També hi ha una vora d'un exemplar amb arrencament de nansa bífida (Fig. 4. 2), que amb tota probabilitat pertany a la producció de l'illa de Cos (Empereur i Hesnard 1987: 22). Un pivot triangular que podríem atribuir a les àmfores magnogregues de la sèrie B de Koehler (Fig. 4. 3), ja que recorda de prop la forma dels pivots d'una peça d'El Sec (Arribas *et alii* 1987: 418, peça 423) i d'un exemplar del derelictic sicilià de Vulpiglia (Parker

³ En coneixem un tercer exemplar, amb aquesta mateixa particularitat tipològica, provinent també d'un context de destrucció d'entorn 200 aC documentat dins d'un recinte de la ciutat laietana de la Muntanya de Sant Miquel (Asensio i Guitart 2010: 54, lám. 12). No és, doncs, un tret inèdit a Catalunya, però sí enormement excepcional.

⁴ Volem agrair al Dr. Ivan Cots i, per extensió, al grup de recerca GRESEPIA de la Universitat Rovira i Virgili, l'amabilitat de cedir els dibuixos del material d'aquest jaciment, provinents de l'estudi realitzat a la seva Tesi Doctoral.

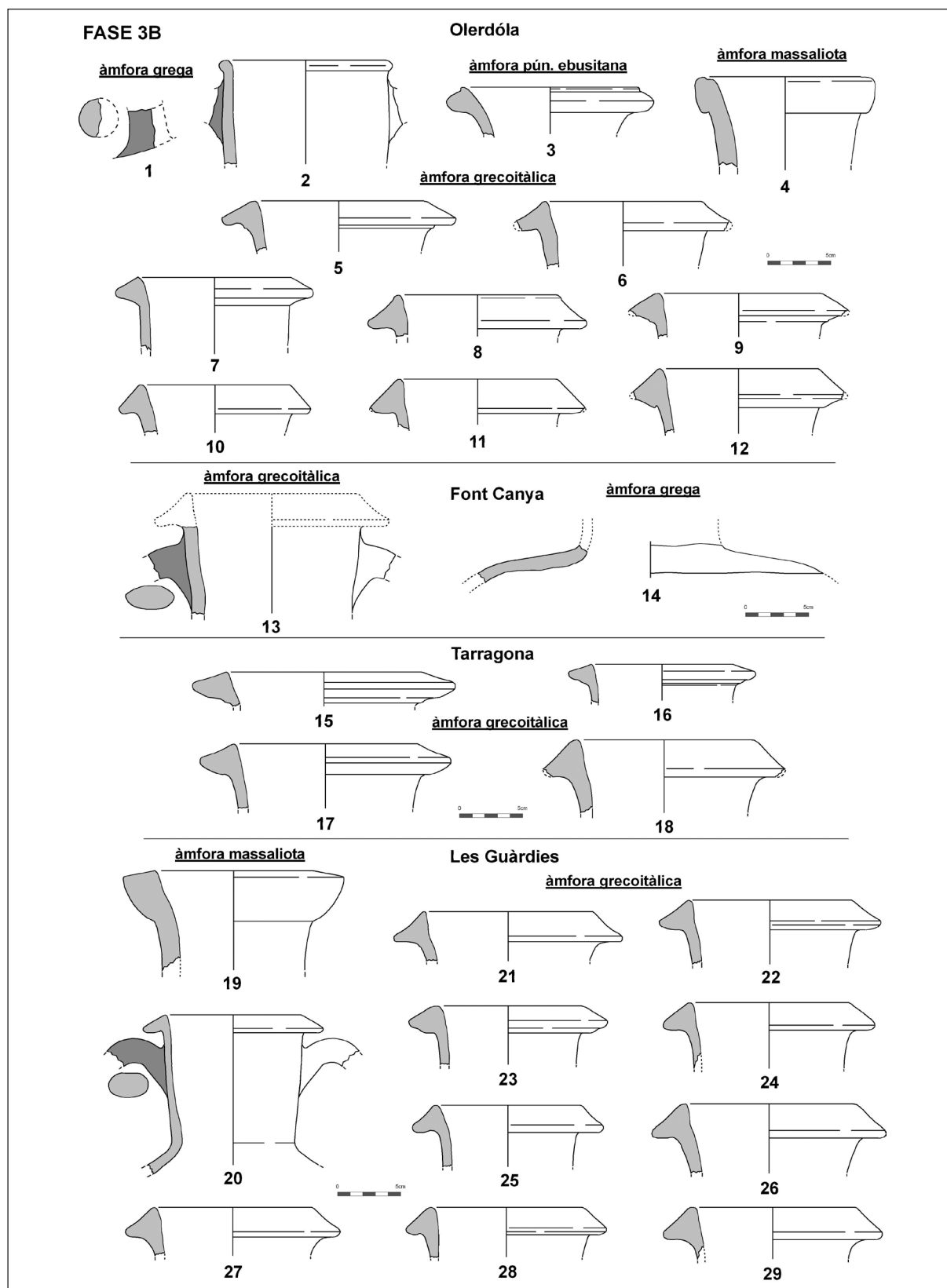


Fig. 6.- Materials de la fase 3B (225-175 aC) dels nuclis cossetans d'Olèrdola, Font de la Canya, Tarragona i Les Guàrdies.

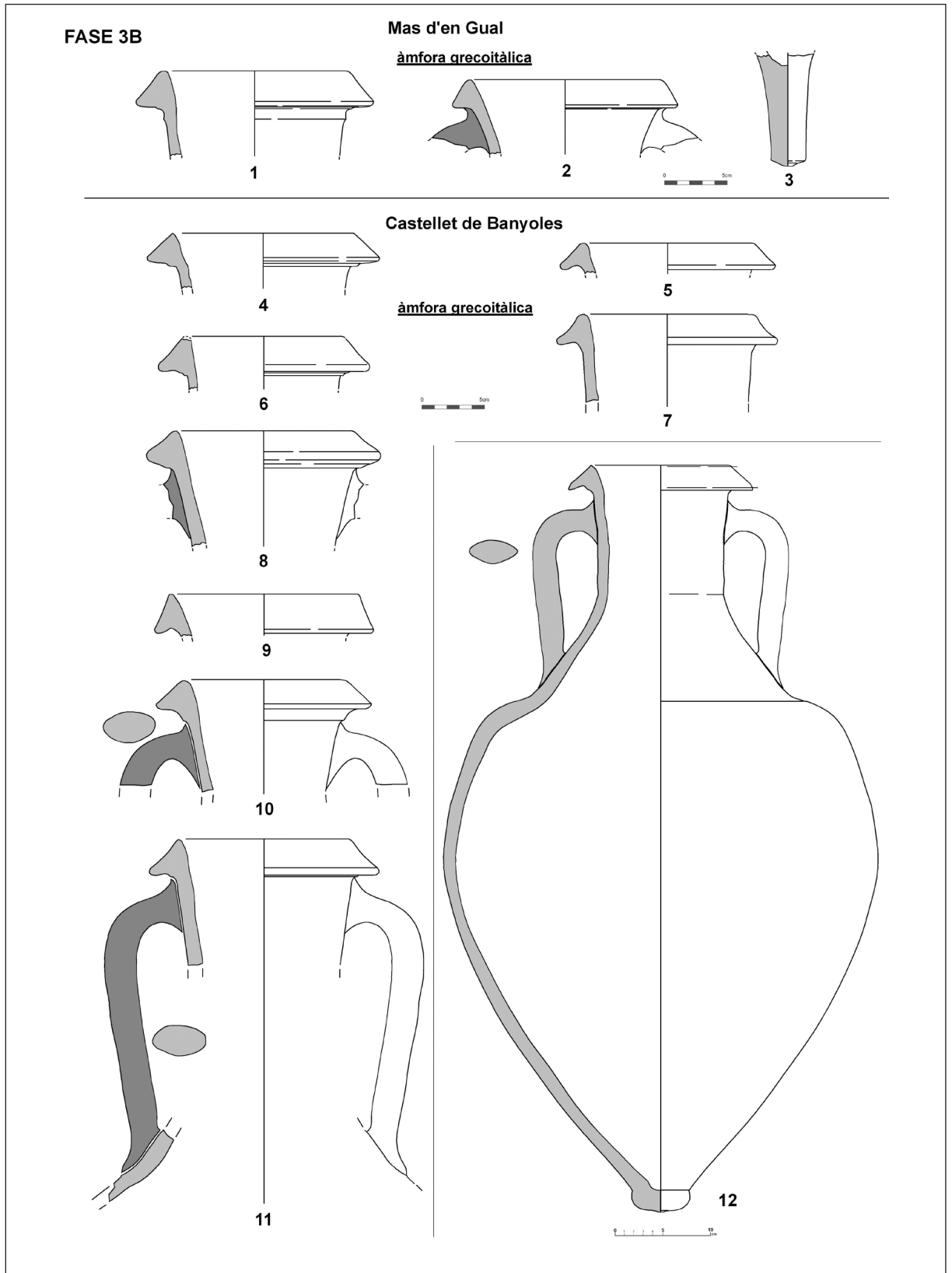


Fig. 7.- Materials de la fase 3B (225-175 aC) de l'establiment rural cossetà de Mas d'en Gual i de la ciutat ilerconvona del Castellet de Banyoles.

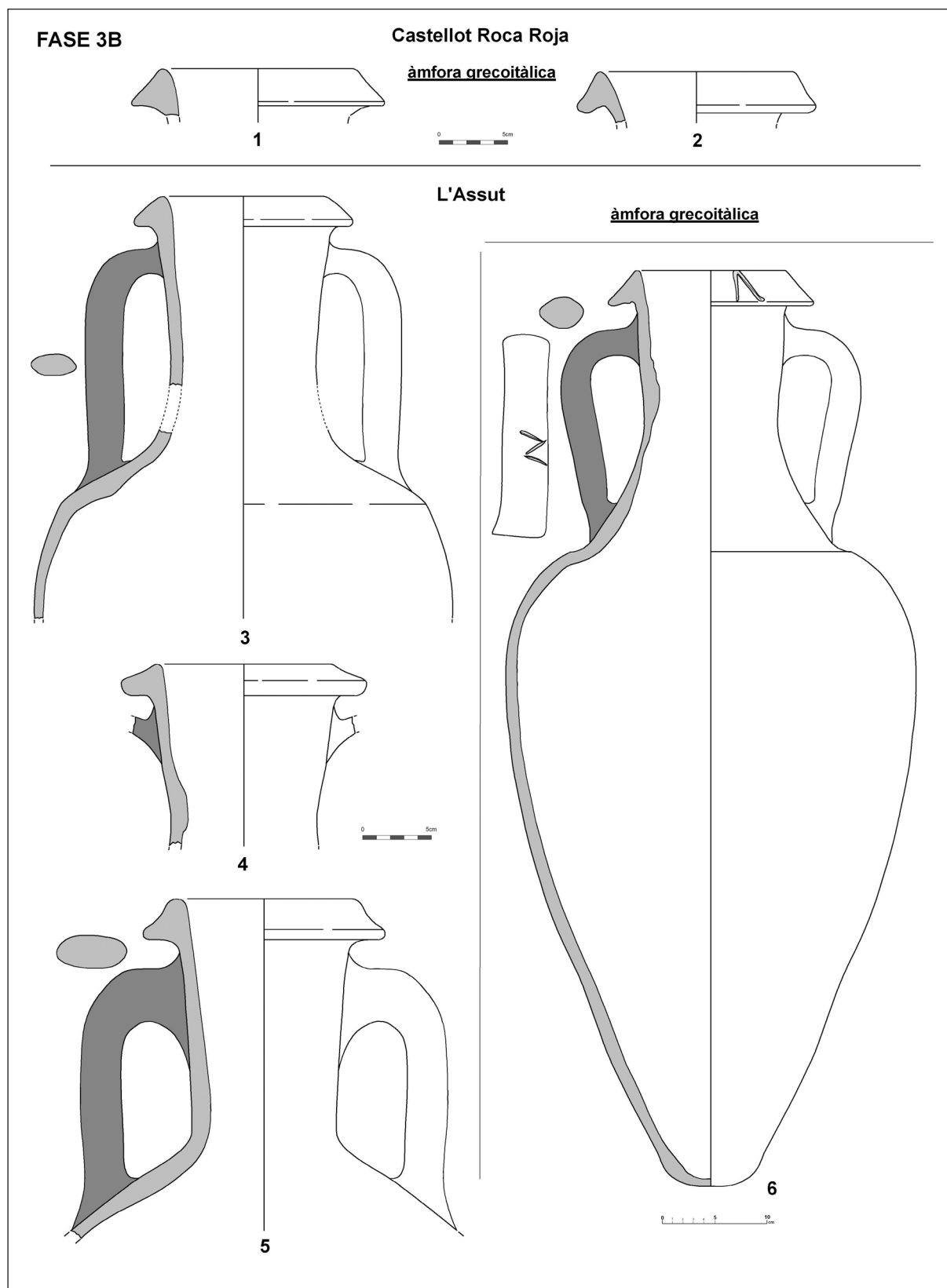


Fig. 8.- Materials de la fase 3B (225-175 aC) dels nuclis fortificats ilercaavons del Castellot de la Roca Roja i de l'Assut.

1975: 26). I, finalment, un coll amb la pasta típica de les àmfores de la sèrie A de Corint (Fig. 4. 4). Aquesta mateixa pasta té un fragment de nansa procedent del nucli d'Olèrdola (Fig. 6. 1), on també s'ha localitzat un fragment de vora que tipològicament sembla correspondre a un segon exemplar d'àmfora de Cos (Fig. 6. 2), similar a les que formaven part de la càrrega del derelict de Grand-Congloué 1 (Long 1987). En darrer terme hi ha una espatlla de procedència totalment incerta localitzada en una sitja d'aquesta fase de Font de la Canya (Fig. 6. 14) o dos pivots buits localitzats en els nivells d'incendi del Vilar de Valls (Fig. 5. 8-9), que són de molt difícil adscripció, per les seves característiques peculiars tant a nivell de forma com de pasta.

3. Consideracions finals: els circuits comercials

Després de la interrupció del comerç fenici occidental l'evolució de les comunitats locals cap a societats de tipus aristocràtic genera una nova demanda de béns de prestigi, que provoca no només el canvi en la composició de les importacions (Sanmartí 2009) sinó també en els proveïdors exteriors. Comença així, a la segona meitat del segle VI aC, una etapa on defensem que el comerç foceu grec occidental domina els circuits comercials a bona part del Mediterrani occidental. És el que reflecteixen tant a nivell quantitatiu com qualitatiu els conjunts ceràmics del període ibèric antic de la zona catalana en general, amb un fort predomini de les peces de vaixel·la fina i àmfores gregues (Asensio 2001-2002: 80-81). És l'horitzó d'un tràfec comercial molt ben representat pel navili grec de Cala Sant Vicenç, enfonsat a les costes de Mallorca vers el 510 aC (Nieto i Santos 2008).

Un canvi important comença a fer-se efectiu al llarg de la segona meitat del segle V aC, de forma que durant tot el període ibèric ple s'observa un fenomen de composició dual del repertori d'importacions: una vaixel·la fina dominada per vasos de producció grega i unes àmfores amb un predomini abassegador de recipients púnics (Fig. 9). En aquest punt, si acceptem la consideració de les àmfores com el carregament principal dels navilis comercials a l'antiguitat (Nieto 1988), podem plantejar una intervenció directa i decisiva de mercaders púnics eivissencs (Asensio 2010a), responsables de la distribució entre les poblacions locals d'una mercaderia que ells mateixos produeixen (de la mateixa manera que els massaliotes fan amb els seus productes dins

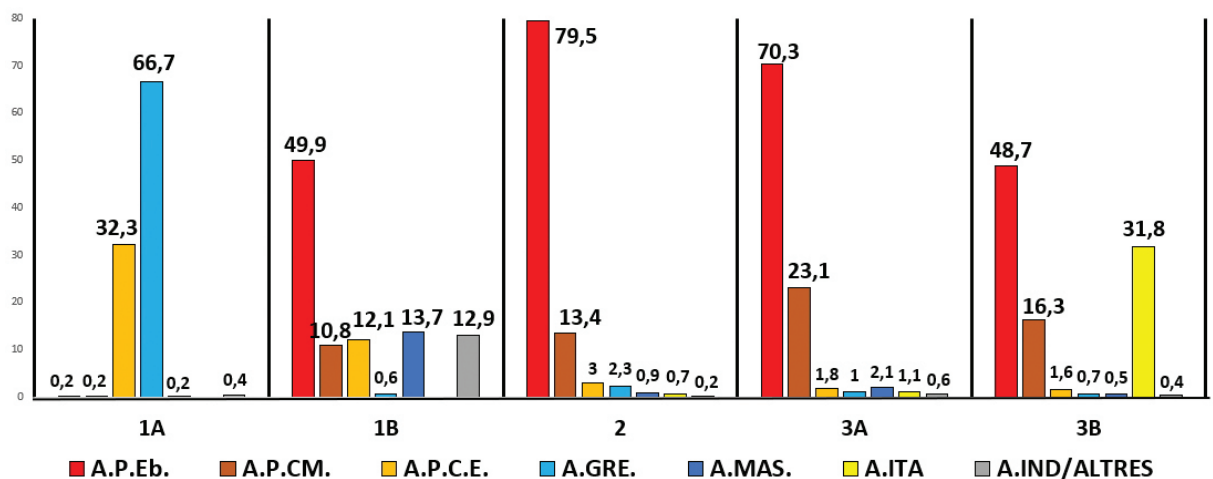


Fig. 9.- Gràfica amb la mitjana de les proporcions de les diferents categories d'àmfores importades de la zona catalana per fases.

LES ÀMFORES GREGUES ALS TERRITORIS CESSETÀ I ILERCAVÓ (SEGLES VI-II aC)

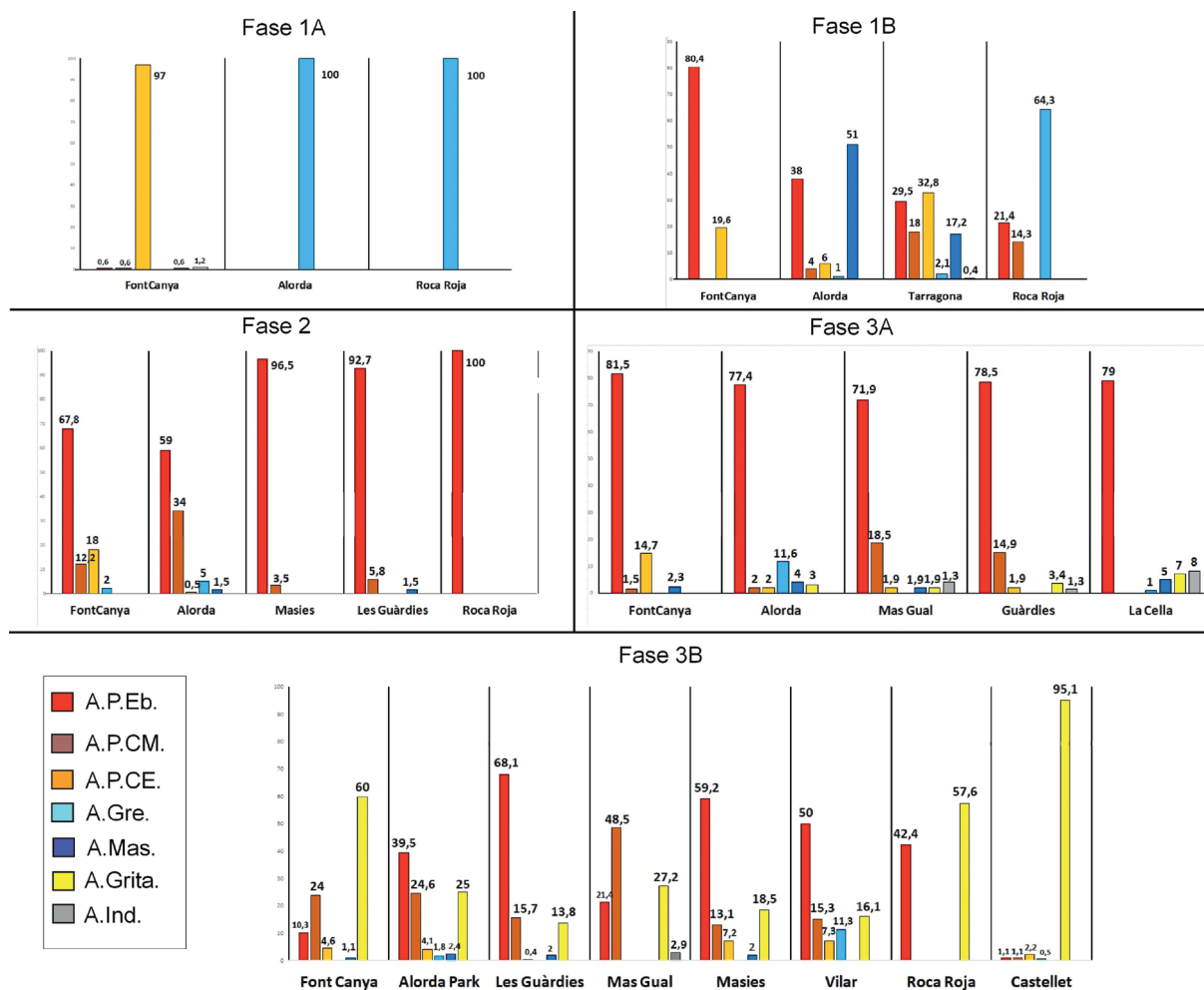


Fig. 10.- Gràfiques per fases amb les proporcions de les diferents categories d'àmfores importades dels nuclis cossetans i ilercavons considerats.

del seu respectiu territori d'influència), però també de mercaderies alienes, complementàries i atractives (càrrega secundària), com ara les peces de vaixel·la àtica (Sanmartí 1996; Cabrera i Sánchez 2000; Asensio 2001-2002). Així, no tenim cap dubte que al llarg dels segles IV i III aC, el gruix de les àmfores gregues documentades en els nuclis cossetans i ilercavons podrien haver arribat a través d'intermediaris púnics eivissencs (Fig. 10, Fases 1B, 2 i 3A). Entenem que es tractaria d'una mercaderia, el vi grec, que podria haver estat especialment valorada, amb un caràcter de producte exclusiu, atès que presenta una major incidència en aquells nuclis en els que hi ha indicis inequívocs de la presència de les elits locals (Asensio 2015b).

A finals del segle III aC es torna a produir una modificació significativa del repertori d'importacions, amb la potent irrupció dels envasos grecoitàlics en el camp de les àmfores (Fig. 9 i Fig. 10, Fase 3B). Ens sembla evident, però, que aquest no és un fenomen de naturalesa estrictament comercial sinó que respon a l'arribada d'efectius romans en el marc de la Segona Guerra Púnica. Aquesta lògica de caire més militar que econòmic podria explicar les dues particularitats que hem destacat a l'apartat anterior. Per una banda, les diferències a nivell regional en el pes d'aquestes àmfores grecoitàliques, que es pot posar en relació amb el nivell d'activitat

o estrés bèl·lic existent. Així, la seva presència tan contundent i dominant en el territori ilercavó podria reflectir una intensitat superior de les operacions d'implantació militar romana, sobretot a la zona de la vall de l'Ebre, almenys en la conjuntura del moment en que es produeixen els episodis de destrucció, sovint violents, dels seus principals nuclis de poblament.

En aquesta mateixa línia es pot analitzar la distribució diferencial dels tipus grecoitàlics entre el territoris cossetans i ilercavó. La major representació de tipus 'antics' en el primer i de tipus 'moderns' en el segon semblaria que s'hauria d'interpretar des d'un punt de vista cronològic, en el sentit que els abandonaments generalitzats en els assentaments cossetans podrien ser una mica anteriors als dels nuclis ilercavons. Hi ha, però, arguments que creiem que desacrediten aquesta opció. D'una banda, no hi ha referències històriques que apuntin en aquesta direcció, així com tampoc indicis en el registre arqueològic; ans el contrari, per exemple, l'excepcional documentació numismàtica localitzada en el moment de destrucció de la ciutat del Castellet de Banyoles situaria aquesta circumstància en una datació no posterior al 205 aC (Tarradell-Font 2003-2004: 302; Caldés i Sicart 2018: 114).

Per l'altra, ja hem indicat que en els millors contextos cossetans, com ara el d'Alorda Park, dins dels mateixos estrats d'enderroc i amortització final del nucli apareixen associats exemplars de tots els tipus grecoitàlics, des dels més 'antics' als més 'moderns'. Aquesta és una evidència que també es dona en la càrrega d'alguns navilis enfonsats amb materials itàlics, com ara els de Tour d'Agnello (Còrsega), Mont-Rose (Marsella), Llatzeret (Menorca) o el Portaló (Girona). Això ens ha conduït a proposar que potser no hi ha una única seqüència evolutiva ni una producció unitària d'àmfores grecoitàliques, sinó que hi ha tallers diferents que de manera simultània fabriquen peces de modalitats formals també diferents, amb trets 'antics' uns i més 'evolucionats' uns altres (Asensio 2010b). I que també simultàniament es podria haver distribuït la producció dels uns i dels altres; per exemple, amb predomini de l'arribada de materials d'uns tallers determinats a la zona cossetana i d'uns altres de diferents, aquells que fabriquen envasos de tipus més 'evolucionats', cap a la zona ilercavona, tot plegat en funció de les dinàmiques d'aprovisionament dels exèrcits romans operatius al nord-est de la península Ibèrica.

Bibliografia

- ADSERIAS, M., BURÉS, L., MIRÓ, M. T. i RAMON, E. 1993: L'assentament pre-romà de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, Lleida, 177-227.
- ARRIBAS, A., TRÍAS, G., CERDÀ, D. i DE HOZ, J. 1987: *El barco de El Sec (costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- ASENSIO, D. 1996: Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, 35-79.
- ASENSIO, D. 2001-2002: Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11, Lleida, 67-86.
- ASENSIO, D. 2010a: Evidencias arqueológicas de la incidencia púnica en el mundo ibérico septentrional (siglos VI-III aC.). Estado de la cuestión y nuevos enfoques, *Tema Monográfico: los púnicos de Iberia: proyectos, revisiones, síntesis*, Mainake XXXII (2), Málaga, 705-734.

- ASENSIO, D. 2010b: El comercio de ánforas itálicas en la Península Ibérica entre los siglos IV y I a.C. y la problemática en torno a las modalidades de producción y distribución, *Bolletino di Archeologia on line, Roma 2008: International Congress of Classical Archaeology, Volume Specialle*, B/B8/3.
- ASENSIO, D. 2015a: El poblament rural en les comunitats ibèriques del nord-est de la Península Ibèrica entre els segles VI i III aC., *Actes de la table ronde d'Elne (2013): l'habitat rural dans le sud de France (vr-iii^e s. av. J.-C.), actualité de la recherche, Documents d'Archéologie Méridionale* 36, Lattes, 321-338.
- ASENSIO, D. 2015b: Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular, a: Belarte, M. C., Garcia, D. i Sanmartí, J. (eds.), *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria, VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*, ArqueoMediterrània 14, Barcelona, 208-221.
- ASENSIO, D. 2019: *Economia i societat dels pobles ibèrics de l'àrea catalana a través de l'estudi dels conjunts ceràmics (segles VI-II aC)*, Tesis Doctorals en línia, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- ASENSIO, D. i GUITART, J. 2010: *El jaciment ibèric de la Muntanya de Sant Miquel (Montornès del Vallès i Vallromanes), recull de documentació i assaig d'interpretació*, Col·lecció Estudis, Sèrie de Recursos Culturals 5, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- ASENSIO, D. i SANMARTÍ, J. 1998: Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Comerç i Vies de Comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, novembre 1997, Puigcerdà, 17-32.
- ASENSIO, D., CELA, X. i MORER, J. 2005: El jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès), un nucli d'acumulació d'excedents agrícoles a la Cossetània (segles VII-III aC.), *Fonaments* 12, Barcelona, 177-195.
- ASENSIO, D., CIURANETA, M., MARTORELL, S. i OTIÑA, P. 2000: L'assentament ibèric de Tarragona. L'excavació de Manuel Berges al carrer dels Caputxins l'any 1978, *Tarraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 71-82.
- ASENSIO, D., JORNET, R., LÓPEZ REYES, D. i MORER, J. 2005a: La troballa d'una màscara grotesca de terracuita en el jaciment ibèric de Mas d'en Gual (El Vendrell, Baix Penedès), *Fonaments* 12, Barcelona, 223-233.
- ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. 2005b: Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'èlites aristocràtiques a la ciutatella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 597-614.
- BELARTE, M. C. i SANMARTÍ, J. (coords.) 2023: *L'assentament ibèric d'Alorda Park, o de les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). Campanyes d'excavació 1992-2001*, Col·lecció Trama 10, Tarragona.
- BELARTE, M. C., NOGUERA, J. i OLMOS, P. 2018: Una residència de planta complexa de l'ibèric antic al jaciment de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 28, Lleida, 7-22.
- BELARTE, M. C., NOGUERA, J. i SANMARTÍ, J. 2002: El poblament de Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'habitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre, *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a*

- l'Ebre, recerca i interpretació, Ilercavònia* 3, Tivissa, 89-110.
- CABRERA, P. i SÁNCHEZ, C. 2000: El comerç grec amb el món ibèric durant l'època clàssica, a: Cabrera, P. i Sánchez, C. (eds.), *Els Grecs a Ibèria, seguint les passes d'Heracles*, Girona, 133-149.
- CALDÉS, Ó. i SICART, X. 2018: Nuevos hallazgos monetarios en el yacimiento ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona): una ceca del siglo III a.C., *XVI Congreso Nacional de Numismática*, Barcelona, 105-121.
- COTS, I., DILOLI, J., VILÀ, J., FERRÉ, R. i BRICIO, L. 2019: The protohistoric site of la Cella (Salou, Tarragonès): a mixed community of Mediterranean origin, a: Belarte, M. C., Noguera, J., Plana, R. i Sanmartí, J. (eds.), *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*, Col·lecció Trama 7, 165-178.
- DÍAZ GARCÍA, M. 2007: Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia* 2007, Barcelona, 169-194.
- DILOLI, J. 2009: La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico: la torre T-3 del asentamiento protohistórico de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona), *Trabajos de Prehistoria* 66-2, Madrid, 119-142.
- DILOLI, J. 2015: *Tarrakon-Kesse*. L'ocupació protohistòrica de la ciutat de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25, Lleida, 61-82.
- EMPEREUR, J.-Y. i HESNARD, A. 1987: Les amphores hellénistiques, a: Lévêque, P. i Morel, J. P. (eds.), *Céramiques hellénistiques et romaines II*, Paris, 9-71.
- KOEHLER, C. G. 1979: *Corinthian A and B transport amphoras*, Tesis dactilografada, Princeton.
- LONG, L. 1987: Les épaves du Grand Congloué. Etude du Journal de Fouille de Fernand Benoit, *Archaeonautica* 7, Paris, 9-36.
- LYDING-WILL, E. 1982: Greco-ithalic amphoras, *Hesperia* 51, 3, Princeton, 338-356.
- MOLIST, N. (ed.) 2008: *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola: de la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- MORER, J. i RIGO, A. 1999: *Ferro i ferrers en el món ibèric. El poblat de les Guàrdies (El Vendrell)*, Barcelona.
- MORER, J., ASENSIO, D., JORNET, R. i GIL, B. en premsa: Una residència complexa del segle v aC: represa de les excavacions arqueològiques en el Coll del Moro de la Serra d'Almos (Tivissa, Ribera d'Ebre), *II Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre, Tortosa (11-13 de novembre de 2022)*.
- MORER, J., ASENSIO, D., NOGUERA, J., PINTO, M., GIL, B., CANTERO, F., JORNET, R., JIMENO, D., ROSSELLÓ, M. i POU, J. en premsa: La ciutat ibèrica de Masies de Sant Miquel. Estat de la qüestió, *Tribuna d'Arqueologia* 2020-2021, Barcelona.
- NIETO, X. 1988: Cargamento principal y cargamento secundario, *Hommage à Jean Rougé: navires et commerces de la Méditerranée antique*, *Cahiers d'Histoire* XXXIII, 3-4, Paris, 379-395.
- NIETO, X. i SANTOS, M. 2008: *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.
- NOGUERA, J., ASENSIO, D. i JORNET, R. 2012: La destrucció de El Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona), *Actas del II Congreso Internacional 'Iberos del Ebro' (Alcañiz-Tivissa, noviembre 2011)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 231-246.

- NOGUERA, J. i MENÉNDEZ, P. 2022: La ciutat ibèrica del Vilar de Valls: l'antiga Kissa?, *Cultura i Païssatge* 15, Tarragona, 10-13.
- PARKER, A. 1975: *Bristol University Sicily Expedition*, Preliminary Report.
- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Fligina* 3, Lyon, 1-24.
- PY, M. 1993: Amphores massaliètes, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^e s. av. n. è.-VII^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 60-63.
- RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Eivissa.
- RAMON, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterraneo central y occidental*, Col·lecció Instrumenta 2, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- SANMARTÍ GRECO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. i SANTOS, M. 1995: Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IV^e s. av. J.-C. Nouvelles données issues d'Emporion, *Sur les pas des Grecs en Occident*, Collection Études Massaliètes 4, Aix-en-Provence, 31-47.
- SANMARTÍ, J. 1996: La ceràmica grega fina de l'assentament ibèric d'Alorda Park (Cala-fell, Baix Penedès, Tarragona), segles VI-IV aC., *Pyrenae* 27, Barcelona, 117-139.
- SANMARTÍ, J. 2009: Colonial relations and social change in Iberia (seventh to third centuries BC), a: Dietler, M. i López-Ruiz, C. (eds.), *Colonial encounters in ancient Iberia: phoenician, greek and indigenous relations*, Chicago, 49-88.
- SANMARTÍ, J., ASENSIO, D. i MARTÍN, M. A. 2002: Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sudpirinenca durant el període tardoarcaic (ca. 575-450 aC), *Cypsela* 14, Girona, 69-106.
- SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M. C. i NOGUERA, J. 2009: Comerç colonial, comensalitat i canvi social a la protohistòria de Catalunya, a: Diloli, J. i Sardà, S. (coords.), *Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la Península Ibèrica durant la Protohistòria*, Citerior 5, Tarragona, 219-238.
- SOURISSEAU, J.-CH. 1993: Amphores magno-grecques, a: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^e s. av. n. è.-VII^e s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 64-66.
- TARRADELL-FONT, N. 2003-2004: Les troballes numismàtiques del Castellet de Banyoles de Tivissa (Baix Ebre, Catalunya). Noves troballes de les excavacions 1998-1999 i revisió de les anteriors, *Fonaments* 10-11, Barcelona, 245-317.
- VANDERMERSCH, CH. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile, IV^e-III^e s. av. J.-C.*, Études du Centre Jean Bérard 1, Napoli.

Àmfores gregues als assentaments ibèrics de les comarques de Lleida

JORDI PRINCIPAL

Museu d'Història de Catalunya

GUILLERMO PASCUAL

Universidad de Cádiz

1. Introducció

La troballa d'àmfores gregues al territori occidental català emmarcables en l'arc temporal comprès entre la primera edat del ferro i l'inici de la presència romana, és del tot testimonial.

De fet, el material amfòric d'importació no és gaire abundant en els jaciments que abracen l'esmentat període, llevat de comptades excepcions. El material més abundant dins d'aquesta categoria correspon sempre a les produccions d'àmbit púnic, majoritàriament ebusità, però també d'origen centromediterrani i, ja en menor mesura, del cercle de l'Estret, sobretot a partir de la transició entre el període ibèric antic i l'ibèric ple. A partir, però, d'inici del segle II a. de la n. e., amb la irrupció de Roma, s'aniran introduint els contenidors grecoitàlics, d'origen campanià fonamentalment, fins que ja a mitjan segle seran majoritaris.

Malgrat aquest panorama, l'existència d'exemplars d'àmfores gregues està documentat en l'àmbit territorial d'estudi. Només se n'ha documentat la presència, fins al moment, en dos jaciments de les comarques de Lleida: la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) i la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell) (Fig. 1).

2. Els Vilars

Hàbitat fortificat que data de la primera edat del ferro, l'ocupació del qual perdura de manera ininterrompuda fins als estadis inicials del període ibèric ple (Alonso *et alii* 2018), els Vilars és el jaciment que ha ofert els testimonis més antics d'àmfora grega. En concret, es coneixen diversos fragments informes dels nivells corresponents a la fase Vilars II (550-450 a. de la n. e.), atribuïbles a àmfores magnogregues antigues (Castellano 2017: 132; Alonso *et alii* 2020: 105).

No s'ha registrat al jaciment cap altra evidència de material amfòric grec.

3. El Molí d'Espígol

Aquest jaciment, també amb unes fases inicials que daten de la primera edat del ferro, és l'hàbitat ibèric més extens i complex conegut a la Catalunya occidental durant el període ibèric ple, el qual pot qualificar-se d'autèntica ciutat protohistòrica. La seva entitat i projecció territorial permeten plantejar que hauria pogut ser un espai de capitalitat de l'ètnia ilerget al llarg dels segles IV-III a. de la n. e. (Principal *et alii* 2019).

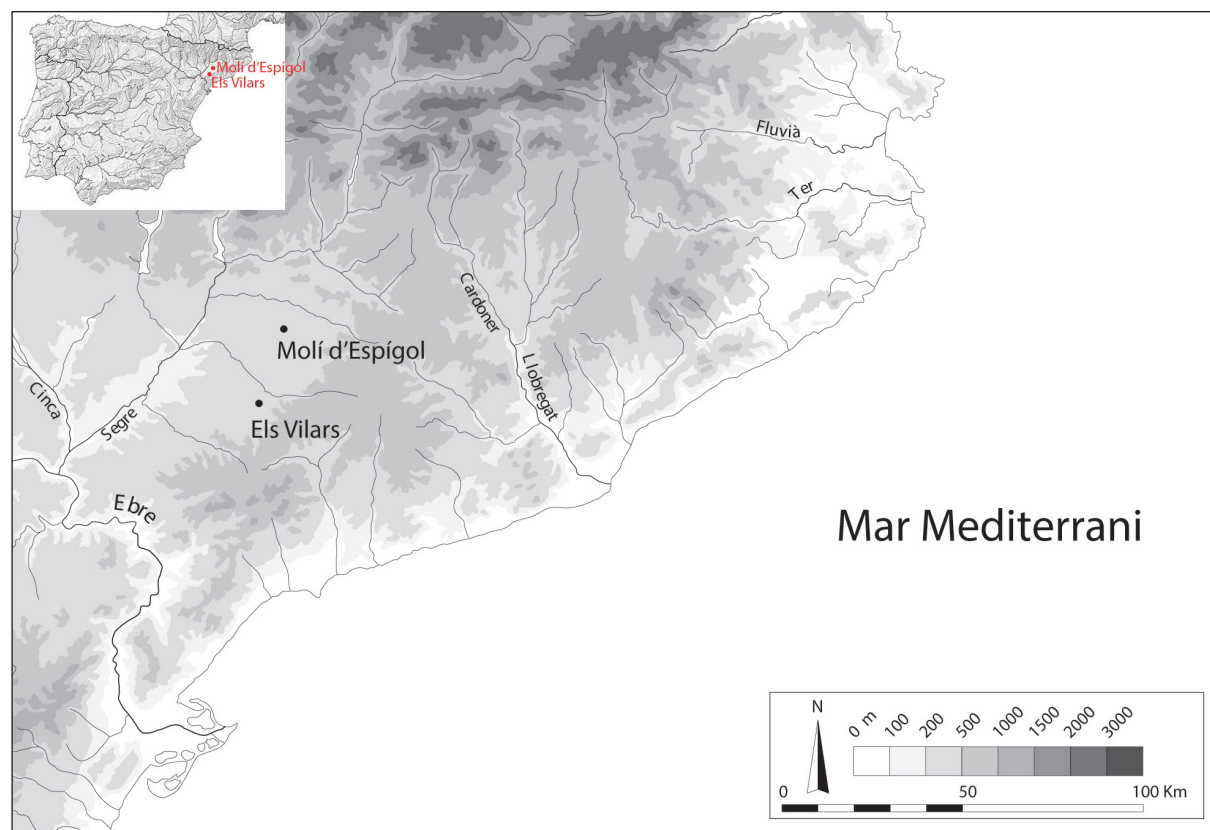


Fig. 1.- Situació dels jaciments de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) i la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell).

Al Molí d'Espígol s'hi han documentat amb seguretat dues àmfores gregues (Cura i Sanmartí 1986: 276), que relacionem amb l'àmbit productiu de l'Egeu oriental. Tots dos individus poden associar-se morfològicament amb les àmfores del grup "Samos-Milet" (Sacchetti 2012: 81 i 85-90), tipus S/2 de Lawall, a les quals se'ls atorga una cronologia de final segle VI-segle V a. de la n. e. (Lawall 1995: 182-184; Sacchetti 2012: 86-89). El primer individu (Fig. 2), que presenta una pasta fina i homogènia, ataronjada, amb abundants inclusions de mica platejada i xamota, ha estat identificat a partir d'un fragment de vora procedent de les antigues excavacions del carrer 5 efectuades als anys 70s del segle passat (Cura 1993: 316). Malgrat el seu

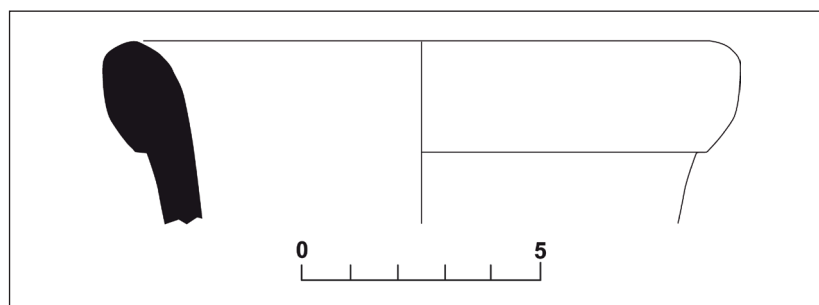


Fig. 2.-Vora d'àmfora del tipus "Samos-Milet" del Molí d'Espígol, apareguda al carrer 5.



Fig. 3.- Àmfora del tipus "Samos-Milet" del Molí d'Espígol amb grafit a la zona de l'espatlla, apareguda a l'H17.

context estratigràfic no sigui clar, es té constància que en alguns punts s'arribà a nivells dels quals es recuperà material semblantment del segle v a. de la n. e.

La segona àmfora és un individu gairebé de perfil complet (només li manca la zona del pivot) (Fig. 3), trobat en les excavacions fetes durant l'inici dels anys 70s del segle passat, a l'H17, part de l'edifici singular C (Cura 2006: 113); els nivells excavats corresponen al moment final del jaciment, que se situa a les acaballes del segle III a. de la n. e. (Camañes 2010: 198-199). Presenta una pasta beix, dura, amb desgriquant d'inclusions daurades i negres. A nivell de perfil i tipologia de la vora, aquest individu és prou semblant a d'altres àmfors del grup "Samos-Milet", tipus S/2 de Lawall, aparegudes en dipòsits de l'Àgora d'Atenes, i que es daten entre el 450-410 a. de la n. e. (Grace 1971: 76-77, fig. 3, 2; Lawall 1995: 183; Sacchetti 2012: 87-89). A la zona de l'espatlla presenta restes d'un grafit epigràfic grec en molt mal estat de conservació (Fig. 4), fet amb posterioritat a la cocció, format per dues lletres d'uns 3 cm d'alçada, semblantment una psi, la part inferior de la qual s'ha perdut, i una sigma.

Un detall interessant d'aquesta àmfora és que la seva part inferior està seccionada intencionadament, de manera curiosa. Aquest fet podria indicar un ús específic secundari de l'exemplar, ja no com a contenidor de líquids, sinó com a part del mobiliari actiu de l'estança, involucrat en alguna activitat o procés que s'hi realitzés, amb una certa importància/consideració, i del qual no ens ha quedat constància. Això justificaria la seva conservació, cura i manteniment fins al moment final de la ciutat ibèrica, malgrat haver-hi arribat en una cronologia molt anterior.

En conjunt, doncs, els individus documentats al Molí d'Espígol provenen de l'àmbit de l'Egeu oriental. Caldria situar-los en un ambient productiu, *grosso modo*, de segle v a. de la n. e., malgrat l'ús secundari de l'exemplar documentat a l'H17 comportés la seva continuïtat fins a cronologies més tardanes.



Fig. 4.- Detall del grafit epigràfic sobre l'àmfora del tipus "Samos-Milet" del Molí d'Espígol.

4. Discussió

El material amfòric grec aparegut a la Catalunya occidental pot considerar-se com anecdòtic i excepcional, ja que respecte del número mínim d'individus es tractaria només d'uns 3/4 exemplars. De fet, aquests exemplars es troben concentrats en només dos jaciments, els Vilars i el Molí d'Espígol, i només en un d'ells s'ha pogut identificar la tipologia dels contenidors.

El seu àmbit productiu estaria situat en l'Egeu oriental (exemplars del Molí d'Espígol) i la Magna Grècia (els Vilars), mentre que la seva cronologia abastaria una forquilla situable entre mitjan segle VI i el segle V a. de la n. e. Per tant, la seva recepció per part de les comunitats ibèriques de la Catalunya occidental s'hauria produït al llarg d'aquest ampli lapse de temps.

Als Vilars, els fragments d'àmfora magnogrega apareixen en contextos de transició del segle VI al V a. de la n. e., amb presència de ceràmica grisa monocroma, grega d'occident i copa jònia B2, però també amb ceràmica àtica de figures negres atribuïda al grup d'*Haimon*; a mitjan segle V a. de la n. e. es té constància de càntrars àtics del grup de *Saint Valentin* (Castellano 2017: 129-132). Al Molí d'Espígol, per contra, no s'han identificat fins al moment exemplars de grisa monocroma, ni de ceràmica grega d'occident, ni de copa jònia, però sí són presents la ceràmica àtica de figures negres, també del grup d'*Haimon*, els càntrars àtics de *Saint Valentin* (Cura 2000: 226-227) i les àmfores gregues del tipus "Samos-Milet".

Així doncs, en combinar els dos grups d'evidències i la mateixa datació tipològica dels contenidors estudiats, es podria plantejar un moment d'arribada d'aquestes àmfores gregues dins d'una forquilla cronològica que abastés des del moment de transició entre els segles VI-V fins mitjan segle V a. de la n. e.

De fet, aquests continents amfòrics cal relacionar-los plenament amb la fàcies ceràmica de l'ibèric antic. Aquesta fàcies, en l'espai litoral central i meridional català, presenta precisament un domini total de les àmfores gregues, centrades en el tipus "joni" o "joni-massaliota" (potser també magnogregues?), dins del grup dels contenidors d'importació. Igualment en aquesta fàcies s'hi troba la ceràmica grisa monocroma, grega d'occident i copa jònia B, així com la ceràmica

àtica de figures negres i de vernís negre (Asensio 2019: 1063-1064). D'altra banda, com a contrapunt, *Emporion* ofereix en aquest moment un ventall prou heterogeni de produccions, fruit del mateix caràcter empòric de l'assentament d'època arcaica, en què s'hi troben representats tots els productes anteriorment esmentats (Aquilué *et alii* 2000). En termes generals, aquest període es caracteritza per un clar predomini comercial grec, vinculat a l'influx massaliota i emporità, que projecta la seva influència o control de les rutes comercials vers els mercats de la península Ibèrica. I és a través d'aquest espai comercial, que transita des de les zones productores de l'Egeu i la Magna Gràcia pel Tirrè i la Mediterrània nord-occidental vehiculat pel comerç foceu, fins a la península Ibèrica, que haurien arribat les àmfores estudiades aquí. Amb tot, no deixa de ser curiós que el material massaliota no arribi als espais de la Catalunya occidental, almenys en format de contenidor amfòric, mentre que tant als hàbitats costaners com a la mateixa *Emporion*, aquests serien dominadors durant aquest període (Sanmartí-Grego, Castanyer i Tremoleda 1990; Asensio 2019: 1063-1065). Aquest fet podria reforçar la idea de "producte excepcional" que les àmfores gregues aquí ressenyades haurien tingut en aquestes contrades, naturalment a partir del seu contingut, durant aquest moment de l'ibèric antic.

Així doncs, caldria considerar que la presència del material amfòric grec a la Catalunya occidental seria el resultat final d'una dinàmica comercial capil·lar que des dels nuclis costaners de l'espai centre meridional, on arribaven, ja de manera un tant escadussera, aquests materials, eren distribuïts cap a l'interior a través de xarxes controlades per les elits de les comunitats ibèriques, clarament amb la consideració de béns de prestigi i articles de luxe. De fet, aquests materials marcarien el límit de penetració dels contenidors grecs cap a l'interior de la península Ibèrica i, per tant, també d'alguna manera la influència colonial grega vers l'interior, almenys respecte de les mercaderies importades.

Bibliografia

- ALONSO, N., BERNAL, J., CASTELLANO, A., GONZÀLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MAZUQUE, J., NIETO, A., OLIVA, J. A., PIQUES, G., PRATS, G. i VILA, S. 2018: La fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues): Noves aportacions sobre la primera edat del ferro i l'època ibèrica (2010-2015), *Primeres Jornades d'Arqueologia de Ponent. Balaguer-Lleida 2015*, Lleida, 88-99.
- ALONSO, N., BERNAL, J., CASTELLANO, A., ESCALA, O., GONZÀLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MOYA, A., NIETO, A., OLIVA, J. A., PRATS, G., TARONGÍ, M., TARTERA, E., VIDAL, A. i VILA, S. 2020: La fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) durant l'ibèric antic (550-425 ane), a: Torres, M., Garcés, I. i González, J. R. (eds.), *Projecte Ilergècia: Territori i poblament a la plana ilergeta*, Sant Martí de Maldà/Riucorb, 87-118.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. 2000: Les ceràmiques arcaïques de la *Palaià Polis* d'Empòrion, a: Cabrera, P. i Santos, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 285-338.
- ASENSIO, D. 2019: *Economia i societat dels pobles ibèrics de l'àrea catalana a través de l'estudi dels conjunts ceràmics (segles*

- VI-III aC), tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- CAMAÑES, M. P. 2010: Estudio funcional de los espacios de Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): transformación, elaboración y consumo de alimentos, *Cypsela* 18, Girona, 193-208.
- CASTELLANO, A. 2017: Aproximació a la caracterització de l'horitzó ibèric antic (segles VI-V a.n.e.) a la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 21, Lleida, 117-145.
- CURA, M. 1993: *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). El desenvolupament de les societats pre-romanes a la Catalunya interior*, vol. 2, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- CURA, M. 2000: Cerámicas de estilo ático del siglo IV a. n. e. en el Molí d'Espígol (Tornabous, provincia de Lleida-Cataluña), a: Sabattini, B. (ed.), *La céramique attique du IV^e siècle de la Méditerranée occidentale*, Collection du Centre Jean Bérard 19, Naples, 225-232.
- CURA, M. 2006: *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*, Monografies 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- CURA, M. i SANMARTÍ, J. 1986: Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblat ibèric del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell), *Empúries* 48, Barcelona, 270-279.
- GRACE, V. 1971: Samian Amphoras, *Hesperia* 40, Princeton, 52-95.
- LAWALL, M. L. 1995: *Transport amphoras and trademarks: imports to Athens and economic diversity in the fifth century B.C.*, tesi doctoral inèdita, University of Michigan, Michigan.
- PRINCIPAL, J., ESCALA, O., MOYA, A., TARTERA, E. i VIDAL, A. 2019: El Molí d'Espígol (Tornabous, Catalonia), a capital city for the Ilergetes?, a: Belarte, M. C., Noguera, J., Plana-Mallart, R. i Sanmartí, J. (eds.), *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*, Trama 7, Tarragona, 197-228.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le nord de l'Italie. Échanges commerciaux entre les Apennins et les Alpes aux époques archaïque et classiques*, Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine 10, Aix-en-Provence.
- SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. 1990: Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VI^e au milieu du IV^e s. av. J.-C., a: Bats, M. (dir.), *Les amphores de Marseille grecque*, Études Massaliètes 2, Aix-en-Provence, 165-170.

Las ánforas y las importaciones griegas en el actual Aragón. Un difícil estado de la cuestión

JOSÉ FABRE MURILLO

Servicio de Cultura, Ayuntamiento de Zaragoza

1. Introducción

No ha resultado nada fácil iniciar estas breves líneas sobre las ánforas griegas en el actual territorio aragonés. El rastreo en la amplia horquilla temporal que se encuadraría entre la fundación de *Emporion*, hacia el 575 a. C., y el icónico desembarco en la colonia por parte de Cneo Cornelio Escipión en el año 218 a. C., no nos identifica, a día de hoy, ni una sola ánfora griega en el registro arqueológico aragonés.

Lo que sí conocemos es la presencia de menaje de mesa y servicio de naturaleza griega vinculados al consumo de vino en determinados yacimientos aragoneses de las tres actuales provincias. Hasta el momento constataremos esta presencia en ámbitos fundamentalmente ibéricos en el solar de ilergetes coincidiendo con la Huesca oriental, sedetanos en el valle medio del Ebro e ilerjavones en el actual Bajo Aragón (Fig. 1). Se deduce que esta presencia ha de deberse a una introducción paralela de la comercialización, entre otros productos, de caldos de “raigambre helena”. Se nos plantean dos obvias posibilidades de interpretación: por un lado, que hubiera una comercialización de productos de origen griego en contenedores no griegos o, por otro lado, que la presencia de dichos contenedores no se haya manifestado todavía en el registro arqueológico o no hayamos sido capaces de detectarla.

Planteamos un análisis de indicadores relacionados para hacer un prudente estado de esta cuestión.

2. Los vasos griegos

La presencia de vasos griegos en los yacimientos aragoneses contemporáneos a la influencia emporitana y ebusitana es detectable, pero extraordinaria.

La mayor presencia de formas en la línea de la *kylix* o del *skyphos* la encontramos en el Bajo Aragón. Concretamente la comarca turolense del Matarraña es la más fecunda en hallazgos de esta naturaleza (Fatás 2016; Jornet 2017; Diloli, Bea y Sardà 2018). En Piuró del Barranc Fondo de Mazaleón se documenta un pie de copa griega (Fatás 2016: 113). Trías identifica en Les Ombries de Calaceite una *kylix* de figuras negras (Trías 1967-1968: 278, lám. CXLIV) al que se sumaría un posible fragmento de *thymiaterion* etrusco (Fatás 2016: 113, 164-165). Por otro lado, en el yacimiento de El Vilallonc de Calaceite se identifican dos fragmentos de una posible *kylix* que bien se interpreta como *bucchero nero*, o bien como una manufactura de pasta gris en consonancia con las producciones locales emporitanas (Fatás 2016: 173; Aquilué *et alii* 2000). Estas últimas también están presentes como importaciones en la Fase IV del Cabezo de la Cruz de La Muela (Zaragoza), datada en torno al 550-500 a. C. (Perales 2009: 406-408). En Els Castellans de Calaceite se reconocen varios fragmentos de una *kylix* del siglo VI a. C. y otro del siglo V-IV a. C. En el caso del yacimiento de Les Ferreres de Calaceite constata los restos de “asas de una patera etrusca” (Fatás 2016: 199, 240 y 250). Capítulo aparte merece San Antonio de Calaceite con una

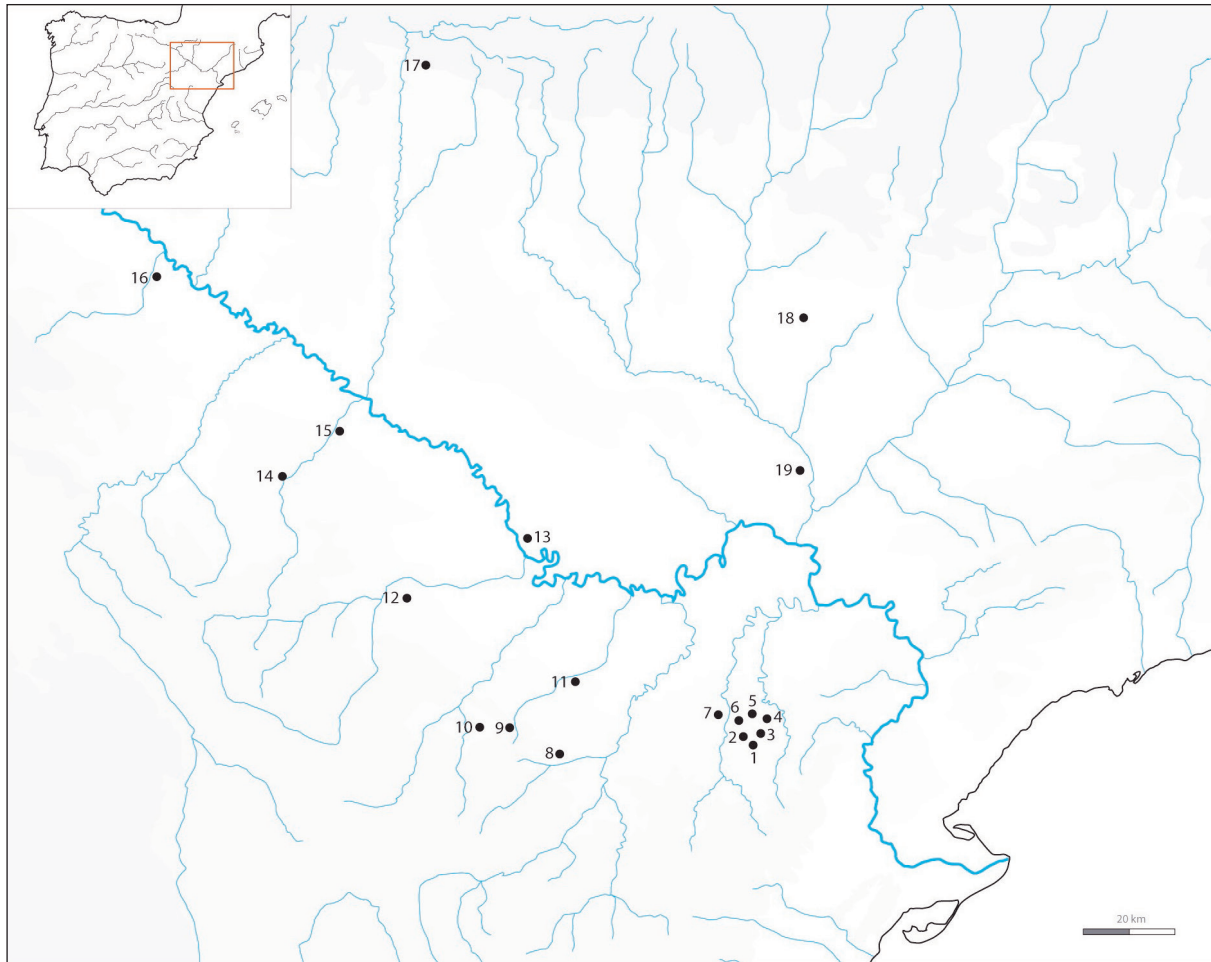


Fig. 1.- Mapa de hallazgos de materiales cerámicos griegos, fenicio-púnicos e imitaciones locales en el actual Aragón y zonas limítrofes. Hallazgos de cerámicas griegas: 1: Vilallonc (Calaceite, Teruel); 2: Els Castellans (Calaceite, Teruel); 3: Les Ferreres (Calaceite, Teruel); 5: San Antonio de Calaceite (Teruel); 6: Les Ombries (Calaceite, Teruel); 7: Piuró del Barranc Fondo (Mazaleón, Teruel); 9: El Cabo (Andorra, Teruel); 11: El Tartrato (Alcañiz, Teruel); 12: San Jorge (Lécera, Zaragoza); 13: Entorno *Colonia Iulia Lepida Celsa* (Velilla de Ebro, Zaragoza); 15: El Castillo (Cuarte de Huerva, Zaragoza); 18: La Vispesa (Tamarite de la Litera, Huesca); 19: Vedat de San Simón (Fraga, Huesca). Hallazgos de ánforas fenicio-púnicas: 1: Vilallonc (Calaceite, Teruel); 4: Tossal Redó (Calaceite, Teruel); 7: Piuró del Barranc Fondo (Mazaleón, Teruel); 14: Cabezo de la Cruz (La Muela, Zaragoza). Hallazgos de imitaciones locales de cerámica griega: 7: Piuró del Barranc Fondo (Mazaleón, Teruel); 8: Cabezo de La Guardia (Alcorisa, Teruel); 10: El Castellillo (Alloza, Teruel); 16: Mallén (Zaragoza); 15: El Castillo (Cuarte de Huerva, Zaragoza); 17: Pueyo de Marcuello (Loarre, Huesca) (dibujo: Xavier Font).

concentración de importaciones muy elevada en comparación a su contexto con casi una veintena de formas de vajilla ática de figuras negras, figuras rojas y barniz negro, además de abundantes producciones de los talleres de cerámica de barniz negro de Roses (Jornet 2017: 257)¹.

Añadiremos a esta lista que, con procedencia de “varios yacimientos de Alcañiz” (Teruel), Vicente Bardavíu ingresó en 1930 varios fragmentos de cerámica ática en el Museo de Zaragoza²,

¹ Datos cruzados con el catálogo online de la Base Documental del Centro Iberia Graeca (mayo 2024: <https://iberiagraeca.org>).

² Número de Inventario General del Museo de Zaragoza: 44354.

sin conocerse datos precisos del lugar o contexto del hallazgo, pudiéndose ser posible en algún caso su vinculación al Cabezo del Cuervo.

Siguiendo la línea desde el Bajo Aragón al sur del río Ebro tendríamos algunos ejemplos más de importaciones de vajilla griega como la ática de El Tartrato de Alcañiz (Trías 1967-1968: 280), El Cabo de Andorra (Teruel), San Jorge de Lécera (Zaragoza) (Aguilera 2019: 370-371) y el fragmento de copa ática aparecido en el Castillo de Cuarte de Huerva (Zaragoza) (Burillo y Royo: 1994-1996).

Este último sería hasta fechas recientes el hallazgo más occidental de vajilla griega encontrado en el territorio aragonés con procedencia del levante peninsular³. El conjunto cerámico hallado junto a la copa (525-400 a. C.) en un contexto de amortización conjuga la existencia coetánea de elementos cerámicos vinculados al trasvase de líquidos como la orza, la tinaja, la *oinochoe*, todos de tradición ibérica a torno, e incluso un embudo cerámico (Burillo y Royo 1994-1996: 395). La cercanía del Castillo de Cuarte al Cabezo de la Cruz donde se constató en una fase mucho más antigua el cultivo de vid reforzaría la introducción temprana del consumo de uva y, en algún momento, la producción de vino en el valle medio del Ebro desde la Primera Edad del Hierro (Pérez 2009: 182-183; Picazo y Rodanés 2009: 460-ss).

Añadir también los hallazgos, fruto de prospección superficial, de algunos fragmentos de cerámica ática documentados por Miguel Beltrán en los trabajos llevados a cabo en 1972 en presumible solar sedetano en el que muchas décadas después será el *ager* de la Colonia Iulia Lépidia Celsa en el término de la actual Velilla de Ebro (Zaragoza)⁴.

Al norte del Ebro, en el territorio oscense ilergete solamente podemos constatar cerámica ática de barniz negro en La Vispesa de Tamarite de Litera (Domínguez, Maestro y Paracuellos 2007: 123-139) y en el Vedat de San Martí de Fraga cerámica de barniz negro, producida en los talleres de Roses (Domínguez, Magallón y Casado 1984: 92-93).

Por último, hacer referencia al precioso, pero lamentablemente descontextualizado, fragmento de *kylix* de la denominada colección Tejerizo recientemente reordenada desde el Museo de Zaragoza al Museo de Huesca⁵ y cuya procedencia hipotética pudiera estar también en tierras aragonesas.

Como complemento a este indicador tendremos en cuenta las abundantes imitaciones locales de formas mediterráneas como vasos y enseres relacionados con el consumo de vino. Por poner solo algunos ejemplos: Piuró del Barranc Fondo con un interesante vaso crateriforme (Fátas 2016: 129-130, fig. 56, P8), el conjunto de la Habitación 8 de El Castelillo de Alloza (Atrián

³Tenemos noticia de un fragmento de *kylix* ática aparecido en la tercera campaña de excavaciones llevada a cabo en la necrópolis celtibérica de Bronchales en la sierra de Albarracín por el equipo de Francisco Burillo (Universidad de Zaragoza). El investigador fecha el conjunto en el siglo V a. C. y pese a la escasa entidad del fragmento cerámico su adscripción parece indudable. Ahora bien, el Dr. Burillo desarrolla una interesante teoría sobre la trashumancia celtibérica entre estas estribaciones del Sistema Ibérico y la Bética por lo que el origen de esta *kylix* tendría un derrotero muy diferente en su camino a tierras aragonesas a los provenientes desde el levante peninsular (Burillo 2023).

⁴ Número de Inventario General del Museo de Zaragoza: 42393 y 42394.

⁵ Esta "colección de antigüedades" fue adquirida por el Gobierno de Aragón a un particular en el año 2000, depositando los casi 300 fondos que la componían en el Museo de Zaragoza. Isidro Aguilera estudió, catalogó y presentó una verosímil hipótesis de procedencia de algunos de los componentes de la colección en el Boletín del Museo de Zaragoza (Aguilera 2019). Concretamente la *kylix* aparece referenciada con número de Inventario General 52329. La vinculación probada de alguna de las piezas, entre las que no está lógicamente la *kylix*, con la villa romana de *Fortunatus* en Fraga (Huesca) ha llevado recientemente al Gobierno de Aragón a la reordenación de toda la "colección Tejerizo" depositándola en el Museo de Huesca (Resolución del D. G. de Cultura del Gobierno de Aragón de 29 de marzo de 2023).



Fig. 2.- *Salutatío* ibérica en torno a un ánfora representada en un *kalathos* ibérico pintado del Cabezo de La Guardia (Alcorisa, Teruel) (fotografía: © Museo de Teruel IG-1359, archivo fotográfico: C. Id. n.º 3115).

1957: 163-186), la copa de pie alto del Castillo de Cuarte de Huerva (Burillo y Royo 1994-1996: 395), o incluso el colador de El Pueyo de Marcuello (Fabre 2024: 481) entre otros muchos.

El número de elementos de vajilla áticas importadas e imitadas nos plantea un escenario de presencia excepcional, pero que no deja dudas de su llegada al menos hasta el Ebro Medio. Parece razonable pensar que los productos consumidos en vajillas tan específicas también serían objeto de comercialización. Por lo que productos, como el vino, en una primera fase remontarían desde el litoral el río Ebro en ánforas y probablemente continuarían en otros contenedores.

3. *Ánforas de transporte y otros contenedores entre los siglos VII y IV a. C.*

Si hay datos indirectos para pensar en el consumo de productos que llegan desde el litoral hasta el Bajo Ebro y remontan hasta el Ebro Medio ¿qué contenedores podemos documentar? La iconografía sobre la vajilla ibérica nos alienta sobre la existencia de ánforas en tierras aragonesas. Las escenas pintadas en los *kalathoi* del Cabezo de la Guardia de Alcorisa (Teruel) (Fig. 2) y del propio Castellillo de Alloza (Teruel)⁶ en las que aparecen representadas ánforas son buena muestra de ello. Sin embargo, el análisis arqueológico de los últimos años reafirma que no existe penetración de contenedores anfóricos griegos en el territorio del actual Aragón. Si bien está constatada la penetración de ánforas fenicio-púnicas y púnicas entre el siglo VII a. C. y el IV a. C. en el hinterland del curso bajo del río Ebro, esta penetración desde el litoral se torna como altamente excepcional para el curso medio. La longeva y ampliamente distribuida Ramon T.10.1.2.1

⁶ Número de Inventario General del Museo de Teruel: 4892.

se constata con cierta presencia desde el siglo VII a. C. hasta bien avanzado el siglo VI a. C. en los yacimientos catalanes del Bajo Ebro penetrando hasta los hoy aragoneses como en Piuró del Barranc Fondo. Así mismo se constata la Ramon T.1.3.2.3 en cronologías que abarcan la segunda mitad del siglo V a. C. en Tossal Redó (Fatás 2016: 114). Y las variantes de ánforas Ramon T.8.1.3.2. y Ramon T.1.3.2.3 en Vilallonc con dataciones nuevamente que se sitúan entre el siglo VII y el siglo VI a. C. (Fatás 2016: 174).

La abundancia de *pithoi* y orzas en yacimientos como Piuró del Barranc Fondo paralelamente a la presencia de ánforas fenicias, púnicas e ibéricas, donde con seguridad se consumía vino, puede hacernos pensar en la posibilidad de un trasvase a contenedores no anfóricos para su comercialización aguas arriba y tierra adentro.

Contextos como el del Cabo de Andorra de Teruel o los zaragozanos Cabezo de la Cruz y el Castillo de Cuarte, serían ejemplos de origen y destino en una ruta de intercambio en la que los *pithoi* ibéricos como propone, entre otros M. P. Perales, pasarían a realizar el papel de las ánforas aguas arriba del Matarraña (Perales 2009: 407).

Concluiremos por lo tanto que la ausencia de ánforas griegas es total, que el comercio fluvial se lleva a cabo a través de contenedores anfóricos fenicio-púnicos hasta que estos son sustituidos por orzas y *pithoi* en el círculo de los yacimientos ibéricos del Bajo Aragón para continuar su comercialización. Sin embargo, la constatación de un ánfora Ramon T.10.1.2.1 y un *pithos* de posible manufactura emporitana en la fase IV del Cabezo de la Cruz (Perales 2009: 406-408) deban alertarnos de posibles “excepciones” que hagan falible esta tajante interpretación.

4. *Ánforas de servicio de mesa y de uso ritual: anforillas a la griega*

Aclaremos de forma previa que los dos elementos anfóricos analizados a continuación ni son griegos ni son estrictamente ánforas en el sentido habitual del término. Como se verá, lo que si resultan ser son dos imitaciones a escala inspiradas en modelos de ánforas griegas. Hemos dado en mantenerlas con esa nomenclatura de “anforillas” por su morfología, pero su tamaño y contexto los acercaría más a un *urceus* de doble asa que a otro tipo de morfotipo (Aguarod *et alii* 2021: 558-569).

4.1. *La anforilla de El Castellido de Alloza (Teruel)*

Bien conocido es el yacimiento ibérico de El Castellido de Alloza (Teruel), asentamiento excavado y publicado en los años cincuenta y sesenta del pasado siglo por Purificación Atrián (1957; 1959; 1966) y conocido en la comunidad arqueológica desde décadas antes (Ortego 1945-1946).

Puede resultar interesante dada la ausencia de contenedores anfóricos de transporte observar la existencia de morfotipos identificados si no directamente con ese uso, sí con el almacenaje, servicio y consumo.

La excavación de la denominada Habitación 8 reveló un abundantísimo elenco cerámico de producciones a mano y de formas típicas del Ibérico Pleno con adaptaciones locales e imitaciones de modelos mediterráneos: platos, cuencos, tapaderas, alguna *oinochoe*, pero también útiles más especializados como morillos zoomorfos, formas cerradas con pitorro, embudos, toneles, sítulas, *kalathoi* y crateriformes. Todo apunta a manufacturas locales y calidad media-baja en depuración de pastas, pero con un amplísimo catálogo ornamental pintado a base de motivos geométricos y escenas naturales incluyendo motivos vegetales, marinos y fauna (Atrián 1966: 163-ss).



Fig. 3.- Ánfora CHR El Castellido 542 procedente de El Castellido de Alloza (Teruel) (dibujo: Aguarod *et alii* 2021: 56; fotografía: © Museo de Teruel IG-542, archivo fotográfico: C. Id. n.º 28477).

Dentro de ese gran conjunto fechado entre los siglos III y II a. C. encontramos el denominado vaso con doble asa (Atrián 1966: lám. IX, 2), también denominado *lekithos* en algunos momentos (Escríche y Ezquerria 2007: 316), y al que rebautizamos como ánfora⁷ de una posible imitación local de un prototipo griego (Fig. 3).

Se trata de una vasija de unos 19 cm de altura compuesta por un cuerpo globular sustentado sobre pie reentrante. El cuello se estrecha de forma notable consiguiendo una forma cerrada casi simétrica entre boca y pie. Del mismo labio de la pieza salen dos asideros que refuerzan la protección de la boca y que de forma angular se insertan en el hombro de la anforilla. La pasta es poco depurada, presenta defectos tanto en el modelado como probablemente en la cocción, y una muy sutil decoración a base de bandas marrones que llevaron a su excavadora a referirla “por su perfil y decoración puede recordar un vaso griego del que seguramente es una burda imitación” (Atrián 1966: 178), idea sobre la que abundamos al ver su posible inspiración en los denominados tipos panatenaicos. Salvando las distancias, un paralelo interesante lo encontramos en el ánfora panatenaica del Grupo de Bulas de la Colección Asensi del Museo Arqueológico Nacional (CERES MAN 2024: NIG 10966), con una cronología de primer cuarto del siglo IV a. C.

⁷ Variante tipológica normalizada según el Tesoro tipológico de los museos aragoneses (Aguarod *et alii* 2021: 56). En su versión web (mayo 2024): <https://culturadearagon.es/publicaciones/tesauro-tipologico-de-los-museos-aragoneses-colecciones-arqueologicas-volumen-ii>

4.2. La anforilla de Mallén (Zaragoza)

No es mucho lo que podemos aportar a lo ya publicado por J. I. Royo Guillén en 1986 sobre esta pieza, cuya procedencia se basa en las informaciones aportadas por el particular que la poseía en aquel momento (Royo 1986) y cuyo paradero actual también es desconocido, o al menos no es público. No obstante, nos resistimos a no recogerla en estas páginas dada su interesante y anómala morfología (Fig. 4).

Este pequeño vaso, que se conservaría con gran integridad, presentaría una alzada de poco más de 16 cm, sobre pie anular, cuerpo globular y cuello con forma de cono invertido tomando un aspecto de cuello y borde muy amplios. Vendría dotado de una doble asa simétrica de sección con tendencia cuadrangular que partiría del tercio superior del galbo con adhesión en el cuello justamente por debajo el borde exvasado. El único elemento decorativo se limitaría a una acanaladura que uniría pie y cuerpo. La superficie estaría tratada de forma generalizada mediante un espatulado. Estaríamos ante una producción local que pretendería una posible imitación de alguna ánfora griega difícil de catalogar.

Dada la descontextualización arqueológica no entraremos en los usos de la misma, y pese a que nos gustaría conocer si en algún momento estuvo vinculada al consumo de vino, simplemente podemos referir el supuesto uso como urna cineraria que trasladó el investigador que tuvo acceso a la pieza y a la información del “hallazgo” por parte de sus poseedores (Royo 1986: 55). La comparativa hecha con el resto de objetos aportado por los particulares llevó a datar la pieza en la primera mitad del siglo v a. C.

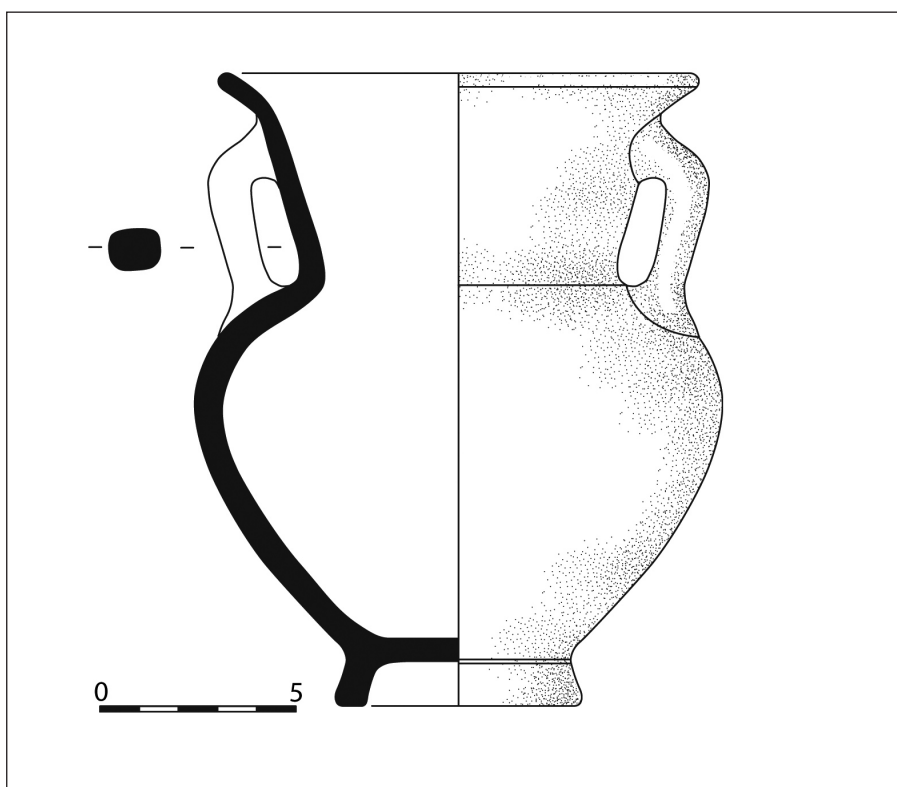


Fig. 4.- Anforilla de procedencia desconocida atribuida al entorno de Mallén (Zaragoza) (dibujo sobre original de Royo 1986: 39, fig. 2).

5. Conclusiones

Este volumen trata de forma más exhaustiva, más docta y más concluyente la trascendencia de contextualizar el espectro anfórico greco-ibérico que estas breves líneas que nosotros podemos aportar. Simple y llanamente se pretende dejar testimonio e invitación a imponernos en la arqueología aragonesa un criterio interpretativo más a la hora de realizar los estudios de materiales. Hasta ahora son muchos los colegas que nos hemos detenido en la gratificante y atrayente recompensa de estudiar las importaciones e imitaciones de variantes tipológicas mediterráneas, no haciéndonos excesivo eco de aquellos contenedores que sin duda tenemos en el registro arqueológico y que no hemos sido capaces de identificar con producciones emporitanas, masaliotas, etc. Es más que probable que las haya, debemos sacarlas a la luz.

Agradecimientos

Una breve, pero sentida línea para los colegas Miguel Beltrán, Jesús Picazo, María Pilar Perales y Luis Fatás por sus acertados apuntes sobre el mundo anfórico, las importaciones y el valle medio del Ebro en la Edad del Hierro. Al Museo de Teruel y su directora Beatriz Ezquerro por facilitarnos el acceso a los fondos museográficos de interés para esta publicación y su documentación gráfica. Al Museo de Zaragoza y su director Isidro Aguilera por compartir con nosotros su conocimiento de la protohistoria aragonesa y la historia de las investigaciones arqueológicas en estas tierras. Por último, a Xavier Aquilué por su amable invitación a participar en este estudio y a sus inestimables apreciaciones del mundo cerámico griego.

Bibliografía

- AGUAROD, M.^a C., BALDELLOU, V., BELTRÁN, M., ERICE, R., ESCRICHE, C., EZQUERRA, B., FABRÉ, J. y PAZ, J. Á. 2021: Tesoro Tipológico de los museos aragoneses. Las colecciones arqueológicas, vol. II, Zaragoza.
- AGUILERA, I. 2019: El valor del origen. Materiales prehistóricos y protohistóricos de la «Colección Tejerizo» en el Museo de Zaragoza, *Boletín del Museo de Zaragoza* 20, Zaragoza, 349-372.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. y TREMOLEDA, J. 2000: Les ceràmiques gregues arcaïques de la *Palaià Polis* d'Empòrion, en: Cabrera, P. y Santos, M. (coords.), *Ceràmiques jònies d'època arcaïca. Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries (26 a 28 de maig de 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 285-346.
- ATRIÁN, P. 1957: Primera campaña de excavaciones en el poblado ibérico "El Castellido" (Alloza, Teruel), *Revista Teruel* 17-18, Teruel, 203-228.
- ATRIÁN, P. 1959: Excavaciones en el poblado ibérico "El Castellido" (Alloza, Teruel). Segunda y tercera campañas, *Revista Teruel* 22, Teruel, 233-260.
- ATRIÁN, P. 1966: Excavaciones en el poblado ibérico "El Castellido" (Alloza, Teruel). Cuarta y quinta campañas, *Revista Teruel* 36, Teruel 155-207.
- BURILLO, F. 2023: La necrópolis celtibérica de Bronchales y la trashumancia en el siglo v a. C., Conferencia impartida en el Museo Arqueológico Nacional (7 de marzo de

- 2023), Recurso web (mayo 2024). <https://www.youtube.com/watch?v=yHlvhQkn6CQ>
- BURILLO, F. y ROYO, J. I. 1994-1996: El Castillo de Cuarte (Zaragoza) y el tránsito del Ibérico Antiguo al medio en el Valle medio del Ebro, *Gala* 3-5, Sant Feliu de Codines, 387-397.
- DILOLI, J., BEA, D. y SARDÀ, S. 2018: *El Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs. L'arquitectura del poder a l'Ebre durant la Protohistòria*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- DOMÍNGUEZ ARRANZ, M.^a A., MAGALLÓN, A. y CASADO, M. P. 1984: *Carta Arqueológica de España: Huesca*, Zaragoza.
- DOMÍNGUEZ ARRANZ, M.^a A., MAESTRO, E. y PARACUELLOS, P. 2007: El yacimiento oscense de La Vispesa: La cerámica de barniz negro helenístico, *Empúries* 55, Barcelona, 123-139.
- ESCRICHE, C. y EZQUERRA, B. 2007: *Fragments de historia. 100 años de arqueología en Teruel*, Museo de Teruel, Teruel.
- FABRE, J. 2024: Caracterización tipológica de un conjunto cerámico ritual del espacio 1 del asentamiento de la Edad del Hierro en El Pueyo de Marcuello (Loarre, Huesca), en: Aguarod, M.^a C., Heras, C. y Sáenz, J. C. (eds.), *Los cursos fluviales en Hispania, vías de comercio cerámico, Actas del VI Congreso Internacional de la SECAH (Zaragoza, 2022)*, Monografías Ex Officina Hispana 6, Zaragoza, 477-485.
- FATÁS, L. 2016: *La Edad del Hierro en el valle del Matarraña (Teruel). Las investigaciones del Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón, Caesar Augusta* 85, Zaragoza.
- JORNET, R. 2017: *El jaciment de Sant Antoni de Calaceit i el poblament ibèric de les comarques del Matarranya i la Terra Alta*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona 15, Barcelona.
- ORTEGO, T. 1945-1946: El poblado ibérico del Castelillo, Alloza (Teruel), *Ampurias* 7-8, Barcelona, 185-202.
- PERALES, M. P. 2009: La cerámica a torno ibérica, en: Picazo, J. y Rodanés, J. M. (coords.), *Los poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro. Cabezo de la Cruz. La Muela (Zaragoza)*, Zaragoza, 383-408.
- PÉREZ, G. 2009: Estudio paleocarpológico, en: Picazo, J. y Rodanés, J. M. (coords.), *Los poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro. Cabezo de la Cruz. La Muela (Zaragoza)*, Zaragoza, 170-187.
- PICAZO, J. y RODANÉS, J. M. (coords.) 2009: *Los poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro. Cabezo de la Cruz. La Muela (Zaragoza)*, Zaragoza.
- ROYO, J. I. 1986: Estudio de un ajuar funerario de la 1ª Edad del Hierro descubierto en las cercanías de Mallén (Zaragoza), *Cuadernos de Estudios Borjanos* XVII-XVIII, Borja, 35-59.
- TRÍAS DE ARRIBAS, G. 1967-1968: *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, The William L. Bryant Foundation, Valencia.

Las importaciones de ánforas griegas entre los ríos Ebro y Segura (siglos VIII-III a. C.)¹

GUILLERMO PASCUAL BERLANGA

Universidad de Cádiz, Área de Arqueología

JOSÉ PÉREZ BALLESTER

Universidad de Valencia

1. Introducción

El área geográfica que analizamos está delimitada al norte por el río Ebro y al sur por el Segura. Al oeste, una línea imaginaria marcaría el límite de penetración de las ánforas griegas en la zona de estudio, mientras que al este queda limitada por la mar. Comprende un amplio territorio que podríamos denominar la zona central costera de la vertiente mediterránea de *Iberia* (Fig. 1). Ocupa dos amplias regiones geográficas. Por un lado, la gran planicie o llanura litoral entre el río Ebro, las primeras estribaciones del sistema Ibérico al oeste y las últimas estribaciones del sistema Bético del territorio valenciano al sur que abrazan el golfo de Valencia. Por otro lado, desde el cabo de la Nao, el área de análisis se prolonga hasta la desembocadura del río Segura y está caracterizada por una costa con menos playas abiertas, gran cantidad de calas y un interior montañoso hasta llegar a las desembocaduras de los ríos Vinalopó y Segura en el sur. Los ríos, que se abren paso atravesando el territorio de oeste a este, establecerían un segundo factor individualizador y marcarían las principales vías naturales de penetración hacia el interior.

En esta amplia zona hubo varios lugares que pudieron jugar el papel de puertos o embarcaderos recibiendo y redistribuyendo las ánforas que tratamos en este capítulo. Al menos, estos serían las desembocaduras de los ríos Sec y Millars, Torre la Sal, el Grau Vell/*Arse* o la desembocadura del barranco del Carraixet. Más al sur, parece ilógico que antes de la fundación de *Valentia* en el 138 a. C. no hubiera un asentamiento en la zona, como además lo demostrarían los hallazgos de cerámicas griegas de los siglos VI al IV a. C. en el centro de la ciudad (Pérez Ballester y Bonora 2014) y los hallazgos de la calle Ruaya que se ubican cronológicamente en el Ibérico Pleno (Albelda Borrás 2019). Todavía en el golfo de Valencia, la Albufera y la desembocadura del Xúquer, ya frecuentada desde el siglo VII a. C. por gentes fenicias occidentales (Pérez Ballester 2015) y donde, según las fuentes, se ubicaba la ciudad de *Sucro* (Liv. 28, 30), también debió ser lugar de entrada tal y como atestiguarían las cerámicas griegas de los siglos V y IV a. C. de Cullera o de La Solana del Castell de Xàtiva (Pérez Ballester *et alii* 2020: 34).

En el entorno del cabo de la Nao, la mención de *Dianium* en las fuentes como base de operaciones marítimas (Strab. 3, 4, 6,) y puerto afín al bando sertoriano (Cic. *Ver.* 2, 5, 146) permite pensar en la existencia de una zona de embarcadero más antiguo que ya habría sido puesta de manifiesto por Frassinetti (1962: 94-96) y enfatizada más tarde por Álvarez-Ossorio (2008: 96).

¹ Investigación desarrollada gracias a las ayudas otorgadas por parte del Ministerio de Universidades del Gobierno de España y la Unión Europea para la recualificación del sistema universitario español en la modalidad Margarita Salas para la formación de jóvenes doctores. Financiado por la Unión Europea-Next GenerationEU. También al apoyo del *Institute of Historical Research* de la *National Hellenic Research Foundation*.



Fig. 1.- Delimitación geográfica del área de estudio y lugares donde se han descubierto ánforas griegas.

Más al sur, tras una sucesión de pequeñas calas, destaca, por los resultados obtenidos en las diferentes excavaciones, la desembocadura del río Amadorio, con un asentamiento antiguo en el solar de la actual Villajoyosa, donde hay una necrópolis con varias fases que abarcan desde un momento orientalizante (fines del siglo VII-siglo VI a. C.) hasta el cambio de era. No conocemos, al menos publicadas, ánforas de transporte griegas, aunque sí la existencia de vajilla de figuras negras tardías, figuras rojas y ática de barniz negro (Ruiz Alcaide y Marcos González 2011; García Gandía 2009).

La Illeta dels Banyets (Campello), seguramente un asentamiento costero de carácter comercial ibérico en conexión directa con el interior del sur de la Contestania, igualmente ha proporcionado vajilla griega de figuras negras, abundantes cerámicas de figuras rojas, áticas de barniz negro (García Martín 2003: 41-80) y algunas ánforas de transporte griegas y otras

magnogrecas (MGS) de los siglos IV y III a. C. que, sin embargo, no han sido publicadas². Algo más al sur se encuentra el embarcadero de la Albufereta, que fue frecuentado al menos desde el siglo V a. C. (Ortega Pérez *et alii* 2017).

Finalmente, los ríos Vinalopó y Segura desembocaban en la mar en un ambiente lacustre bien estudiado (Ferrer García y Blázquez Morilla 2022) que existía desde el siglo X a. C. En las pequeñas alturas que lo rodeaban se ubicaron importantes asentamientos de los que conocemos mejor los protohistóricos e ibéricos: La Peña Negra de Crevillente, La Alcudia de Elche, El Oral, La Escuera, Cabezo Lucero, La Pícola y especialmente el asentamiento fenicio de La Fonteta, al que nos referiremos repetidamente por haber proporcionado, junto a un número ingente de cerámicas fenicias, ánforas de origen greco-oriental de los siglos VIII-VI a. C.

Para conocer el fenómeno de la llegada de ánforas griegas a este sector de la península Ibérica no contamos con ningún estudio específico que trate el tema. Ello podría deberse a una falta de interés por parte de los investigadores, quizás fundamentado tanto en la aparente escasez de este tipo de materiales en nuestras costas como en el difícil reconocimiento de los mismos a través de simples fragmentos. En cualquier caso, la bibliografía a la que podemos recurrir es reducida. El trabajo sobre las ánforas griegas en la costa Ilercavona (Oliver Foix 1991) o los volúmenes sobre La Fonteta de Guardamar del Segura, donde hay capítulos dedicados a las ánforas griegas (Lorrio Alvarado *et alii* 2023; García Martín 2011; Gailledrat y Rouillard 2007) son, probablemente, los trabajos más amplios que engloban en un mismo texto varias tipologías de ánforas griegas descubiertas en contextos arqueológicos. Otros estudios recogen hallazgos subacuáticos en áreas que se han interpretado como fondeaderos o lugares de aguada (Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989). Otras referencias versan sobre el conjunto de las importaciones arcaicas en amplias zonas (Mata y Burriel 2000; Bonet *et alii* 2004) o la presencia de determinados tipos en algunos yacimientos (Ramos y Fernández Izquierdo 2012). En otros trabajos se reflexiona sobre ciertos tipos específicos de las colonias occidentales, aunque no claramente sobre el territorio que nos ocupa (Aranegui 2017), o se cita la presencia de ánforas griegas en contextos más amplios o como complementos de investigaciones más generalistas o centradas en otros asuntos (Domínguez Monedero y Sánchez Fernández 2001-2002).

2. Las importaciones de ánforas

Con el fin de ubicar cronológicamente los hallazgos y facilitar su comprensión hemos distribuido las ánforas de nuestra zona de estudio entre cada una de las fases cronológicas en que se puede dividir del mundo griego antiguo (arcaica, clásica y helenística).

2.1. Las ánforas del mundo griego arcaico (siglos VIII-VI: 750-500/475 a. C.)

Los ejemplos con que contamos para las cronologías más antiguas son escasos (Fig. 2). Solo hemos constatado la presencia de ánforas del tipo SOS (Fig. 3. 1) y todas ellas se descubrieron en el sector más meridional. No contamos con ninguna completa. Casi todas proceden de La Fonteta de Guardamar y sólo un fragmento, dudoso, se habría localizado algo más al norte, en Campello. Las de La Fonteta están presentes en varias fases que abarcan desde el 720 al 560 a. C., aunque la mayoría se encontraron en los niveles de la fase II del yacimiento fechada entre el 700 y el 650 a. C. (Lorrio *et alii* 2023). Por otra parte, en los niveles de la fase IIIB (650-600 a. C.), se

² Agradecemos la información a Feliciano Sala Sellés.

LAS IMPORTACIONES DE ÁNFORAS GRIEGAS ENTRE LOS RÍOS EBRO Y SEGURA (SIGLOS VIII-III a. C.)

constató la existencia de una Corintia A. Fundamentalmente, este grupo procedente de la zona Ático-Eubea supone el conjunto de ánforas griegas más antiguas localizadas en el territorio que nos ocupa y se situaría entre finales del siglo VIII y el último tercio del siglo VII a. C.

MUNDO GRIEGO ARCAICO (776-500 a. C.)				
Tipo	Yacimiento	Piezas	Cronología (a. C.)	Ref. Bibliográfica
SOS.	La Fonteta.	2 frags.	720-700	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG1-2. -Pratt 2015: 239. -García Martín 2011: lám. VI. -Domínguez Monedero y Sánchez Fernández 2001-2002: 44.
SOS.	La Fonteta.	29 frags.	700-650	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG3-21 y AG25-29. -García Martín 2011: lám. VI.
Ática/Grecia del Este.	La Fonteta.	1	700-650	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG24.
SOS. (Fig. 3, 1)	La Fonteta.	1	600-575	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG30. -García Martín 2011: lám. VI. -Gailledrat y Rouillard 2007: 231, fig. 201, 3.
SOS.	La Fonteta.	1	c. 600	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG31. -Lorrio Alvarado, López Rosendo y Torres Ortiz 2021: fig. 35, 7.
SOS.	La Fonteta.	Varios frags.	600-580	Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG32.
SOS.	La Fonteta.	2 frags.	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG33-34.
SOS.	La Fonteta.	2 frags.	-	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG22 y 23. -García Martín 2011: lám. VI.
SOS.	La Fonteta.	1	-	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG35.
SOS.	Illeta des Banyets.	¿1?	750/650-600/570	-Pratt 2015: 239, fig. 14. -Domínguez Monedero y Sánchez Fernández 2001-2002. -García Martín 1997: 196.
Quíos. (Fig. 3, 2).	La Fonteta.	1	700-650	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG36. -Gailledrat y Rouillard 2007: fig. 188, 11.
Corintia A.	La Fonteta.	1	650-600	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG62. -García Martín 2011: 537, lám. VII.
Quíos/Clazomene. (Fig. 3, 3 y 3a).	El Puig de la Misericordia.	1	650-560	-Inédita. Museo Bellas Artes Castellón, n.º inv. 1589.
¿Quíos/Clazomene? (Fig. 3, 3b).	Puig de la Misericordia.	1	VII-VI	-Inédita. Museo Bellas Artes Castellón, n.º inv. 1901.
Quíos. (Monachov 2003, tipo IB) (Fig. 3, 4).	La Fonteta.	2 frags.	600-575	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG38. -Gailledrat y Rouillard 2007: 231, figs. 201, 1.
Quíos. (Fig. 3, 5).	La Fonteta.	2 frags.	600-575	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG39. Gailledrat y Rouillard 2007: 231, fig. 201, 2.
Quíos.	La Fonteta.	2 frags.	575-550	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG40 y 41. -Gailledrat y Rouillard 2007: 231, fig. 216, 1-2.
Quíos.	La Fonteta.	8 frags.	c. 600-520	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG37, 42-47. -García Martín 2011: 538, lám. IV, V y VIII. -García Martín 2000: 214, fig. 12.
Quíos. (Monachov 2003, tipo II/III) (Fig. 3, 6).	Cabanyal-Malvarrosa.	1	560-500	-Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: 607-609, fig. 1, 3.
Quíos. (Monachov III) (Fig. 3, 6a).	El Oral.	1	650/570-525/500	-Abad Casal y Sala Sellés 2021. -Sala Sellés <i>et alii</i> 2004. -Sala Sellés 1994: fig. 4, 13.
Clazomene.	La Fonteta.	3 frags.	600-580	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG48.

Clazomene.	La Fonteta.	6 frags.	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG49-51. -García Martín 2011: 539, lám. VIII.
Samos.	La Fonteta.	1	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG59.
Samos.	La Fonteta.	2 frags.	530-520	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG60-61.
Samos/Mileto.	La Fonteta.	1	700-650	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG52. -García Martín 2011: 537, fig. 5 y lám. VII.
Samos/Mileto.	La Fonteta.	1	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG53. -García Martín 2011: 537, fig. 5 y lám. VII.
Samos/Mileto. (Fig. 3, 7 y 8).	La Fonteta.	2 frags.	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG54-55. -García Martín 2011: 537, fig. 5 y lám. VII. -García Martín 2000: fig. 3, 6 y 7.
Samos. (Lawal 1995, tipo S/1; Sezgin 2012, tipo 2) (Fig. 3, 9).	La Fonteta.	1 borde	c. 600/500	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG56. -Gailledrat y Rouillard 2007: 231, fig. 250, 1.
Samos. (Lawal 1995, tipo S/1; Sezgin 2012, tipo 2).	La Fonteta.	2 bordes	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG57-58.
Samos/Mileto. (Fig. 3, 10, 11 y 12).	Cabanyal- Malvarrosa.	3 frags.	525-450	-Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: 607-9, fig. 1, 1 y 1, 2.
MGS-"Corintia B".	La Fonteta.	1	580-560	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG63.
MGS-"Corintia B".	La Fonteta.	2 frags.	530-520	-Lorrio Alvarado <i>et alii</i> 2023: AG64-65.

Fig. 2.- Tabla recopilatoria de las ánforas griegas del período arcaico en las costas valencianas.

Hacia finales del siglo VII o inicios del VI a. C. encontramos, principalmente también en torno a la desembocadura del Segura (La Fonteta y El Oral), varios fragmentos de ánforas que comenzarían a llegar desde el Egeo oriental. Entre las de La Fonteta, destacaría el tercio superior (Fig. 3. 2) de un ánfora encontrada en los niveles de la fase IVa (600-575 a. C.) que puede ser adscrita al tipo Quíos IB-(1) de Monachov (2003: 232, tabla 2, 1) y podría ser considerada el paradigma de este tipo de ánforas en la zona de análisis ya que del resto solo contamos con pequeños fragmentos atribuibles, de manera genérica, al tipo (Fig. 3. 4-5). Por otra parte, un fragmento de borde inédito procedente del Puig de la Misericordia, (Fig. 3. 3-3a), podría ser el ánfora del Mediterráneo Oriental más antigua localizada en el golfo de Valencia hasta el momento, aunque solamente disponemos de un fragmento cuyos rasgos tipológicos (Monachov Quíos I/II o quizás de Clazomene) ofrecerían una cronología más amplia que se ubicaría entre mediados del siglo VII y mediados del VI a. C. Igualmente, del mismo yacimiento proviene un fragmento de asa, también inédito y con una banda pintada de color marrón rojizo recorriendo toda la longitud del asa, que podría corresponder a un ánfora llegada desde las costas occidentales de Anatolia, aunque por el momento hemos preferido mantenerla entre interrogantes (Fig. 3. 3b). Por otra parte, algo más al sur, en el fondeadero de Cabanyal-Malvarrosa, se descubrió una base de ánfora quiota (Fig. 3. 6), si bien, las características tipológicas que presenta (Monachov 2003: Quíos II/III) ya llevarían su cronología hacia la segunda mitad del siglo VI a. C. Otras tipologías que llegaron a nuestras costas desde la misma zona geográfica (Clazomene, Samos/Mileto) durante el siglo VI a. C. también han podido ser constatadas. La mayoría de los fragmentos se identifica con ánforas de Samos/Mileto y se descubrieron en niveles de las fases II (700-650 a. C.) y VI (580-560 a. C.) de La Fonteta de Guardamar (Fig. 3. 7-8), aunque también encontramos un borde (Fig. 3. 9) del tipo S/1 de Lawall (1995)/2 de Sezgin (2012) de finales del siglo VI a. C. en la fase Vb del yacimiento (525-500 a. C.) y otros dos bordes y un pivote de la misma tipología en El Cabanyal-Malvarrosa (Fig. 3. 10-12) que asimismo nos llevarían a finales del siglo VI o inicios del V a. C. y supondrían los primeros ejemplos de una serie de ánforas ubicadas entre los mundos arcaico y clásico y que se encuentran, todas ellas, al norte del cabo de la Nao, en el golfo de Valencia (Fig. 4).

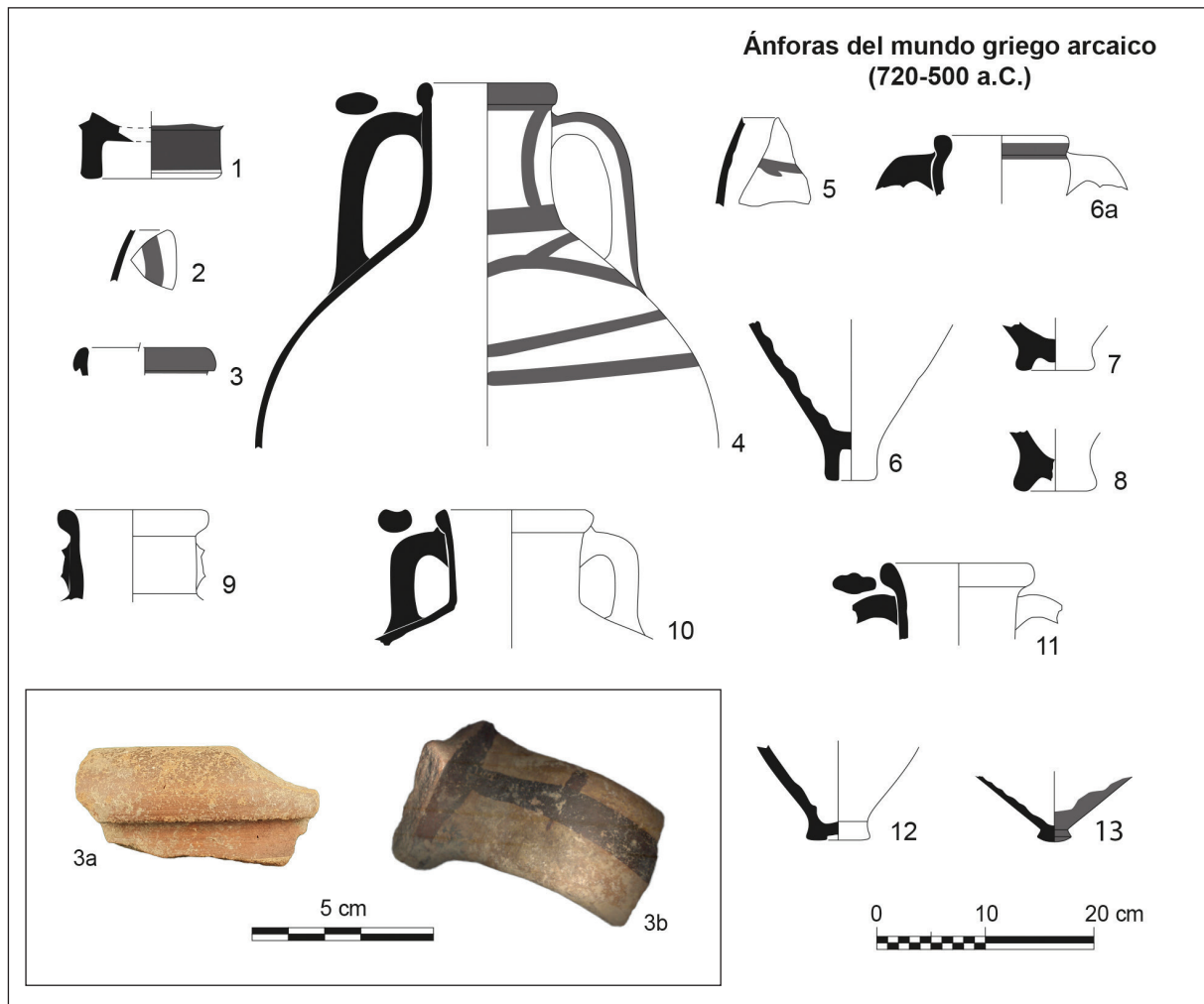


Fig. 3³.- Ánforas del mundo griego arcaico. 1: Ánfora SOS, La Fonteta; 2: Quíos, La Fonteta; 3 y 3a: Quíos I/II ¿Clazomene?, Puig de la Misericordia (Inédita, Museo Bellas Artes Castellón, n.º Inv. 1598); 3b: ¿Quíos/Clazomene?, Puig de la Misericordia (Inédita, Museo Bellas Artes Castellón, n.º Inv. 1901); 4: Quíos, La Fonteta; 5: Quíos, La Fonteta; 6: Quíos II/III, El Cabanyal-Malvarrosa; 6a: Quíos III, El Oral; 7 y 8: Samos/Mileto, La Fonteta; 9: Samos, La Fonteta; 10, 11 y 12: Samos/Mileto, El Cabanyal-Malvarrosa. El número 12 está publicado como pivote de un ánfora masalieta (Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera 1989: fig. 1, 2 y 9); 13: ¿"À la brosse"?, El Cabanyal-Malvarrosa.

En definitiva, se observa que hacia finales del siglo VII o inicios del VI a. C., aproximadamente coincidiendo con las *apoikias* focaeas en occidente, comenzamos a encontrar al norte del cabo de la Nao ánforas llegadas precisamente desde la zona en torno a Focea.

3 A excepción del ánfora n.º 3 de la figura 3 y la 15 de la figura 5, las cuales se han dibujado a partir de las piezas originales, el resto de las representaciones gráficas de las cerámicas que se muestran en este artículo han sido redibujadas y digitalizadas por los autores a partir de los dibujos de las publicaciones donde aparecen. Agradecemos a Arturo Oliver Foix y Amparo Barrachina Ibáñez las facilidades y ayuda prestada para acceder a las piezas 3-3a y 3b. Las fotografías son de Amparo Barrachina (Fig. 3a) y de Pablo García Borja (Fig. 3b).

MUNDO GRIEGO ARCAICO/CLÁSICO (550-475 a. C.)				
Tipo	Yacimiento	Piezas	Cronología (a. C.)	Ref. Bibliográfica
À la brosse.	Valencia.	1	550-475	-Pérez Ballester y Bonora 2014: 265.
À la brosse.	Tos Pelat.	2 frags.	550-475	-Bonet <i>et alii</i> 2004: 210. -Mata y Burriel 2000: fig. 3, 22.121.
¿À la brosse? (Fig. 3, 13).	Cabanyal-Malvarrosa.	8 frags. 1 pivote.	550-475	-Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: fig. 1, 6.
Corintia A'. (Fig. 5, 14).	Cabanyal-Malvarrosa.	1	Fin VI-Md. V	-Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: fig. 1, 5.
Corintia A. (Fig. 5, 15).	La Solana del Castell de Xàtiva.	1	Fin VI-Md. V	-Inédita.
Corintia B1. (Fig. 5, 16).	Grau Vell.	1	575-475	-Bonet <i>et alii</i> 2004: 206, fig. 6, 13.
Masalieta Py 1/B7. (Fig. 5, 17).	El Saler.	1	550-475	-Pérez Ballester 2015: fig. 4. -Sánchez Fernández 1987: fig. 4 y 5.
Masalieta Py 1/B1. (Fig. 5, 18, 19 y 20).	Cabanyal-Malvarrosa.	3	550-475	-Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: fig. 1, 7, 8 y 10.
Masalieta Py 1/B1. (Fig. 5, 21).	Benicarló.	1	550-475	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 73, fig. 1, 3.
Masalieta Py 1.	Piedras Barbada.	1	550-475	-Oliver Foix 1991: 178.
Masalieta.	Puig de la Misericordia.	1	575-500/475	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 74. -Oliver Foix 1994: 234, n.º 2; 1991: 181.
Masalieta.	Grau Vell.	4	VI-IV	-Albelda Borrás 2015: fig. 5.
Masalieta.	Tos Pelat.	1	VI-V	-Bonet <i>et alii</i> 2004: 210.
Masalieta Py 1, "Jonio-masalieta".	Denia.	2	550-475	-Ferrer Carrión 2013: 38.
Masalieta.	El Oral.	3	Fines VI-V	-Abad Casal y Sala Sellés 2021. -Sala Sellés <i>et alii</i> 2004: 236.

Fig. 4.- Tabla recopilatoria de las ánforas griegas del período arcaico/clásico en las costas valencianas.

Alrededor de la Albufera de Valencia y las desembocaduras del río Túria y el barranco del Carraixet varios fragmentos han sido clasificados como de ánforas “à la brosse” (Lambrino 1938: 132-140). Son una base (Fig. 3. 13) y ocho fragmentos informes con barniz negro “cepillado” al exterior que proceden del fondeadero del Cabanyal-Malvarrosa, si bien el pivote que se representa en el trabajo que lo recoge (Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: 607-608, fig. 6, 1) no correspondería ni al de un ánfora SOS ni al de una “à la brosse”. Otros fragmentos se descubrieron en prospecciones realizadas en El Tos Pelat, un *oppidum* ibérico datado entre mediados del siglo VI y mediados del IV a. C., donde se encontraron con otros restos de cerámicas áticas de figuras negras y de barniz negro (Mata y Burriel 2000; Burriel y Mata 2013). Finalmente, también apareció un fragmento junto a otras cerámicas griegas en rellenos de cronologías ya post-romanas de la ciudad de Valencia (Pérez Ballester y Bonora 2014).

Por otra parte, se constata la presencia de ánforas que podrían encuadrarse dentro de la forma Corintia A' (Sacchetti 2012: 22-ss.). En este sentido, contamos con el tercio superior de un ánfora de procedencia submarina descubierta en el Cabanyal-Malvarrosa (Fig. 5. 14) y un asa inédita (Fig. 5. 15) procedente de niveles fechados entre finales del siglo VI y la primera mitad del V a. C. en La Solana del Castell de Xàtiva (Pérez Ballester *et alii* 2020). Asimismo, aunque fue clasificada como una posible ánfora Samia y fechada en el siglo IV a. C. (Bonet *et alii* 2004: 207), en función de las características morfológicas del pie también deberíamos incluir en este conjunto a una Corintia B1 hallada en la zona de Arse (Fig. 5. 16).

Por último, cabe destacar que contamos con una más amplia representación de ánforas masalietas del tipo Py 1 recuperadas en los fondos marinos en torno a las zonas de la Albufera de Valencia, de *Arse* y de Benicarló (Fig. 5. 17-21) que se situarían, por tipología, entre mediados del siglo VI y el primer cuarto del V a. C., y también con otros fragmentos identificados como masalietas en yacimientos terrestres como el Tos Pelat, en Moncada, o el Puig de la Misericordia, en Vinaroz.

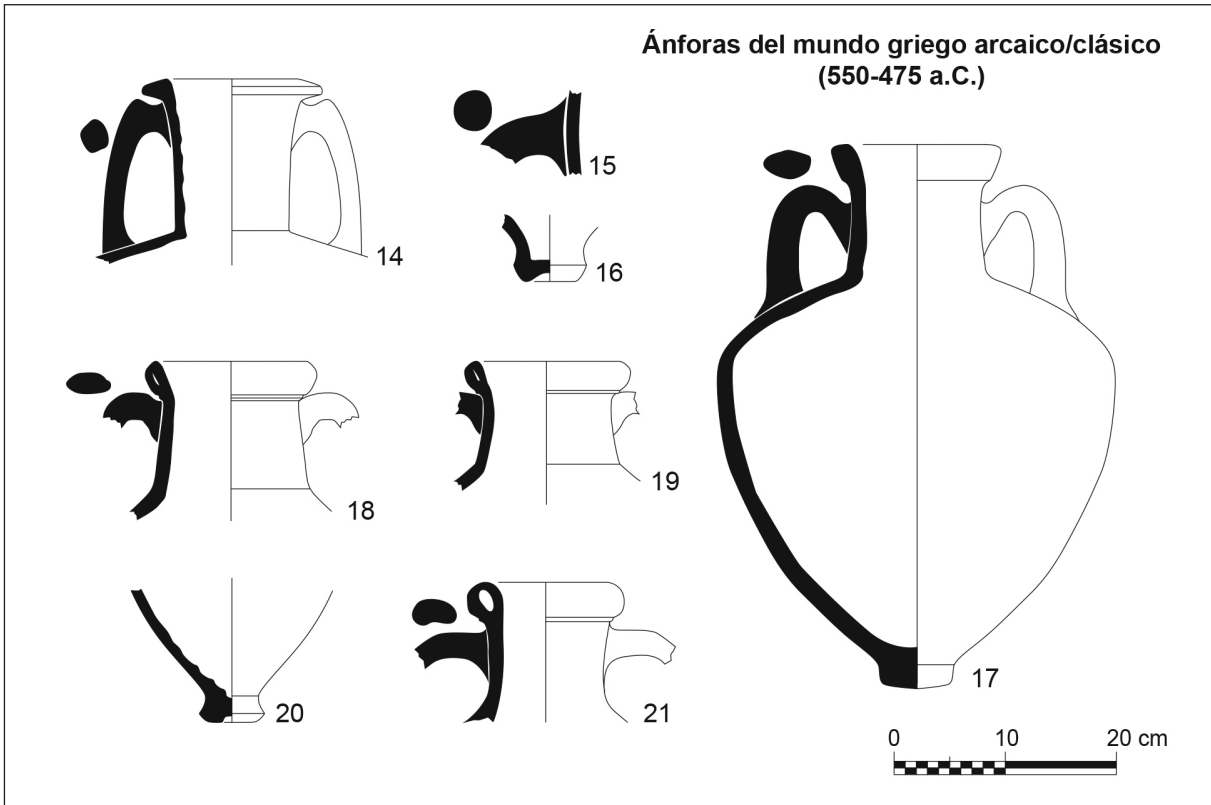


Fig. 5.- Ánforas del mundo griego arcaico/clásico. 14: Corintia A', El Cabanyal-Malvarrosa; 15: Corintia A, La Solana del Castell de Xàtiva, Inédita; 16: Corintia B1, *Arse*. Publicada como posible Samia (Bonet *et alii* 2004: fig. 6, 13); 17: Masalieta Py 1/B7; 18 y 19: Py 1/B, El Cabanyal-Malvarrosa; 20: Masalieta Py 1, El Cabanyal-Malvarrosa; 21: Masalieta Py 1/B1, Benicarló.

2.2. Las ánforas del mundo griego clásico (siglos V-IV a. C.: 499-323 a. C.)

Parece que a partir del siglo V a. C. las ánforas llegadas desde el Egeo oriental disminuyeron su presencia o incluso pudieron haber dejado de arribar (Fig. 6). Solamente encontramos ánforas samias en contextos del siglo V o incluso del IV a. C. en la zona más meridional del territorio: una en La Pícola, en Santa Pola (Badie *et alii* 2000: fig. 68), y otra en el Castillo de Guardamar (García Menárguez 1993: fig. 7). Por el contrario, se intuye una mayor presencia de ánforas de filiación Corintia: Corintias A y Corintias B2 y B3 de las variantes de Lawal (1995: 70-71). Fundamentalmente, estas ánforas también las hallamos concentradas al sur del cabo de la Nao, entre el Campello y la desembocadura del Segura, aunque, no obstante, hay constancia de una Corintia B de procedencia submarina descubierta en la zona del Cabanyal-Malvarrosa (Fig. 7. 22-24). Sin embargo, siguiendo la pauta que parecía iniciarse a partir de la segunda mitad del siglo VI a. C., la gran mayoría de las ánforas que podemos incluir en este período son masalietas, de los tipos

Py 2, 3 y 4 (Fig. 7. 25-33). Se encuentran a lo largo de toda la costa que analizamos, aunque especialmente al norte del cabo de la Nao, y son consecuencia de hallazgos subacuáticos, de manera que su cronología viene más determinada por los tipos representados que por contextos arqueológicos. Otras ánforas correspondientes al siglo IV a. C. son tres fragmentos de MGS III/IV procedentes de contextos del Ibérico Pleno de *Arse* (Fig. 9. 34).

MUNDO GRIEGO CLÁSICO (499-323/300 a. C.)				
Tipo	Yacimiento	Piezas	Cronología (a. C.)	Ref. Bibliográfica
Samos.	Castillo Guardamar.	1	V-IV	-García Menárguez 1993: 85, fig. 7.
Samos.	La Pícola.	1	V-IV	-Badie <i>et alii</i> 2000: fig. 68.
Corintia A.	La Pícola.	2	500-400	-Sala Sellés <i>et alii</i> 2004: 236-238.
Corintia A. (Fig. 7, 22).	Illeta des Banyets.	1	500-400	-Sala Sellés <i>et alii</i> 2004: 239. -Álvarez García 1998: fig. 5, 1.
Corintia A.	Peñón de Ifach.	1	V-IV	-Ferrer Carrión 2013: 42, fig. 18.
Corintia A.	Fondeadero de El Arenal.	1	V-IV	-Ferrer Carrión 2013: 38.
Corintia B/2. (Fig. 7, 23).	Cabanyal-Malvarrosa.	1	490-400	-Fernández Izquierdo, Gómez Bellard y Ribera i Lacomba 1989: 608-609, fig. 1, 4.
Corintia B/2-3. (Fig. 7, 24).	El Oral.	2	400-300	-Abad Casal y Sala Sellés 2021: fig. 8, 11. -Sala Sellés <i>et alii</i> 2004: 236, fig. 5. -Sala Sellés 1994: fig. 4, 11.
Masalieta Py 2. (Fig. 7, 25).	Jávea.	1	VI-V	-Martín y Serres 1970: fig. 52, 1, lám. XXXVI, 2.
Masalieta Py 2B/B3. (Fig. 7, 26).	Probablemente puerto de Castellón.	1	500-400	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 72-73, fig. 1, 2.
Masalieta Py 2A/B3. (Fig. 7, 27).	Norte Puerto de Benicarló.	1	500-400	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 73, fig. 1, 1.
Masalieta Py 2/B3. (Fig. 7, 28).	Prov. Castellón.	1	500-400	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 73, fig. 1, 5.
Masalieta Py 3/B5. (Fig. 7, 29).	Benicarló/Peñíscola.	1	450-400	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 72, fig. 1, 4. -Oliver Foix 1991: 178.
Masalieta Py 2.	Cullera.	1	500-400	-Sánchez Fernández 1987: 227. -Rouillard 1982.
Masalieta Py 3.	La Plana Justa.	1	500-400	-Bolufer Marqués y Vives-Ferrándiz 2003: 73, fig. 19, 16.
Masalieta Py 3. (Fig. 7, 30, 31 y 32).	Puig de la Nau.	4	500-400	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 74. -Oliver Foix y Gusi: 1995. -Oliver Foix 1991: fig. 3, 1 y fig. 4, 1 y 2.
Masalieta, Py 4. (Fig. 7, 33).	Puig de la Nau.	1	500-400	-Ramos y Fernández Izquierdo 2012: 74. -Oliver Foix y Gusi: 1995. -Oliver Foix 1991: fig. 4, 3.
Masalieta.	Torre la Sal.	3 frags.	V-III	-Fernández Izquierdo 1988.
Masalieta, Py 4/B6.	Grau Vell.	2	IV-III	-Albelda Borrás 2015: fig. 5.
Masalieta.	<i>Arse</i> .	1	V-IV	-Bonet <i>et alii</i> 2004: 206.
Masalieta.	Tossal S. Miquel.	1	Indet.	-Bonet <i>et alii</i> 2004: 210.
Masalieta.	Peñón de Ifach.	1	-	-Rouillard 1982.
Masalieta.	Alcudia de Elche.	1	-	-Rouillard 1982.
Masalieta.	Alicante indet.	1	-	-Rouillard 1982.
Masalieta Indet.	Tossal de les Basses.	1	450-300	-Ortega Pérez <i>et alii</i> 2017: 88.

Fig. 6.- Tabla recopilatoria de las ánforas griegas del período clásico (499-323/300 a. C.) en las costas valencianas.

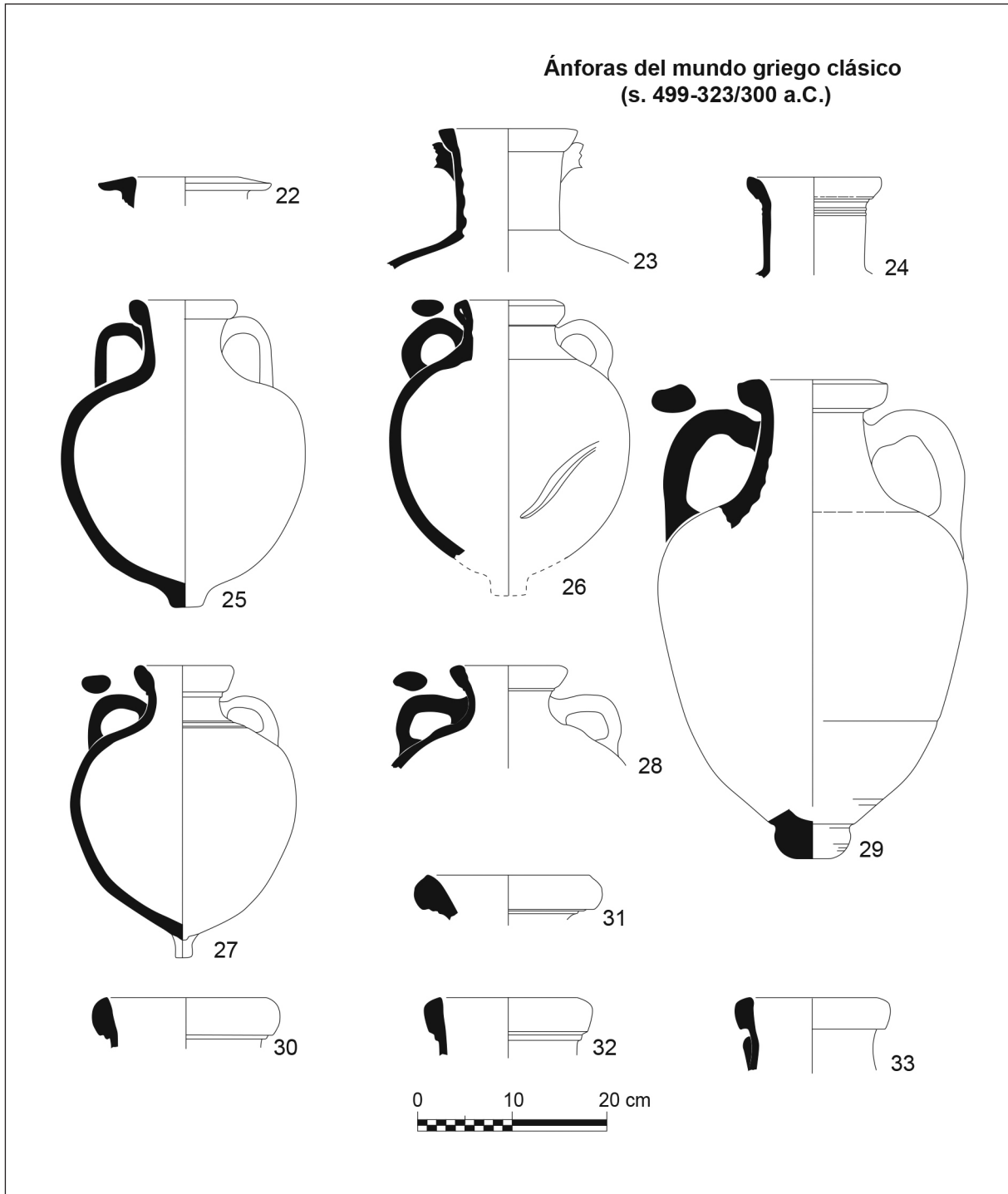


Fig. 7.- Ánforas del mundo griego clásico. 22: Corintia A, Illeta des Banyets; 23: Corintia B2, El Cabanyal-Malvarrosa; 24: Corintia B3, El Oral; 25: Masalieta Py 1, Jávea; 26: Masalieta Py 2B, Castellón; 27: Masalieta Py 2A, Benicarló; 28: Masalieta Py 2, Provincia de Castellón; 29: Masalieta Py 3, Benicarló-Peñíscola; 30, 31, 32: Py 3, Puig de la Nau; 33: Py 4, Puig de la Nau.

2.3. Las ánforas del mundo griego helenístico hasta el final de la Segunda Guerra Púnica (322/300-201 a. C.)

Después de El Sec (2ª mitad del siglo IV a. C.), y durante casi todo el siglo III a. C., carecemos de testimonios claros que nos ilustren sobre la llegada de ánforas griegas a la península Ibérica. En general, a partir de finales del siglo IV a. C., son dos los grupos de ánforas griegas que encontramos en *Iberia*: el de las orientales, especialmente rodias, aunque entre los ríos Ebro y Segura no las documentamos hasta el siglo II a. C., y el de las MGS tipos V y VI de Vandermerch (1994). Las masalietas, presentes aún al norte del Ebro, debieron llegar a las costas valencianas en porcentajes mínimos ya que no tenemos constancia material de que lo hicieran durante el siglo III a. C. (Fig. 8).

MUNDO GRIEGO HELENÍSTICO (322/300-201 a. C.)				
Tipo	Yacimiento	Piezas	Cronología (a. C.)	Ref. Bibliográfica
MGS III/IV. (Fig. 9, 34).	Arse.	3	425-300	-Bonet <i>et alii</i> 2004: 207, fig. 6, 12.
"Greco-siciliota" MGS IV/V. (Fig. 9, 35).	El Puntal.	1	IV	-Sala Sellés 1994: 182, fig. 30.
MGS V.	Bahía de La Albufereta ¿Pecio?	Varias	c. 350-210	-Ortega Pérez <i>et alii</i> 2017: 180.
MGS IV/V. (Fig. 9, 36).	La Escuera.	1	350-200	-Sala Sellés 1994: fig. 39, 11; fig. 316, 7.
MGS IV/V. Sello: ΑΓ? [...] (Fig. 9, 37).	La Escuera.	1	350-200	-Sala Sellés 1994: fig. 316, 7.
MGS VI.	Tossal de Manises.	13	IV-III	-Molina Vidal 1997: 38 y 42, figs. 15-16, lám. 13.
MGS VI. Sello: ΑΝΔΡΩ[ΝΟΣ] (Fig. 9, 38).	Sant Josep (Vall d'Uxó).	1	250-190	-Márquez Villora y Molina Vidal 2005: n.º 366, d.
MGS VI.	Bahía de la Albufereta ¿Pecio?	Varias	c. 225-150	-Ortega Pérez <i>et alii</i> 2017: 180.
MGS VI. Sello: ΑΡΕΙΣ [---] (Fig. 9, 39).	Tossal de Manises.	1	225-200	-Márquez Villora y Molina Vidal 2005: n.º 367.
MGS VI.	Tossal de Manises.	Varias	225-200	-Olcina 2005: 162.
MGS VI/ Grecoitálica. Sello: ΤΡ. ΛΟΙΣΙΟ (Fig. 9, 40).	Arse/Saguntum.	1	200-170	-Cruz Córdoba y Martín Camino 2014: 90, fig. 2, 2 y fig. 4. -Márquez Villora y Molina Vidal 2005: n.º 16. -Aranegui 1995.
MGS III, IV, V y VI.	Tossal de les Basses.	Varias	425-200	-Ortega Pérez <i>et alii</i> 2017: 88, fig. 11, 8.
MGS.	Alicante.	Indet.	425-200	-Ferrer Carrión 2013: 38.
MGS V/VI.	Illeta des Banyets.	5	IV-III	-Sala Sellés <i>et alii</i> 2004: 239.

Fig. 8.- Tabla recopilatoria de las ánforas griegas del período helenístico (322/300-201 a. C.) en las costas valencianas.

Respecto a los vinos egeos, el de Rodas es el más conocido y frecuente de los que llegaron al Mediterráneo central y occidental en época helenística, aunque no parece que tuviese mucho éxito en el Egeo donde otros como los de Cnidos, Quíos o Cos se comercializaban mucho

mejor (Pascual y Pérez Ballester 2017). Las consecuencias de su alianza con los romanos tras el tratado de Apamea (188 a. C.) fueron beneficiosas para los rodios, quienes consolidarían sus influencias comerciales en el Mediterráneo Central al tiempo que Roma pasó a convertirse en la primera potencia del Asia Menor. En el Mediterráneo Central, las ánforas rodias se han encontrado en Carthago (Lund 1993), en Sicilia (Garozzo 2006), en ciudades griegas del sur de Italia como Tarento, en el Adriático (Marengo y Paci 2008) y seguramente, en Diarcheia, luego Puteoli (199 a. C.) tal y como atestiguaría su presencia en distintos cargamentos de vino itálico de procedencia campana, ya a inicios de la Segunda Guerra Púnica.

Los primeros pecios itálicos conocidos de finales del siglo III e inicios del siglo II a. C., presentan, junto a cargamentos de vino campano en ánforas grecoitálicas MGS VI *similis*, porcentajes de ánforas rodias entre el 10 % y el 45 %. En todo caso, estamos ya frente a unos circuitos comerciales romanos, por lo que se sitúan fuera del marco de este trabajo.

Quizás el pecio de Sanguinaires A, en Córcega sería el único que podría tener un origen griego (Cibecchini *et alii* 2012) pues, junto a ánforas grecoitálicas, el 45 % del cargamento era de vino rodio, con pequeños porcentajes de Quíos, Cnidos y Cos. Transportaba además media tonelada de lingotes de vidrio sirio-palestino, vajilla de mesa y cerámicas comunes y de cocina egeas. Sin embargo, en las costas valencianas, no conocemos ánforas del Mediterráneo Oriental de estos momentos.

En cuanto a las ánforas magnogrecas, las MGS IV, V y VI de los siglos IV y III a. C. se fabricaron en varios centros productores de Campania, Calabria y Sicilia y presentan una muy estrecha relación con las ánforas grecoitálicas de los siglos III y II a. C., las cuales, a pesar de su origen griego, ya se estudiarían diferenciadas como contenedores romanos (Pascual Berlanga y Ribera i Lacomba 2013: 233). Las únicas ánforas de tradición helena que encontramos documentadas en los yacimientos arqueológicos del siglo III a. C. en nuestras costas son las MGS V y VI.

Las MGS V equivalen a las grecoitálicas antiguas LWa2 (Lyding Will 1982) y las hallamos en niveles del Ibérico Pleno de yacimientos como *Arse* y El Puntal de Salines (Fig. 9. 34-35 respectivamente). También, aunque con cronologías que podrían englobar parte del siglo III a. C., debido a la imprecisión de los contextos en que se encontraron, incluimos las ánforas recuperadas en las intervenciones subacuáticas realizadas en la bahía de la Albufereta, las dos de la Escuera, una de las cuales presentaba un sello de difícil lectura (Fig. 9. 36-37) y, probablemente, también algunas recuperadas en las excavaciones de la Illeta des Banyets (Sala Sellés *et alii* 2004: 239, fig. 7, 4-5).

Por su parte, las MGS VI equivalen a las grecoitálicas antiguas LWb y se fabricaron y desarrollaron entre finales del siglo IV e inicios del II a. C., cuando la mayor parte de las ciudades de Sicilia y la Magna Grecia ya están plenamente integradas en las redes romanas de intereses económicos y militares. Entre el Ebro y el Segura parecen ser relativamente abundantes en contextos fechados en torno a la Segunda Guerra Púnica o inmediatamente posteriores, por lo que cabe plantearse que, en buena medida, pudieran formar parte del abastecimiento a los ejércitos durante el conflicto. Las encontramos en Sant Josep, Vall d'Uxó, con un sello en griego (Fig. 9. 38), en la bahía de la Albufereta, el Tossal de les Basses, en la Illeta des Banyets y, sobre todo, en el Tossal de Manises, de donde también procede un asa con sello en griego (Fig. 9. 39). Por último, cabe mencionar el asa con el sello TR. LOISIO de *Arse* (Fig. 9. 40), recuperado en los niveles romanos de reorganización urbana de la ciudad tras la guerra y cuya procedencia campana, la propia latinidad del sello y aspecto morfológico que presentan otras ánforas con el mismo sello como las del pecio Cap Bear, en Port Vendres (Liou y Pomey 1985: 551), Tarento (Manacorda 1989: 444) o Monte Vico, en Ischia (Olcese 2010: 383), ya nos obligarían a estudiarla como un contenedor romano, de tipología grecoitálica, dentro de las propias redes comerciales de Roma.

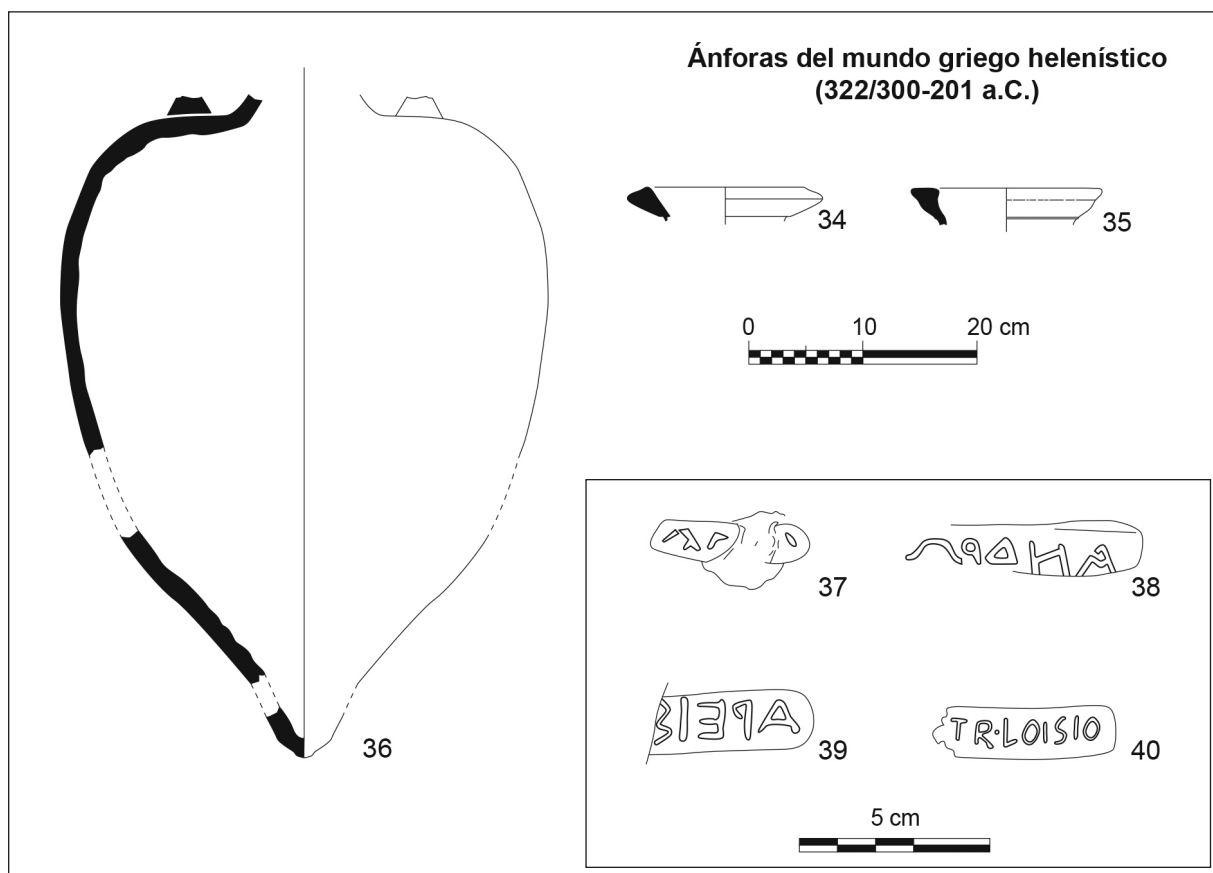


Fig. 9.- Ánforas del mundo griego helenístico hasta el final de la Segunda Guerra Púnica. 34: MGS III/IV, Arse; 35: "Greco-Siciliota" (MGS ¿IV/V?), El Puntal de Salinas; 36: MGS V, La Escuera; 37: MGS IV/V, La Escuera; 38: MGS VI, Vall d'Uxó; 39: MGS VI, Tossal de Manises; 40: MGS VI, Arse/Saguntum.

3. Conclusiones

Las importaciones de ánforas griegas en las costas valencianas se iniciarían hacia finales del siglo VIII a. C. con la llegada de contenedores desde la zona Ático-Eubea. Sin embargo, fue especialmente a partir de la segunda mitad del siglo VII a. C. y durante el siglo VI a. C. cuando dichas importaciones pudieron comenzar a ser más o menos significativas. Fundamentalmente, los hallazgos con que contamos para este primer momento se localizan en torno a la desembocadura del Segura, a través del comercio fenicio, como también ocurriría en Huelva, por ejemplo. A partir del siglo VI a. C., las ánforas parecen apuntar hacia un comercio en estrecha relación con los intereses foceos, ya que todas las que conocemos de este período son tipos del área geográfica en torno a la antigua ciudad jonia. La puesta en valor de algunos hallazgos de ánforas egeas en la zona de El Cabanyal-Malvarrosa y, mucho más al norte, en el Puig de la Misericordia, podrían dar pie a plantear la existencia de rutas comerciales alternativas a los canales de distribución fenicios para la arribada, al norte del cabo de la Nao, de productos griegos. En este sentido, las formas más antiguas de Quíos, Samos/Mileto y Clazomene y otras griegas orientales fechadas entre los siglos VII y V a. C. ya las encontramos de manera más o menos generalizada en varios lugares que parecen describir una ruta que recorrería todo el arco noroccidental del Mediterráneo: en el golfo de Tarento, en Sicilia, Calabria, Campania, en las ciudades etruscas y otras de procedencia submarina en la isla del Giglio, así como en el pecio A de Punta Ala. También se han

encontrado en Marsella, Arles, Saint-Pierre-lès-Martigues, Saint-Blaise o entre los cargamentos de pecios como Point Lequin 1A, Peche Maho o Bon Porté 1 (Sacchetti 2012). Ya en *Iberia*, al norte del Ebro, como queda bien patente en toda la primera parte de los estudios territoriales de este volumen, se han localizado a lo largo de todo el litoral catalán e incluso en asentamientos del interior.

El mayor número de ánforas orientales del mundo clásico son tipos que proceden del área de influencia corintia y, a juzgar por la importancia de las masalietas, parece que debieron ser redistribuidas a partir de las colonias greco-occidentales.

Hacia la mitad del siglo IV a. C. se incorporan las ánforas MGS (IV y V) que se convertirían en las importaciones dominantes del mundo griego (Magna Grecia) durante el siglo III a. C. y a partir de mediados de esta centuria también se incorporaron las MGS VI, las cuales podrían haber jugado un papel destacado en la Segunda Guerra Púnica en el abastecimiento a los ejércitos que se enfrentaban, quizás como consecuencia de tributos o alianzas. En función de los datos con que contamos, llegarían a puertos de la costa valenciana como el de *Arse* y especialmente a los entornos de las desembocaduras de los ríos Segura y Vinalopó. Se podrían considerar como las primeras ánforas propiamente romanas, formarían parte de un comercio distinto al que hasta entonces se había venido desarrollando en la península Ibérica y marcarían el inicio del nuevo destino al que las producciones de las antiguas ciudades griegas de la Magna Grecia se verían abocadas y que estaría claramente enfocado a los intereses económicos, políticos y militares de los romanos. A partir de los desenlaces de la Segunda Guerra Púnica y la guerra contra Perseo, todo el comercio de ánforas del mundo heleno quedaría ya plenamente controlado y absorbido por Roma, pudiendo ser considerado el sello *TR. Loisio* de *Arse/Saguntum* el paradigma más evidente en nuestras costas de este cambio.

Bibliografía

- ABAD CASAL, L. y SALA SELLÉS, M. 2021: El poblado de El Oral, San Fulgencio, Alicante y sus materiales de origen etrusco, en: Olcina, M. H. (ed.), *Huellas etruscas en Alicante*, Museo Arqueológico de Alicante, Alicante, 70-77.
- ALBELDA BORRÁS, V. 2015: El Grau Vell (Sagunt, València): una salida al mar en el norte de la Edetania, en: Aranegui, C. (ed.), *El Sacronensis Sinus en época ibérica*, Saguntum PLAV, Extra 17, Valencia, 89-98.
- ALBELDA BORRÁS, V. 2019: Ruaya (Valencia): los iberos al otro lado del Turia, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 37, Castelló, 81-98.
- ÁLVAREZ GARCÍA, N. 1998: Producción de ánforas contestanas: el almacén de El Campello (Alicante), *Cypsela* 12, Ejemplar dedicado a: *Les estructures enfonsades a la Catalunya costanera. Metodologia d'estudi, contingut i significació*, Girona, 213-226.
- ÁLVAREZ-OSSORIO, A. 2008: *Los piratas contra Roma. Estudio socioeconómico y cultural de la piratería cilicia (146-36 a. C.)*, Gráficas Sol, Écija.
- ARANEGUI, C. 1995: Un ánfora de TR. LOISIO en Sagunto (Valencia), *Extremadura Arqueológica* V, Cáceres, 247-263.
- ARANEGUI, C. 2017: A propósito de las ánforas masalietas en el litoral ibérico, en: Aquilué, X., Cabrera, P. y Orfila, M. (eds.), *Homenaje a Gloria Trías Rubiés. Cerámicas griegas de la Península Ibérica: cincuenta años después (1967-2017)*, Centro Iberia Graeca, Barcelona, 111-115.

- BADIE, A., GAILLED RAT, E., MORET, P., ROUILLARD, P., SÁNCHEZ, M. J. y SILLIÈRES, P. 2000: *Le site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante, Espagne)*, París-Madrid.
- BOLUFER MARQUÉS, J. y VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2003: La Plana Justa, (Xàbia, Alicante): un nuevo yacimiento con materiales fenicios y del ibérico antiguo, *Saguntum PLAV* 35, Valencia, 69-86.
- BONET, H., GARIBO, J., GUÉRIN, P., MATA, C., VALOR, J. y VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2004: Las ánforas importadas de las comarcas centrales del País Valenciano, en: Sanmartí, J., Ugolini, D. y Asensio, D. (eds.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III a. C.): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, Arqueomediterrània 8, Barcelona, 203-228.
- BURRIEL, J. y MATA, C. 2013: L'oppidum ibèric d'El Tòs Pelat de (L'Horta Nord, València), *Monte Catano* 14, Ajuntament de Moncada i Reixac, 11-22.
- CIBECCHINI, F., CAPELI, C., FONTAINE, S. y ALFONSI, H. 2012: Nouvelles considérations sur la cargaison de l'épave Sanguinaires A (Ajaccio, Corse du sud), *Archaeonautica* 17/12, Paris, 31-69.
- CRUZ CÓRDOBA, M. y MARTÍN CAMINO, M. 2014: La presencia del sello TR. LOISIO en el Mediterráneo, *I Congreso de Arqueología Náutica y Subacuática Española, Cartagena, 14, 15 y 16 de marzo de 2023*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, Gobierno de España, Museo Nacional de Arqueología Subacuática, Madrid, 86-96.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. y SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. 2001-2002: *Greek pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, G.R. Tsetschladze (ed.), Brill, Leiden-Boston-Köln.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 1988: El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Campañas de excavación 1985-1988, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 13, Castellón, 227-274.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., GÓMEZ BELLARD, C. y RIBERA I LACOMBA, A. 1989: Ánforas etruscas, griegas y fenicias del yacimiento submarino de Cabanyal-Malvarrosa (Valencia), *Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 1, Zaragoza, 607-617.
- FERRER CARRIÓN, R. 2013: Los primeros hallazgos subacuáticos en la provincia de Alicante (ss. VIII-III a. C.), en: Azuar, R. (coord.), *Guía del patrimonio arqueológico subacuático de Alicante*, Museo Arqueológico de Alicante, Alicante, 35-43.
- FERRER GARCÍA, C. y BLÁZQUEZ MORILLA, A. M. 2022: Evolución geomorfológica del litoral del Baix Vinalopó y Baix Segura en época Histórica, en: Azuar, R. e Inglese, O. (coords.), *Carta arqueológica subacuática de Alicante II. El Sinus Ilicitanus. (Santa Pola/Tabarca-Pilar de la Horadada, Alicante) Siglos V a. C.-XIX d. C.*, Museo Arqueológico de Alicante, Diputación de Alicante, Alicante, 43-64.
- FRASSINETI, P. 1962: Su alcuni frammenti delle "Historiae" di Sallustio, *Atheaenum* 40, Pavia, 93-102.
- GAILLED RAT, E. y ROUILLARD, P. 2007: II.- Les amphores, en: Rouillard, P., Gailledrat, E. y Sala, F. (eds.), *L'établissement protohistorique de La Fonteta (fin VIII^e-fin VI^e siècle av. J.-C.)*, Collection de la Casa de Velázquez 96, Madrid, 225-318.
- GARCÍA GANDÍA, J. R. 2009: *La necrópolis orientalizante de Les Casetes (La Vila Joiosa, Alicante)*, Arqueología 19, Publicaciones Universidad de Alicante, Alicante.
- GARCÍA MARTÍN, J. M. 1997: Les ceràmiques gregues, en: Olcina, M. (ed.), *L'Illeta des Banyets (El Campello, Alicante). Estudios de la Edad del Bronce y Época Ibérica*, Museo Arqueológico Provincial de Alicante, Serie Mayor I, Alicante, 175-206.
- GARCÍA MARTÍN, J. M. 2000: El comercio de cerámicas griegas en el sur del país

- valenciano en época arcaica, en: Cabrera, P. y Santos, M. (eds.), *Cerámicas jónicas de época arcaica: centros de producción y comercialización en el Mediterráneo Occidental, Actas de la Mesa Redonda (Empúries 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 207-223.
- GARCÍA MARTÍN, J. M. 2003: *La distribución de la cerámica griega en la Contestania ibérica: el puerto comercial de la Illeta dels Banyets*, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert, Alicante.
- GARCÍA MARTÍN, J. M. 2011: Las cerámicas griegas, en: González Prats, A. (coord.), *La Fonteta. Excavaciones de 1996-2002 en la colonia fenicia de la actual desembocadura del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)*, vol. I, Alicante, 532-560.
- GARCÍA MENÁRGUEZ, A. 1993: El castillo de Guardamar. Nuevos datos sobre el poblamiento ibérico en la desembocadura del río Segura, *Alebus* 2-3, Elda, 67-96.
- GAROZZO, B. 2006: Sicilia occidentale e Campania. Bolli anforari, *Guerra e pace in Sicilia e nel Mediterraneo antico (VIII-III sec. a. C.). Arte, prassi e teoria della pace e della guerra*, Quinte giornate internazionali di studi sull'area elima e la Sicilia occidentale nel contesto mediterraneo (Erice, 12-15 ottobre 2003), Pisa, 719-732.
- LAMBRINO, M. F. 1938: *Les vases archaïques d'Histria*, Fundatia Regele Carol I, Bucharest.
- LAWALL, M. L. 1995: *Transport amphoras and trademarks: imports to Athens and economic diversity in the 5th century BC*, PhD. Dissertation University of Michigan. <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/129538>
- LIU, B. y POMEY, P. 1985: Recherches archéologiques sous-marines, *Gallia* 43.2, Paris, 547-576.
- LORRIO ALVARADO, A. J., LÓPEZ ROSENDO, E. y TORRES ORTIZ, M. 2021: El sistema defensivo de la ciudad fenicia de La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante). Campaña 2018- 2019, *Madrideder Mitteilungen* 62, Mainz, 330-386.
- LORRIO ALVARADO, A. J., LÓPEZ ROSENDO, E., TORRES ORTIZ, M., ESTEVE TÉBAR, R., GRAELLS I FABREGAT, R. y VINADER ANTÓN, I. 2023: 14. La ciudad fenicia de la Fonteta y los contextos con cerámicas griegas e itálicas, en: Lorrio, A. J., Graells, R. y Torres, M. (eds.), *La Fonteta 3. Las importaciones griegas e itálicas y su contexto mediterráneo*, Studia Hispano-Phoenicia, Publicaciones Universidad de Alicante, Alicante, 179-227.
- LUND, J. 1993: Rhodian amphora as Evidence for the relations between Late Punic Carthage and Rhodes, *Acta Hyperborea 5. Aspects of Hellenism in Italy: Towards a Cultural Unity*, Copenhagen, 359-375.
- LYDING WILL, E. 1982: Greco-italic amphoras, *Hesperia* 51, 3, Princeton, 338-356.
- MANACORDA, D. 1989: Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali, *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, École Française de Rome, Roma, 443-467.
- MARENGO, S. M. y PACI, G. 2008: Per la circolazione delle anfore rodie e Tardo-repubblicane in area adriática, *Est enim ille flos Italiae... Vita economica e sociale nella Cisalpina romana, Atti delle giornate studio in onore di Ezio Buchi (Verona 2006)*, Verona, 313-328.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C. y MOLINA VIDAL, J. 2005: *Del "Hiberus a Carthago Nova". Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Instrumenta 18, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- MARTÍN, G. y SERRES, M. D. 1970: *La factoría pesquera de la Punta del Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, Trabajos Varios 38, Servicio de Investigación Prehistórica, Valencia.
- MATA, C. y BURRIEL, J. 2000: Importaciones de los siglos VI-V en el centro y norte del

- País Valenciano, en: Cabrera, P. y Santos, M. (eds.), *Cerámicas jónicas de época arcaica: centros de producción y comercialización en el Mediterráneo Occidental*, *Actas de la Mesa Redonda (Empúries 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 233-256.
- MOLINA VIDAL, J. 1997: *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior (siglos II a. C.-II d. C.)*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Universidad de Alicante, Alicante. <https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/10423>
- МОНАШОВ, С. Ю. 2003: *Греческие Амфоры В Причерноморье. Типология Амфор Ведущих Центров-Экспортеров Товаров В Керамической Таре*. Издательство “Кимиерида” Издательство Саратовского университета Москва, Саратов.
- OLCESE, G. 2010: *Le anfore greco italiche di Ischia: archeologia e archeometria. Artigianato ed economia nel Golfo di Napoli*, Edizioni Quasar, Roma.
- OLCINA, M. 2005: La Illeta dels Banyets, El Tossal de Manises y La Serreta, en: Abad, L., Sala, F. y Grau, I. (eds.), *La Contestania Ibérica; treinta años después*, *Actas de las I Jornadas de Arqueología Ibérica de la Universidad de Alicante (2002)*, Alicante, 147-177.
- OLIVER FOIX, A. 1991: Las importaciones griegas en la costa ilercavona, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 15, Castellón, 173-188.
- OLIVER FOIX, A. 1994: *El poblado ibérico del Puig de la Misericordia de Vinaròs*, Vinaroz.
- OLIVER FOIX, A. y GUSI, F. 1995: *El Puig de la Nau. Un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenses 4, Diputació de Castelló, Castelló.
- ORTEGA PÉREZ, J. R., ESQUEMBRE BEBIA, M. A., MOLINA MAS, F. A. y MOLTÓ POVEDA, F. J. 2017: Instalaciones portuarias ibérica y romana localizadas en el barranco de la Albufereta (Alicante) (Siglos v/IV a. C.-II/III d. C.), en: Azuar, R. e Inglese, O. (coords.), *Carta arqueológica de Alicante I: fondeadero de “Lucentum” (Bahía de la Albufereta, Alicante), siglos v a. C.-x d. C.*, Serie Excavaciones Arqueológicas Memorias 7, Museo Arqueológico de Alicante y Diputación de Alicante, Alicante, 81-97.
- PASCUAL BERLANGA, G. y PÉREZ BALLESTER, J. 2017: El comercio de vino griego en la península Ibérica (s. III a. C.-s. I d. C.), en: Aquilué, X., Cabrera, P. y Orfila, M. (eds.), *Homenaje a Glòria Trías Rubiés*. Cerámicas griegas en la Península Ibérica: cincuenta años después (1967-2017), Centro Iberia Graeca, Barcelona, 294-307.
- PASCUAL BERLANGA, G. y RIBERA I LACOMBA, A. 2013: El material más apreciado por los antiguos. Las ánforas, en: Ribera, A. (coord.), *Manual de Cerámica Romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, 216-289.
- PÉREZ BALLESTER, J. 2015: L’Albufera de València. Comercio y frecuentación ultramarina entre los siglos VI y II a. C., en: Aranegui, C. (ed.), *El Sucronensis Sinus en época Ibérica*, Saguntum PLAV, Extra 17, Valencia, 27-41.
- PÉREZ-BALLESTER, J. y BONORA, I. 2014: Cerámicas áticas singulares del siglo VI a. C. en la ciudad de València, en: Bádenas, P., Cabrera, P., Moreno, M., Ruiz, A., Sánchez, C. y Tortosa, T. (eds.), *Homenaje a Ricardo Olmos. Per speculum in aenigmate. Miradas sobre la Antigüedad*, Anejos de Erytheia, Estudios y Textos 7, ACHH, Madrid, 259-269.
- PÉREZ BALLESTER, J., VELASCO BERZOSA, A., BORREDÁ MEJÍAS, R. y RODRÍGUEZ TRÁVER, A. 2020: La Solana del Castell de Xàtiva desde la Prehistoria hasta la llegada de Roma, *Saitabi* 70, Valencia, 15-42.

- PRATT, C. E. 2015: The 'SOS' amphora: an update, *The Annual of the British School at Athens* 110, Cambridge, 213-245. <https://doi.org/10.1017/S00682454i4000240>
- RAMOS, J. E. y FERNÁNDEZ, A. 2012: Las ánforas masaliotas en la costa de Castellón, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 30, Castelló, 71-78.
- ROUILLARD, P. 1982: Les colonies grecques du Sud-Est de la péninsule Ibérique. État de la question, *La Parola del Passato* CCIV-CCVII, Nápoles, 417.
- RUIZ ALCAIDE, D. y MARCOS GONZÁLEZ, A. 2011: Épocas orientalizante e ibérica en Villajoyosa, *La Vila Joiosa. Arqueologia i Museu*, Alicante, 100-117.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le nord de l'Italie: Échanges commerciaux entre les Apennins et les Alpes aux époques archaïque et classique*, Publications du Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence, nouvelle édition [en ligne]: <https://doi.org/10.4000/books.pccj.1244>
- SALA SELLÉS, F. 1994: *La cultura ibérica de los siglos VI al III a. C. en las comarcas meridionales de la Contestania. Una propuesta de evolución a partir de los yacimientos de El Oral, El Puntal y La Escuela*, Tesis doctoral dirigida por L. Abad Casal. Universidad de Alicante. <https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/3972>
- SALA SELLÉS, F., OLCINA, M., MOLTÓ, J. y GRAU, I. 2004: El comerç d'àmfores en época protohistórica ibérica a les terres de la Contestania, en: Sanmartí, J. (coord.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani Occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectos quantitativus i anàlisi de continguts*, Barcelona, 229-252.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. 1987: Ánforas masaliotas de la costa levantina. Nuevas adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional, *Archivo Español de Arqueología* 60, Madrid, 221-229.
- SEZGIN, Y. 2012: *Arkaik Dönem İonia Üretim Ticari Amphoralar/Ionian Transport Amphorae of the Archaic Period*, Estambul.
- VANDERMERSCH, CH. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile IV-III s. avant J.C.*, Études I, Naples.

Ánforas de transporte griegas en la región de Murcia

MARÍA MILAGROSA ROS SALA

Universidad de Murcia

BENJAMÍN CUTILLAS-VICTORIA

Universidad de Murcia/NCSR Demokritos

CARLOS GARCÍA CANO

Dirección General de Bienes Culturales de la Región de Murcia

SEBASTIÁN F. RAMALLO ASENSIO

Universidad de Murcia

1. Introducción

En los territorios del Sureste de Iberia, la presencia de manufacturas griegas se viene remontando al siglo VII a. C. en el contexto de un comercio de amplia diversidad material, ya de entidad ideológica ya como contenidos en diferentes envases o receptáculos (*vid.* García Cano 1982; Rouillard 1990; García Cano y Page 1994; Cabrera Bonet 2000; Cabrera Bonet y Santos 2000; Domínguez y Sánchez 2001; Lorrio *et alii* 2023, entre otros). En la Región de Murcia, la extensa red hidrográfica del Segura conectó mercados de índole y tiempos culturales diversos entre la costa y el interior, posibilitando la llegada de influencias griegas que determinaron una parte de la configuración de identidades locales íberas. Sorprende por ello la escasez de ánforas de transporte de dicho origen y marco temporal en los contextos materiales de las factorías comerciales localizadas en la costa –a excepción de la colonia fenicia de La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante) (García Martín 2000; 2011; Lorrio *et alii* 2023)–, promotoras de intercambios tierra adentro.

En otros territorios de la Iberia mediterránea son los establecimientos costeros los principales receptores de tales productos, siendo su dispersión interior mayor en zonas de influencia del comercio de protagonismo fenicio, y más tarde griego, como ocurre a lo largo de la cuenca occidental mediterránea (Rouillard 1991). No obstante, cierta presencia de estos envases en determinados asentamientos de la costa murciana y de su prelitoral –Punta de Los Gavilanes, Castellar de Librilla y Loma del Escorial/Los Nietos (Fig. 1)– permite confiar que en el futuro un número mayor de sitios y ejemplares provea de más mimbres interpretativos como ocurre en otras áreas de la península Ibérica y el Mediterráneo occidental. En este mismo sentido, cabe reseñar el carácter provisional de las propuestas de adscripción tipológica sobre los ejemplares que a continuación se presentan, en tanto no se lleven a cabo los análisis físico-químicos previstos sobre los mismos.

2. Ánfora (borde) de transporte ¿iquita o relacionada en el área de la Jonia Norte? de Punta de Los Gavilanes (Mazarrón, Murcia)

En esta última casuística, en el ámbito de un comercio intermediado por fenicios, se explica un fragmento de borde de ánfora de transporte procedente del promontorio costero fenicio de Punta de Los Gavilanes (Bahía de Mazarrón), cuyo formato y tratamiento mira a un probable

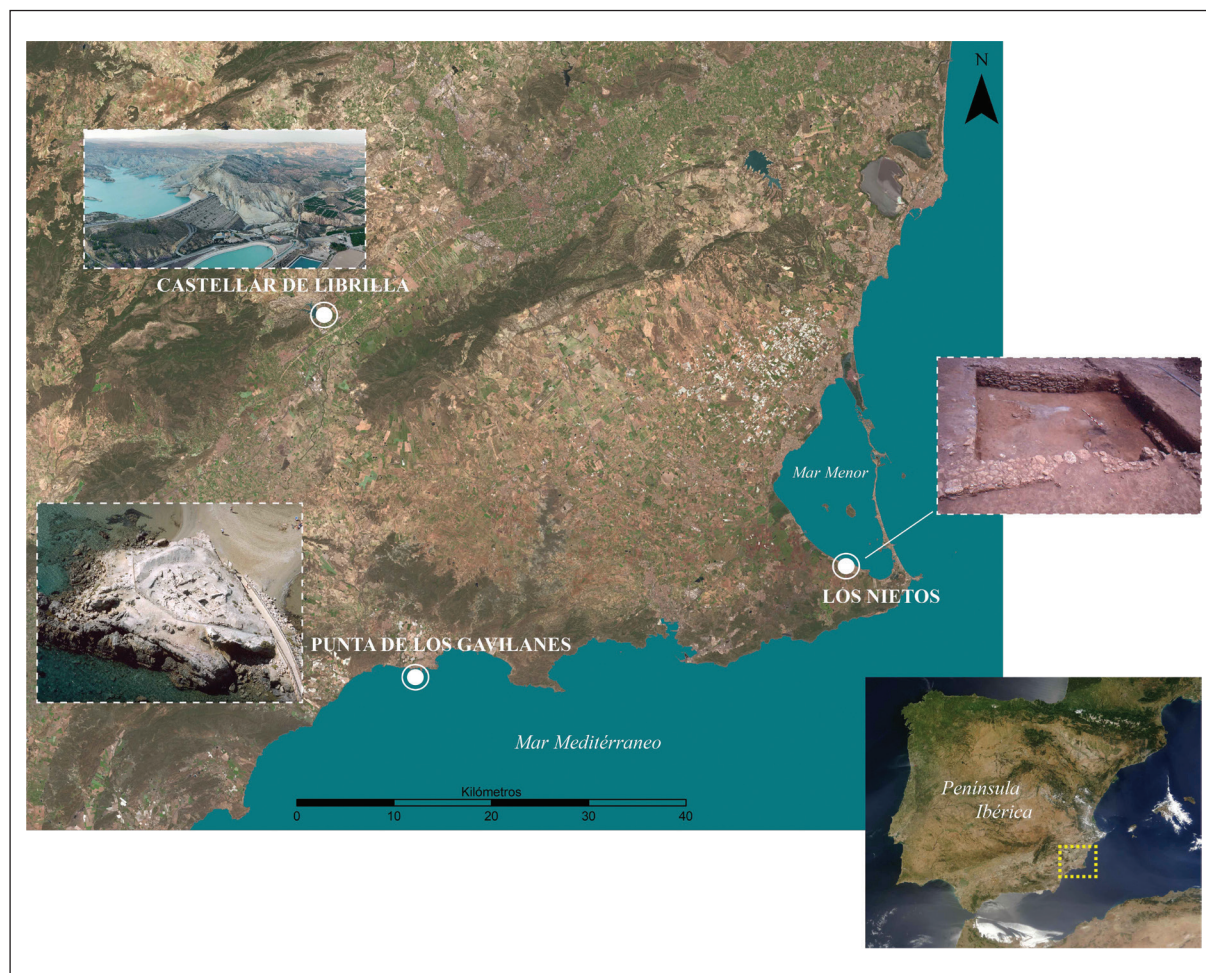


Fig. 1. - Localización de los tres yacimientos expuestos en el texto en el marco del sector central del Sureste ibérico (MDT: Instituto Geográfico Nacional) e imágenes de detalle durante sus procesos de excavación e investigación.

origen entre las ciudades griegas de Asia Menor exportadoras de vinos y aceites, inicial y genéricamente señaladas como cerámicas de la Grecia del Este. Coincidiendo con la afirmación de distintos investigadores al respecto de las últimas producciones mencionadas (Koehler 1992; Sourisseau 1993; Cook y Dupont 1998, entre otros), en relación con los envases para transporte de las ciudades de la Grecia del Este, o más recientemente de los centros productores de la Jonia Norte (Sezgin 2012), somos conscientes de la dificultad de adscribir las producciones de estas ciudades –al igual que del resto de centros productores del Egeo, Maga Grecia y la Jonia adriática– en función solo de rasgos formales. No obstante, presentamos los rasgos morfológicos de este fragmento con el objetivo de discutir y aproximar tentativamente su posible origen y cronología. Dicho borde y pequeña porción del cuello integra el variado contexto de arrasamiento de la Interfaz I-II de la estratigrafía del sitio (Ros Sala 2017; Ros y Cutillas 2020). Tanto lo exiguo del fragmento como la no conservación de partes canónicamente significativas del ejemplar del ánfora del que formaron parte, hace compleja su exacta adscripción tanto a los tipos estudiados en su momento por Lambrino (1938), Zeest (1960), y más tarde por Cook y Dupont (1998) o Sezgin (2012) entre otros, como al tiempo de su presencia en el sitio y en el Sureste Ibérico y,

más ampliamente, en el contexto comercial mediterráneo entre los siglos VII-VI a. C., su cuenca occidental y la costa ibérica, dado el interés de su aparición entre los ejemplares de diferentes producciones de uno u otro taller conocidos en otros puntos claves del tráfico de mercancías de origen griego en el Sureste (García Cano 1982; Ros Sala 1989; Rouillard 1990; García Martín 2011; Ros Sala 2017; Lorrio *et alii* 2023)¹.

Su morfología presenta borde grueso de perfil exterior redondo unido a un cuello ligeramente exvasado tendente al estrechamiento hacia su parte baja donde se uniría al inicio del cuerpo no conservado, indicando que ambas partes del ánfora estarían claramente individualizadas. Un estrecho resalte o collarín se desarrolla en la parte alta del cuello, a 1 cm de la línea baja del borde. De arcilla rosa-anaranjada, textura compacta y homogénea, contiene algunas inclusiones formadas por cuarzos, micro-fósiles y otras inclusiones de difícil precisión de visu. Al exterior se recubre con una gruesa y espesa capa blanquecina sobrepintada en el borde con banda roja bermellón extendida parcialmente en el inicio del cuello (Fig. 2). Con un diámetro de boca de 12 cm y una altura del borde de 2,5 cm y 1,8 cm de grosor, la porción conservada del cuello no permite conocer la ubicación, forma y posible decoración de las asas del ejemplar, aunque sí reconocer el resalte o collarín a 5 cm de la boca y 1 cm desde la base del borde (Fig. 2).

Contamos pues con pocos datos para proponer tentativamente, ya no precisar, su pertenencia y cronología en la evolución conocida de las producciones de los talleres “de la Grecia del Este” y, con ello, el *tempo* de su arribada a la costa murciana. No obstante, a falta del resto de elementos de su manufacturación y forma, la primera impresión basada en el tratamiento de su superficie exterior con el grueso recubrimiento blanquecino y la pintura bermellón que recubre el exterior del borde, apunta a una producción de Quíos de la serie temporal más antigua. Este se caracteriza por ese distintivo recubrimiento que Dupont concreta en la segunda mitad del VII a. C. y el tercer cuarto del VI a. C. (Cook y Dupont 1998: 146) entre la diversidad

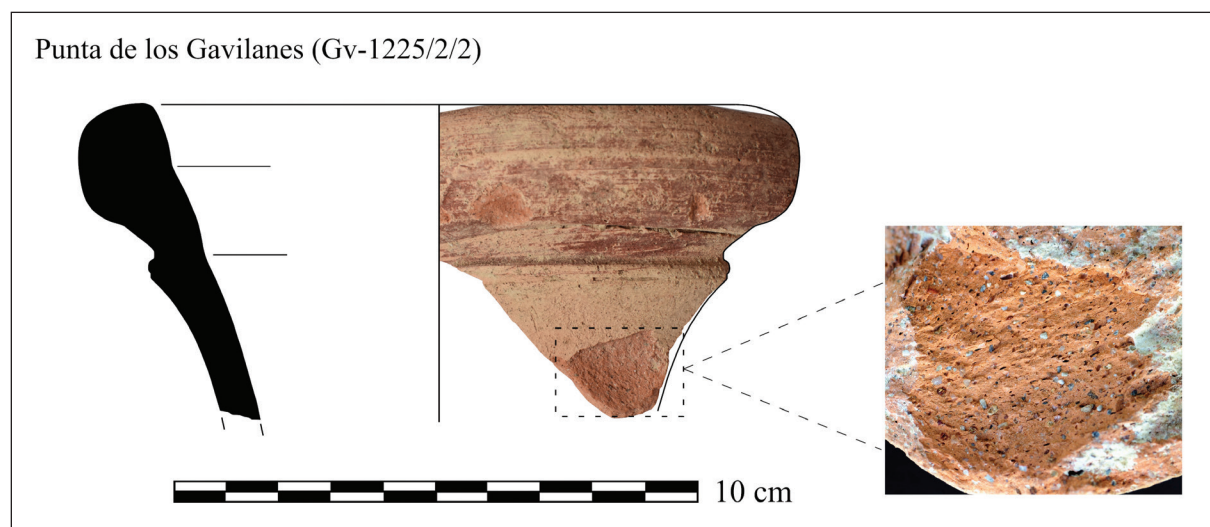


Fig. 2.- Ejemplar anfórico griego identificado en Punta de los Gavilanes, con detalle de la pasta.

¹ Dado el espacio acotado de la publicación, resulta imposible citar bibliográficamente todos y cada uno de los puntos en que se constata la presencia de los prototipos de los distintos talleres indicados en la dialéctica que se desarrolla en esta aportación, priorizando solo las referencias claves para aproximar las posibles adscripciones de las piezas presentadas.

de tipos de la evolución temporal de las ánforas vinarias de los talleres quiotas estudiados y tipificados por este autor sobre clasificaciones previas (Lambrino 1938; Zeest 1960; Cook y Dupont 1998) y de otros trabajos centrados en la presencia de ejemplares o fragmentos de su producción en sus ciudades originarias en Asia Menor o comercializadas en las del Mar Negro y las costas mediterráneas.

Ciertos rasgos como el propio perfil redondeado y engrosado del borde, o la orientación exvasada y tendente al estrechamiento de las paredes conservadas del cuello hacia su unión con el cuerpo, abundarían en esta apreciación (Cook y Dupont 1998: 146, fig. 23. 1e). En la evolución de esta serie antigua, avanzado el segundo cuarto del siglo VI a. C., Dupont diferencia una producción en la que el cuello se estrecha hacia la unión con el cuerpo alargándose hasta en torno a los 15 cm no presentando ya como rasgo evolucionado el característico engobe blanquecino o haciéndolo muy tenue (Cook y Dupont 1998: 148, fig. 23. 1e); las identifica con el tipo A1 de Lambrino (1938: 100-132 y 211-229) o “funnel-neck” de Zeest (1960) (Cook y Dupont 1998: fig. 23. 2a) con presencia hasta finales de ese mismo siglo.

Otro rasgo señalado por Dupont para estas producciones tardías de la serie antigua de Quiós es la extensión de la banda pintada del borde bajo el mismo, en el inicio del cuello, una circunstancia que aparece en la porción conservada de nuestro fragmento, aunque de forma discontinua. No obstante, la gruesa capa blanquecina que recubre la superficie externa de nuestro ejemplar la alejaría de esta producción o, al menos, comportaría que fuera una manufactura de fines del siglo VII o inicios del VI a. C. anterior a estos cambios que identifica a partir de finales del VII a. C. y hasta el segundo cuarto del VI a. C.; persiste además la duda de si la proyección de su cuello pudiera alcanzar la altura señalada para este tipo quiota.

En perspectiva morfológica, el collarín que presenta el cuello, a un centímetro de la base del borde, supone un elemento que introduce dudas en su adscripción a taller de Quiós, pues no es un rasgo presente en las ánforas de dicha procedencia. Sí lo es, como elemento añadido en forma diversa, en algunas ánforas de transporte de otros centros comercializadores de vino y aceite de la zona. Así, un entalle o surco en la parte alta del cuello –aunque asociado a un borde de morfología diferente– forma parte del tipo E identificado por Dupont entre las ánforas de Clazomenes (Cook y Dupont 1998: 155, fig. 23, 3h) cuya producción centra entre el último cuarto del siglo VII a. C. y el primero del VI a. C. asociada al comercio de aceite de dicho territorio. Sezgin lo recoge dentro de su Grupo I que fecha entre 650-620 a. C. (Sezgin 2004: 170-172, fig. 4; Sezgin y Doger 2009: 86, figs. 2 y 3), y más recientemente entre ejemplares identificados como Kla1 y Kla2 coetáneos a las de producción quiota Khi 1 y Khi 2 (Sezgin 2012: 91-94, 168); es interesante en este sentido la propuesta de este autor de considerar la existencia de un sistema de producción regional y común en la Jonia Norte liderado por Quios y Clazomenes (Sezgin 2012: 311). Con igual cronología se señala también como rasgo definitorio de la serie de ánforas grises de las producciones de Lesbos (Cook y Dupont 1998: 158-159, fig. 23, 4a y 4c), y de las ánforas de Mileto desde sus primeras producciones a fines del siglo VII y a lo largo del VI a. C. (Cook y Dupont 1998: 174 figs. 23, 7 y 23, 8a-h). No obstante, en las producciones de los centros productores citados no hay coincidencia ni en la morfología de los bordes ni en las pastas ni en el tratamiento de sus superficies mediante esa capa blanquecina que claramente recubre el ejemplar de Punta de Los Gavilanes (Fig. 2).

Circunstancias similares podríamos considerar en las Corintias B1 arcaicas para transporte de vino, de producción entre el último cuarto del siglo VI y el V a. C., adscritas inicialmente a Corinto (Koehler 1992: fig. 3a) –posteriormente a la colonia corintia de Corfú (Kourkouméliis 1990: 43)– y a otras fabricadas en los centros coloniales de Magna Griega o Sicilia (Sourisseau

1993) identificadas con las A-MGR 1 de Sourisseau (1993: 65) entre las que los bordes de perfil Bd1 (Sourisseau 1993: 66, fig. A-MGR1 Bd1) pueden aproximarse al del ejemplar de Punta de Los Gavilanes en el perfil externo e interno. Directamente bajo bordes de perfil bien redondeado o alargado y sobre bocas de diámetro más amplio, en el arranque del cuello de estas ánforas se desarrolla una “banda o listel” de suave relieve y anchura variable (Koehler 1992: tabla 3a) perfil que no responde al prominente resalte del ejemplar que nos ocupa cuya posición se asocia claramente al cuello, a su parte superior, individualizado del borde. Por otra parte, desde la perspectiva manufacturera de estos tipos, de nuevo las características de sus pastas –arcilla calcárea sin potasa (Vandiver y Koehler 1986)– y la ausencia de tratamiento de las superficies exteriores la alejarían, a nuestro juicio, de tal adscripción. Inmediata al borde, este tipo de moldura también se reproduce en las A-MGR 2 o “jonio-massaliotas” (Sourisseau 1993: fig. A-MGR 2) marcando la zona de unión de borde externo y cuello en ejemplares de borde tipo Bd2, más alargado y a veces replegado o cóncavo en el perfil interno (Sourisseau 1993: 66, fig. A-MGR Bd2), identificadas más recientemente por este mismo autor como Formas 1α, 3 y 5 producidas en Magna Grecia y Sicilia entre los siglos VI al IV a. C. (Sourisseau 2011: 176-ss., figs. 6 y 8-12). No obstante, cabe reseñar que en estos tipos de ánforas magnogriegas, corintias o de Corfú, no solo la naturaleza de sus pastas o el tratamiento de sus superficies externas difieren del borde de Punta de los Gavilanes; el señalamiento en suave relieve de las diferentes producciones objeto de esta última reflexión se une directamente a la parte baja del propio borde, no así en el caso del ánfora de Los Gavilanes cuyo resalte está bien diferenciado del borde formando parte solo del campo superior del cuello (Fig. 2).

Retomando la dialéctica sobre la presencia o ausencia de este elemento del cuello del ánfora que nos ocupa, no apreciado entre las ánforas de transporte quiotas conocidas, cabe reseñar también su presencia apuntada por Cook (Cook y Dupont 1998) entre las producciones cerámicas de figuras negras de ese otro gran centro productor que fue Clazomenes. Se trata de un ánfora de mesa de figuras negras del Wild Goat Style del grupo del pintor de Tübingen con resalte en la parte alta del cuello, que estilísticamente sitúa en el segundo cuarto o mediados del siglo VI a. C. (550-540 a. C.) (Cook y Dupont 1998: 95, fig. 12. 2); en el ejemplar el resalte enmarca el límite superior de las dos franjas pintadas que cubren el cuello hasta su unión con el cuerpo del ánfora. Este resalte es en cambio más amplio en otro ejemplar del *grupo de Petrie* del mismo estilo y cronología (Cook y Dupont 1998: 98, fig. 12. 3). Igualmente, atendiendo a la presencia de este tipo de resalte bien indicado entre envases anfóricos de otros centros de producción mediterráneos, es un elemento característico de las áticas “à la brosse” o SOS reproduciéndolo igualmente algunos tipos de ánforas de transporte de la Grecia del Este pintadas de negro con ejemplares en localizaciones fenicias del Mediterráneo Occidental como Toscanos (Docter 2000: 72, fig. 9 c y d) –donde igualmente se encuentran ánforas samias con el tipo de listel marcando la unión del borde con el cuello (Docter 2000: 69-70; fig. 8 d y f)–, así como en Cartago (Docter 2000: 69, fig. 8 c) o en Cerro del Villar (Málaga) (Aubert 1999) fechadas a mediados del siglo VI a. C.

Así pues, dadas las características de manufacturación del fragmento de Punta de Los Gavilanes, cabe preguntarse al menos tentativamente si estamos ante una producción de un taller del entorno quiota de la segunda mitad del VII o inicios del VI a. C. o, más ampliamente de la Jonia Norte, territorio para el que Sezgin (2012: 311) propone considerar la existencia en ese período de un sistema de producción regional y común liderado por Quios y Clazomenes; o bien es resultado de la introducción en la primera mitad del siglo VI a. C., por parte de alguno de los talleres de esta zona, de un elemento morfológico en el cuello que ya se estaba

manifestando en talleres de Clazomenes desde tiempo anterior, o responde a una producción más tardía de taller magnogriego. Esperamos que análisis físico-químicos en perspectiva de realización alejen las incertidumbres actuales.

Dificultad añadida es el contexto estratigráfico del nivel de arrasamiento del que procede el fragmento, resultado del desmantelamiento de las estructuras metalúrgicas fenicias y púnicas del sitio para ampliar su terraza superior (Ros Sala 2017; Ros y Cutillas 2022), comprometiendo entre los materiales arrasados un espectro temporal de finales del siglo VIII/inicios del VII a. C. hasta finales del III a. C., no permitiendo una precisión temporal a la presencia del ánfora más allá de su posible encaje en el período final de la ocupación fenicia.

3. *Ánfora (borde) de transporte tipo massaliota localizada en El Castellar de Librilla (Librilla, Murcia)*

En el contexto del comercio griego impulsado en el Mediterráneo Occidental por *Masalia* y *Emporion*, en su intercambio con las comunidades costeras y del pre-litoral ibéricos, contamos con un fragmento de borde de ánfora (CI.D-109-4.3) relacionable con producciones massaliotas o equiparables, en el contexto material del siglo VI a. C. de la Fase IV de El Castellar de Librilla, asentamiento del Bronce Final-Hierro Antiguo en el corredor del Guadalentín en dual conexión con el bajo Segura y la costa de Mazarrón (Fig. 1) (Ros Sala 1988; 1989).

Con un diámetro de boca de 12,4 cm y 2,19 cm de altura del borde, presenta perfil redondeado engrosado al exterior y ondulación en superficie superior, unido directamente a un cuello mínimamente conservado y sin molduraciones en el arranque de este (Fig. 3). No contando con análisis físico-químicos, su arcilla y superficie es roja, textura dura en fractura con núcleo gris e inclusiones finas no micáceas. Tipológicamente se ajusta al tipo de borde bd1a de las ánforas masaliotas A-MAS 1 y 2 no micáceas, sin repliegue exterior ni muesca en su base, datados entre el último cuarto del VI y primero del V a. C. (Bats 1993); su morfología concuerda con los presentes en las ánforas Py 1, 2 y 3 (Py 1978) y Bertucchi 1 (Bertucchi 1990) fechadas desde el tercer cuarto del siglo VI a. C. y hasta primer cuarto del V a. C. Esta cronología coincidiría con la propia de las ánforas etruscas A-ETR 4 (Py 1985), más específicamente sus bordes de perfil oval (Py, Adroher y Sánchez 2001: 27-36, fig. 40), cuyo ejemplar de borde le acompaña en el contexto material de Librilla IV (Ros Sala 1988; 1989).

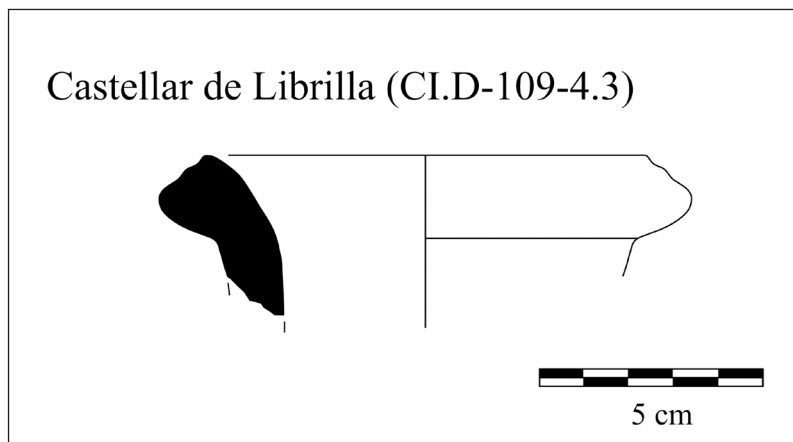


Fig. 3.- Dibujo del ánfora CI.D-109-4.3 del Castellar de Librilla.

4. *Ánforas magnogriegas del poblado ibérico de la Loma del Escorial, Los Nietos (Cartagena, Murcia)*

Ubicado al fondo de la costa interior del Mar Menor (Murcia) en estrecha relación intra-territorial con las minas argentíferas de las Sierras de La Unión a través del curso menor de la rambla de La Carrasquilla (Fig. 1), este enclave se configura como un centro ibérico receptor del comercio griego de los siglos v al iv a. C. y, posteriormente, como punto asiduo del tráfico púnico, ebusitano e ibérico. Las excavaciones realizadas en los Departamentos A, B, y D del recinto interior del poblado (García Cano 1995; 1996) proporcionaron entre el contexto material de su Fase II un ejemplar completo y varios bordes de ánforas de transporte griegas, de probable origen en la costa jonio-adriática y del área magnogriega, en un contexto que sus excavadores relacionan con el cargamento de la nave de El Sec (Mallorca) datado entre el 375-350 a. C. (Cerdá 1987: 69).

Del Departamento A, en contexto de la segunda mitad del siglo v a primera del iv a. C. (García Cano 1995), procede el fragmento de borde y porción superior de asa LE-1313/351 (Fig. 5), con boca de 9,4 cm de diámetro y borde de perfil triangular de cara superior plana, presenta pequeño listel entre las dos asas, de sección aplanada, que arrancan directamente debajo del labio al inicio de un cuello no conservado prácticamente. Sus pastas son de tonalidad ocre a marrón clara y relativamente depuradas; no obstante, a nivel macroscópico se advierte la presencia de inclusiones aplásticas de tamaño medio entre las que se identifican algunas rocas de tipo metamórfico.

Grace (1953) asoció inicialmente esta forma con las producciones de Corinto, clasificándolas como Corintias B, sobre las que posteriormente mostró su probable fabricación también en Corfú; Koehler las adscribió igualmente a las Corintias B (1981), y sobre la base de análisis físico-químicos posteriores publicados, incidió en una probable manufacturación de algunos tipos de este grupo en la isla de Corfú (Koehler 1992: 4-10, nota 30). En forma completa, Kourkoumelis relaciona este tipo de borde con la tendencia en el siglo iv a. C. de las ánforas de Corfú y, en general, de las ánforas de transporte griegas a alargar el cuerpo que se hace oval y puntiagudo hacia la base, continuando el perfil triangular de los mismos (Kourkoumelis 1992: 44, fig. 3) ya presente, no obstante, en las producciones del siglo v a. C. (Kourkoumelis 1992: 44, fig. 2).

A partir de las excavaciones en los hornos del sitio de Figareto (Corfú) Kourkoumelis las identificó como producción propia de la isla entre el siglo v y el iii a. C. (Kourkoumelis 2013: 43). Relacionadas por Sourisseau con producciones magnogriegas, cuya correspondencia en nuestros ejemplares atendería a los bordes A-MGR bd3 (LE-6156/36) asociado a las ánforas A-MGR 4, 5 y 6 (Sourisseau 1993: 66) y agrupadas posteriormente como Tipo 5 (Sourisseau 2011: 193-195, fig. 6), extiende su producción entre el siglo v y la primera mitad del iv a. C., además de Corfú y Corinto, a la zona meridional del Adriático, el sector oriental de la Magna Grecia y probablemente también en Sicilia (Sourisseau 2018: 28, fig. 2. 3.6) atendiendo a los resultados físico-químicos llevados a cabo por Vandermersch y Gassner (Sourisseau 2018: 193, notas 171 y 172). En este sentido, Bechtold (2019: 58-63) las asocia en Ghizène (Jerba, Túnez) (Bechtold 2019: 106-107, fig. 7. 1, 8, cat. 13 y 20) con el borde tipo 5 de Gassner, fábricas ION-ADR-A-1 y ION-ADR-A-2 entre las producciones de Corfú de mediados del siglo v hasta final del iv-inicios del iii a. C., apreciando que cerca de las tres cuartas partes de las ánforas jonio-adriáticas de yacimientos púnicos serían importaciones de Corfú (Bechtold 2019: 58-63) con primacía entre el 480-300 a. C. entre las importaciones del área de influencia de *Carthago* (Bechtold 2019: 58-63). Finalmente, igual morfología y manufacturación obedece el borde LE-6156/36 (Fig. 5) en este caso del Departamento B.

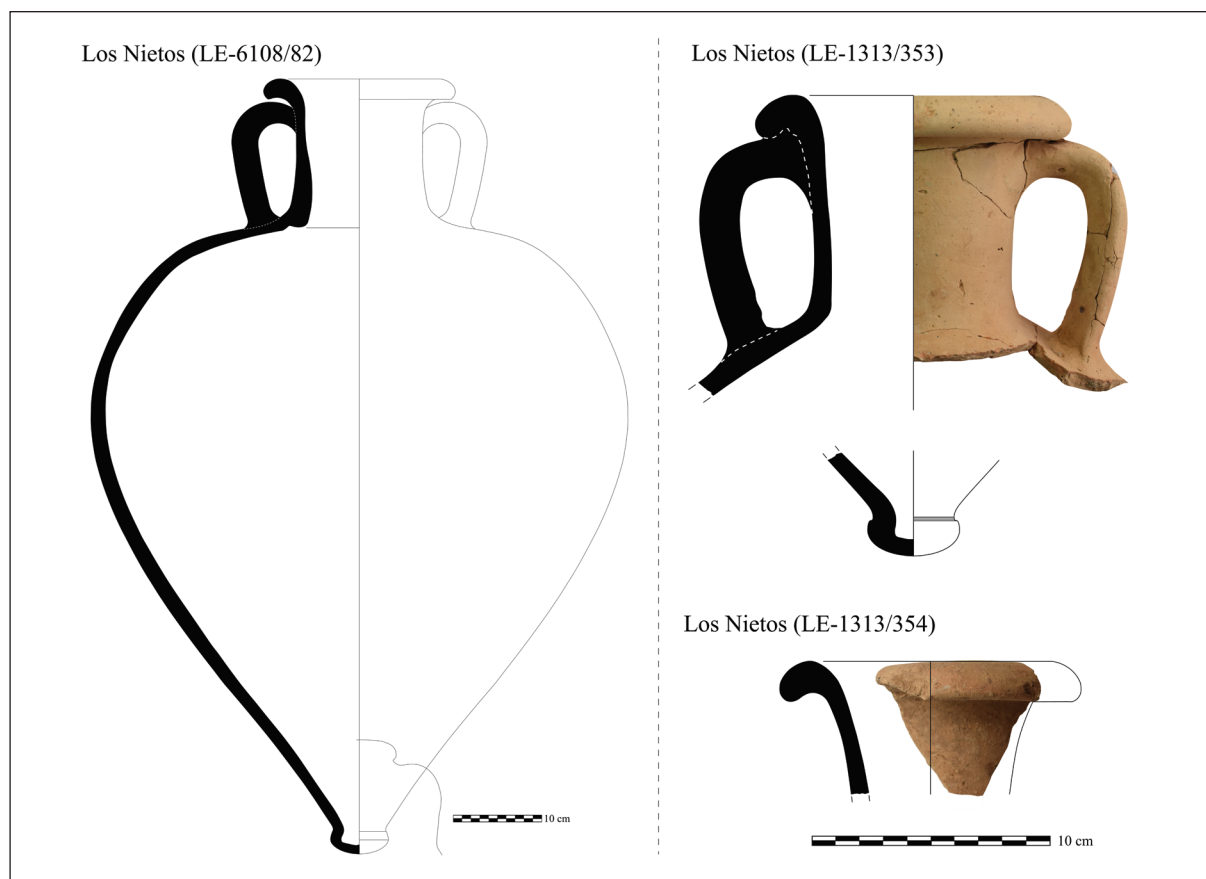


Fig. 4.- Primera selección de ánforas griegas procedentes del asentamiento ibérico de Los Nietos.

También del departamento A procede un fragmento de borde y arranque de cuello (LE-1313/354) y otro que conserva borde, cuello y asas (LE-1313/353) (Fig. 4) que, a juzgar por los rasgos tipológicos y de manufacturación de las porciones conservadas, deben pertenecer a un ánfora de igual tipo y factura que el ejemplar completo hallado en el departamento B (LE-6108/82) (Fig. 4), determinado por los excavadores del sitio como Corintia A variante A' (García Cano 1995). En los tres casos las pastas son relativamente depuradas, de tonalidad ocre a marrón clara; no obstante, a nivel macroscópico se advierte la presencia de inclusiones aplásticas de tamaño medio entre las que se identifican rocas de tipo metamórfico. La variante corintia A' definida por Koehler (1992) como provista de borde saliente y desarrollo progresivamente, a lo largo del iv a. C., de una mayor pendiente en su borde (como es el caso de estos ejemplares del Departamento A de la Loma del Escorial), a la par que el cuello se estrecha y la parte alta del hombro se ensancha; en este sentido, tanto el perfil más cónico del cuerpo y la configuración del ápice del ejemplar completo de Los Nietos (Fig. 4) parece divergir del prototipo de Koehler (1992: 3-10, tablas 2b-2c). En cierta forma, esta circunstancia se reproduce también en el tipo de ánfora de transporte tipo Solokha (Zeest: 1960) atribuida por Grace a una producción ática iniciada en el siglo v a. C. y extendida en el iv a. C. por centros productores del Egeo Oriental especialmente de Samos (Sacchetti 2012: 95). El prototipo Solokha 1, definido por Zeest (1960), se caracteriza por un denso borde triangular hacia fuera que a finales del siglo v a. C. que en el transcurrir del iv a. C. se hace más pendiente adquiriendo forma de seta (Grace 1961: 45-47; Sacchetti 2012: 221-222), rasgo que en este caso coincide con el perfil del borde de Los Nietos, a la

par que el arranque de las asas desde la propia base del borde que descienden hasta los hombros de un cuerpo de perfil ovoide; no obstante, el fondo del mismo difiere de los del citado prototipo, presentando un fondo hueco corto (Fig. 4). En cualquier caso, la presencia de esta forma como producción corintia fue propuesta también por Cerdá como integrante del cargamento de ánforas del navío de El Sec (Arribas *et alii* 1987: fig. 11) fechado en la primera mitad del siglo IV a. C. (Cerdá: 1987: 58-60, fig. 11 y 65, 88, fig. 17).

En el mismo ambiente se constató igualmente un fragmento de borde, cuello y asas (LE-1313/352) (Fig. 5) de un ánfora próxima a los tipos tardíos de las producciones de Quíos, que en el último cuarto del siglo V y los inicios del siglo IV a. C., dejando atrás los cuellos bulbosos del siglo V a. C. (Cook y Dupont 1998: 149-151) que evolucionan a largos y estrechos con asas cercanas al borde y alargando igualmente sus cuerpos, caracterizando las producciones del siglo IV a. C. (Grace 1961: 45-47; Sacchetti 2012: 53, fig. 71). Se corresponde con el tipo A-GRE Chi5 de Sourisseau (1993). El ejemplar de Los Nietos, con 6 cm de diámetro en su borde, corto y vuelto al exterior, desarrolla un largo y estrecho cuello en cuya superficie media presenta una ranura que marca la base del arranque superior de las asas –de sección redondeada– que apoyan sobre un inicio de cuerpo de tendencia cónica en el hombro; bajo dicha ranura y en el centro del cuello se inscribe una sigma mayúscula (Σ). De textura compacta, su pasta presenta tonalidades homogéneas que van de marrón a marrón rojizo, manufacturadas con arcillas depuradas caracterizadas por una fracción gruesa escasa, compuesta por algunos cuarzos escasos identificables al menos a nivel macroscópico. Otro fragmento de borde y cuello del Departamento D (LE-6155/71) (Fig. 5) presenta morfología y manufacturación asociada a esta misma producción tardía quiotá.

Los cambios morfológicos en las producciones de fines del siglo V a. C. de las ánforas vinarias quiotas y, sobre todo en el IV a. C., remiten a bordes más cortos y finos engrosados en el perfil externo unidos a cuellos largos más estrechos y cilíndricos y con asas de sección redonda que descansan sobre hombros más cónicos. Monsieur (1990: 238-239) diferenció dos

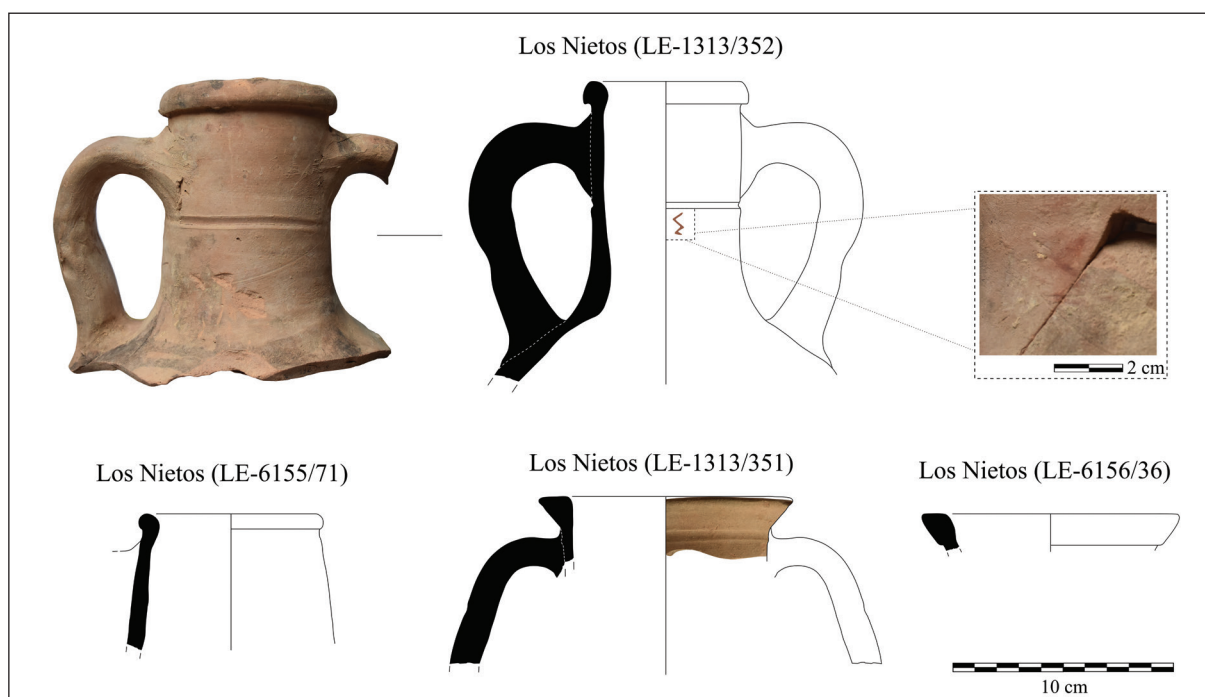


Fig. 5.- Segundo conjunto de ánforas griegas identificadas en el asentamiento ibérico de Los Nietos.

variantes entre las ánforas de estilo quiota en su evolución durante el siglo IV a. C. tras los significativos cambios que sufren en el último cuarto del V a. C., sobre las que el ejemplar de Los Nietos puede asimilarse a su variante 1, con pie troncocónico, en contextos de la primera mitad del siglo IV a. C. (Monsieur 1990: 241). Su evolución hacia nuevos cambios en los siglos II-I a. C., que insisten en los introducidos a finales del V y, sobre todo, en el siglo IV a. C., se ha reconocido recientemente en las producciones de un alfar de Focea (Okan, Cenker y Akyol 2015: 262, fig. 5 L). En definitiva, las ánforas de transporte de la Loma del Escorial/Los Nietos son el reflejo de la actividad de intercambio de productos griegos y magnogriegos, vino probablemente, en el escenario de la intensificación del comercio griego de los siglos V y IV a. C. vehiculados en navíos de cargamentos de diferentes centros productores y/o distribuidores que el barco del pecio de El Sec (Mallorca) ilustra ampliamente.

Bibliografía

- ARRIBAS, A., TRÍAS, M. G., CERDÁ, D. y DE HOZ, J. 1987: *El barco de El Sec (Costa de Calviá, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- AUBET, M. E. 1999: La secuencia arqueo-ecológica del Cerro del Villar. La cerámica fenicia en Occidente: centros de producción y áreas de comercio, *Actas I Seminario Internacional sobre Temas Fenicios (Guardamar del Segura, Noviembre 1997)*, Alicante, 41-68.
- BATS, M. 1993: Amphores massaliètes, en: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^e s. av. n. è-VII^e s. de n.è) en Méditerranée Nor-Occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Latara 6, Lattes (rééd. 2007), 60-63.
- BECHTOLD, B. 2019: Ghizène (Jerba) and Mediterranean trade from the 5th to the 3rd century BCE: The evidence of the Greek transport amphorae, *Carthage Studies* 10 (2017-2019), Gent, 89-141.
- BERTUCCHI, G. 1990: Les amphores massaliètes à Marseille: les différentes productions, *Les amphores de Marseille grecque*, Études Massaliètes 2, Aix-en-Provence, 15-20.
- CABRERA BONET, P. 2000: El comercio jonio arcaico en la Península Ibérica, en: Cabrera Bonet, P. y Santos Retolaza, M. (eds.), *Ceràmiques jonies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries, maig de 1999*, Monografies Emporitanes 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona, 165-175.
- CABRERA BONET, P. y SANTOS RETOLAZA, M. (eds.) 2000: *Ceràmiques jonies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries, maig de 1999*, Monografies Emporitanes 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona.
- CERDÁ, D. 1987: El Sec: La cerámica ática de barniz negro y las ánforas, *Grecs et Ibères au IV^e siècle avant Jésus-Christ*, *Revue des Études Anciennes* 89, 3/4, Bordeaux, 51-92.
- COOK, R. M. y DUPONT, P. 1998: *East Greek pottery*, Londres.
- DOCTER, R. F. 2000: East Greek fine ware and transport amphorae of the 8th-5th century BC from Carthage and Toscanos, en: Cabrera Bonet, P. y Santos Retolaza, M. (eds.), *Ceràmiques jonies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries*,

- maig de 1999*, Monografies Emporitanes 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona, 63-88.
- DOMÍNGUEZ, A. J. y SÁNCHEZ, C. 2001: *Greek pottery from the Iberian Peninsula*, Leiden.
- GARCÍA CANO, C. 1995: El Departamento B de la Loma del Escorial (Los Nietos, Cartagena), *Verdolay* 7, Murcia, 259-269.
- GARCÍA CANO, C. 1996: Informe sobre el poblado ibérico de la Loma del Escorial, Los Nietos (Cartagena), *Memorias de Arqueología* 5, Murcia, 127-140.
- GARCÍA CANO, J. M. 1982: *Cerámicas griegas de la Región de Murcia*, Murcia.
- GARCÍA CANO, J. M. y PAGE, V. 1994: Panorama actual de las cerámicas griegas en Murcia (1982-1991), *Iberos y griegos: Lecturas desde la diversidad*, *Huelva Arqueológica* 13, Huelva, 217-239.
- GARCÍA MARTÍN, J. M. 2000: El comercio de cerámicas griegas en el sur del País Valenciano en época arcaica, en: Cabrera Bonet, P. y Santos Retolaza, M. (eds.), *Ceràmiques jonies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, *Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries, maig de 1999*, Monografies Emporitanes 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona, 207-223.
- GARCÍA MARTÍN, J. M. 2011: Las cerámicas griegas, en: González Prats, A. (ed.), *La Fonteta. Excavaciones de 1996-2002 en la colonia fenicia de la actual desembocadura del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)*, vol. 1, Seminarios Internacionales sobre temas fenicios, Alicante, 531-560.
- GRACE, V. 1953: The Eponyms named on Rhodian Amphora Stamps, *Hesperia* 22, Princeton, 116-128.
- GRACE, V. 1961: *Amphorae and the ancient wine trade*, Agora Picture Book 6, American School of Classical Studies at Athens, Princeton.
- KOEHLER, C. G. 1981: Corinthian Developments in the Study of Trade in the Fifth Century, *Hesperia* 50, Princeton, 449-458.
- KOEHLER, C. G. 1992: A brief typology and chronology of Corinthian transport amphoras, en: Kats, V. I. e Iu Monakhov, S. (eds.), *Greek amphoras*, Saratov, 265-283 (traducción de la autora en: <https://amphoras.artsci.utoronto.ca/corab92.htm>).
- KOURKOUVELIS, D. 1992: Corcyrean amphoras, *Enalía Annual 1990*, vol. II, Atenas, 42-47.
- KOURKOUVELIS, D. 2013: Transports maritimes et amphores en Mer Ionienne. Une première approche, en: Olcese, G. (ed.), IMMENSA AEQUORA Workshop, *Ricerca archeologica, archeometrica e informatica per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (metà iv sec. a. C.-I sec. d. C.)*, Roma, 469-475.
- LAMBRINO, M. 1938: *Les vases archaïques d'Histria*, Fundatia Regele Carol I, Bucarest.
- LORRIO ALVARADO, A. J., ESTEVE TÉBAR, R., LÓPEZ ROSENDO, E. TORRES ORTIZ, M., GRAELLS, R. y VINADER, I. 2023: Las cerámicas greco-arcaicas de La Fonteta: tipos y cronología, en: Lorrio Alvarado, A. J., Graells i Fabregat, R. y Torres Ortiz, M. (eds.), *La Fonteta 3: Las importaciones griegas e itálicas y su contexto mediterráneo*, *Studia Hispano-Phoenicia* 10, Alicante, 229-288.
- MONSIEUR, P. 1990: Une amphore de Chios au musée de Tournai, *L'Antiquité Classique* 59, Liège, 237-245.
- OKAN, E., CENKER, A. y AKYOL, A. A. 2015: The production of Chios-style amphorae at a ceramic workshop in Phocaea (Foça), *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15/3, 259-276.
- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, Lyon, 1-24.
- PY, M. 1985: Les amphores étrusques de Gaule méridionale, *Il commercio etrusco arcaico*,

- Atti dell'incontro di studio (5-7 dicembre 1983)*, Quaderni del Centro di studio per l'archeologia etrusco-italica 5, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 73-94.
- PY, M., ADROHER, A. M. y SÁNCHEZ, C. 2001: *Dicocer. Corpus de céramiques de L'Âge du Fer de Lattes (fouilles 1963-1999)*, Lattara 14, Lattes.
- ROS SALA, M. M. 1988: Continuidad y cambio durante el siglo VI a.C. en el Sureste: la realidad de un poblado indígena (El Castellar de Librilla, Murcia), *Anales de Prehistoria y Arqueología* 4, Murcia, 83-100.
- ROS SALA, M. M. 1989: *Dinámica urbanística y cultura material del Hierro Antiguo en el Valle del Guadalentín*, Colegio Oficial de Arquitectos de Murcia, Universidad de Murcia, Murcia.
- ROS SALA, M. M. 2017: Nuevos datos en torno a la presencia fenicia en la Bahía de Mazarrón (Sureste Ibérico), en: Prados Martínez, F. y Sala Sellés, F. (eds.), *El Oriente de Occidente. Fenicios y púnicos en el área ibérica, VIII Edición del Coloquio Internacional del CEFYP en Alicante*, Universidad de Alicante, Cefyp, INAPH, Alicante, 79-104.
- ROS SALA, M. M. y CUTILLAS VICTORIA, B. 2020: De Fenicios a Púnicos en la Bahía de Mazarrón: el registro de las ánforas T-11 en el promontorio costero de Punta de los Gavilanes, en: Celestino, S. y Rodríguez, E. (eds.), *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo, Actas del IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, Mérida, 801-816.
- ROUILLARD, P. 1990: Les amphores massaliètes de l'embouchure de l'Ebre à l'Andalousie, *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI^e s.-av. J.C.)*, Aix-en-Provence, 179-181.
- ROUILLARD, P. 1991: *Les Grecs et la Péninsule Iberique del VIII au IV siècle avant Jésus-Christ*, Paris.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le nord de l'Italie*, Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine 10, Publications du Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence.
- SEZGIN, Y. 2004: Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries, en: Moustaka, A. (ed.), *Symposium "Klazornenai, Teos, and Ahdera: metropoleis and colony"*, *Proceedings of the International Symposium Held at the Archaeological Museum of Abdera, (Abdera, October 2001)*, Salónica, 169-183.
- SEZGIN, Y. 2012: *Arkaik dönem İonia üretimi ticari amphoralar (Ionian transport amphorae of the Archaic Period*, Ege Yayınları, Istanbul, 313-328.
- SEZGIN, Y. y DOGER, E. 2009: Klazomenai Üretimi-Bir Grup Ticari Amphora (I.Ö 650-620), (A group of Clazomenian transport amphorae: 650-620 BC), *Arkeoloji Dergisi XIV*, Ankara, 79-94.
- SOURISSEAU, J-CH. 1993: Les amphores magno-grecques, en: Py, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VII^e s. av. n. è-VII^e s. de n.è) en Méditerranée Nor-Occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes (rééd. 2007), 64-66.
- SOURISSEAU, J-CH. 2011: La diffusion des vins grecs d'Occident du VIII^e au IV^e s. av. J.-C., sources écrites et documents archéologiques, *La vigna di Dioniso: vite, vino e culti in Magna Grecia, Atti del 49e Convegno di Studi sulla Magna Grecia (Taranto, Sep. 2009)*, Taranto, 145-252.
- SOURISSEAU, J-CH. 2018: Amphores de transport des V^e-IV^e s. av. J.-C, *Megara Hyblaea 7. La ville classique, hellénistique et romaine*, CEFYR 1/7, Rome, 27-31.
- VANDIVER, P. y KOEHLER, C. G. 1986: Structure, processing, properties, and style of Corinthian transport amphoras, en: Kingery, W. D. (ed.), *Technology and Style Ceramics and Civilization 2*, Ohio, 173-215.
- ZEEST, I. B. 1960: Ceramic Containers from the Bosphorus (Keramicheskaja tara Bospora), *MIA* 83, Moscú.

Las ánforas griegas en la Andalucía mediterránea (siglos VIII-III a. C.)

EDUARDO GARCÍA ALFONSO
Museo de Málaga

JESÚS JACINTO GONZÁLEZ
Universidad de Almería

1. Introducción

Desde los años 60 del pasado siglo xx la investigación de los enclaves fenicios arcaicos de la costa mediterránea andaluza aportó una serie de materiales griegos con cierta frecuencia, aunque cuantitativamente escasos, que se unió a las crateras áticas de figuras rojas conocidas en las tumbas de Villaricos desde finales del siglo xix (Siret 1891: láms. 83-85; Trías 1967: 433-443). Dentro de este elenco cerámico griego, las ánforas constituían un repertorio especial. Con un uso meramente funcional como recipientes de transporte, las ánforas reflejaban la evolución de un comercio a larga distancia que experimentó muchos cambios a lo largo de más de quinientos años de actividad, respondiendo en cada etapa a las diversas coyunturas que afectaron a la región del mar de Alborán, antesala de Gibraltar, y a otras zonas limítrofes peninsulares o a Baleares, sin olvidarnos de las inmediatas costas norteafricanas.

2. Las primeras ánforas griegas en la Andalucía mediterránea

Las ánforas griegas llegan a la costa meridional de la Península con posterioridad a la primera fase de importaciones de este origen de la segunda mitad del siglo ix a. C., vinculadas al Geométrico Medio II y al Subprotogeométrico (García Alfonso 2018b: 453-455; Domínguez Monedero 2013: 14-18). Tras el vacío de productos griegos que se produce en la Península durante buena parte del Geométrico Reciente, habrá que esperar al último tercio del siglo VIII a. C. para que volvamos a documentar estas importaciones y con ellas aparecen las primeras ánforas griegas en Iberia, concretamente en el Castillo de Doña Blanca (Ruiz Mata 2022: 259, fig. 113, A-B) y en la costa malagueña (Fig. 1).

Toscanos, situado en la desembocadura del río de Vélez, es el lugar donde se ha documentado el mayor número de ánforas griegas de toda la costa mediterránea andaluza. Las excavaciones realizadas entre 1964 y 1978 por el Instituto Arqueológico Alemán documentaron algo más de 120 ejemplares en la secuencia del asentamiento, por desgracia muy fragmentados. El estudio de estos materiales que acometió R. Docter (1997; 2000) ha sido fundamental para aproximarnos a la dinámica de este comercio (García Alfonso 2014-2015) (Fig. 2, a).

Las ánforas griegas más antiguas halladas en Toscanos proceden de la Grecia del Este y ofrecen una cronología entre 725 y 710 a. C. Junto con éstas se citan dos ejemplares corintios, cuya cronología final se puede prolongar hasta 685 a. C. (Docter 2000: fig. 7). En torno a esta fecha se data la construcción del edificio C de Toscanos, que se ha interpretado como un almacén (Niemeyer 1986: 113; Aubet 2009: 320). El uso de dicha estructura marca la fase III del asentamiento fenicio que, junto a la siguiente fase IV, supone el máximo auge del mismo

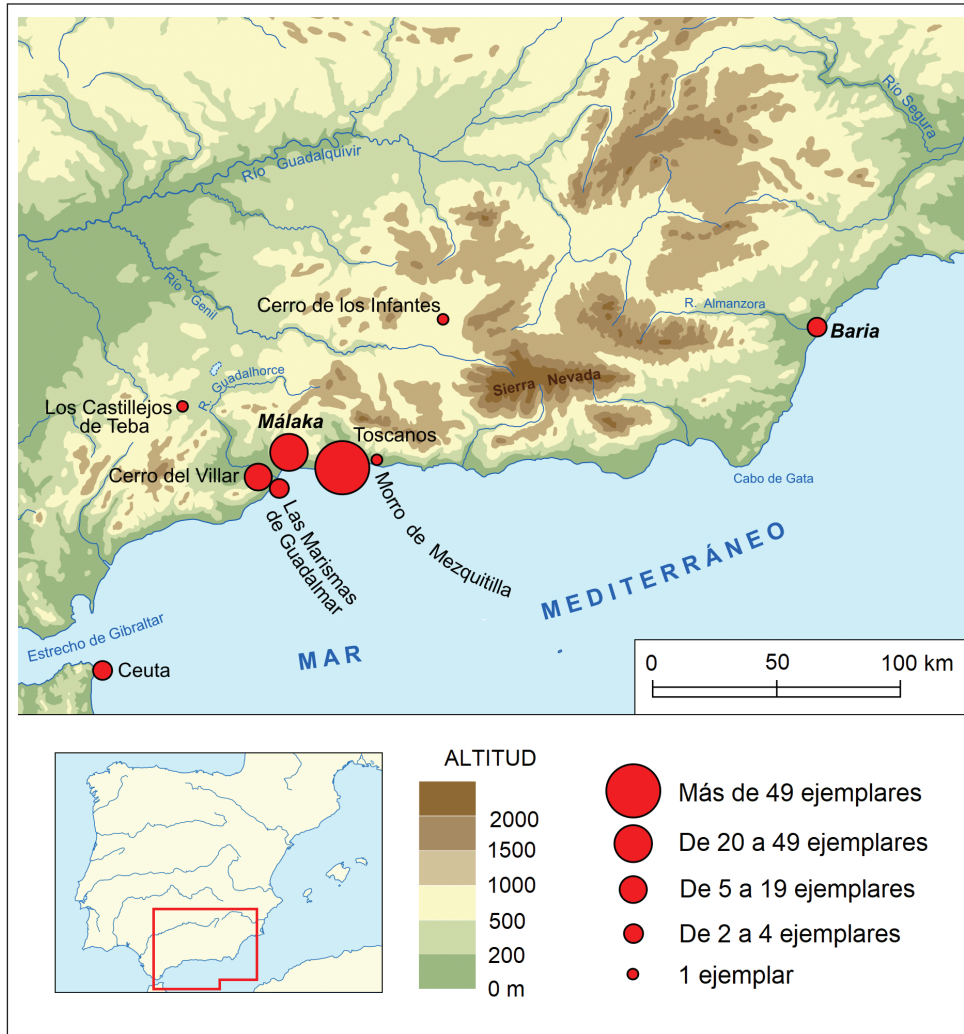


Fig. 1.- La costa mediterránea andaluza y su traspáis interior. Hallazgos de ánforas griegas fechadas entre los siglos VIII-VI a. C.

(c. 685-620 a. C.). Este es el periodo de máxima afluencia de ánforas griegas. La mayoría de ejemplares proceden de la Grecia del Este, con piezas de Quíos, Samos y Clazómenas, junto con otras ánforas recubiertas de barniz negro, que pudieran corresponder a algún centro no identificado de ese área (Docter 2000: 67 y 70-72, figs. 4 y 9) (Fig. 2, b). Sin embargo, el taller singular más representado en Toscanos es el Ática, con sus ánforas SOS (Fig. 3). Algunas de éstas han conservado su característica decoración del cuello (Fig. 3, b-d) y algún grafito que se ha tenido tanto por griego como por fenicio (Fig. 3, a) (Solà 1968: 106-110, n.º 2; de Hoz Bravo 1970; Docter 1997: 315, n.º 494; de Hoz García-Bellido 2014: 337-338, n.º 329). Finalmente, no faltan, aunque en menor número, las ánforas corintias, aunque Docter (1997: 233-235) ha atribuido algunas de éstas a Corfú. Sobre el contenido de estos recipientes solo podemos hacer conjeturas, dado que nos faltan los análisis de laboratorio necesarios. Sabemos que el principal producto que contenían las ánforas áticas era el aceite de oliva (Johnston y Jones 1978: 140; Domínguez Monedero 2001: 23), al igual que posiblemente las corintias A y las samias (Whitbread 1995: 123 y 257; Cook y Dupont 1998: 167). Mientras, el resto de contenedores de la Grecia del Este pudieron transportar tanto aceite como vino.

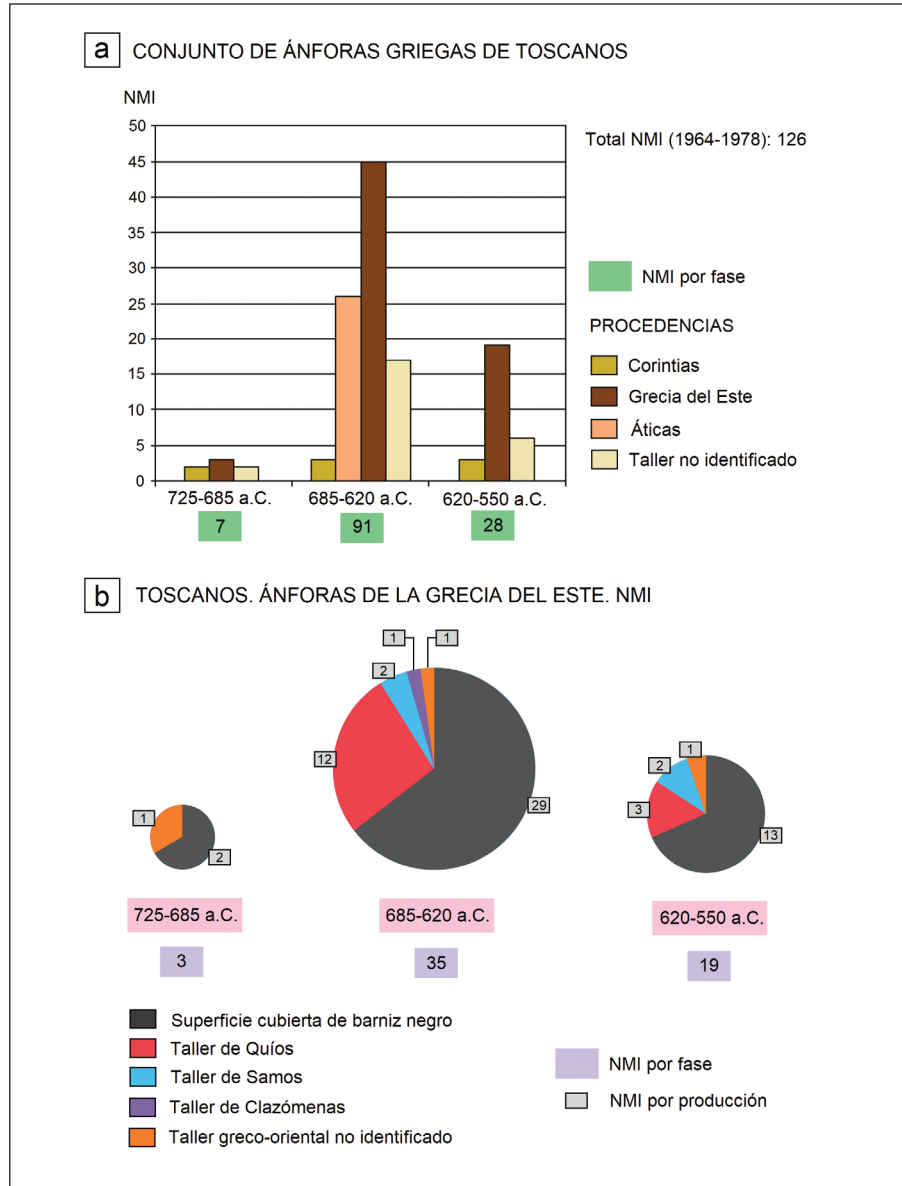


Fig. 2.- Toscanos. Cuantificaciones de las ánforas griegas. Excavaciones del Instituto Arqueológico Alemán (1964-1978). Datos de R. Docter (2000: 68, fig. 7).

En estos momentos del siglo VII a. C. los productos griegos debieron empezar a introducirse en el mundo indígena, si bien de forma muy tímida. De esta manera contamos con un ejemplar de ánfora ática SOS en el Cerro de los Infantes –Pinos Puente– (Niemeyer 1980: 287, nt. 31), uno de los principales núcleos de la Vega de Granada. Este práctico vacío en el traspaís interior nos sitúa ante una casi exclusiva distribución costera de las ánforas griegas, circunstancia que no cambió en momentos posteriores. Los principales asentamientos fenicios fueron puertos de desembarco, situación muy evidente en Toscanos. En este enclave la mayor parte de los fragmentos de ánforas griegas se acumularon en el foso, en estratos fechados entre c. 675 y 650 a. C., seguidos de los documentados en el edificio C (Docter 1997: 233-235). El producto transportado bien pudiera consumirse directamente en buena parte en Toscanos, mientras que otro porcentaje pudo ser trasvasado a contenedores más pequeños y versátiles, quizás de

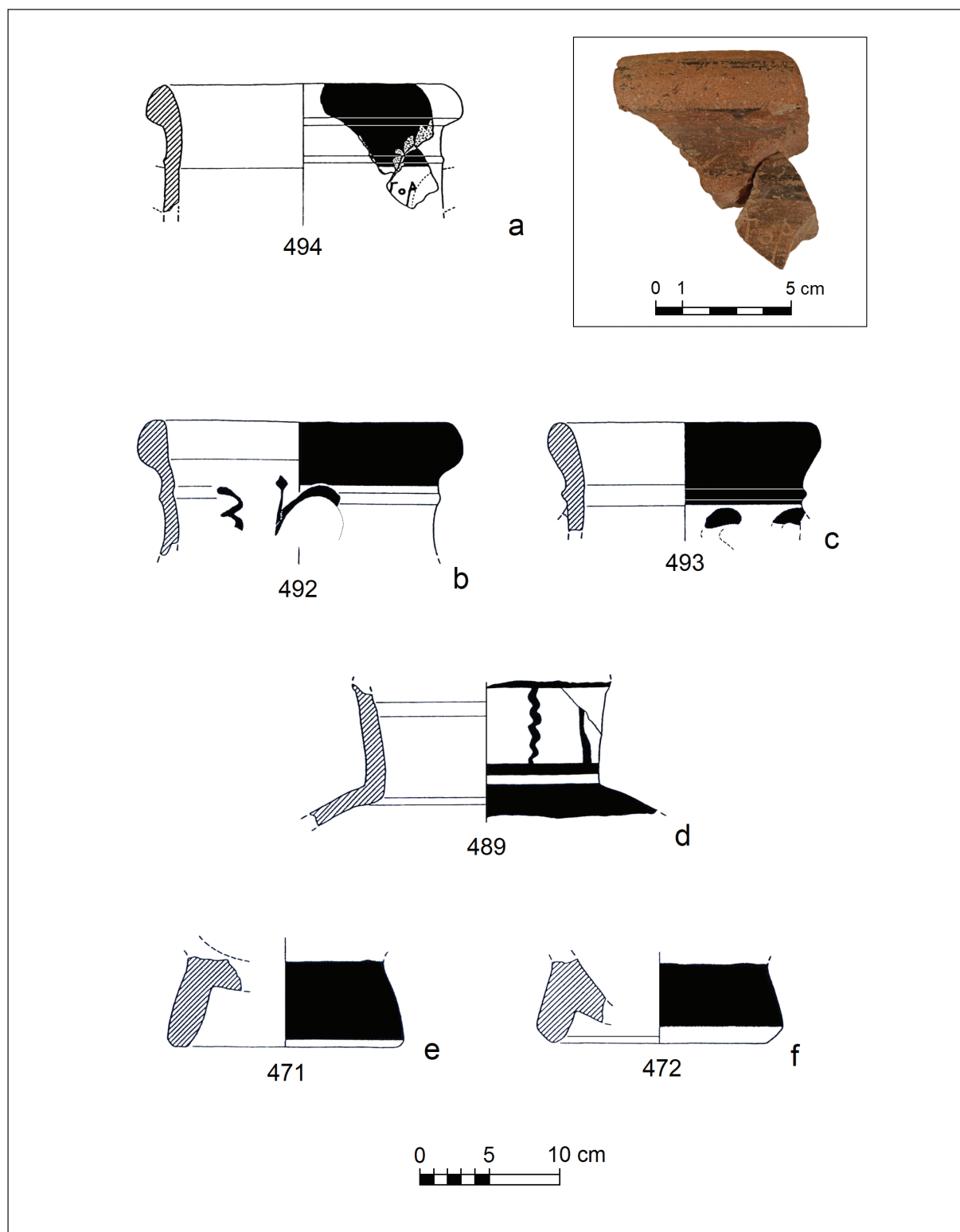


Fig. 3.- Toscanos. Selección de ánforas áticas (según Docter 1997): a) Área del edificio C. Estrato IVa-b. Tipo I de Docter, con grafito griego en el cuello; b) Foso. Estrato 5. Tipo II de Docter; c) Foso. Estrato 3c o 3b. Tipo I/II de Docter; d) Foso. Estrato 3. Tipo III de Docter; e) Calle en el área del edificio C. Estrato IV. Tipo I de Docter; f) Calle en el área del edificio C. Estrato IVa-b. Tipo I/II de Docter.



Fig. 4.- Cerro del Villar. Campaña de 1989. Corte 5, estrato V. Ánfora griega n.º 1908 (fotografías: Museo de Málaga).

material orgánico, o a recipientes de tipología local, a través de los cuales se podría efectuar su distribución (García Alfonso 2014-2015).

En el Cerro del Villar, asentamiento que capitalizó la implantación fenicia en la bahía de Málaga entre la primera mitad del siglo VIII y finales del VII a. C., encontramos una situación muy diferente a Toscanos. Por el momento, aquí solo conocemos un ánfora griega de cronología temprana, fechada muy a finales del siglo VIII a. C. o con mayor probabilidad en la primera mitad del siguiente¹. Es una pieza de un perfil casi idéntico a las áticas del tipo SOS, siendo hasta ahora el ejemplar más completo de su tipología conocido en la Península (Aubet 1999a: 90, fig. 58, a) (Fig. 4). Sin embargo, ni sus características de pasta y barniz permiten atribuirle a un taller ático, habiéndose propuesto orígenes diversos para la pieza: Calcis (Cabrera Bonet 1994: 102), sur de Italia (Cabrera 2003: 66) o las islas del Egeo (Vegas 1999: 136). Años después de su hallazgo, M. E. Aubet (1999b: 44-45) señaló un posible origen greco-oriental, propuesta que fue aceptada por R. Docter (2000: 71), quien ha relacionado este ánfora con el grupo de barniz negro de esta procedencia que él mismo ha estudiado en Toscanos², debido a que este ánfora presentaba origi-

1 Campaña 1989. Corte 5, estrato V. Sigla CV-89-5-Vb-1908.

2 S. Gimatzidis también identifica esta ánfora del Cerro del Villar como una producción de Grecia del Este (comunicación personal). En Ceuta también se han encontrado fragmentos de este tipo de ánforas con barniz negro, que pueden sumar entre 2 y 5 ejemplares, fechadas en el siglo VII a. C. (Villada, Ramon y Suárez 2010: 101-102, fig. 64).

nalmente su superficie cubierta de barniz negro, del que quedan escasos restos. Llamativamente, tiene una impresión de un escarabeo *ante-coctionem* en una de sus asas, con un motivo de difícil interpretación, que pudiera ser una marca de alfarero o de taller, a lo que se añaden sendas marcas incisivas *post-coctionem* en forma de “T” en el cuello y en el mismo asa.

Sobre los circuitos comerciales que transportaban las ánforas griegas a la Península en estos momentos del siglo VII a. C. hay que pensar fundamentalmente en redes fenicias occidentales, con mercancía suministrada por proveedores del Egeo. Quizás podamos plantear una implicación de grupos de comerciantes fenicios radicados en Rodas, bien conectados con socios griegos activos en el comercio marítimo como corintios, eginetas o gentes de la Grecia del Este (García Alfonso 2022).

3. *El auge del comercio foceo*

A partir del último tercio del siglo VII a. C. observamos la llegada de mayor cantidad de cerámicas griegas a algunos enclaves de la Andalucía mediterránea, tráfico que se extiende también a otros lugares del mediodía peninsular como Huelva (González de Canales y Llompart 2023: 85 y 94-112, fig. 29), Castillo de Doña Blanca (Ruiz Mata 2022: 273-278) y La Fonteta (Lorrio *et alii* 2023). Las formas dominantes serán las copas, siendo el ánfora el siguiente recipiente más representado. Ahora el protagonismo recayó en las redes jónicas, con una coincidencia entre textos literarios (Hdt. 1, 63; 4, 152) y documentación arqueológica. En cualquier caso, este comercio griego debió insertarse en las propias redes fenicias occidentales, posiblemente mediante la fórmula del emporio o la hospitalidad entre grupos oligárquicos.

La consolidación de *Málaka* como el principal centro fenicio de la costa mediterránea andaluza a partir de finales del siglo VII a. C. se inserta en la dinámica derivada de su conversión en una ciudad-estado, lo que conllevó un proceso de reorganización territorial de su entorno, con el abandono del Cerro del Villar y Toscanos (García Alfonso 2018a: 45-46). Igualmente, coincidiendo con este momento, todo indica que se produjo un proceso similar en *Gadir*, *Seks*, *Abdera* y *Baria* (López Castro 1995: 60-62). *Málaka* comenzó a captar los flujos comerciales que antes se dirigían al Cerro del Villar y a Toscanos. A este respecto, observamos cómo disminuye rápidamente la llegada de ánforas griegas a este último puerto (García Alfonso 2014-2015: 148-150).

El recipiente griego más antiguo que conocemos en Málaga es un ánfora ática de tipo SOS fechada en la segunda mitad del siglo VII a. C. que apareció en las excavaciones del rectorado de la Universidad (García Alfonso 2020) (Fig. 5). Hasta el momento, materiales griegos del siglo VI a. C. se han documentado de manera significativa en diversas excavaciones en el centro de la ciudad (García Alfonso 2018b: 466-469; 2023), aunque solo en muy pocas disponemos de información detallada: patio del antiguo Convento de San Agustín (Recio Ruiz 1990: 138-150), zona alta del Teatro Romano (Gran-Aymerich 1991: 72-74 y 129-133) y palacio de Buenavista (Cisneros *et alii* 2000; Arancibia y Escalante 2006: 46-47, 58 y 66; Cisneros García 2006). En cualquier caso, la cerámica griega no deja de ser minoritaria frente a la fenicia, moviéndose en unos porcentajes siempre inferiores al 20 % del total o mucho menores (García Alfonso 2023: fig. 1, b). No hay que olvidar que, con estos materiales griegos, llegaron también algunos vasos etruscos a la bahía de Málaga en cifras aún más exiguas (Recio Ruiz 1990: 150-153; Casadevall *et alii* 1991; Gran-Aymerich 1991: fig. 48, n.º 12).

En el palacio de Buenavista, sede del Museo Picasso, la unidad estratigráfica 23 del corte 21 –excavación de 1998– permite disponer de una muestra tipológica de la cerámica griega presente en Málaga entre c. 600 y 540/530 a. C. Mayoritariamente, las ánforas griegas documentadas

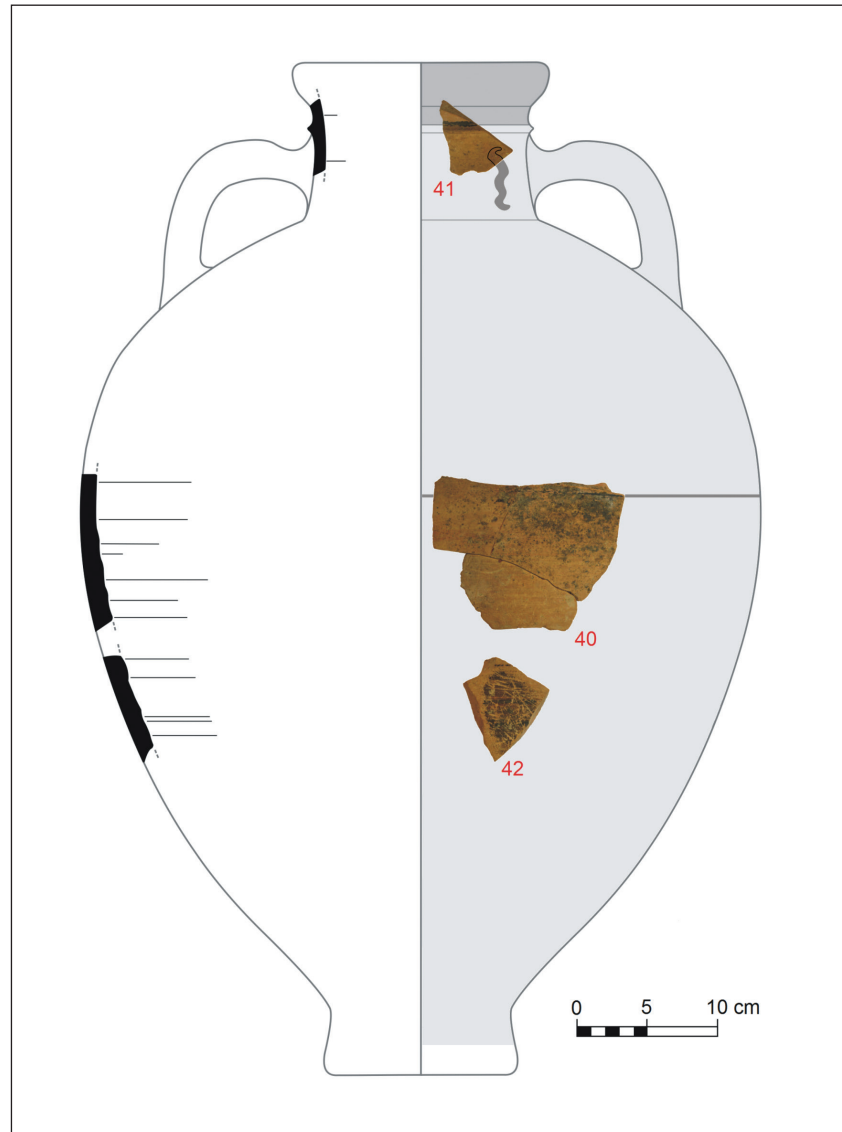


Fig. 5.- Málaga. Rectorado de la Universidad (antiguo edificio de Correos). Fragmentos y restitución del ánfora ática tipo SOS documentada en la UE 17. Excavaciones 1998-2002.

corresponden aparentemente a las importaciones de aceite y en menor medida a vino. Se documentan áticas tipo SOS y “à la brosse”, samias (Fig. 6, a), laconias, ejemplares de Lesbos (Fig. 6, b) y Clazómenas (Fig. 6, c), además de las corintias A (Fig. 6, d) y B (Fig. 6, e-f). Por desgracia, este material está muy fragmentado y hay una gran cantidad de fragmentos inclasificables.

Por su parte, *Baria* parece incorporarse más tarde a las redes comerciales que canalizaban los productos griegos, pese a su excelente carácter de puerto de escala en la ruta marítima de cabotaje que discurre por la fachada este de la Península y que exige doblar el cabo de Gata para alcanzar el Estrecho. Las excavaciones realizadas en la zona urbana desde la década de 1980 han permitido conocer detalles de una ocupación continua desde la segunda mitad del siglo VII a. C. hasta época romana (Alcaraz 1989; López Castro, Escoriza y Alcaraz 2004; López Castro 2007;

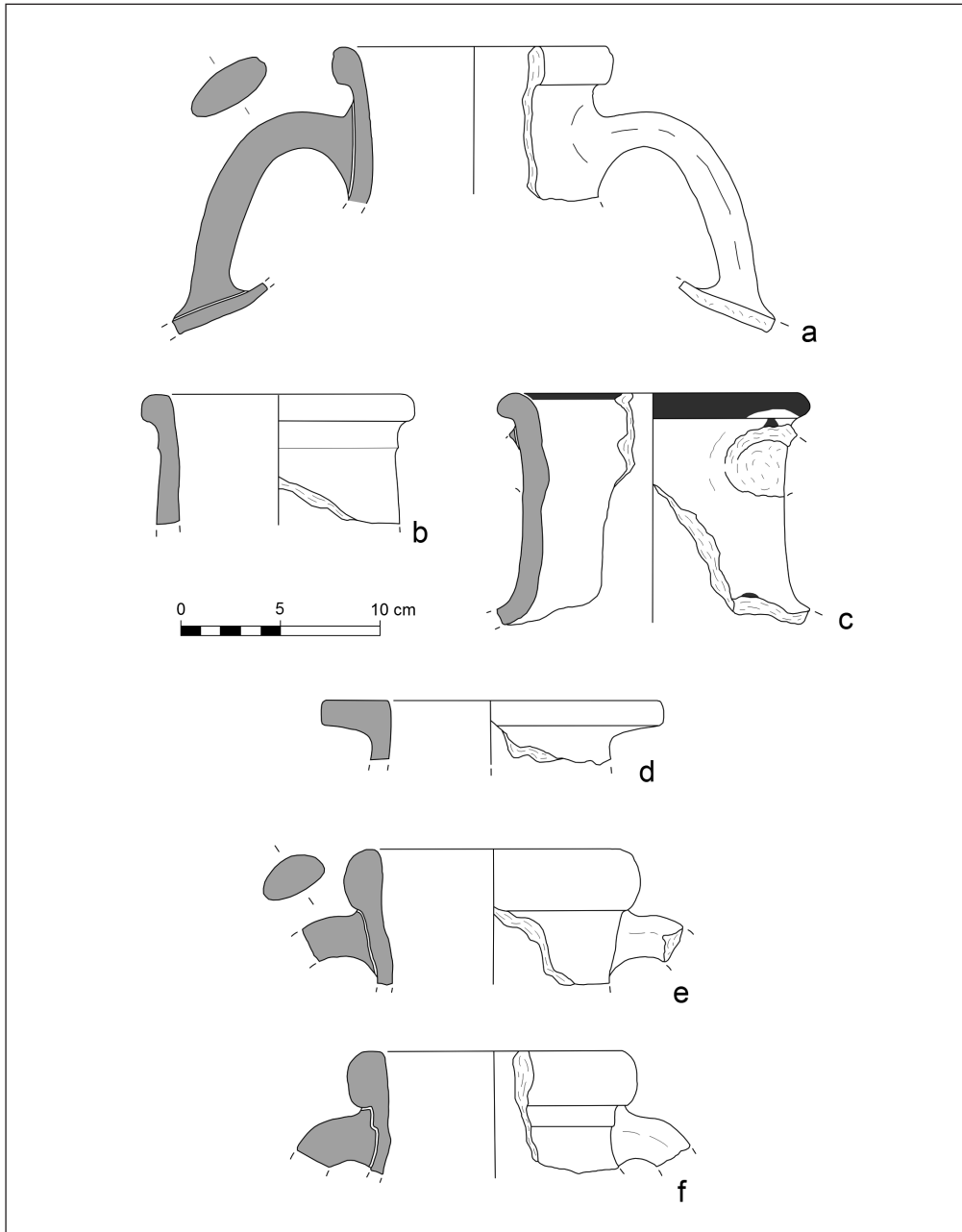


Fig. 6.- Málaga. Palacio de Buenavista. Excavaciones de 1998. Corte 21. UE 23. Selección de bordes anfóricos griegos (según Cisneros *et alii* 2000): a) Ánfora de Samos; b) Ánfora de Lesbos; c) Ánfora de Clazómenas; d) Ánfora corintia A; e-f) Ánforas corintias B.

López Castro *et alii* 2009; 2011; 2021). La secuencia prerromana se articula en cuatro fases: Villaricos I (finales del siglo VII-siglo VI a. C.), Villaricos II A (siglo V a. C.), Villaricos II B (siglo IV-inicios del III a. C.) y Villaricos II C (segunda mitad del siglo III-inicios del II a. C.), que se han determinado gracias a la excavación de 1987 (López Castro *et alii* 2011: 55-97). A lo largo de estas fases se han documentado un cierto número de ánforas griegas, pero, como ocurre en el caso de Toscanos o Málaga, su porcentaje es muy bajo respecto a sus homólogas fenicias. Por el momento, para la fase Villaricos I solo conocemos un fragmento de ánfora griega, que

debe situarse a mediados del siglo VI a. C. Se trata de un asa de sección de tendencia cuadrangular y cuya superficie se presenta recubierta con un engobe blanquecino. Su pasta es depurada y sin apenas inclusiones micáceas. La atribución geográfica de esta pieza resulta bastante compleja y se podría plantear una posible procedencia de algún taller de la Grecia del Este (López Castro *et alii* 2011: 56, fig. 25, n.º 8047). Independientemente de esta intervención de 1987, se cita en *Baria* un fragmento de ánfora ática del tipo SOS (Ramos 2020: 302).

A lo largo de la segunda mitad del siglo VI a. C. se produce el declive del comercio griego arcaico en todo el sur peninsular. Esta decadencia parece ser más rápida en Huelva que en Málaga. Se produce un descenso en la llegada de productos de Grecia del Este y su sustitución por producciones del Mediterráneo central y occidental y algunas ánforas de posible procedencia magnogriega como la hallada en Las Marismas de Guadalmar, lugar muy próximo a Málaga (Florido *et alii* 2012: 164, fig. 25, e).

4. El panorama de los siglos V-IV a. C.

En torno a c. 500 a. C. las ánforas griegas, junto con prácticamente todo el repertorio cerámico de este origen, desaparecen del sur peninsular. Habrá que esperar a momentos de mediados del siglo V a. C. para que vuelvan a documentarse en el registro arqueológico. Sin embargo, frente

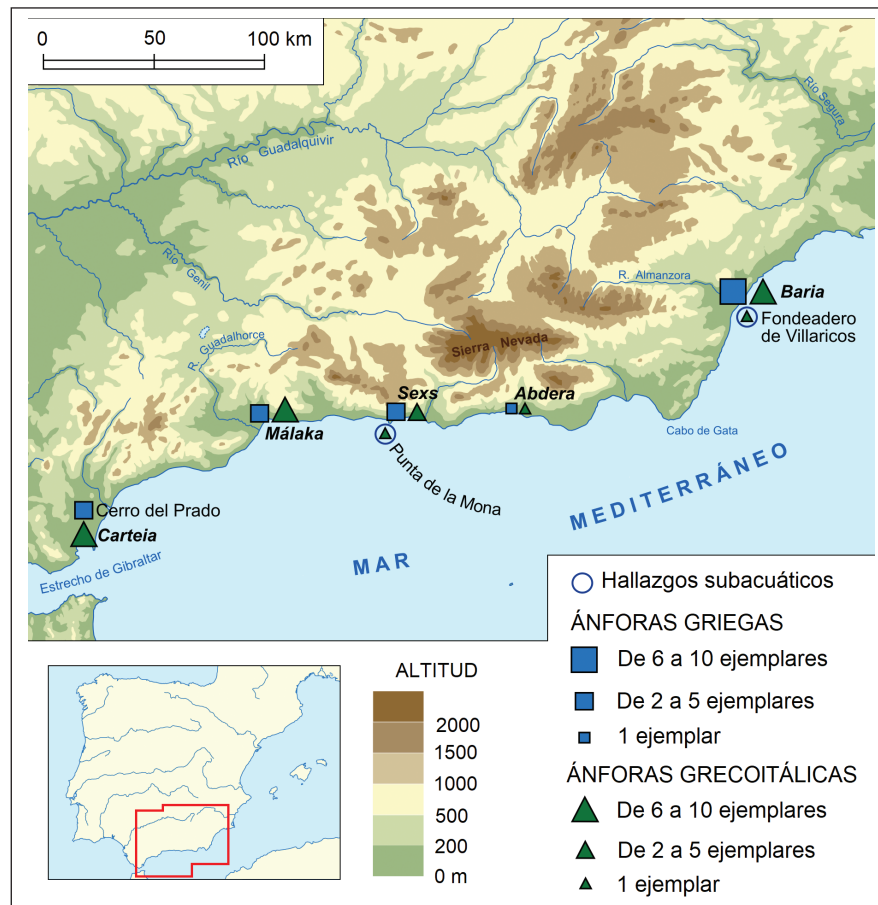


Fig. 7.- La costa mediterránea andaluza y su traspais interior. Hallazgos de ánforas griegas fechadas entre los siglos V-III/II a. C.

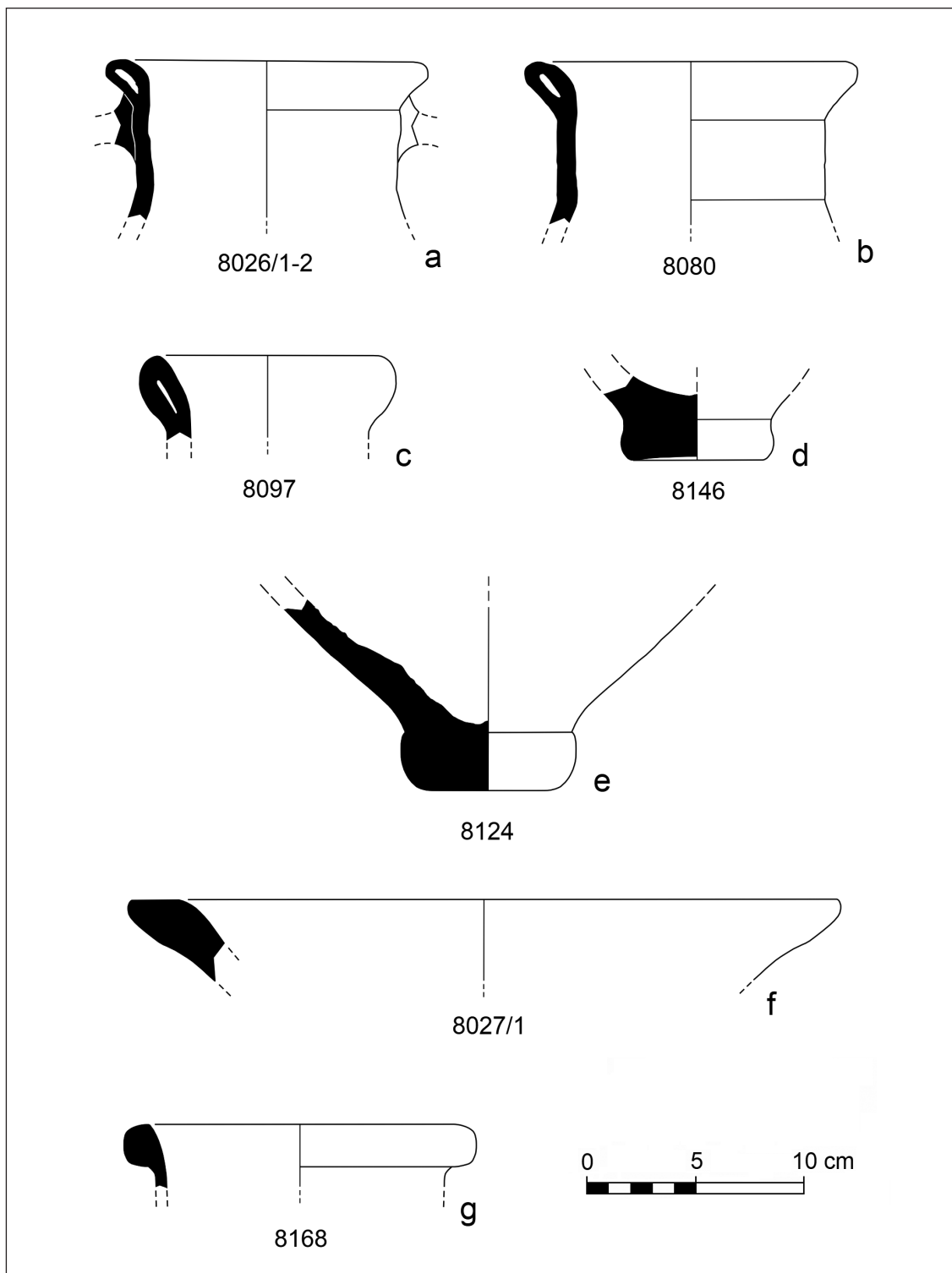


Fig. 8.- Villaricos-Baria. Campaña de 1987. Corte 8. Selección de material anfórico griego de la fase II A (según López Castro *et alii* 2011): a) UE 25. Borde de ánfora masaliota; b-c) UE 20. Bordos de ánforas masaliotas; d) UE 24. Pie de ánfora masaliota; e) UE 24. Pie de ánfora corintia A; f) UE 20. Borde de ánfora corintia B. Posible producción de Corfú o del sur de Italia; g) UE 24. Borde ánfora egea greco-oriental.

a la variedad del periodo anterior, ahora hay dominio absoluto de las importaciones áticas, mientras que el número total de ánforas griegas en la región disminuye de manera muy notable (Fig. 7).

A este respecto, en *Baria* la fase Villaricos II A, centrada en el siglo v a. C., nos ofrece una buena representación anfórica. El corte 8 de la campaña de 1987 es el que más ejemplares ha aportado. En primer lugar, hay que destacar la presencia de ánforas masaliotas (López Castro *et alii* 2011: fig. 29, n.º 8026/1-2; fig. 33, n.º 8080 y 8097). De este taller, bien identificado por su pasta, contamos con tres bordes, que corresponden a los tipos 2 o 3 de M. Py (1978: fig. 2, n.º 2-3), equivalente al 2a de G. Bertucci (1992: fig. 19). Estos ejemplares de *Baria* son de cuello de tendencia cilíndrica y tienen una moldura muy suave debajo del labio, por lo que están próximos a algunos de Lattes, que se fecharían en 475-425 a. C. (Py, Adroher y Sánchez 2001: 144, n.º 641) (Fig. 8, a-c). Igualmente, en este corte se documenta un pie de ánfora masaliota (López Castro *et alii* 2011: fig. 31, n.º 8146) que se dataría en la segunda mitad del siglo v a. C., prolongándose quizás hasta inicios de la centuria siguiente (Fig. 8, d).

Junto con las masaliotas encontramos las producciones corintias. No faltan las procedentes de la propia metrópoli, como un pie de corintia A (López Castro *et alii* 2011: fig. 31, n.º 8124) (Fig. 8, e)³. También se ha documentado una de las variedades de las corintias B, cuya pasta indica que se trataría de una producción suritálica o de Corfú, a lo que se añade su característica ausencia de mica con respecto a las puramente corintias (López Castro *et alii* 2011: fig. 33, n.º 8027/1) (Fig. 8, f). Es posible que en estos momentos del siglo v a. C. *Baria* reciba ánforas de Grecia del Este, como un fragmento de borde que podría atribuirse a Quíos, Clazómenas o Lesbos (López Castro *et alii* 2011: fig. 31, n.º 8168) (Fig. 8, g)⁴. En *Baria* no faltan tampoco ejemplos de las producciones siciliotas o magnogriegas del tipo MGS IV o V estudiadas por C. Vandermersch (1994: 61-80), como una pieza posiblemente de Sicilia datada en la segunda mitad del siglo iv o inicios del iii a. C. como una derivación ya tardía de las corintias B (López Castro *et alii* 2011: fig. 37, n.º 8006/1-2; Koehler 1982: 290-292)⁵. Con una cronología algo posterior encontramos un borde de un ánfora siciliota del tipo MGS VI (Vandermersch 1994: 81-87), correspondiente al último cuarto del siglo iii a. C. (López Castro *et alii* 2011: fig. 45, n.º 3023), ya muy cercana a las grecoitálicas.

Esta presencia de las ánforas griegas en *Baria* durante el siglo v a. C., máxime cuando proceden de un espacio relativamente pequeño de la ciudad y muestran una variedad de talleres, contrasta con el resto de Andalucía. En lugares donde se ha excavado bastante más superficie a lo largo de muchos años solo se han documentado muy pocos ejemplares. De hecho, en un territorio amplísimo como es Andalucía occidental solo contamos con los casos de Cádiz (Muñoz Vicente 1995-1996: 82 y 78-79; López Rosendo *et alii* 2023: fig. 7, n.º 3), Castillo de Doña Blanca (Ruiz Mata 2022: 276-280), Cerro Macareno (Pellicer 1987: 388-390) y Tejada la Vieja (Toscano 2019: 210) y Huelva (Rufete 2002: 178). En el alfar de Camposoto –San Fernando– encontramos en momentos de la primera mitad del siglo v a. C. imitaciones de ánforas corintias A (Ramón *et alii* 2007: 94-96), mientras que otros talleres cercanos manufacturaron recipientes de perfil jonio-masaliota o quiota (Sáez Romero y Díaz Rodríguez 2007: 197), pero no encontramos sus modelos griegos ni otras ánforas de este origen, salvedad de algunas piezas dispersas por el litoral gaditano (Ramírez Cañas y Sáez Romero 2023).

3 Fabric 13a (Bechtold 2008: 110-111).

4 Esta pieza está próxima a la A-GRE Cla 5B y a la A-GRE Lesb5 de Py y Sourisseau (1993).

5 En Lattes esta forma se identifica como la *bd1* y se clasifica como grecoitálica (Py, Adroher y Sánchez 2001: 50-51).

En la Andalucía mediterránea encontramos un panorama similar. Partiendo desde el Estrecho, encontramos dos ejemplares de corintia A en el Cerro del Prado –San Roque–, que se fecharían en el siglo v a. C. (Pellicer, Menenteau y Rouillard 1977: fig. 3, n.º 4-5; Cabrera y Perdigonés 1996: 159). En Málaga, por el momento, las ánforas griegas de esta cronología son bastante escasas, citándose únicamente algunos ejemplares masaliotas o imitaciones locales de estas (Mora y Arancibia 2018: 126). Mientras, algunas piezas se documentan en Almuñécar y Adra. En el primero conocemos una pieza masaliota sin contexto recuperada en la necrópolis de Puente de Noy, que corresponde al tipo 3 de Bertucci (1992: 16 y 61-67, fig. 1) y que se dataría en los siglos v-iv a. C. (Fig. 9) (Molina, Ruiz Fernández y Huertas 1982: 31 y 200-201, fig. 8, n.º 21; Rouillard 1990: 181, n.º 10). Igualmente, tenemos el pie de otra posiblemente del mismo tipo en la factoría sexitana de El Majuelo (Molina, Huertas y López Castro 1984: 284, fig. 4, n.º 25). Por su parte, en la campaña de 2006 en el Cerro de Montecristo de Adra apareció un ánfora siciliota del tipo MGS IV, datada entre finales del siglo v e inicios del iv a. C. de acuerdo con la estratigrafía de la excavación –fase V del corte 3–, aunque podría plantearse una cronología un poco más baja (López Castro *et alii* 2021: 7, n.º CM-06 3770-2).

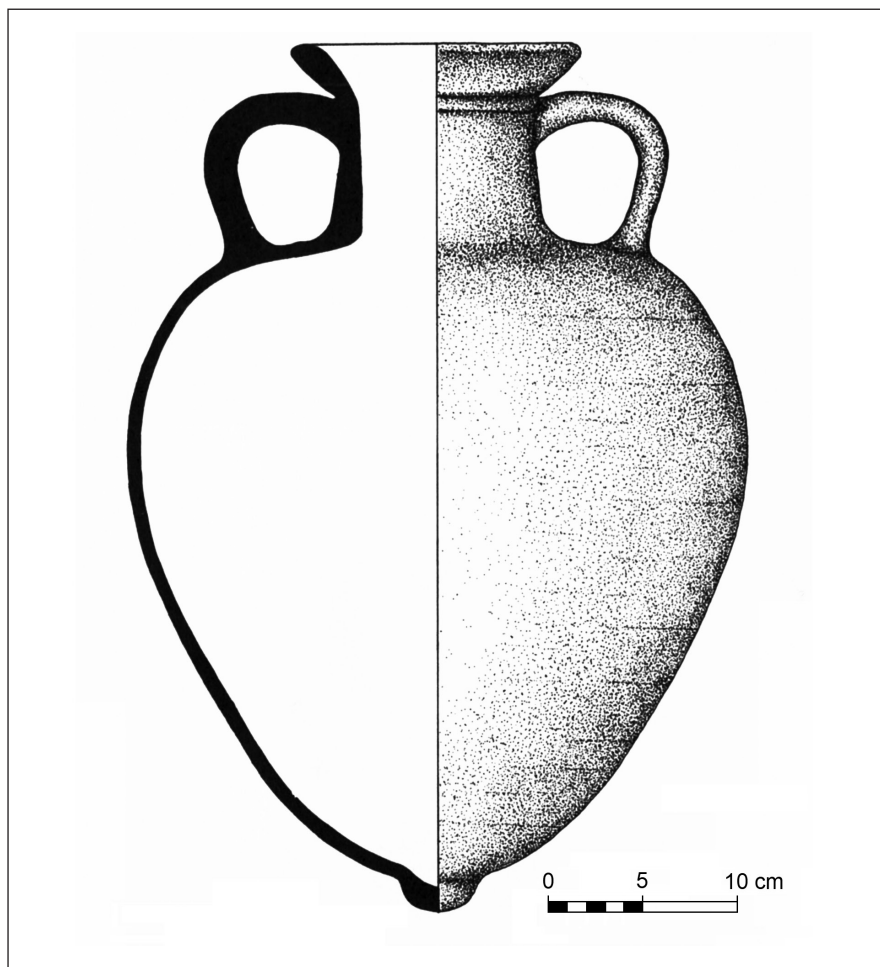


Fig. 9.- Almuñécar. Necrópolis de Puente de Noy. Zona A. Sin contexto arqueológico. Ánfora masaliota (según Molina, Ruiz Fernández y Huertas 1982).

Inicialmente podríamos pensar que *Baria* fue un puerto estratégico, así como el nodo de conexión con el camino terrestre que, aprovechando el valle del Almanzora, alcanza las altiplanicies granadinas y el alto Guadalquivir. Convertida en una ciudad-estado, *Baria* pudo desarrollar un carácter de nexo de unión entre las redes griegas que partían desde áreas más septentrionales y las fenicias occidentales que operaban en la ruta del Estrecho. Pero, igualmente, podemos estar también en el resto de Andalucía ante un vacío de investigación –y de publicación– de estos materiales, por lo que el panorama actual pudiera estar un tanto distorsionado.

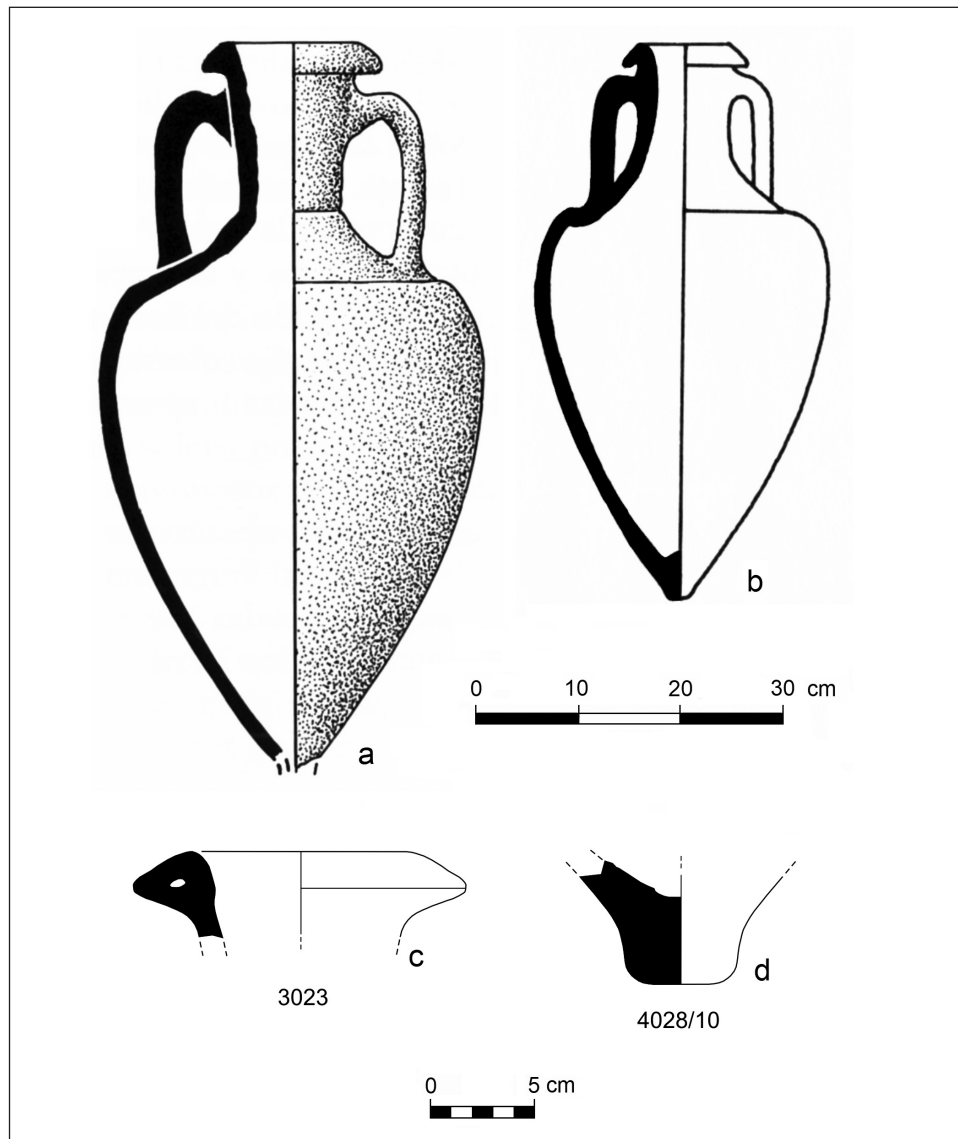


Fig. 10.- Selección de ánforas grecoitalicas de la Andalucía mediterránea: a) Fondeadero de Villaricos. Hallazgo subacuático (según Blánquez *et alii* 1998); b) Punta de la Mona, Almuñécar. Hallazgo subacuático (según Molina y Huertas 1983); c) Villaricos-*Baria*. Campaña de 1987. Corte 3. UE 8. Fase II C (según López Castro *et alii* 2011); d) Villaricos-*Baria*. Campaña de 1987. Corte 8. UE 15. Fase III (según López Castro *et alii* 2011).

5. Las últimas ánforas griegas en el sur de Iberia: las grecoitálicas

A lo largo de la segunda mitad del siglo IV y sobre todo durante el III a. C. la llegada al sur peninsular de las ánforas grecoitálicas señala la fase inmediatamente anterior a la integración de Iberia en los circuitos comerciales controlados por Roma. Estos recipientes, dedicados mayoritariamente al transporte de vino y posiblemente también a salazones, derivan originalmente de las producciones magnogriegas y siciliotas anteriores, pero muy pronto fueron imitados en muchas zonas. En el sur de Iberia encontramos producciones locales de grecoitálicas en la bahía gaditana (Bernal, García Vargas y Sáez Romero 2013: 353-354) y *Málaka* antes de la conquista romana (Mateo 2015: 187), prolongándose durante momentos republicanos.

La grecoitálica *a* (Will 1982: 341-344, pl. 85, a-b) es la más antigua. De esta forma tenemos algún ejemplar fragmentario en *Carteia* –bahía de Algeciras– (Roldán *et alii* 2006: 192, fig. 103), otro en la factoría de salazones de El Majuelo en Almuñécar (Molina, Huertas y López Castro 1984: 281, fig. 4, n.º 15) y uno más en el alfar de la avenida Juan XXIII de Málaga (Arancibia, Chacón y Mora 2012, fig. 4, n.º 12). Igualmente, en Villaricos tenemos un hallazgo subacuático de una grecoitálica *a* casi completa (Blánquez *et alii* 1998: 94, fig. 27) (Fig. 10, a).

Recipientes ya fechados desde momentos de finales del siglo III hasta avanzado el siglo II a. C., como la forma grecoitálica *b* de E. L. Will (1982: pl. 85, c), se conocen en la misma *Carteia* (Roldán *et alii* 2006: 368; Bernal, García Vargas y Sáez Romero 2013: 356-357), Málaga (Arancibia 2006: 94; Arancibia, Chacón y Mora 2012: 401 y 409, fig. 4, n.º 12; Mateo 2015: 185, fig. 3, n.º 12-14). En este grupo algo más tardío habría que destacar una pieza completa de procedencia subacuática hallada en la punta de la Mona, en Almuñécar (Molina y Huertas 1983: 155-156, fig. 8, n.º 29), muy cercano al tipo *bd 4* de Py, Adroher y Sánchez (2001: 61-67) (Fig. 10, b).

En *Baria*, además de las ánforas grecoitálicas utilizadas en la necrópolis como urnas de inhumación o incineración (Almagro 1986: 279-281) la excavación de la Universidad de Almería nos ofrece también algunas piezas estratificadas, dentro de las fases Villaricos II C y Villaricos III. Tenemos un ejemplar de Will *b* que estaría muy cercano al tipo MGS VI de Vandermerch (1994: 46 y 81-87), fechado en los últimos años del siglo III a. C. (López Castro *et alii* 2011: 83, fig. 45, n.º 3023) (Fig. 10, c). Con una fecha extendida entre finales del siglo III y finales del II a. C. contamos en *Baria* con algún borde de ánfora grecoitálica del tipo *bd 4* de Py, Adroher y Sánchez, así como pies de las mismas (López Castro *et alii* 2011: 100, fig. 51, n.º 4078/2; fig. 52, n.º 1004/24; fig. 54, n.º 4028/10) (Fig. 10, d). Estas últimas piezas ya coexisten con las primeras Dressel, con lo que entramos plenamente en el comercio romano.

Bibliografía

- ALCARAZ HERNÁNDEZ, F. 1989: Excavación de urgencia en Villaricos. Cuevas del Almanzora, Almería, *Anuario Arqueológico de Andalucía 1988*, vol. III, Sevilla, 26-29.
- ALMAGRO, M. J. 1986: Las ánforas de la antigua Baria (Villaricos), en: del Olmo Lete, G. y Aubet, M. E. (dirs.), *Los fenicios en la península ibérica*, vol. II, Sabadell, 265-283.
- ARANCIBIA, A. 2006: El periodo romano en el Museo Picasso Málaga, *Memoria arqueológica del Museo Picasso Málaga. Desde los orígenes hasta el siglo V d. C.*, Málaga, 93-116.

- ARANCIBIA, A. y ESCALANTE, M. M. 2006: Génesis y consolidación de la ciudad de Malaka, *Memoria Arqueológica del Museo Picasso Málaga: desde los orígenes hasta el siglo v d.C.*, Málaga, 41-78.
- ARANCIBIA, A., CHACÓN, C. y MORA, B. 2012: Nuevos datos sobre la producción anfórica tardopúnica en Malaca: el sector alfarero de la margen derecha del río Guadalmedina (Avda. Juan XXIII), en: Mora, B. y Cruz, G. (coords.), *La etapa neopúnica en Hispania y el Mediterráneo centro-occidental: identidades compartidas*, Sevilla, 391-411.
- AUBET, M. E. 1999a: Los materiales, en: Aubet, M. E., Carmona, P., Curià, E., Delgado, A., Fernández Cantos, A. y Párraga, M. (eds.), *Cerro del Villar-I. El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Guadalhorce y su interacción con el hinterland*, Sevilla, 86-127.
- AUBET, M. E. 1999b: La secuencia arqueo-ecológica del Cerro del Villar, en: González Prats, A. (ed.), *La cerámica fenicia en Occidente: centros de producción y áreas de comercio*, *Actas del I Seminario Internacional sobre temas fenicios*, Guardamar del Segura 1997, Alicante, 41-68.
- AUBET, M. E. 2009: *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, 3ª ed. actualizada y ampliada, Barcelona.
- BECHTOLD, B. 2008: *Observations on the Amphora Repertoire of Middle Punic Carthage*, *Carthage Studies* 2, Ghent.
- BERNAL, D., GARCÍA VARGAS, E. y SÁEZ ROMERO, A. 2013: Ánforas itálicas en la Hispania meridional, *Immensa Aequora Workshop*, *Atti del Convegno di Roma 2011*, Roma, 351-372.
- BERTUCCI, G. 1992: *Les amphores et le vin de Marseille. VI^e s. avant J.-C. - II^e après J.-C.*, *Revue Archéologique de Narbonne*, Suppl. 25, Paris.
- BLÁNQUEZ, J., ROLDÁN, L., MARTÍNEZ LILLO, S., MARTÍNEZ MAGANTO, J., SÁEZ, F. y BERNAL, D. 1998: *La carta arqueológica subacuática de la costa de Almería (1983-1992)*, Junta de Andalucía y Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.
- CABRERA, P. 1994: Importaciones griegas arcaicas del Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga), en: Cabrera, P., Olmos, R. y Sanmartí, E. (coords.), *Iberos y griegos. Lecturas desde la diversidad*, Simposio Internacional (Ampurias 1991), *Huelva Arqueológica* 13, vol. I, Huelva, 97-121.
- CABRERA, P. 2003: Cerámicas griegas y comercio fenicio en el Mediterráneo occidental, en: Costa, B. y Fernández, J. H. (eds.), *Contactos en el extremo de la oikouménē. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios*, *XVII Jornadas de Arqueología Fenicio Púnica (Eivissa 2002)*, *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 51, Eivissa, 61-86.
- CABRERA, P. y PERDIGONES, L. 1996: Importaciones áticas del siglo v a. C. del Cerro del Prado (Algeciras, Cádiz), *Trabajos de Prehistoria* 53, Madrid, 157-165.
- CASADEVALL, J., CURIÀ, E., DELGADO, A., FIEBER, D., PÁRRAGA, M. y RUIZ, A. 1991: El bucchero etrusco del Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga), en: Remesal, J. y Musso, O. (coords.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 383-398.
- CISNEROS, M. I. 2006: Las cerámicas griegas del Museo Picasso Málaga, *Memoria arqueológica del Museo Picasso Málaga: desde los orígenes hasta el siglo v d.C.*, Málaga, 79-92.
- CISNEROS, M. I., SUÁREZ, J., MAYORGA, J. y ESCALANTE, M. M. 2000: Cerámicas griegas arcaicas en la bahía de Málaga, en: Cabrera, P. y Santos, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, *Actes de la Taula Rodona (Empúries 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 189-205.
- COOK, R. M. y DUPONT, P. 1998: *East Greek pottery*, London-New York.

- DE HOZ BRAVO, J. 1970: Un grafito griego de Toscanos y la exportación de aceite ateniense en el s. VII, *Madridrer Mitteilungen* 11, Mainz, 102-109.
- DE HOZ GARCÍA-BELLIDO, M. P. 2014: *Inscripciones griegas de España y Portugal*, Madrid.
- DOCTER, R. F. 1997: *Archaische Amphoren aus Karthago und Toscanos. Fundspektrum und Formenwicklung. Ein Beitrag zur Phönizischen Wirtschaftsgeschichte*, Amsterdam.
- DOCTER, R. F. 2000: East Greek fine wares and transport amphorae of the 8th-5th century BC from Carthage and Toscanos, en: Cabrera Bonet, P. y Santos Retolaza, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona (Empúries 1999)*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 63-88.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. 2001: *Solón de Atenas*, Crítica, Barcelona.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. 2013: Los primeros griegos en la Península Ibérica (siglos IX-VI a. C.): mitos, probabilidades, certezas, en: García y Bellido, M. P. y Mora, G. (eds.), *El Oriente griego en la Península Ibérica. Epigrafía e historia*, Madrid, 11-42.
- FLORIDO, D., GARCÍA ALFONSO, E., NAVARRETE, V., RUIZ NIETO, N. y SABASTRO, M. A. 2012: Varar y comerciar en la marisma. Guadalmar y el entorno de la bahía de Málaga en época tardoarcaica, en: García Alfonso, E. (ed.), *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*, Sevilla, 137-170.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2014-2015: Toscanos y la importación del aceite griego en la costa malagueña durante el periodo fenicio arcaico, *Mainake* 35, Málaga, 137-156.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2018a: *Málaka* en los siglos VII-VI a. C. Los orígenes de una ciudad-estado fenicia occidental, en: García González, D., López Chamizo, S. y García Alfonso (eds.), *La Tumba del Guerrero. Un enterramiento excepcional en la Málaga fenicia del siglo VI a. C.*, Sevilla, 25-74.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2018b: Mercados y alianzas en el occidente fenicio: cinco siglos de comercio griego, en: Botto, M. (ed.), *De Huelva a Malaka. Los fenicios en Andalucía a la luz de los descubrimientos más recientes*, Collezione di Studi Fenici 48, Roma, 445-498.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2020: Un ánfora ática procedente de las excavaciones del Rectorado de la Universidad de Málaga, *Spal* 20 (2), Sevilla, 65-80.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2022: Phoenician Trade and Rhodian Connection: The Origin of the Ionian *Emporia* in the South of the Iberian Peninsula, en: Tsetskhladze, G. R. (ed.), *Ionian in the West and East, Proceedings of an International Conference (Empúries 2015)*, Leuven-Paris-Bristol (CT), 568-591.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2023: El emporio de *Málaka/Mainake*, en: Lorrío Alvarado, A. J., Graells i Fabregat, R. y Torres Ortiz, M. (coords.), *La Fonteta 3. Las importaciones griegas e itálicas y su contexto mediterráneo*, Studia Hispano-Phoenicia 10, Alicante, 89-96.
- GONZÁLEZ DE CANALES, F. y LLOMPART GÓMEZ, J. 2023: *El antiguo emporio de Huelva (siglos X-VI a. C.). Síntesis histórica y estudio de sus cerámicas griegas*, Onoba Monografías 14, Huelva.
- GRAN-AYMERICH, J. 1991: *Malaga phénicienne et punique. Recherches franco-espagnoles 1981-1988*, Paris.
- JOHNSTON, A. y JONES, R. D. 1978: The SOS amphora, *The Annual of the British School at Athens* 73, Athens, 104-141.
- KOEHLER, C. 1982: Amphoras on Amphoras, *Hesperia* 51, Princeton, 284-292.
- LÓPEZ CASTRO, J. L. 1995: *Hispania poena. Los fenicios en la Hispania romana*, Barcelona.

- LÓPEZ CASTRO, J. L. 2007: La ciudad fenicia de Baria. Investigaciones 1987-2003, en: Sánchez, C., Pérez, L., Rodrigo, S. y Romero, J. L. (eds.), *Actas de las Jornadas sobre la Zona Arqueológica de Villaricos*, Sevilla, 19-39.
- LÓPEZ CASTRO, J. L., ESCORIZA, T. y ALCARAZ, F. 2004: Excavación arqueológica en Villaricos (Cuevas de Almanzora, Almería). Campaña 1987, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2001*, vol. III, Sevilla, 19-16.
- LÓPEZ CASTRO, J. L., MARTÍNEZ HANDMÜLLER, V., MOYA, L. y PARDO, C. 2011: *Baria I. Excavaciones arqueológicas en Villaricos. La excavación de urgencia de 1987*, Almería.
- LÓPEZ CASTRO, J. L., ALCARAZ, F., ORTIZ, D., SANTOS, A. y MARTÍNEZ, V. 2009: Informe sobre la excavación de urgencia efectuada en el solar situado en la calle La Central esquina a calle La Balsa de Villaricos (Cuevas de Almanzora, Almería), *Anuario Arqueológico de Andalucía 2004*, vol. III, Sevilla, 49-61.
- LÓPEZ CASTRO, J. L., ALEMÁN, B., MARTÍNEZ, V., MOYA, L., PARDO, C. A. y SANTOS, A. 2021: Excavaciones arqueológicas en Abdera. La campaña de 2006 en el Cerro de Montecristo de Adra. Estudio del material cerámico 2011, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2006*, Sevilla, 1-15.
- LÓPEZ ROSENDO, E., TORRES, M., NAVARRO, M. A., GENER, J. M. y PAJUELO, J. M. 2023: El comercio griego y etrusco de época arcaica en *Gadir* y su *hinterland*, en: Lorrio, A. J., Graells, R. y Torres, M. (coords.), *La Fonteta 3. Las importaciones griegas e itálicas y su contexto mediterráneo*, Studia Hispano-Phoenicia 10, Alicante, 63-88.
- LORRIO, A. J., ESTEVE, R., LÓPEZ ROSENDO, E., TORRES, M., GRAELLS, R. y VINADER, I. 2023: Las cerámicas greco-arcaicas de La Fonteta: tipos y cronología, en: Lorrio, A. J., Graells, R. y Torres, M. (coords.), *La Fonteta 3. Las importaciones griegas e itálicas y su contexto mediterráneo*, Studia Hispano-Phoenicia 10, Alicante, 229-288.
- MATEO, D. 2015: Producción anfórica en la costa malacitana desde la época púnica hasta el periodo julioclaudio, *Lucentum* 34, Alicante, 183-206.
- MOLINA, F. y HUERTAS, C. 1983: Tipología de las ánforas fenicio-púnicas, *Almuñécar. Arqueología e Historia* 1, Granada, 131-167.
- MOLINA, F., HUERTAS, C. y LÓPEZ CASTRO, J. L. 1984: Hallazgos púnicos en El Majuelo, *Almuñécar. Arqueología e Historia* 2, Granada, 275-289.
- MOLINA, F., RUIZ FERNÁNDEZ, A. y HUERTAS, C. 1982: *Almuñécar en la Antigüedad. La necrópolis fenicia de Puente de Noy*, Granada.
- MORA, B. y ARANCIBIA, A. 2018: *Malaka* en los siglos VI-V, *Cuadernos de Prehistoria Levantina* 32, Valencia, 117-134.
- MUÑOZ VICENTE, Á. 1995-1996: Secuencia histórica del asentamiento fenicio-púnico de Cádiz: un análisis crono-espacial tras quince años de investigación arqueológica, *Boletín del Museo de Cádiz* 7, Cádiz, 77-105.
- NIEMEYER, H. G. 1980: A la búsqueda de Mainake: el conflicto entre los testimonios arqueológicos y escritos, *Habis* 10-11, Sevilla, 279-302.
- NIEMEYER, H. G. 1986: El yacimiento fenicio de Toscanos: urbanística y función, en: del Olmo Lete, G. y Aubet, M. E. (eds.), *Los fenicios en la Península Ibérica*, vol. I, Sabadell, 109-126.
- PELLICER, M. 1987: Tipología y cronología de las ánforas prerromanas del Guadalquivir según el Cerro Macareno (Sevilla), *Habis* 9, Sevilla, 365-400.
- PELLICER, M., MENENTEAU, L. y ROUILLARD, P. 1977: Para una metodología de localización de colonias fenicias en las costas ibéricas: el Cerro del Prado, *Habis* 8, Sevilla, 217-251.

- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification de bords, *Figlina* 3, Lyon, 1-23.
- PY, M. y SOURISSEAU, J. 1993: Amphores grecques, en: Py, M. (ed.), *Dictionnaire des céramiques antiques (VII^{ème} s. av. n. è.-VII^{ème} s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara. Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes 6, Lattes, 34-45.
- PY, M., ADROHER, A. M. y SÁNCHEZ, C. 2001: *Corpus des céramiques de l'Âge du Fer de Lattes (fouilles 1963-1999)*, vol. I, Lattara. Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes 14, Lattes.
- RAMÍREZ CAÑAS, C. y SÁEZ ROMERO, A. M. 2023: Apuntes sobre algunas ánforas griegas documentadas en el litoral gaditano y sus implicaciones arqueohistóricas, *Boletín Ex Officina Hispana* 14, Madrid, 10-14.
- RAMÓN, J., SÁEZ ESPLIGARES, A., SÁEZ ROMERO, A. M. y MUÑOZ, Á. 2007: *El taller alfarero tardoarcaico de Camposoto (San Fernando, Cádiz)*, Sevilla.
- RAMOS LIZANA, M. 2020: *Dioses, tumbas y gentes. Baria, ciudad fenicia y romana*, Sevilla.
- RECIO RUIZ, Á. 1990: *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*, Málaga.
- ROLDÁN, L., BENDALA, M., BLÁNQUEZ, J. y MARTÍNEZ, S. 2006: *Estudio histórico-arqueológico de la ciudad de Carteia (San Roque, Cádiz). 1994-1999*, vol. II, Arqueología. Monografías 24, Madrid.
- ROUILLARD, P. 1990: Les amphores massaliètes de l'embouchure de l'Ebre à l'Andalousie, en: Bats, M. (dir.), *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI^e-I^e s. av. J.-C.)*, Études Massaliètes 2, Aix-en-Provence, 179-181.
- RUFETE, P. 2002: *El final de Tartessos y el periodo turdetano en Huelva*, Huelva Arqueológica 17, Huelva.
- RUIZ MATA, D. 2022: *La ciudad fenicia del Castillo de Doña Blanca (El Puerto de Santa María, Cádiz). Historia y Arqueología. Investigaciones (1979-2003)*, Cuadernos de Arqueología Mediterránea 28, Barcelona.
- SÁEZ ROMERO, A. M. y DÍAZ RODRÍGUEZ, J. J. 2007: La producción de ánforas del tipo griego y grecoitalico en Gadir y el área de Estrecho. Cuestiones tipológicas y de contenido, *Zephyrus* 60, Salamanca, 195-208.
- SIRET, L. 1891: *L'Espagne préhistorique*, Bruxelles.
- SOLÀ, J. M. 1968: Textos epigráficos de Toscanos, *Madrider Mitteilungen* 9, Mainz, 106-110.
- TOSCANO, C. 2019: Tejada la Vieja (Escaceña del Campo, Huelva) y la producción y consumo vitivinícola, *digitAR. Revista Digital de Arqueología, Arquitectura e Artes* 6, Coimbra, 201-212.
- TRÍAS, G. 1967-1968: *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, (Tomo I, texto: 1967; Tomo II: láminas: 1968), Valencia.
- VANDERMERSCH, C. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile IV^e-III^e s. avant J.-C.*, Naples.
- VEGAS, M. 1999: El ánfora griega del estrato V, en: Aubet, M. E., Carmona, P., Curià, E., Delgado, A., Fernández Cantos, A. y Párraga, M. (eds.), *Cerro del Villar-I. El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Guadalhorce y su interacción con el hinterland*, Sevilla, 136.
- VILLADA, F., RAMON, J. y SUÁREZ, J. 2010: *El asentamiento protohistórico de Ceuta. Indígenas y fenicios en la orilla norteafricana del Estrecho de Gibraltar*, Ceuta.
- WHITBREAD, I. K. 1995: *Greek Transport Amphorae. A Petrological and Archaeological Study*, Exeter.
- WILL, E. L. 1982: Greco-Italic Amphoras, *Hesperia* 51 (3), Princeton, 338-356.

Ánforas griegas y sus imitaciones en el estrecho de Gibraltar, entre Gadir y Carteia: apuntes para la reflexión

DARÍO BERNAL-CASASOLA

Universidad de Cádiz

ÁNGEL MUÑOZ VICENTE

Junta de Andalucía

JOSÉ J. DÍAZ

Universidad de Cádiz

1. Introducción¹: de nuevo hacia los corpora...

El estudio de las ánforas griegas en la zona objeto de atención en estas páginas, el Estrecho de Gibraltar *stricto sensu*, ha estado involuntariamente eclipsado por el poderío de la producción salazonera fenicio-púnica en el área influenciada por *Gadir*, que ha orientado buena parte de los esfuerzos científicos a la caracterización y estudio de este importante y diversificado panorama productivo y comercial (Muñoz 1987a; 1987b; 1991; Ramon 1995; Ramon *et alii* 2007; Sáez 2008, entre muchos otros), y de todas las esferas vinculadas a esta talasocracia mediterránea (López de la Orden y García Alfonso 2010), a excepción de algunos pioneros trabajos bien conocidos centrados en las importaciones griegas (por ejemplo, Cabrera 1994), unidos a algunos esfuerzos de los últimos años (Sáez y Lavado 2021; Ramírez y Sáez 2023). Una justificación indirecta del desconocimiento de la panoplia de importaciones griegas más allá de las cerámicas áticas es el eterno problema de la ausencia de publicaciones de detalle de algunos de los contextos protohistóricos más señeros de esta importante micro-región atlántico-mediterránea, como es el caso del Castillo de Doña Blanca (en adelante CDB) o la propia ciudad de Cádiz, con decenas de excavaciones aún inéditas. Es por ello que el objetivo de estas páginas no es la presentación detallada de las importaciones de ánforas griegas llegadas a las costas gaditanas, sino únicamente intentar realizar un primer balance de los materiales identificados, basado en una parte de la literatura publicada. Además, cuenta con el hándicap de que por cuestiones de espacio no es posible –ni se aspira a ello– dotar de exhaustividad a estas páginas, sino que por el contrario trataremos de generar un primer mapa de distribución y una discusión sobre cronologías, procedencias y potenciales *gaps*, además de poner sobre el tapete de nuevo la importancia y el peso comercial de las imitaciones de ánforas de tipología griega y greco-italica en *Gadir* (Sáez y Díaz 2009). Para ello se ha seleccionado únicamente y de manera intencionada una veintena de hallazgos y/o contextos, que se ilustran en el aparato gráfico de este trabajo, y que se completan con otros materiales publicados citados en el aparato crítico. La zona geográfica objeto de atención abarca el tramo litoral entre la bahía de Cádiz y la de Algeciras, con los epicentros de *Gadir* en el primer caso y *Carteia* en el segundo (Fig. 1). Asimismo, los yacimientos se han ordenado por municipios actuales para facilitar la consulta, ya

¹ Este trabajo ha sido posible gracias a los proyectos GARVM IV (PID2022-138814OB-I00/AEI) del Plan Estatal de I+D+i/FEDER y MEDUSA (PCM_00031), del Plan Complementario de Ciencias Marinas de la Junta de Andalucía.

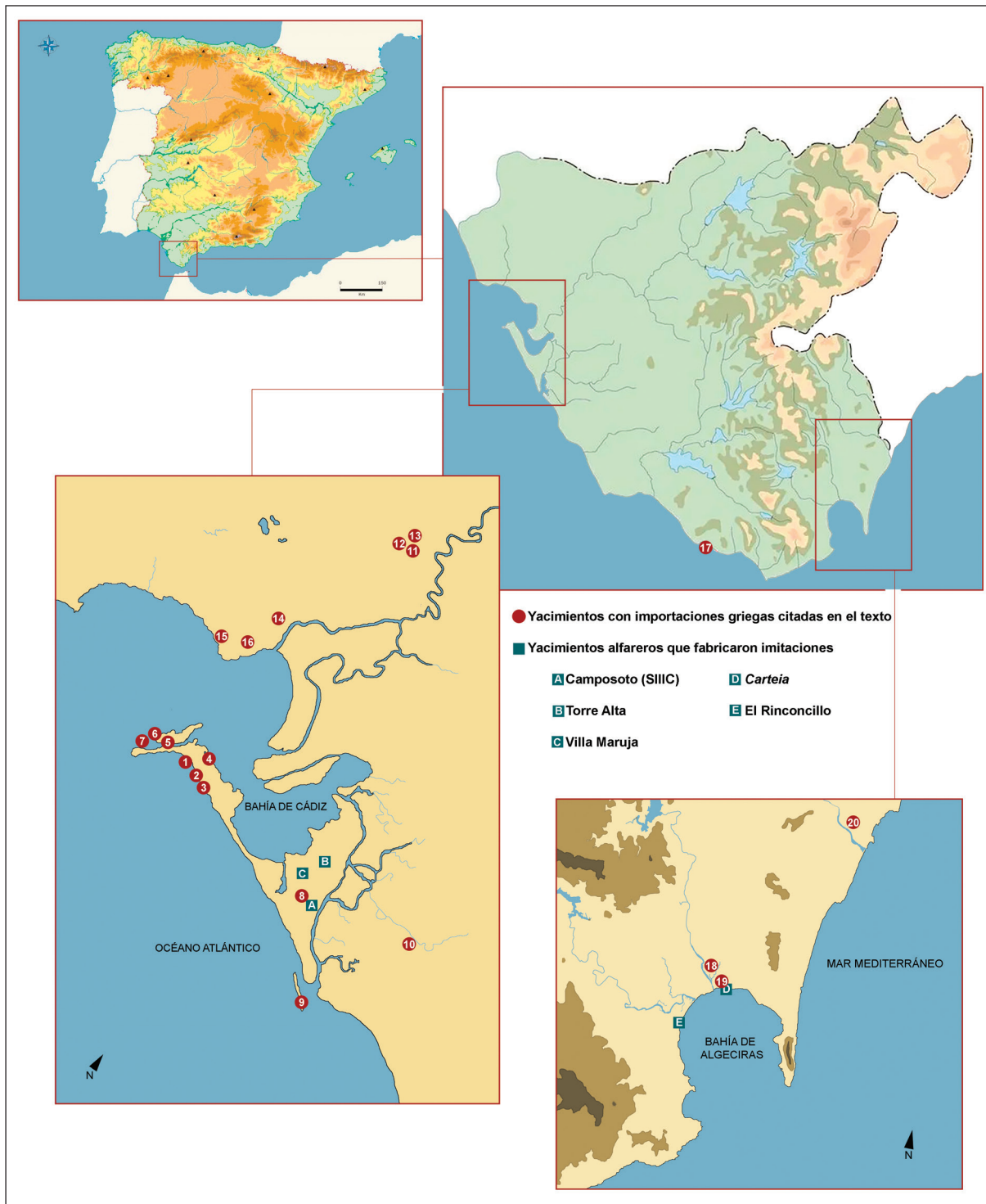


Fig. 1.- Mapa con la dispersión de los yacimientos con importaciones griegas citados en el texto y de los principales talleres alfareros productores de imitaciones de ánforas griegas, greco-italicas y sus herederas.

que proceden de intervenciones tanto sistemáticas como preventivas, y en ocasiones de solares o contextos arqueológicos poco conocidos historiográficamente del casco histórico actual de Cádiz o del de El Puerto de Santa María.

2. Una primera exégesis de la importación de ánforas griegas entre la bahía de Cádiz y la de Algeciras

A continuación, incluimos de manera sintética la información localizada, siguiendo el tramo costero en dirección oeste-este, integrando en cada caso una somera descripción de las circunstancias del hallazgo o del contexto arqueológico, y tratando de respetar, en la medida de lo posible, una presentación de los hallazgos secuenciada, de manera ascendente, y numerada, para facilitar la consulta y cita.

2.1. Cádiz, isla mayor. Playa Santa María del Mar (Fig. 2. 1-4)

En el mes de febrero de 1983, por parte del Museo de Cádiz se realizó una excavación arqueológica de urgencia en el talud de la playa de Santa María del Mar, concretamente en un pozo que la acción del oleaje había puesto parcialmente al descubierto y que presentaba riesgo de destrucción. Este sector se localiza en la zona de extramuros de la ciudad, en el área delimitada para las necrópolis fenicio-púnica y romana (Muñoz 1983). En estos terrenos, los más altos sobre el nivel del mar, los primeros hallazgos conocidos proceden de 1912, al realizarse por parte del Cuerpo de Ingenieros Militares obras de cimentación en una parte de las murallas del Frente de Tierra. Estas obras coincidieron con el inicio de las primeras excavaciones arqueológicas sistemáticas en Astilleros por parte de Pelayo Quintero Atauri, investigador que intervino en esta zona de la ciudad entre 1914 y 1934 (Quintero 1917; 1918; 1920; 1926a; 1926b; 1928; 1929; 1932; 1933; 1934; 1935). El área de excavación abarcó desde las Puertas de Tierra hasta el antiguo cementerio, y se documentaron numerosos enterramientos que abarcaban desde el siglo V a. C. hasta aproximadamente el siglo III d. C.

La excavación del citado pozo, de un diámetro medio de 1,30 m, proporcionó ocho niveles de relleno, alcanzándose una profundidad de 7,10 m. Por el material suministrado habría que otorgarle un carácter ritual en relación con la necrópolis fenicio-púnica, o bien con una tumba de pozo expoliada de antiguo, de cuyo enterramiento procedería una urna de cuerpo globular y cuello cilíndrico con decoración pintada a bandas de color rojo, localizada en el nivel 7 y fechada por el contexto en el siglo VI a. C. Los niveles superiores han sido considerados rellenos intencionales: el nivel 6 en la primera mitad del siglo V a. C. y los cinco superiores de los siglos I y II d. C. (Muñoz 1983).

Los materiales anfóricos de tipología griega localizados en el denominado nivel 7 del pozo fueron tres: un fragmento de borde de ánfora engrosado al exterior, con pasta de color naranja pálido, desgrasante fino a medio y superficie porosa (Fig. 2. 1, SMM/83/P1/n7/30); un fragmento de pie con carena, de pasta naranja pálida y fino desgrasante, sin tratamiento exterior alguno (Fig. 2. 2, SMM/83/P1/n7/32); y un asa fragmentaria de sección ovalada, también de pasta naranja pálida, desgrasante fino a medio y superficie porosa (Fig. 2. 3, SMM/83/P1/n7/31). Por otro lado, en esta misma zona, pero en superficie, se localizó un fragmento de boca y cuello de ánfora griega (Fig. 2. 4, SMM/83/206), con borde vertical engrosado al exterior de sección oval y cuello estrecho de tendencia cilíndrica, con pasta marrón-rojo claro, desgrasante fino a medio y superficie color crema (Muñoz Vicente 1987a: fig. 35, n.º 206). Estos fragmentos podrían pertenecer a producciones masaliotas del tipo 1 de Py (1978), con una cronología aproximada de finales del siglo VI o principios del siglo V a. C.

2.2. Cádiz, isla mayor. Área industrial y funeraria de la plaza de Asdrúbal (Fig. 2. 5 y Fig. 3)

Las distintas excavaciones realizadas en la plaza de Asdrúbal y en su entorno, desde 1984 hasta fechas cercanas a nosotros, han permitido documentar diversos sectores de un amplio

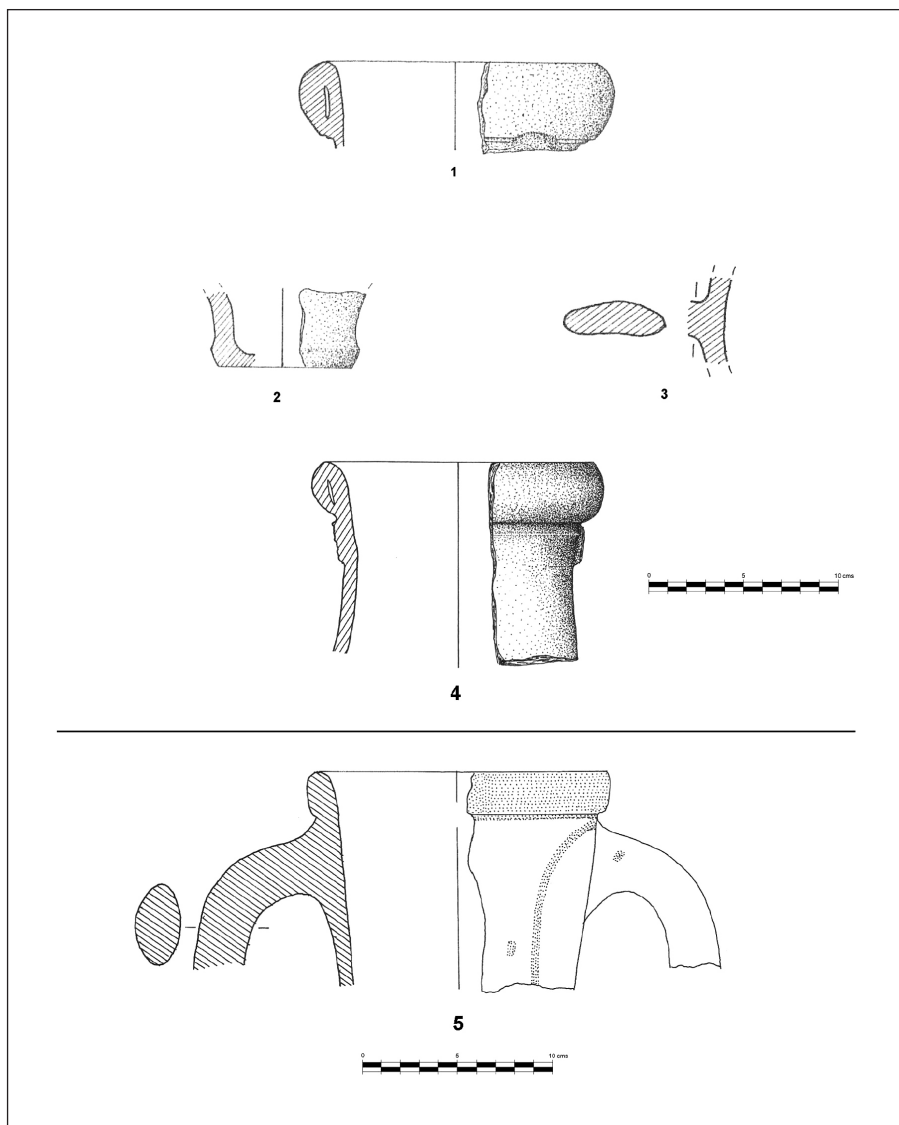


Fig. 2.- 1-4: Ánforas griegas procedentes del pozo de la Playa de Santa María del Mar (Muñoz 1983); 5: Ánfora griega de la Plaza de Asdrúbal (Muñoz 1997: 82).

espacio dedicado a la transformación industrial y comercialización de productos derivados de la pesca, que conviven en algunos periodos con el uso de la zona como necrópolis (Muñoz 2012: 46-58; Bernal-Casasola *et alii* 2014).

Los testimonios más antiguos de ánforas griegas en este sector de la plaza de Asdrúbal, proceden de un estrato de arcillas amarillentas de la denominada zona C, donde se localizaron dos pequeñas incineraciones de planta circular que deben corresponder probablemente a ofrendas o rituales realizados junto a un posible enterramiento ubicado fuera de los límites de la excavación. El contexto cerámico de estas incineraciones depositadas en la arcilla estaba compuesto por fragmentos de bordes y asas de ánforas fenicias del tipo Ramon T-10.1.2.1, un plato de barniz rojo de borde ancho, fragmentos de platos de barniz rojo con bordes ranurados, cuencos semiesféricos de cerámica gris y dos copas áticas arcaicas de los tipos Boesch C y Cassel (Muñoz 1997: 82, fig. 12 y 13), fechadas éstas últimas en el último cuarto del siglo VI a. C. (Torres 2010: 52). El fragmento de ánfora griega de esta incineración (AS-84/Zona C/E-III A/57) se corresponde con

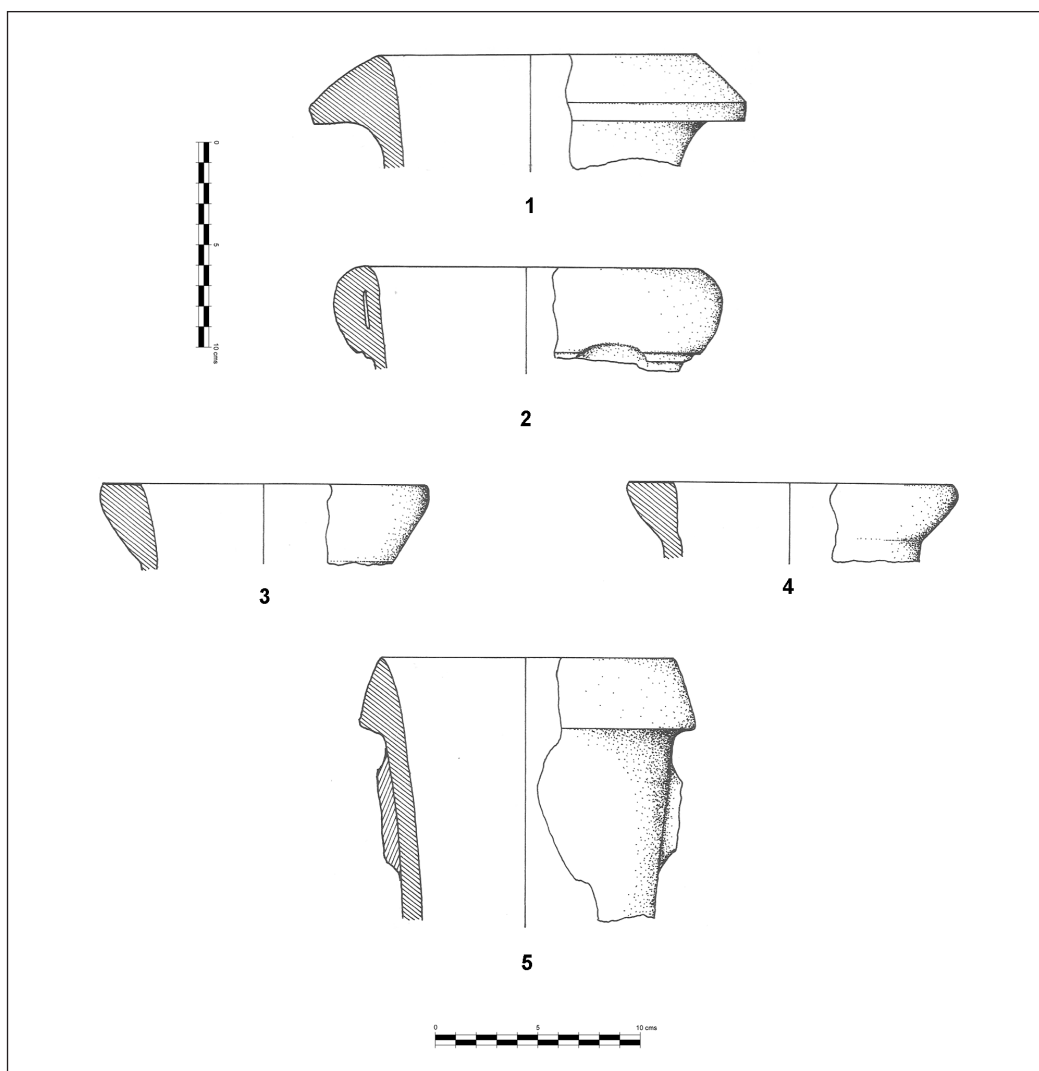


Fig. 3.- 1-4: Ánforas griegas y 5: ánfora itálica procedentes del sector artesanal de la Plaza de Asdrúbal (Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988).

el borde, cuello y asa de un envase posiblemente de procedencia quiota (Fig. 2. 5), con pasta de color marrón-anaranjado, desgrasante de arena y mica, superficie exterior con engobe blanco opaco muy consistente y sobre él restos de pintura de color rojo vinoso a negro en el borde, cuello y asa (Muñoz 1987a: 477; Muñoz 1997: 82, 102, fig. 16, n.º 1). Los ejemplares más antiguos están cubiertos de un engobe viscoso resistente de color blanco o amarillo grisáceo. Además de Quíos, están presentes en todo el Mediterráneo y en algunos puntos de las costas del Mar Negro y del Atlántico. Su difusión se puede comparar a la de las ánforas SOS, las cólitas proto-corintias y las copas de aves rodias, y se fechan entre los siglos VII-VI a. C. (Niemeyer 1983: 255). El fragmento de Cádiz presenta ese engobe sólido y resistente lo que, unido a su perfil del cuello ligeramente troncocónico y el labio engrosado al exterior, permiten encuadrarlo en este periodo tarde-arcaico, con paralelos morfológicos en los cuatro fragmentos de Toscanos fechados a finales del siglo VII/principios del siglo VI a. C. (Niemeyer 1983: 253-258). Otros ejemplos en la península Ibérica los encontramos en la ciudad fenicia del CDB, que más adelante comentaremos, Coria del Rio (Sevilla), Huelva, Málaga (Teatro-Alcazaba y San Agustín), La Fonteta (Guardamar del Segura,

Alicante), Cabanyal-Malvarrosa (Valencia) y la *Palaiapolis* de Ampurias (Domínguez y Sánchez 2001: 5-90).

Por otra parte, del área industrial de la plaza de Asdrúbal se han publicado, al menos, los siguientes materiales: un borde de ánfora Corintia A' de Koehler (Fig. 3. 1), fechada hacia la mitad del siglo v a. C. (Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 493); un fragmento de borde de ánfora masaliota (Fig. 3. 2; Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 493); dos fragmentos de bocas de ánforas corintias B de Koehler (Fig. 3. 3-4; Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 493, 496), documentadas en un contexto junto a ánforas del tipo Ramon T-11.2.1.3 (Ramon 1995: 235, 471, fig. 116), platos con engobe rojo de borde ancho y pequeño diámetro, cerámicas griegas de la clase Saint-Valentín del tipo escifo con guirnalda de hoja de mirto, además de lucernas y de copas tipo Cástulo (Muñoz 1997: 82, 102-103, fig. 16, n.º 2-6, fig. 17). También conocemos de los momentos finales de uso de la factoría salazonera, un borde y parte del cuello de un ánfora itálica del tipo Dressel 1 A (Fig. 3. 5; Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 493), de la segunda mitad del siglo II a. C.

2.3. *Cádiz, isla mayor. Calle San Bartolomé-Los Chinchorros (Fig. 4)*

De los alrededores de la Plaza de Asdrúbal, conocemos una factoría de salazones excavada en 2007-2008 por M. L. Lavado en la calle San Bartolomé, en la zona conocida como Los Chinchorros (Sáez y Lavado 2021: 253-263). Se trata de un emplazamiento costero con un edificio principal de finalidad haliéutica dotado de varias piletas, como los conocidos en el término municipal de El Puerto de Santa María, tanto en Las Redes (excavado en 1980 por el Museo de Cádiz), como en Pinar Hondo (Puerto 19, intervenido por J. M. Gutiérrez en 1996). El yacimiento presenta, al igual que los paralelos citados, una secuencia desde finales de época tardo-arcaica hasta momentos tardo-púnicos (siglo II/principios del siglo I a. C.), en los cuales a la actividad haliéutica se le añade un contexto de producción alfarera.

Los horizontes más antiguos de uso, detectados en los vertidos de la fosa E1/F1, son sincrónicos a los documentados en la fase tardo-arcaica de la cercana y ya citada Plaza de Asdrúbal (Muñoz y De Frutos 2004: 135-136), el taller alfarero de Camposoto en San Fernando (Ramon *et alii* 2007), Las Redes (De Frutos, Chic y Berriatua 1988: 295-306; Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 490-496) y Puerto 19 (Gutiérrez López 2000: 11-46), fase que se prolonga hasta finales del siglo v a. C., momento en que quedan amortizados los depósitos. En esta fosa, las importaciones anfóricas griegas identificadas consisten en un cuello, asa y tercio superior del cuerpo de un ánfora "à la brosse" y otro del borde de una corintia A' (Fig. 4. 1-2; Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2) junto a un *one bandler* y una base de barniz negro de una copa tipo Cástulo (Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 3 y 4).

De este mismo contexto haliéutico, conocemos los materiales de una fosa excavada en el cuadro C4 que se identifica por sus excavadores como resultado de la continuidad de las actividades en el siglo IV a. C. En este contexto unifásico se han documentado tanto un fragmento de borde y un asa de ánforas de procedencia magno-greca-siciliana del tipo MGS III-IV (Fig. 4. 3-4; Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 5 y 7) como un ánfora de posible procedencia rodia (Fig. 4. 5; Sáez y Lavado 2021: 255-256), junto a elementos de vajilla de barniz negro como un *outturned rim bowl* estampillado (Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 8), un *fish plate* (Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 9), *small bowls* (Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 10 y 12) y un posible *lagynos* o lécito (Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 11).

Otros contextos de esta factoría salazonera han suministrado materiales griegos de fases análogas, fosilizados en unidades correspondientes al abandono de la industria, caso de un

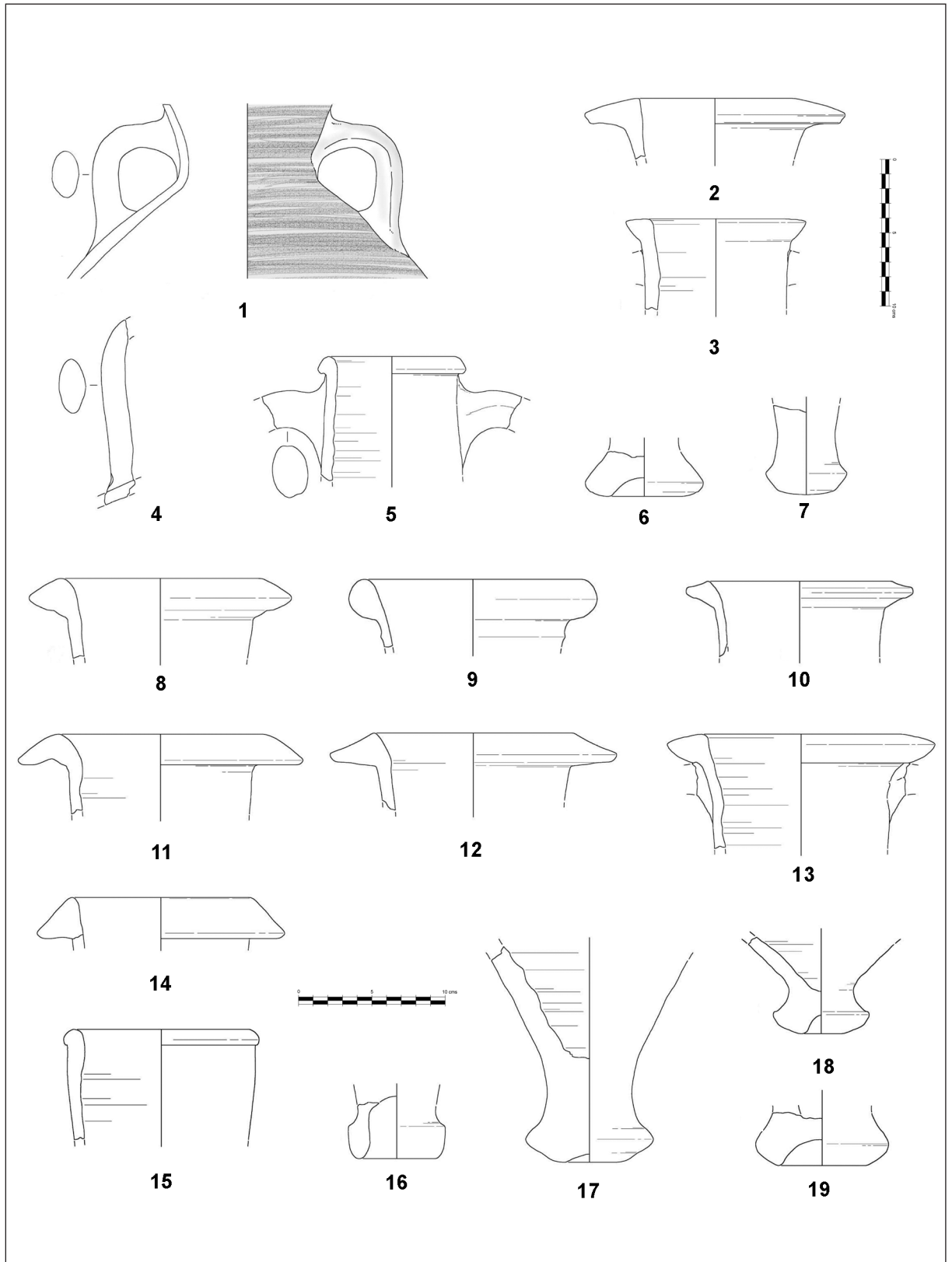


Fig. 4.- Selección de ánforas griegas procedentes de los contextos haliéuticos de San Bartolomé-Los Chinchorros (Sáez y Lavado 2021).

fragmento de pie de ánfora oriental, quizás samia (Fig. 4. 6; Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 14) y sendos fragmentos de pie y borde de ánforas magno-grecas (Fig. 4. 7-8; Sáez y Lavado 2021: 255-256, fig. 2, n.º 16 y 17).

La fase de mayor actividad de la factoría, como sucede en las plantas conserveras portuenses de Las Redes y Puerto 19, corresponde a la segunda mitad del siglo IV y los dos primeros tercios del siglo III a. C. (cuadros C1/D1). En estos momentos se documenta mayor número de importaciones griegas, tales como un borde asociable al tipo MGS II (Fig. 4. 9; Sáez y Lavado 2021: 256-257, fig. 4, n.º 1); un borde de un ánfora tipo B de producción posiblemente corcirea (Fig. 4. 10; Sáez y Lavado 2021: 255, 258, fig. 4, n.º 2); un borde del sureste del Egeo tipo *mushroom rim* o Solokha I (Fig. 4. 11; Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 1); un borde del tipo K de El Sec (Fig. 4. 12; Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 2) y dos bordes de ánforas de origen magno-greco-siciliano del tipo C del conocido pecio mallorquín (Sáez y Lavado 2021: 255, 257), de las cuales ilustramos una (Fig. 4. 13); además de una posible rodia arcaica (Fig. 4. 14; Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 6), un asa de ánfora corintia A o A' (Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 7; no ilustrada); un borde y un pivote de ánfora de Quíos (Fig. 4. 15-16; Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 8 y 9), un pivote de una posible ánfora de *Thassos* (Fig. 4. 17; Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 11) y varios fragmentos de cuerpos y pivotes del tipo N de El Sec, posiblemente samias, de las cuales traemos a colación dos pivotes (Fig. 4. 18-19; Sáez y Lavado 2021: 255, 257, fig. 3, n.º 12-15). Recientemente se ha dado a conocer un borde asociado a una MGS II procedente de este mismo yacimiento, concretamente de los niveles 1 y 2 de la denominada Fosa 5 (Ramírez Cañas y Sáez 2023: 12-13, fig. 2, 3).

En síntesis, esta fase incluye importaciones anfóricas tanto del Egeo como del área magno-greca, tratándose de un contexto comercial muy similar a los cargamentos de pecios de la segunda mitad del siglo IV a. C. como El Sec (Arribas *et alii* 1987) o Tagomago 2 (Hermanns y Ramon 2019).

2.4. Cádiz, isla mayor. Necrópolis fenicia de San Severiano-Cuartel de la Guardia Civil (Fig. 5. 1)

De esta excavación arqueológica, de un contexto de rellenos asociados al denominado “enterramiento 4” consistente en una incineración en fosa simple, procede un fragmento de pivote de posible ánfora ática “à la brosse” (Fig. 5. 1; Niveau 2021: 200-201, fig. 3 y 4). La pieza se encuentra en estado muy fragmentario, y tiene 2 cm de altura y un diámetro de 9 cm, y por uno de sus lados conserva el arranque del cuerpo hasta una altura máxima de 3,5 cm, con un grosor de pared de 1,5-2 cm. La arcilla es muy fina y compacta con tonalidades entre beige, castaño claro y rosa pálido, con inclusiones y clastos pétreos de pequeño y medio tamaño entre los que se distinguen algunas hematites rubefactadas y granos de cuarzo, características éstas que permiten defender el origen ático del envase (Sachetti 2012: 51). Se ha adscrito al Tipo I/II de Docter y se ha propuesto una cronología en torno a mediados o segunda mitad del siglo VII a. C. (Niveau 2021: 202), sin embargo, este tipo de enterramiento se viene fechando tradicionalmente en la necrópolis de *Gadir* en la segunda mitad del siglo VI a. C. (Muñoz 2008: 72).

2.5. Cádiz, isla menor. Yacimiento fenicio del “Teatro Cómico”

De las excavaciones realizadas en la primera década del siglo XXI en la ciudad de Cádiz en el solar del antiguo Teatro Cómico, conocemos una publicación preliminar del material cerámico

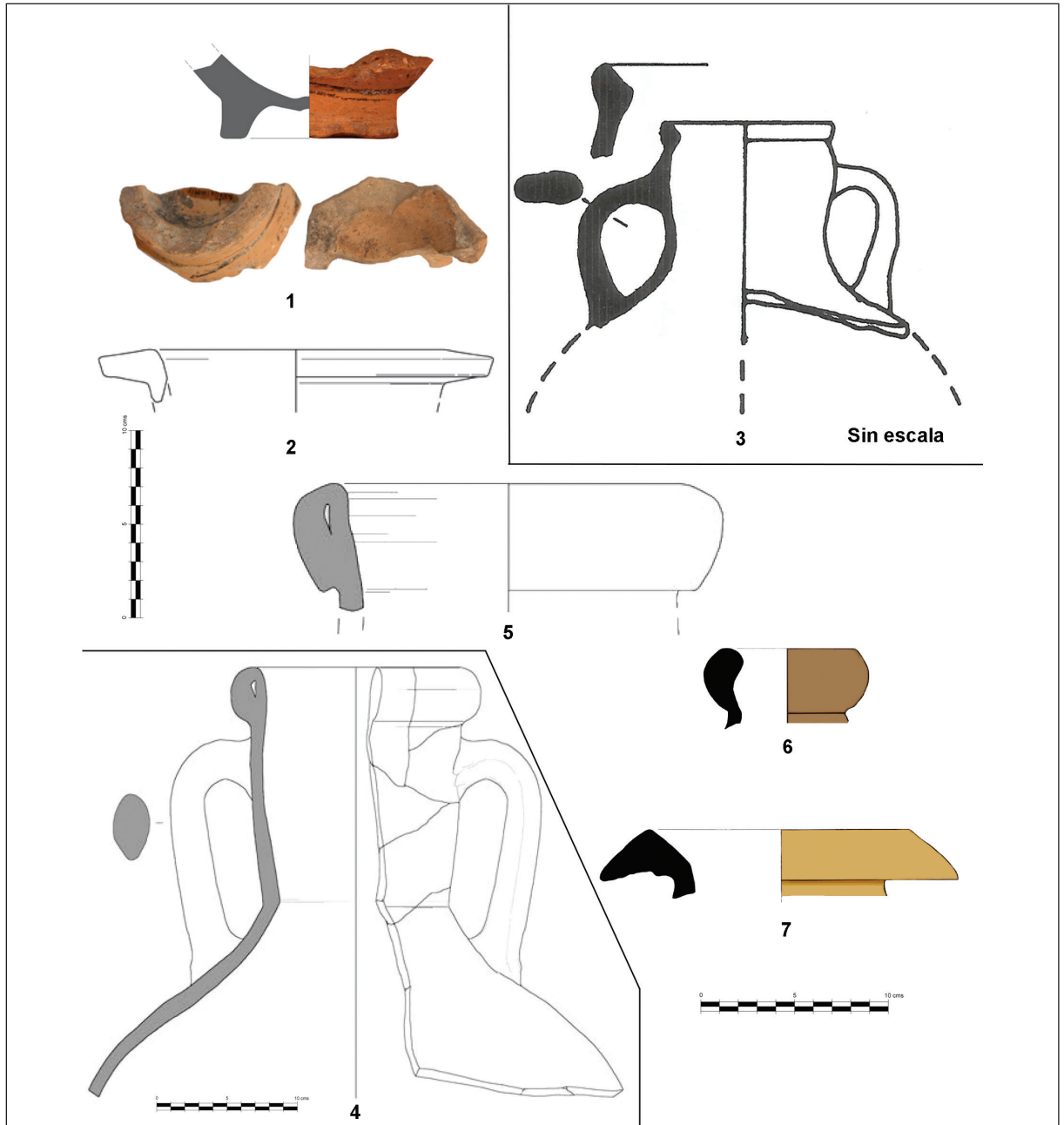


Fig. 5.- Ánforas griegas procedentes de diversos contextos de Cádiz. 1: San Severiano (Niveau 2021); 2: Colegio Mayor Universitario (Sáez, Lara y Bernal-Casasola 2019a); 3: Punta del Nao-La Caleta de Cádiz (Alonso, Florido y Muñoz 1991); 4: Residencial David-Camposoto (Ramírez Cañas y Sáez 2023); 5: Islote de Sancti Petri (Ramírez Cañas y Sáez 2023); 6-7: Ánforas griegas procedentes del Cerro del Castillo de Chiclana (Bueno y Martín Ruiz 2022).

asociado a cada una de las fases constructivas del yacimiento, de los dos períodos más destacados documentados: el II-Fenicio A y el III-Fenicio B. El primero ha sido fechado entre finales del siglo IX o inicios del VIII a. C. a mediados de esta última centuria; y, el segundo, desde ese momento hasta finales del siglo VII o inicios del VI a. C., en el que se han localizado importaciones de Grecia del Este y etruscas en sus contextos de abandono (Torres *et alii* 2014: 51). Por lo

que se refiere al material anfórico sólo encontramos referencias textuales del hallazgo de varios fragmentos pequeños de vasos cerrados con preparación exterior de engalba blanquecina y trazos marrones, negros y rojos, de posibles recipientes de la isla de Quíos (Torres *et alii* 2014: 75), que no ilustramos.

2.6. *Cádiz, isla menor. Colegio Mayor Universitario (Fig. 5. 2)*

La actividad arqueológica realizada en el año 2016 durante las obras de rehabilitación de este singular edificio del casco histórico gaditano, dependiente de la Universidad de Cádiz, depuró una secuencia ocupacional desde momentos fenicios arcaicos hasta época moderna, destacando un elevado porcentaje de bienes muebles e inmuebles adscritos a un horizonte fenicio-púnico (Sáez, Lara y Bernal-Casasola 2019a: 173).

Un primer fragmento de ánfora griega documentado, procede de la denominada UE 7004 y se corresponde con el borde de un ánfora del tipo Corintia A, con pasta anaranjada y desgrasantes oscuros de gran tamaño. El labio es de tendencia horizontal pero ligeramente triangular, detalles que parecen indicar una cronología tardía, centrada en el tercio central o en la segunda mitad del siglo v a. C. (Sáez, Lara y Bernal-Casasola 2019a: 196, fig. 14, n.º 2), de acuerdo con la clasificación de Koehler (1981: 455, fig. 1d). También se ha dado a conocer un pivote, quizás de *Thassos* o *Mende*, aunque de atribución dudosa (Sáez, Lara y Bernal-Casasola 2019b: fig. 1, 6).

2.7. *Cádiz, contexto subacuático. Punta del Nao-La Caleta (Fig. 5. 3)*

El yacimiento submarino de la Punta del Nao es un bajo de unos 20 m de profundidad situado en el extremo occidental del arrecife ocupado por el Castillo de Santa Catalina, un entorno que ha suministrado numeroso material anfórico, mayoritariamente fenicio-púnico y romano, sobre todo producto de hallazgos casuales y en menor proporción de prospecciones subacuáticas regladas. Se trata de una zona peligrosa para la navegación que ha sido interpretada como un área de acumulación de pecios de distintos momentos históricos y de posible carácter ritual, vinculados al santuario –no documentado arqueológicamente– de Astarté/Venus Marina, que Avieno menciona en su *Ora Marítima* (Muñoz 1991: 287-334).

Entre los materiales publicados conocemos un ejemplo de ánfora griega (Fig. 5. 3): el tercio superior (boca, cuello y asas) de un ánfora greco-oriental, que se ha relacionado con el tipo fabricado en la isla de Quíos a principios del siglo v a. C., aunque presenta una serie de variantes que podrían situarla en siglos posteriores (Alonso, Florido y Muñoz 1991: 607, fig. 6).

2.8. *San Fernando. Camposoto-Residencial David (Fig. 5. 4)*

Recientemente se ha llamado la atención sobre una pieza procedente de las excavaciones realizadas en 1997 en la zona de Camposoto de la isla de San Fernando, en un ambiente alfarero de época púnica con evidencias de actividad funeraria en su último momento de actividad en época tardo-púnica (Clavaín y Sáez 2003): se trata de un ánfora magno-greca procedente del sector CII-III, clasificada como del tipo MGS II de Vandermersch (1994: 65, fig. B) según los investigadores que publican este borde almendrado y redondeado al exterior, de una pieza con el cuello abombado, con asas muy desarrolladas (Fig. 5. 4), procedente de un contexto con multitud de ánforas púnicas de producción local/regional (T-11.2.1.0 y serie T-8.2.1.1) características de un momento del último cuarto del siglo v y/o de inicios del siglo iv a. C. (Ramírez

Cañas y Sáez 2023: fig. 2, 2). Se trata de un ambiente comercial conocido en otros alfares púnicos de la isla de San Fernando, en el saco interior de la bahía gaditana, como ilustra Villa Maruja, ambiente fabril en el cual se detectan importaciones de vajilla griega en los vertederos del taller (Bernal-Casasola *et alii* 2003: 62-67).

2.9. San Fernando. Islote de Sancti Petri (Fig. 5. 5)

También en fechas próximas a nosotros se ha dado a conocer una pieza clasificada como la anterior, del tipo MGS II, correspondiente con un borde de sección almadrada y pasta amarillenta con desgrasantes de tamaño intermedio (Fig. 5. 5), de probable manufactura suritálica entre finales del siglo v e inicios del siglo iv a. C. (Ramírez Cañas y Sáez 2023: 11, fig. 2, 1). Esta pieza forma parte del estudio de materiales muebles de la campaña de 2009 realizada en la zona meridional de la fortificación moderna del islote de Sancti Petri, procedente del relleno de una fosa (UE 1011), tratándose de un depósito secundario fechado entre el siglo vi y el i a. C. (Ramírez Cañas y Sáez 2023: 11).

2.10. Chiclana de la Frontera. Cerro del Castillo (Fig. 5. 6-7)

El denominado Cerro del Castillo es un promontorio de aproximadamente 29 m de altura junto al río Iro, en el actual casco histórico del municipio de Chiclana de la Frontera. Los trabajos arqueológicos se iniciaron en el año 2006 y han puesto de manifiesto una ocupación continuada del cerro desde época prehistórica (Bronce Final) hasta nuestros días, convirtiendo a Chiclana en una ciudad que surge junto a *Gadir* (Cádiz) y el CDB (El Puerto de Santa María), en el contexto de la implantación fenicia en la bahía de Cádiz, y que en su conjunto definen lo que los autores griegos denominaron las *Gadeiras* (Bueno y Cerpa 2019: 325).

Hasta la fecha se han identificado una veintena de fragmentos cerámicos griegos, de los cuales dos corresponden a ánforas (Bueno y Martín Ruiz: 2022)²: concretamente se trata de un fragmento de borde curvado hacia el interior de un ánfora del tipo jonio-masaliota del tipo A-M6R2v (Santos 2008: 132 y 134), de pasta anaranjada clara y desgrasante fino (Fig. 5. 6), que por paralelos parece poder fecharse a finales del siglo vi/principios del siglo v a. C. (Bueno y Martín Ruiz 2022); y de un fragmento de borde de sección triangular de un ánfora greco-oriental del tipo *mushroom rim amphorae*, también de pasta anaranjada clara y desgrasante fino (Fig. 5. 7), datada por los excavadores en la primera mitad del siglo iv a. C. (Bueno y Martín Ruiz 2022), de acuerdo con fragmentos similares localizados en niveles de la factoría Puerto 19 de El Puerto de Santa María (Bernal-Casasola, García Vargas y Sáez Romero 2013: 353-354, fig. 2).

2.11. El Puerto de Santa María. Castillo de Doña Blanca (Fig. 6 y 7)

De este importante yacimiento con ocupación desde el siglo VIII a. C. a finales del siglo III a. C., conocemos únicamente una pequeña parte de los numerosos fragmentos de ánforas griegas localizados en las distintas campañas de excavaciones iniciadas en 1979 por el Dr. Ruiz Mata, sobre todo procedentes, aparentemente, de *Massalia*, Corinto, Samos y Quíos, junto a formas greco-italicas (Ruiz Mata 1986: 111).

² Agradecemos muy sinceramente a P. Bueno su gentileza al haber compartido el manuscrito original de este trabajo, en fase de publicación, con uno de los autores (AMV).

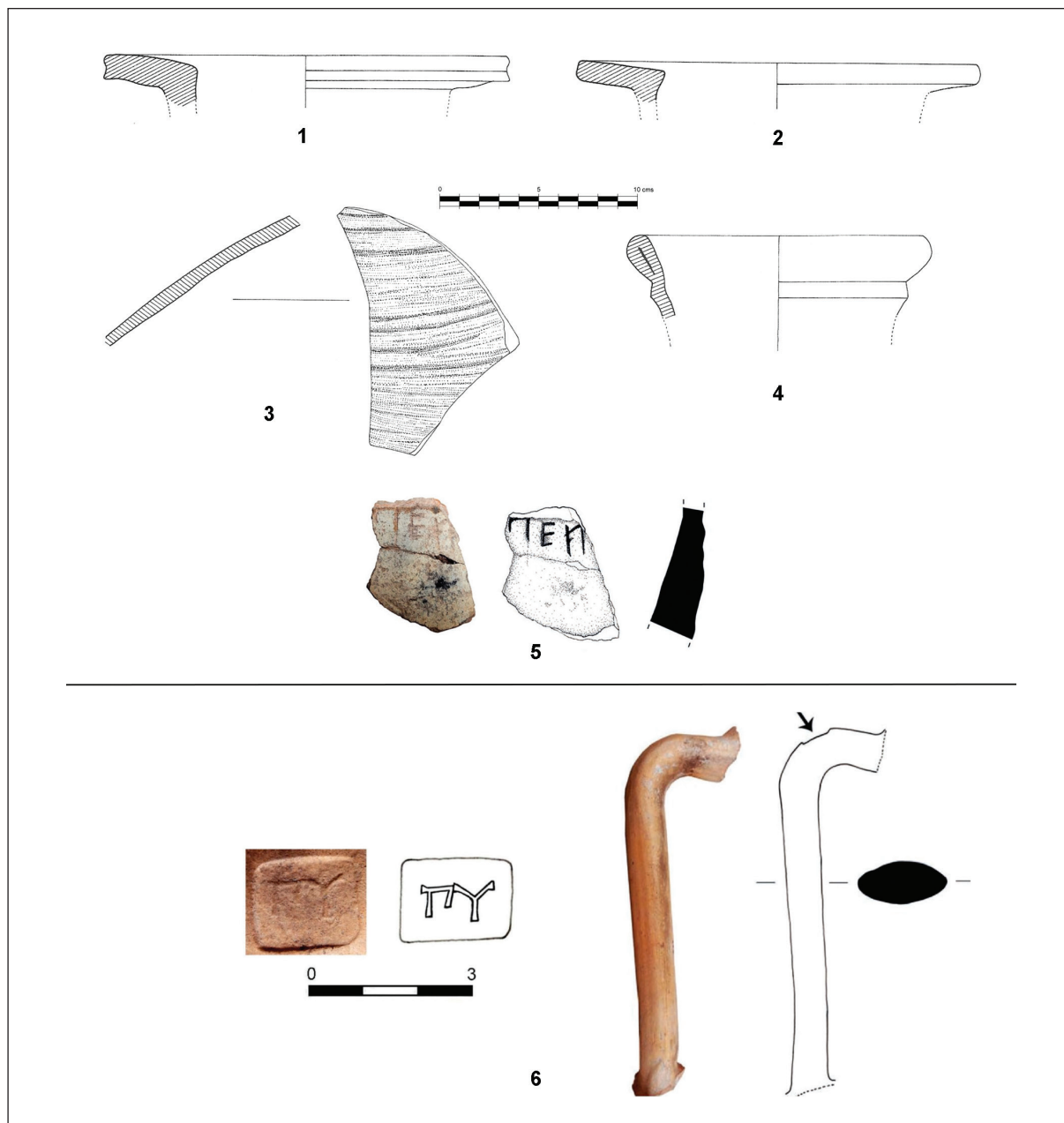


Fig. 6.- Ánforas griegas procedentes del Castillo de Doña Blanca. 1-2: Corintias (Ruiz Mata 1986: 107, Abb. n.º 8 y 9); 3: "À la brosse" (Ruiz Mata 1986: Abb. 11, n.º 4); 4: Masaliota (Ruiz Mata 1986: 111, Abb. 11, n.º 5); 5: Inscripción en alfabeto jonio sobre ánfora quiota (Domínguez 2017: 10-14, fig. 1); 6: Asa de greco-italica con sello (Domínguez 2017: 14-17, fig. 2 y 3).

Entre el material publicado se han dado a conocer dos fragmentos de ánforas corintias del tipo A de Koehler, procedentes según su excavador de niveles de la primera mitad del siglo VI a. C. (Fig. 6. 1-2; Ruiz Mata 1986: 107, Abb. 9, n.º 8 y 9; Ruiz Mata y Pérez 1995: 70, fig. 24, n.º 8 y 9), un fragmento de pared de ánfora decorada "à la brosse" (Fig. 6. 3; Ruiz Mata 1986: Abb. 11, n.º 4) y un borde de ánfora masaliota (Fig. 6. 4; Ruiz Mata 1986: 111, Abb. 11, n.º 5).

Además, se han publicado dos fragmentos que encajan de un ánfora quiota con grafito en alfabeto jónico (Fig. 6. 5; Domínguez 2017: 10-14, fig. 1). Los fragmentos están recubiertos de

un engobe blanquecino amarillento, y se localizaron en la primera campaña de excavaciones en 1979, en el sondeo al sur de la torre que da nombre al yacimiento, en un estrato superficial con materiales de relleno de distintas cronologías. Por sus características, Domínguez Monedero considera que se pueden clasificar en el tipo Khi2 de la tipología de Sezgin, con una cronología situada entre el 625 y el 575 a. C. (Domínguez 2017: 11). En cuanto al grafito, posiblemente contenga un nombre personal en genitivo, elemento éste bien atestiguado en época arcaica (Domínguez 2017: 14).

También se ha publicado un asa completa de ánfora greco-italica, con sección elipsoidal, procedente de los niveles superficiales del yacimiento, y por tanto sin contexto conocido: en su parte superior, en la curva que describe el asa para unirse al cuello, presenta una impresión rectangular con un sello que indica el nombre del fabricante (Fig. 6. 6). Cronológicamente, ante la ausencia de contexto arqueológico, podría encuadrarse en el final de la ocupación del CDB, durante la Segunda Guerra Púnica (Domínguez 2017: 14-17, fig. 2 y 3).

Al margen de los materiales publicados por el investigador del yacimiento, existen referencias bibliográficas indirectas (Niveau 2021:196), que aluden a la presencia en este asentamiento de un ejemplar de ánfora corintia A del último tercio del siglo VIII a. C., y algunos fragmentos de envases áticos tipo SOS, que a juicio de la autora del artículo, es difícil determinar qué fragmentos de ánforas con la superficie barnizada de negro halladas en el CDB pertenecen a ánforas SOS y cuáles a las ánforas “à la brosse” (Niveau 2021: 196). A ello tendríamos que añadir la complejidad de diferenciar las producciones antiguas de las más recientes, a causa del grado de fragmentación del material (Niveau y Vallejo 2000: 319, fig. 2, citado en Niveau 2021: 197), si bien estas producciones tardías del tipo SOS, también parecen documentarse en este yacimiento (Niveau 2021: 202).

En fechas recientes, el profesor Ruiz Mata ha publicado un trabajo de síntesis sobre la economía vitivinícola del CDB y de su entorno inmediato (Ruiz Mata 2020), en el cual da a conocer una selección de ánforas griegas procedentes de diversos contextos del asentamiento, con al menos quince ánforas corintias de diversa tipología, una ática, siete masaliotas, dos rodias, dos de la Italia meridional, siete magno-grecas y ocho denominadas “proto-greco-italicas” (Fig. 7), lo cual verifica el dinamismo de las importaciones del Mediterráneo central y oriental en este yacimiento y la gran potencialidad del CDB como termómetro económico y comercial de la bahía gaditana durante toda la Protohistoria.

2.12. El Puerto de Santa María. Inmediaciones del Castillo de Doña Blanca (Fig. 8. 1-2)

En el control arqueológico de una zanja para la implantación de una tubería de abastecimiento de agua a El Puerto de Santa María, en la carretera que une a esta localidad con Jerez de la Frontera, a la altura del yacimiento arqueológico del CDB y su necrópolis, se localizaron dos fragmentos de ánforas jonio-masaliotas, uno de ellos adscribible al tipo 3 de Py, con una cronología situada en la primera mitad del siglo V a. C. (Barrionuevo, Pérez y Huertas 1993: 77, fig. 6, n.º 14 y 15).

2.13. El Puerto de Santa María. Poblado de Las Cumbres. Sierra de San Cristóbal (Fig. 8. 3)

Las excavaciones realizadas en este sector del área de la Sierra de San Cristóbal, en las proximidades del CDB han deparado la localización de una serie de estructuras que conforman una ínsula casi completa, flanqueada al norte por una calle y al sur por un gran espacio abierto

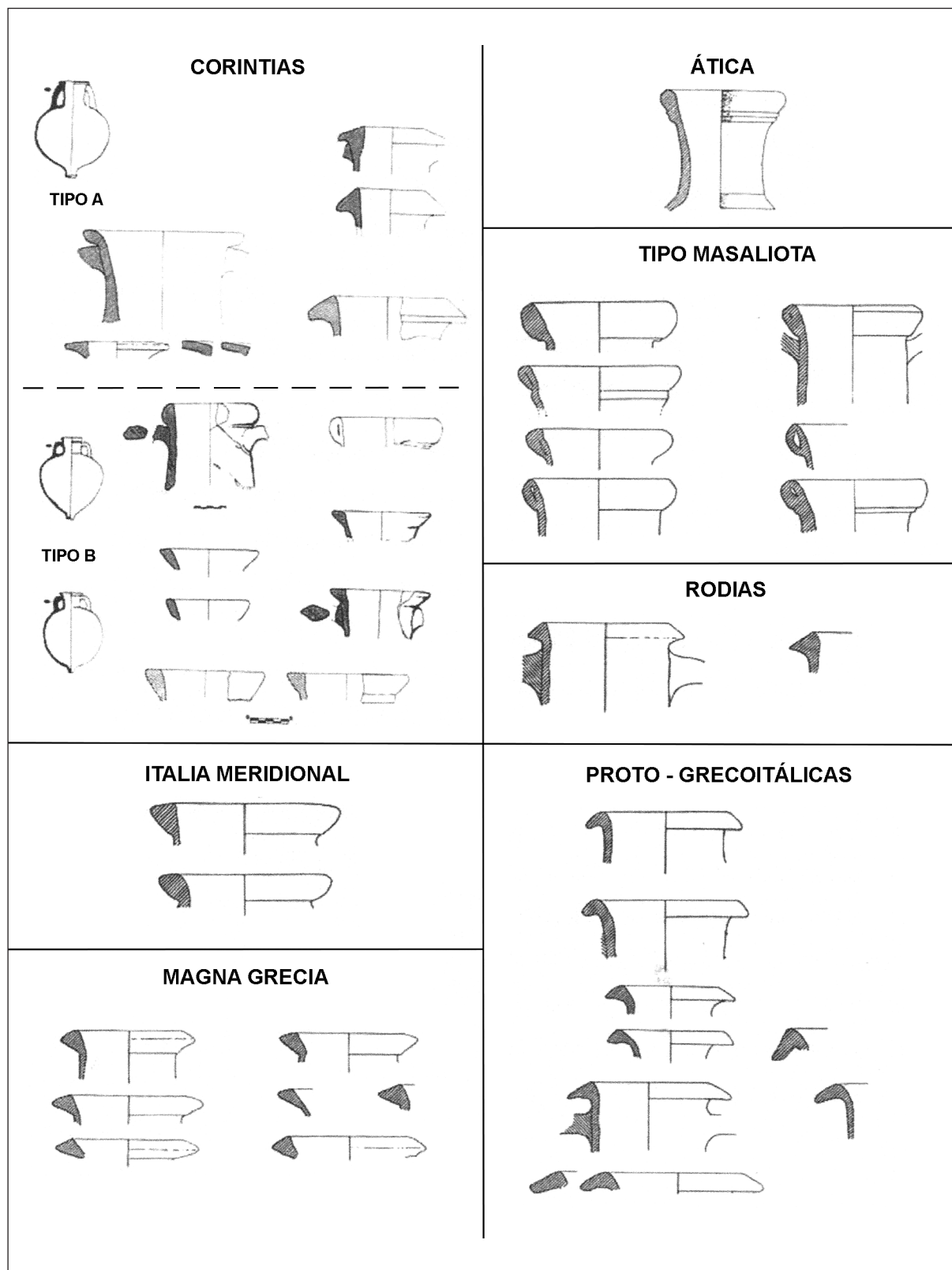


Fig. 7.- Selección de ánforas griegas y magno-grecas del Castillo de Doña Blanca (retocada a partir de Ruiz Mata 2020: 180, fig. 37).

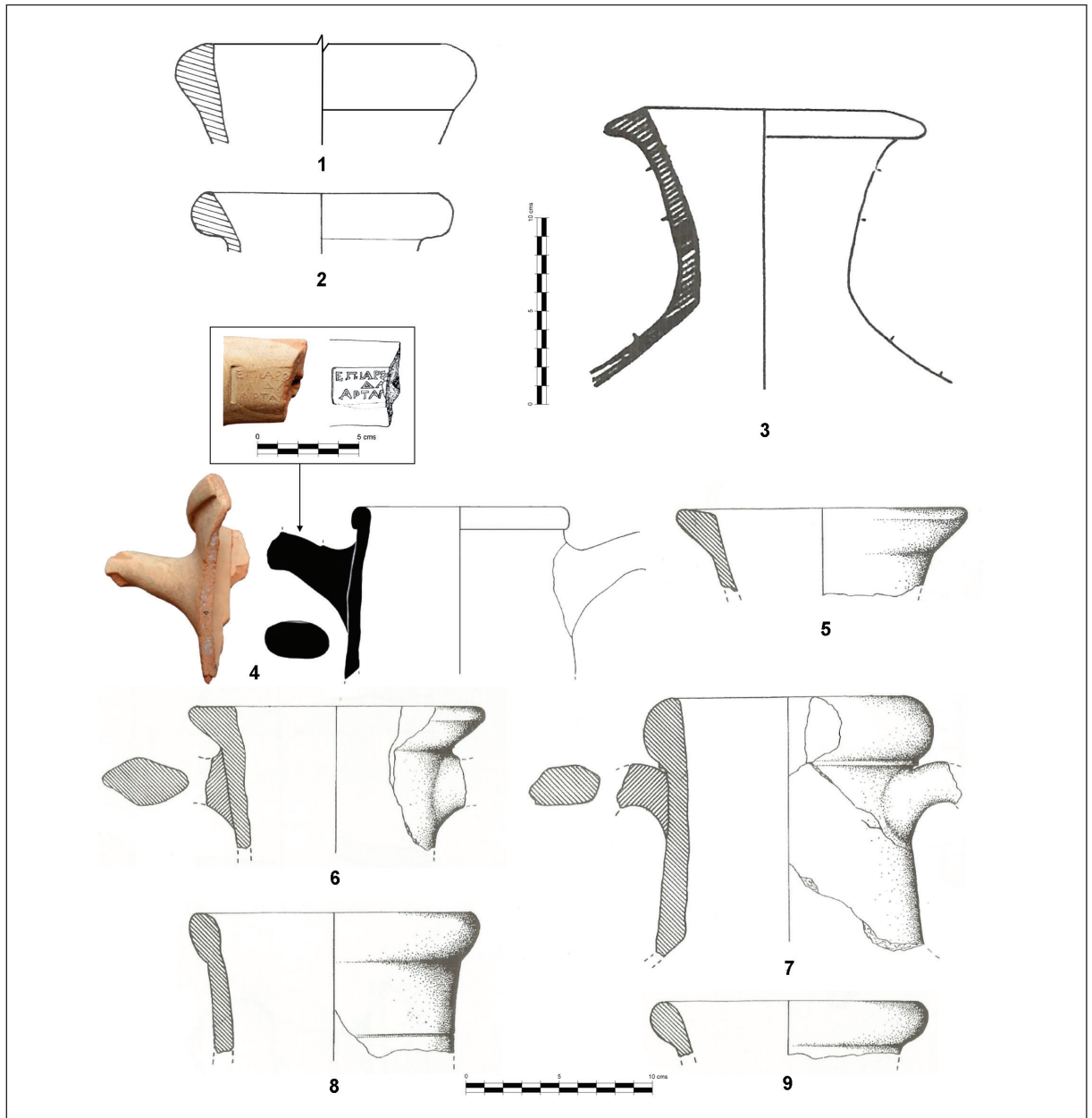


Fig. 8.- Ánforas griegas de yacimientos de El Puerto de Santa María. 1-2: Jonio-masaliotas, entorno del Castillo de Doña Blanca (Barrionuevo, Pérez y Huertas 1993: 77, fig. 6, n.º 14 y 15); 3: Greco-italica de Las Cumbres-Sierra de San Cristóbal; 4: De tipo rodio con sello, calle Durango 50 (Domínguez 2017: 18-19, fig. 4 y 5; 5-6: Corintias; 7: Massaliota; 8-9: Magno-grecas, estas cinco últimas ánforas procedentes de Las Redes (Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 494, fig. 4).

con estructuras vinculadas con actividades artesanales, que han sido consideradas como de uso vinario (Ruiz Mata y Pérez 1995: 107). De este asentamiento, fechado en el siglo III a. C. se han publicado dos fragmentos de ánforas greco-italicas, uno del borde, cuello y arranque del cuerpo (Fig. 8. 3), y otro de un borde –que no reproducimos– (Ruiz Mata y Pérez 1995: 95, fig. 31, n.º 6 y 7), aunque somos conscientes de la existencia de muchos otros materiales inéditos, a los cuales se hace referencia en otras publicaciones (Ruiz Mata 2020).

2.14. *El Puerto de Santa María. Calle Durango 50 (Fig. 8. 4)*

Se trata de una excavación de urgencia realizada en 1987 en la ciudad de El Puerto de Santa María bajo la dirección del Museo Municipal portuense. Los datos disponibles sobre la misma indican la existencia en este solar de un depósito de materiales de desechos, localizados en una fosa excavada en el terreno natural. Entre los materiales aparecieron tanto diversos fragmentos de ánforas greco-italicas (Domínguez 2017: 19) como un fragmento de cuello y del arranque del asa de un ánfora de tipo rodio con sello impreso con el nombre del magistrado epónimo, cuya transcripción es “Durante (el sacerdocio de) Arquilaidas, (en el mes) de Artamitio”, englobándose en el denominado periodo IIIe definido por Finkielsztejn (168/166-161 a. C.), situándose la cronología atribuida al magistrado Arquilaidas entre 165-163 a. C. (Domínguez 2017: 17-21, fig. 4 y 5).

2.15. *El Puerto de Santa María. Factoría de salazones de Las Redes (Fig. 8. 5-9)*

Excavada en el año 1980, constituyó el primer ejemplo del conocimiento de una industria de salazones prerromana en la península Ibérica. Se trata de un pequeño edificio de planta casi cuadrada de algo más de 100 m², que sufrió remodelaciones a lo largo de su existencia entre la segunda mitad del siglo V a. C. y aproximadamente el siglo II a. C. (Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 490-496, fig. 2).

En cuanto al material anfórico de origen griego, se han publicado cinco fragmentos de bordes, de los cuales dos pertenecen a ánforas Corintias B de la clasificación de Koehler (Fig. 8. 5-6), uno a un ánfora de tipo masaliota (Fig. 8. 7) y dos ánforas de posibles producciones magno-grecas (Fig. 8. 8-9), materiales todos ellos adscritos a la primera fase de uso de la factoría, fechada entre el 430 y el 325 a. C. (Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988: 491-494, fig. 4, n.º 1 y 4; fig. 4, n.º 3; fig. 4, n.º 2 y 5).

2.16. *El Puerto de Santa María. Factoría de salazones Puerto 19 o Pinar Hondo*

Se trata de otro enclave artesanal haliéutico de similares características que las factorías de Las Redes y San Bartolomé/Los Chinchorros, citadas anteriormente. En cuanto a las importaciones de ánforas mediterráneas localizadas en la excavación de esta factoría, destacan las producciones corintias, masaliotas y greco-italicas, con cronologías situadas entre los siglos VI y III a. C. Conocemos por lo publicado hasta hoy, referencias textuales de esas importaciones magno-grecas y griegas orientales (Sáez, Gutiérrez y Reinoso 2020: 69), pero carecemos de la publicación detallada de los dibujos de los materiales, incluidos en una Tesis Doctoral aún inédita (Sáez Romero 2014)³, que se acompañaron con otras piezas de vajilla de mesa de importación griega (Sáez, Gutiérrez y Reinoso 2020: 70, fig. 10, n.º 10-12). Se han referenciado fragmentos de ejemplares de ánforas corintias A, greco-italicas del tipo Will A2, y producciones de dos talleres no identificados que podrían responder a tipos de Samos. En cuanto a las ánforas greco-italicas, al documentarse algunos fragmentos con fallos de cocción, se relacionan con producciones gaditanas del centro alfarero de Torre Alta en San Fernando (Gutiérrez 2000: 23).

³ Dirigida por uno de los firmantes de este trabajo (DBC) y defendida en la Universidad de Cádiz en el curso académico 2013-2014.

2.17. Tarifa, contexto subacuático. Ensenada de Bolonia (Fig. 9. 1)

De la ensenada de Bolonia, y de procedencia subacuática, se ha publicado recientemente una fotografía de una pieza completa inédita depositada en el Museo de Cádiz y procedente de la exposición permanente, procedente de las campañas de excavación en el estrecho de Gibraltar desarrolladas por M. Martín Bueno a mediados de los años 80 del siglo pasado (Fig. 9. 1), considerada del tipo MGS II, con borde de sección almendrada y engrosado semicircularmente al exterior, alto cuello abombado, cuerpo fusiforme muy estriado exteriormente y pasta amarillenta con desgrasante medio/fino, atribuida a talleres de la Magna Grecia (Ramírez Cañas y Sáez 2023: 13, fig. 2, 4).

Su interés radica en que constituye la única pieza completa de esta tipología conocida hasta el momento en toda la región, cuya interpretación ha sido relacionada con el uso puntual de la ensenada baelonense como fondeadero desde la Protohistoria, bien como un elemento descartado desde la embarcación, bien parte de un pecio, bien una deposición ritualizada (Ramírez Cañas y Sáez 2023: 13), sugerentes propuestas sobre las cuales no es posible avanzar ante la ausencia de datos del contexto arqueológico del hallazgo. Algo similar sucede con materiales de otras épocas conocidos en la ensenada baelonense, de los cuales no se tienen datos contextuales precisos, resultando por ello muy difícil su caracterización e interpretación, incluyendo al menos tres posibles pecios de época romana/tardo-romana (Bernal-Casasola *et alii* 2017).

El hallazgo de esta ánfora fechable en momentos avanzados del siglo V o de principios del siglo IV a. C., como las demás citadas en este trabajo, no ha de sorprender debido a la importante actividad del cercano *oppidum* de la Silla del Papa –la antigua *Bailo*– desde el Bronce Final en adelante, sin solución de continuidad hasta época augustea, como han demostrado los trabajos de los últimos años (Moret *et alii* 2017).

2.18. San Roque. El Cerro del Prado (Fig. 9. 2-7)

El Cerro del Prado es un yacimiento fenicio ubicado en el estuario antiguo que formaba la desembocadura del río Guadarranque en la actual Bahía de Algeciras, conocido como la “*Carteia* fenicia”.

La zona fue prospectada por M. Pellicer y A. Tejera a principios de 1975, que propusieron dos o tres puntos posibles de ubicación del yacimiento. Posteriormente, en la primavera del mismo año, L. Menanteau y el propio Tejera, descubrieron el yacimiento en el denominado Cerro del Prado, a 2 km al noroeste de la *Carteia* púnico-romana (Pellicer, Menanteau y Rouillard 1978: 225). Con posterioridad, en junio del mismo año investigadores de la Casa de Velázquez realizaron una nueva prospección de la que conocemos dos bordes de ánforas corintias A’ de Koehler (Menanteau, Rouillard y Sillieres 1978: 232, fig. 3, n.º 1e), decorados con bandas marrones en el labio externo, pasta rosa con coloración central rojiza y gris oscura, desgrasante grande marrón, mica fina y engobe beige claro (Fig. 9. 2-3; Pellicer, Menanteau y Rouillard 1978: 232, fig. 3, n.º 4 y 5; Rouillard 1987: 39, fig. 1).

A fines del mismo año y principios del siguiente, el sector central del Cerro del Prado, donde se ubicaba el asentamiento fenicio fue desmontado por razones industriales, sin que se realizaran trabajos arqueológicos previos de ningún tipo (Pellicer, Menanteau y Rouillard 1978: 224-227). Durante la segunda quincena de agosto de 1976 se realizaron dos sondeos estratigráficos en los terrenos exteriores al yacimiento bajo la dirección de M. Presedo y A. Tejera que depararon la localización de dos fases constructivas (Tejera 2006: 97-124). Entre los materiales



Fig. 9.- 1: Ánfora del tipo MGS II de procedencia subacuática de la ensenada de Bolonia (Ramírez Cañas y Sáez 2023: fig. 2, 4); 2-3: Ánforas Corintia A' del Cerro del Prado (Pellicer, Menanteau y Rouillard 1978: fig. 3, 4 y 5); 4: Ánfora Corintia B del Cerro del Prado (Tejera 2006: fig. 70, 8); 5-6: Ánforas Corintia A del Cerro del Prado (Tejera 2006: fig. 71, 4 y 72, 3); 7: Ánfora jonio-massaliota del Cerro del Prado (Ulreich *et alii* 1990: 194-250).

publicados, conocemos varios fragmentos de bordes de ánforas griegas procedentes del estrato I del corte 1, concretamente un borde de posible ánfora corintia del tipo B de la clasificación de Koehler, no referenciado con claridad en el inventario de la excavación (Fig. 9. 4; Tejera 2006: 116, fig. 70, n.º 8); un borde plano con inclinación al exterior de ánfora corintia A de la clasificación de Koehler, con pasta color ocre y superficie con engobe gris, referenciado en el inventario con el número 40 (Fig. 9. 5; Tejera 2006: 111 y 117, fig. 71, n.º 4), y otra de la misma tipología con pasta de color gris y engobe gris más claro, blanquecino, decorada con líneas pintadas paralelas en el labio y en el interior, referenciada en el inventario con el número 41 (Fig. 9. 6; Tejera 2006: 111 y 118, fig. 72, n.º 3).

En la primavera del año 1989, en un sector de la ladera del Cerro del Prado que no había sido desmontada, se realizó otra excavación arqueológica de urgencia debido a la existencia de un proyecto de instalación de un “parque de carbón” para la central térmica de la empresa Gibraltar Intercar. Dichos trabajos se realizaron bajo la dirección de miembros del Instituto Arqueológico Alemán (Ulreich *et alii* 1990: 194-250). De los materiales publicados, conocemos el borde de un ánfora jonio-masaliota de la etapa inicial del yacimiento –siglos VII/VI a. C.– (Fig. 9. 7; Ulreich *et alii* 1990: 194-250).

2.19. San Roque. Carteia (Fig. 10. 1-10)

Las excavaciones realizadas en el denominado Sector Púnico de la ciudad hispanorromana de *Carteia* dentro del Proyecto de Investigación dirigido por L. Roldán, M. Bendala, J. Blánquez y S. Martínez, entre 1994 y 1999, han permitido contar con un panorama comercial diacrónico de la ciudad a través del análisis de las ánforas, en el cual las importaciones griegas brillan por su ausencia, estando bien documentadas por el contrario las fenicias-occidentales y las itálicas, y en menor medida las turdetanas, las cartaginesas y las ebusitanas (Blánquez, Bernal-Casasola y Sáez 2006: 358).

El interés del estudio citado para el objeto de este trabajo es que ratifica la importancia de la presencia de ánforas greco-itálicas en un porcentaje del 12 % del total de ánforas, una parte de las cuales deben proceder con seguridad de contextos suritalicos y sicilianos, con una continuidad de llegada de ejemplares a lo largo de los siglos III y II a. C., cuando son sustituidas por las producciones Dressel 1. En líneas generales podemos indicar que se han documentado fragmentos de greco-itálicas antiguas del tipo Will A-B (siglo III a. C.), greco-itálicas tardías del tipo Will C (fines del siglo III-primer mitad del siglo II a. C.) y evolucionadas (segunda mitad del siglo II a. C.), con un total de tres ejemplares en el denominado “Sector Púnico” y doce en el “Sector Romano” (Blánquez, Bernal-Casasola y Sáez 2006: 353-376). Contamos con algunos ejemplares de greco-itálicas del tipo Will A (Fig. 10. 1-3), Will A-B (Fig. 10. 4-5), una posible Will C (Fig. 10. 6), Will D-E (Fig. 10. 7), evolucionadas o E (Fig. 10. 8) y greco-itálicas finales o ya transicionales hacia las Dressel 1 A (Fig. 10. 9-10). La variabilidad de pastas detectadas en *Carteia* es notable, y excluidas las producciones campano-laciales que se identifican bien macroscópicamente, la atribución geográfica no es sencilla, pudiendo proceder buena parte de ellas de la Magna Grecia o de otros talleres mediterráneos; aspectos todos ellos a desarrollar en el futuro a través de análisis arqueométricos.

Sí sorprende, debido a la entidad del yacimiento arqueológico de *Carteia* y a la cronosecuencia ininterrumpida de la misma desde época fenicia arcaica –al menos desde el siglo VII a. C.– hasta la romanidad, como demuestran las excavaciones de la última década (Blánquez y Roldán 2024), que no se hayan identificado aún importaciones griegas, sí presentes en

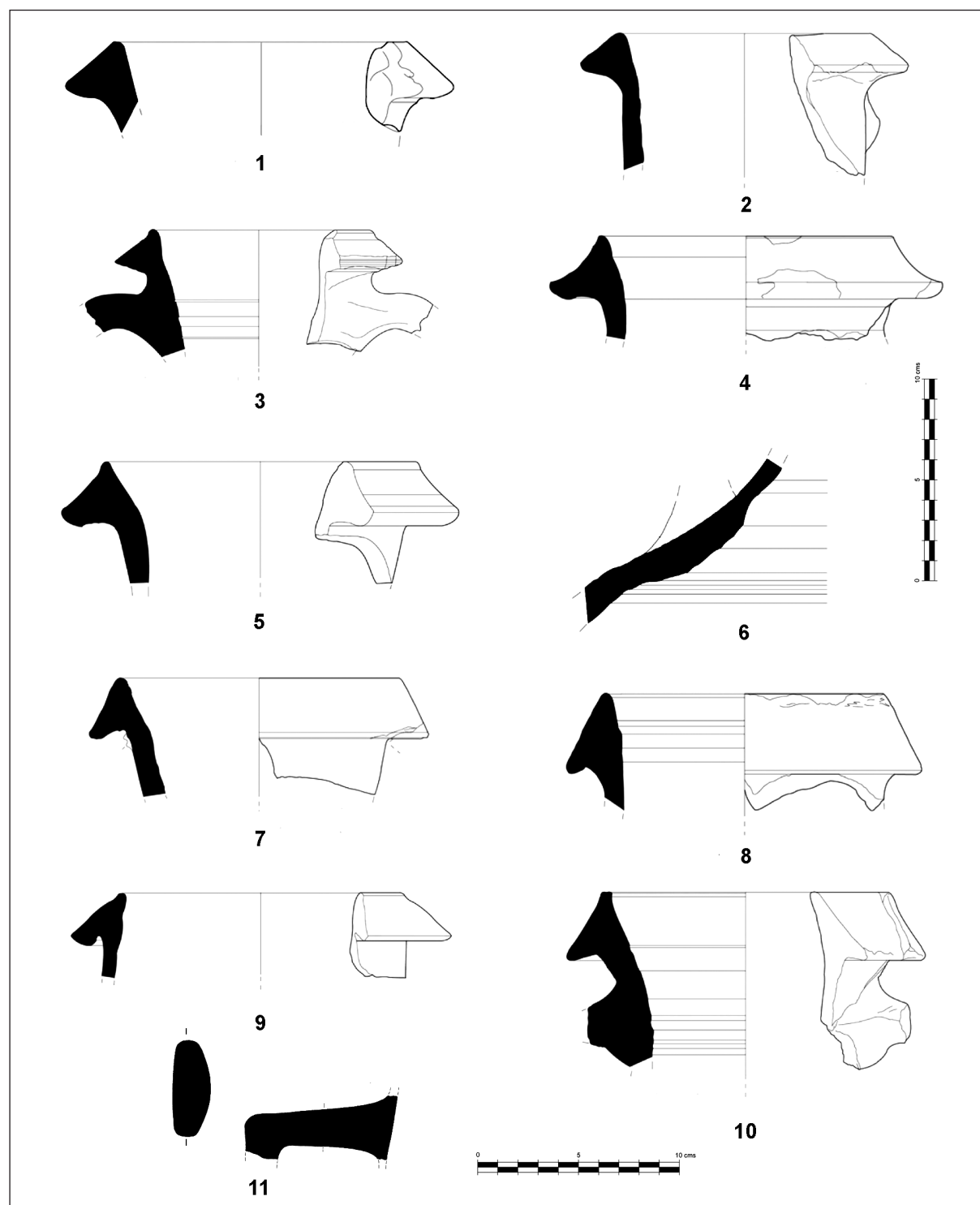


Fig. 10.- Selección de ánforas greco-ítalicas de diversos contextos de *Carteia* (Blánquez, Bernal-Casasola y Sáez 2006; Roldán *et alii* 2006). Tipo Will A: 1: CRT94/B/C2/105/33; 2: CRT97/A/C4/10/5; 3: CRT97/A/C4/3/24; Tipo Will A-B: 4: CRT95/A/C2/35/30; 5: CRT97/A/C4/2/13; Tipo Will ¿C?: 6: CRT98/B/C5/2/17; Tipo Will D-E: 7: CRT95/A/C2/30/2; Tipo Will E: 8: CRT98/A/C5/3/20; Tipo de transición a la Dressel 1A: 9: CRT95/A/C2/1/28; 10: CRT98/A/C5/4+5/23. Ejemplar indeterminado de Montilla: 11: 64, 86/43/9,10 (Schubart 1987: 206, 215-216, fig. 9, n.º 64).

el cercano Cerro del Prado, como ya hemos indicado anteriormente, por lo que las mismas posiblemente aparecerán en los próximos años cuando se proceda a la exégesis en detalle de los materiales de la secuencia fenicio-púnica.

2.20. *San Roque. Montilla (Fig. 10. 11)*

Este yacimiento del Bronce Final/fenicio ubicado en la desembocadura del río Guadiaro, fue excavado parcialmente en 1986 por el Instituto Arqueológico Alemán (Schubart 1987: 200-227). De estos pioneros trabajos conocemos un ejemplar de ánfora griega, sin atribución precisa: asa vertical, plana al exterior y convexa internamente, con una acanaladura en su zona dorsal, arcilla anaranjada con núcleo gris claro, desgrasantes entre finos y medios con esquistos, cal, partículas grises claras y mica, y superficie de color anaranjado-rojizo (Fig. 10. 11; Schubart 1987: 206, 215-216, fig. 9, n.º 64).

3. *Acerca de las imitaciones de ánforas griegas y greco-italicas en el extremo occidente*

La recurrente crisis del siglo VI a. C. tuvo también que ser, entre otros muchos aspectos, una oportunidad para las clases dirigentes gadiritas de ampliar sus redes comerciales, una vez emancipada la ciudad del yugo colonial tirio. Como hemos visto en las páginas precedentes, a *Gadir* llegaron desde muy pronto cerámicas griegas de toda naturaleza. De igual forma, en sentido opuesto, el pescado salado de *Gadir* y de su entorno también fue consumido en Grecia de manera selecta por las clases dirigentes, tal y como ejemplifica el paradigmático “Punic Amphorae Building” de Corinto, actualmente objeto de re-estudio (Sáez 2022). En este caso, durante todo el siglo V a. C. en dicha taberna se consumieron salazones de pescado manufacturados en distintas ciudades del llamado Círculo del Estrecho entre las que, a tenor del análisis arqueométrico de las pastas de las ánforas que los transportaron (Fantuzzi *et alii* 2020), las de *Gadir* debieron ser las predominantes.

Este fluido trasiego comercial entre el Mediterráneo oriental y occidental, quizás a partir de un mercado de redistribución con Sicilia y Cartago como motores de ello, no fue ajeno al fenómeno de las imitaciones de contenedores cerámicos. Así, desde al menos el siglo V a. C., los alfares gadiritas emplazados en la actual isla de San Fernando debieron tener presente en sus hornadas estos modelos que, en lógica menor proporción que los “autóctonos”, se modelaron a imagen y semejanza que los prototipos originales griegos, tal y como ponen de manifiesto las ánforas de inspiración jonio-masaliota (y en menor medida corintia) elaboradas en el taller de Sector III Camposoto (Fig. 11. 1-3). El análisis y caracterización morfo-tipológica de los individuos localizados en el taller (Ramon *et alii* 2007: 94-95) con –en términos generales– bordes engrosados al exterior, cuellos con perfiles cóncavos-cónicos y asas con secciones ovales subrectangulares, permitió su asociación con el tipo 1 de G. Bertucchi, con bordes similares a los tipos 1 y 2 de M. Py (1978).

En este paradigmático alfar, las imitaciones griegas fueron un producto cuantitativamente menor con respecto a los envases salazoneros locales en los índices generales de producción del taller –muy por debajo de las ánforas de la serie 11–, pero también es cierto que su fabricación no fue un hecho puntual en un determinado momento, ya que fragmentos de estas imitaciones jonio-masaliotas se documentaron en todos los contextos de las tres grandes zonas productivas de hornos individualizadas. Este hecho, como ya se puso de manifiesto hace algunos años (Sáez

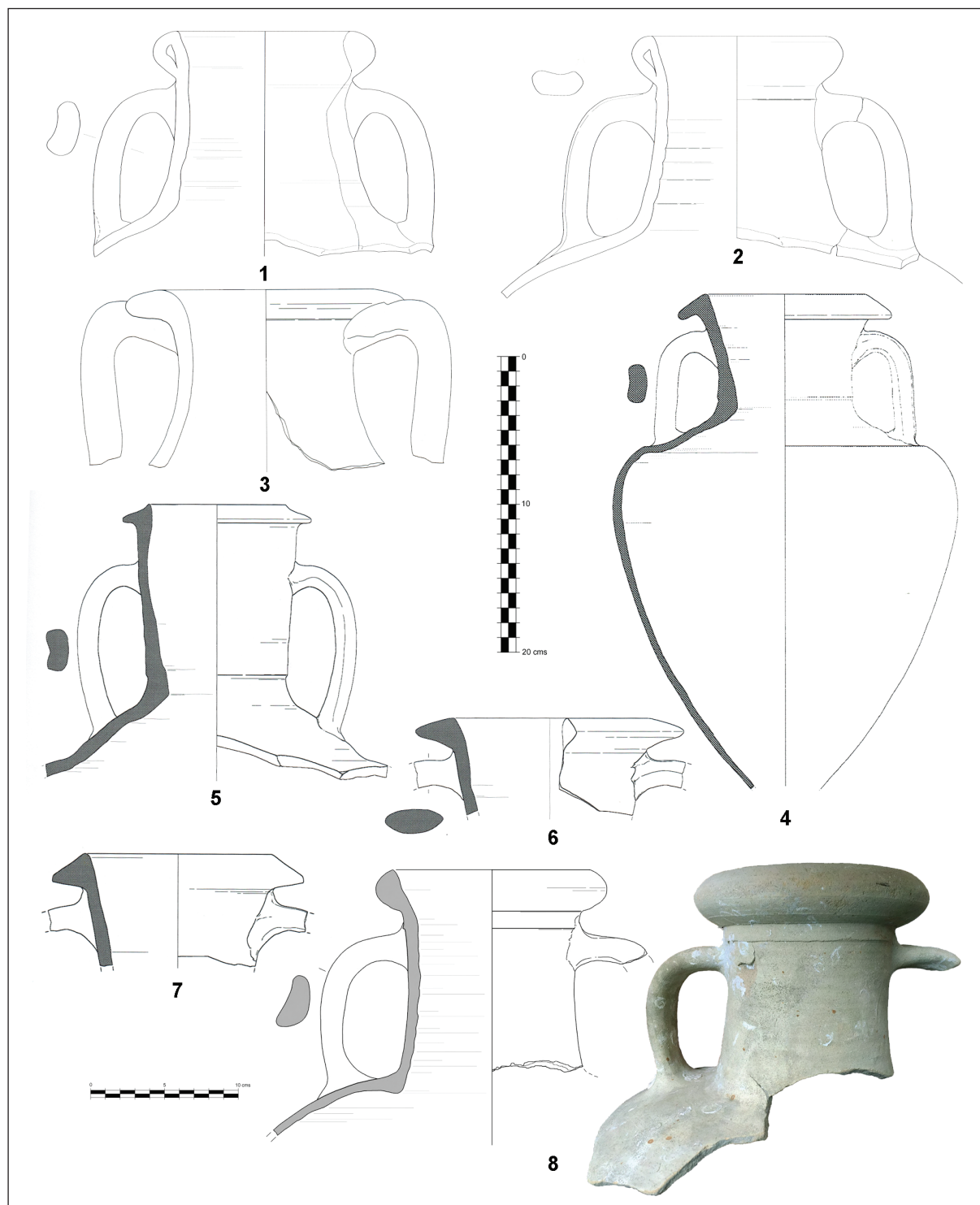


Fig. 11.- Imitaciones púnico-gaditanas de ánforas de tipología diversa procedentes del alfar de Sector III Camposoto. 1-2: Imitaciones de ánforas jonio-masaliotas (Ramon *et alii* 2007: 194, fig. 95, n.º 223-224); 3: Imitaciones de ánfora corintia (Ramon *et alii* 2007: 205, fig. 106, n.º 307); 4-7: Imitaciones de ánforas greco-italicas antiguas de diversos talleres alfareros de San Fernando (Sáez 2008: 575, fig. 15); 8: Ejemplar de imitación de ánforas greco-italicas antiguas procedente de posibles talleres gaditanos, identificado en La Coruña (Sáez *et alii* 2023: 7, fig. 2).

y Díaz 2009), obliga a pensar que el fenómeno de las imitaciones de ánforas griegas no fue aislado, sino que estuvo planificado por las élites dirigentes y comerciales con el fin de ampliar el nicho de negocio comercial. Muestra de ello es que las ánforas jonio-masaliotas no sólo fueron imitadas en el alfar de Sector III Camposoto, sino que también estuvieron presentes en la oferta de modelos elaborados en el alfar de Villa Maruja (Bernal-Casasola *et alii* 2003: 60, fig. 12. 6) o Residencial David (Clavaín y Sáez 2003). En estos dos últimos talleres, el fenómeno de la imitación de piezas se extendió incluso a otros objetos como demuestran las imitaciones de prototipos áticos de vajilla fina de barniz negro para el caso de Residencial David. En Villa Maruja, además de imitar ánforas jonio-masaliotas apuntamos la presencia testimonial de cerámicas griegas importadas como el ejemplar de un fondo de lécito aribalístico de pasta amarillenta-anaranjada procedente seguramente de un taller magno-greco que presentaba una decoración en retículas pintadas en negro (Bernal-Casasola *et alii* 2003: 63, fig. 15 .9).

En lo que respecta a las ánforas, en el ámbito gadirita para los siglos v-iv a. C. no sólo se imitaron modelos jonio-masaliotas, sino que también fueron objeto de fabricación ánforas de morfología corintia, más concretamente de modelos finales de las Corintias A (Koehler 1978; 1979), tal y como apuntan los ejemplares localizados en los contextos de producción del taller de Sector III Camposoto (Ramon *et alii* 2007: 95-96), que por estar representados en porcentajes mínimos con respecto a las producciones locales mayoritarias, no dejan de ser relevantes por todo lo que conlleva llegar a imitar modelos de ánforas foráneas griegas.

Las imitaciones de este tipo de envases no sólo se restringieron al periodo púnico pleno (siglos v-iv a. C.), sino que continuaron en época helenística y tardo-púnica; eso sí reproduciendo ahora los envases de tradición griega fabricados en las colonias sicilianas. En párrafos anteriores habíamos dejado entrever que la llegada de productos del extremo occidental del Mediterráneo a Grecia quizás debió llevarse a cabo mediante un comercio de redistribución efectuado por las potencias económicas del Mediterráneo central. Durante el siglo iv a. C., las vicisitudes y tensiones político-militares entre Cartago y las colonias griegas siciliotas provocaron un clima de inestabilidad que conllevó el cierre del mercado oriental para los productos gadiritas, si bien ánforas púnicas con pescado salado –esta vez cartaginés– siguieron llegando al Ática (Sáez 2022). Este cierre del mercado no impidió que a las costas de *Gadir* siguieran arribando productos griegos. Además, décadas más tarde, tras la Primera Guerra Púnica y la reorganización del mercado internacional, la economía y las exportaciones de *Gadir* tomaron un nuevo impulso que se vio reflejado en un nuevo *floruit* de la industria alfarera subsidiaria de la salazonera. En este sentido, el taller de Torre Alta (Sáez 2008) que se erigió probablemente como el de mayor importancia en el foco de producción alfarero gadirita, contó dentro de su elenco de envases manufacturados también con imitaciones de ánforas de tradición helenística. Así, en la segunda mitad del siglo iii a. C. en este taller se fabricaron envases asimilables con el tipo Will A; con la particularidad de que se realizaron tanto en el tamaño estándar con una altura de 60-65 cm como en formato reducido de entre 30 y 35 cm de altura (Sáez 2008: 573). Cobra especial interés la inclusión de un ánfora Will A de pequeño formato dentro del conjunto material escogido para el cerramiento intencional con carácter ritual del denominado como horno IV junto a, entre otros objetos, dos monedas de bronce de la serie I de *Gadir*, cerámicas comunes y de barniz rojo producidas en el taller o un alisador de alguno de los alfareros (Sáez 2008: 214-221). En las fases siguientes del alfar, las greco-itálicas siempre estuvieron presentes modelándose a finales del siglo iii a. C. y las décadas siguientes del siglo ii a. C. ánforas que reproducían prototipos afines a las greco-itálicas Will C-D.

Este fenómeno de las imitaciones de ánforas greco-itálicas debió ser algo habitual en la mayoría de los talleres que en época helenística y tardo-púnica se diseminaron por buena parte

de la actual isla de San Fernando en el saco meridional de la bahía gaditana (Fig. 11. 4-7). Gracias al estudio de esos talleres tardo-púnicos gadiritas (Sáez 2008: 333-521) se puede rastrear el fenómeno de la producción local de envases foráneos de inspiración greco-italica. Así, ejemplares asimilables a los prototipos de greco-italicas Will A se tienen atestiguados en el taller del Cerro de la Batería, donde siguieron manufacturándose imitaciones hasta llegar a la fase más moderna del taller donde ya los ejemplares eran asimilables con los primeros prototipos de Dressel 1A. De igual forma, en la fase I del taller de Pery Junquera también se modelaron greco-italicas (Bustamante y Martín 2004), junto con ánforas locales, apareciendo modelos evolucionados en las siguientes fases del taller tanto de mediados del siglo II a. C. como para los momentos finales del alfar en el último cuarto del siglo II a. C. con ejemplares que, al igual que en el caso anterior, entroncan con las Dressel 1A iniciales (Sáez 2008: 376). En el alfar de Campo del Gayro también se fabricaron ánforas greco-italicas tanto en formato estándar como reducido en momentos transicionales entre la III y la II centuria a. C., manteniéndose la imitación de modelos evolucionados durante las fases de actividad del taller en el siglo II a. C. En Centro Atlántida se individualizaron algunos bordes de greco-italicas de fabricación local que deben situarse en la fase productiva de finales del siglo III a. C. e inicios de la centuria siguiente. Por su parte, ejemplares de greco-italicas evolucionadas están presentes junto a ánforas de tradición local en la calle Luis Milena. Formas muy evolucionadas de greco-italicas también fueron fabricadas en el taller de El Canal. Por último, también hay indicios de su fabricación en la fase tardo-púnica de Avda. Constitución/Huerta del Contrabandista, donde algún ejemplar de asa de pasta local es asimilable con imitaciones de ánforas greco-italicas.

Siguiendo la diacronía que hemos implementado a este análisis, hay que decir que las importaciones de ánforas de inspiración greco-italica continuó en el siglo I a. C. con los modelos ya italicos de las Dressel 1, tanto en las primeras variantes (A y B) como sobre todo la Dressel 1C a partir de la segunda mitad del siglo I a. C. En este sentido, la manufactura de esos envases se tiene atestiguada tanto en las *figlinae* insulares asociadas a *villae* –caso de Gallineras– Cerro de los Mártires (Díaz, Sáez y Sáez 2016) o Cerro de la Batería (Montero *et alii* 2004), como en los alfares continentales donde destacamos los casos de Verinsur (Bernal-Casasola *et alii* 2019) o Javier de Burgos (García Vargas 1998) para la primera mitad del siglo I a. C. o los de, entre otros muchos ejemplos, Torrealta A (García Vargas 1998: 186), Casa de la Vicuña, Las Manoterías, Casines (Lagóstena 1996) o los de Vaina (Lagóstena y Torres 2001) o Buena Vista (Lagóstena y Bernal 2004) para el último cuarto del siglo I a. C.

La imitación de esos modelos de ánforas ya italicas debe vincularse con la plena integración del foco de producción alfarero de *Gadir/Gades* en los circuitos de exportación romanos; fenómeno que no sólo fue exclusivo a la bahía gaditana, sino que se reproduce en la de Algeciras donde en *Carteia* junto con envases tardo-púnicos se fabricaron ánforas greco-italicas y, posteriormente, Dressel 1A (Bernal-Casasola *et alii* 2011); siendo éstos también modelados –tipos asimilables a las variantes A y C de las Dressel 1– en la conocida *figlina* de El Rinconcillo, dependiente de la *Colonia Latina Libertinorum Carteia* (Bernal-Casasola y Jiménez-Camino 2004).

Para concluir este apartado, queríamos reflexionar sobre el porqué de la imitación de estos envases. Desde nuestro punto de vista, hay un hecho de relevancia y es que a pesar de que, como es lógico, el volumen productivo de estos envases con respecto a los modelos autóctonos, fue siempre muy reducido, con valores inferiores al 10 %, el fenómeno de la imitación de envases de tradición griega se mantuvo activo en los alfares gadiritas desde el siglo V a. C. hasta su plena integración en los circuitos comerciales romanos en el siglo I a. C. Es decir, hubo siempre una intencionalidad continuada en el tiempo de reproducir estos envases exógenos e incluirlos en

los lotes de envases que se importaban ya fuera en el comercio local/regional como incluso en otros circuitos más alejados como ha puesto en evidencia recientemente el reestudio de un ánfora jonio-masaliota localizada en A Coruña (Sáez *et alii* 2023) y que viene a demostrar que en esa ruta atlántica hacia las Casitérides no sólo se importaron ánforas púnicas, sino también estos envases gadiritas que imitaban los modelos griegos.

Sobre el contenido de estas ánforas, que en sus áreas de producción griega fueron destinadas al envasado de vino, en la literatura científica hay diversos trabajos que se posicionan sobre la posible dualidad del producto comercializado (Bernal-Casasola 2004; Sáez 2008; Sáez y Díaz 2009). Que en *Gadir* se elaboró vino no hay dudas al respecto tal y como se puso de manifiesto con las excavaciones realizadas en el CDB y el yacimiento contiguo de Las Cumbres (Ruiz Mata 2020), o con la posible existencia de viñas púnicas en el ámbito insular de la actual ciudad de San Fernando documentadas en el yacimiento de Campo de Hockey-²⁴. Pero no hay que olvidar que el principal producto exportado por *Gadir/Gades* y que fue el que dio fama, prestigio y riqueza a la ciudad fue la salazón de pescado y sus productos derivados; de ahí que es comprensible que en estas ánforas de inspiración griega se pudieran haber envasado también productos haliéuticos; cuestión ésta que de forma indirecta parece demostrar –para las greco-itálicas y las Dressel 1– el estampillado de algunos ejemplares de greco-itálicas procedentes del alfar de Torre Alta o el paleocontenido documentado en estos modelos documentados en la fase tardo-republicana de *Baelo Claudia* (Bernal-Casasola *et alii* 2003; Bernal-Casasola, García y Sáez 2013). Para las ánforas jonio-masaliotas imitadas en la bahía de Cádiz el candidato más probable es el vino, aunque esta plausible hipótesis ha de ser verificada en el futuro a través de análisis químicos de residuos orgánicos u otras técnicas, restando, de momento, como la propuesta más sugerente.

4. *Avistando la punta del iceberg: ánforas griegas en el estrecho de Gibraltar, un largo camino por recorrer*

Como indicábamos al inicio de este trabajo, sin ánimo alguno de exhaustividad se han recopilado algunos de los hallazgos más conocidos de importaciones de ánforas griegas en las costas gaditanas, entre la bahía de Cádiz y la de Algeciras. Como pasa con estos estudios de síntesis la información recopilada se basa fundamentalmente en la exégesis de la literatura publicada, con todas las cautelas y precauciones que de ello se deriva, salvo algunos yacimientos objeto de estudio directo, como sucede con Santa María del Mar (1), la Plaza de Asdrúbal (2), Punta del Nao/La Caleta (7) y Las Redes (15) a cargo de A. Muñoz, o el Colegio Mayor Universitario de Cádiz (6) y *Carteia* (19) en el caso de D. Bernal-Casasola.

La primera constatación evidente es que la identificación de ánforas griegas en contextos protohistóricos del área del estrecho de Gibraltar es una línea de investigación muy longeva, que hunde sus raíces a finales de los años setenta e inicios de los ochenta del siglo pasado, contando con unos cuarenta años de solera (Pellicer, Menanteau y Rouillard 1978; Muñoz 1983; Ruiz Mata 1986; Muñoz 1987a; Schubart 1987; Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988). Paradójicamente, y a excepción de algunos estudios en los años noventa (Ulreich *et alii* 1990; Alonso, Florido y Muñoz 1991; Barrionuevo, Pérez y Huertas 1993; Ruiz Mata y Pérez 1995) y a algunos datos puntuales de excavaciones de urgencia de inicios del siglo XXI (Gutiérrez 2000; Clavaín y Sáez 2003) y a dos trabajos resultado de las excavaciones de la Universidad Autónoma de Madrid en *Carteia* (Blánquez, Bernal-Casasola y Sáez 2006; Tejera 2006), no será hasta fechas cercanas a nosotros

4 En curso de estudio por parte de E. Vijande, J. A. López Sáez, J. J. Díaz y M. Sánchez.

cuando se han retomado estos estudios (Torres *et alii* 2014; Domínguez 2017; Sáez, Lara y Bernal-Casasola 2019a; Niveau 2021; Sáez y Lavado 2021; Bueno y Martín Ruiz 2022), empezando a contar con los primeros trabajos monográficos únicamente en los últimos años (Ramírez Cañas y Sáez 2023; Sáez *et alii* 2023). Se trata de una evolución historiográfica muy asimétrica, que ha provocado la dispersión de la información, la dificultad de su consulta y, por tanto, la práctica ausencia de referencias a esta zona geográfica en los trabajos de síntesis generales. Una tónica a la que esperamos que este trabajo contribuya a remediar.

En segundo término, y como se advierte en el segundo apartado de este trabajo y en la tabla de síntesis que aglutina los hallazgos (Fig. 12), se han podido recoger en esta primera tentativa de síntesis un total de 20 atestaciones, que recogen yacimientos arqueológicos a excepción de dos hallazgos subacuáticos casuales (n.º 7 y 17). Se trata de una veintena de localizaciones que, sin lugar a dudas, podrán completarse en el futuro con muchos más, como ilustran, por ejemplo, la multitud de hallazgos –especialmente de magno-grecas y greco-italicas– en las diversas *figlinae* púnicas y tardo-púnicas de San Fernando (Sáez 2008: cfr. calle Luis Milena, Centro Atlántida, Campo del Gayro...), en la necrópolis de *Gadir*, donde son muy abundantes en los pozos o reutilizadas en las cubiertas de enterramientos, entre muchos otros contextos gaditanos, como por ejemplo la conocida Casa del Obispo (Gener 2023: 133-139). No obstante, estas aproximadamente sesenta piezas procedentes de los yacimientos púnicos, tardo-púnicos y republicanos analizados sí permiten extraer una serie de conclusiones, que sintetizamos a continuación.

La primera es la presencia de importaciones griegas a lo largo de toda la zona litoral objeto de estudio, concentrándose los hallazgos mayoritariamente en la bahía de Cádiz, tanto en Cádiz capital (1-7) como en el resto de yacimientos de la bahía homónima (8-16), donde se concentran el 80 % de referencias. Hacia el este, tenemos constancia de ánforas griegas o greco-italicas en la bahía de Algeciras, especialmente en el Cerro del Prado y *Carteia* (18-19), e incluso en la desembocadura del río Guadiaro (20). En el tramo intermedio entre ambas ensenadas solamente hemos localizado un hallazgo subacuático en la ensenada de Bolonia (17), y ausencias significativas en lugares como la Silla del Papa, ya comentada, u otros ambientes como el entorno costero de la localidad actual de Barbate, donde se conocen diversos yacimientos con secuencia protohistórica (una síntesis en Ferrer 2017). Evidentemente no todos los puntos de este primer mapa de distribución tienen ni la misma relevancia ni incluyen la misma cantidad de materiales importados, destacando como no podría ser de otra manera *Gadir* (1-7), el CDB (11-13) y *Carteia* (19), aunque en algunos casos sorprende la parquedad de datos para las fases antiguas como en esta última ciudad fenicio-púnica, activa como sabemos desde al menos el siglo VII a. C. No es posible en estas páginas desglosar un análisis más “fino” y detallado de la documentación, pues detrás de la información disponible se esconden factores tales como el gradiente de intensidad de la investigación arqueológica (más elevado en Cádiz, por ejemplo), el grado de publicación de las evidencias (como sucede en el CDB, donde conocemos únicamente una ínfima parte del mobiliario) o la atención historiográfica, que ha privilegiado las fases posteriores a época helenística (como en *Carteia*). De ahí que no consideremos aún ni procedente ni prudente realizar cuantificaciones ni interpretaciones en detalle, que deberán ser acometidas en el futuro cuando se disponga de más información.

La segunda es que se documentan ánforas griegas y helenísticas en la totalidad de la secuencia objetivo de análisis (siglos VIII-II a. C.): con aparentemente una menor presencia en yacimientos anteriores al siglo VI a. C., que se limitan a Cádiz (2, 4 y 5) y al CDB (11), conscientes de su presencia en la Baja Andalucía desde el último tercio del siglo VIII, a tenor de las últimas

revisiones cronológicas (García Alfonso 2017: 157). Da la impresión de que los datos reflejan un *floruit* de materiales griegos entre finales del siglo VI y a lo largo del todo el siglo V a. C., intervalo en el cual se sitúan el 80 % de las evidencias (1, 2, 3, 6-12 y 15-18). También es interesante

N.º	Yacimiento	Tipología/Procedencia	Cronología	Contexto	Bibliografía
1	Cádiz, Santa María del Mar	¿Masaliotas?, Py 1	VI/V	Pozo ritual	Muñoz 1983; 1987a
2	Cádiz, Plaza de Asdrúbal	Quiota	VII/VI	Funerario	Muñoz 1987a
		Corintia A Corintia B Masaliota	V	Haliéutico	Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988
3	Cádiz, San Bartolomé/ Los Chinchorros	Corintia A' "À la brosse"	V	Haliéutico Alfarero	Sáez y Lavado 2021
		Corintia A, A', ¿samia?, ¿corcírea?, quiota, El Sec C, K y N, ¿Thassos?, MGS II, III/IV, rodías, magno-grecas	IV/III	Haliéutico Alfarero	Sáez y Lavado 2021
4	Cádiz, San Severiano	"À la brosse"	VII/VI	Funerario	Niveau 2021
5	Cádiz, Teatro Cómico	Grecia del Este	VIII/VI	¿Doméstico?	Torres <i>et alii</i> 2014
6	Cádiz, Colegio Mayor	Corintia A ¿Thassos o Mende?	V	¿Agrícola? ¿Ritual desmantelado?	Sáez, Lara y Bernal-Casasola 2019a
7	Cádiz, Punta del Nao/La Caleta	¿Quiota?	V	Subacuático	Alonso, Florido y Muñoz 1991
8	San Fernando, Camposoto-Residencial David	MGS II	V/IV	Alfarero	Clavaín y Sáez 2003
9	San Fernando, islote Sancti Petri	MGS II	V/IV	Indeterminado (contexto secundario)	Ramírez Cañas y Sáez 2023
10	Chiclana, Cerro del Castillo	Jonio-masaliota y greco-oriental	VI/V	¿Doméstico?	Bueno y Martín Ruiz 2022
11	El Puerto, Castillo de Doña Blanca	Corintia A, SOS, ática, "à la brosse", masaliotas, quiota, rodías, magno-grecas, greco-italicas	VII/III	Indeterminado	Ruiz Mata 1986; Ruiz Mata y Pérez 1995; Domínguez 2017; Niveau 2021
12	El Puerto, inmediaciones Castillo de Doña Blanca	Jonio-masaliotas, Py 3	V	Indeterminado	Barrionuevo, Pérez y Huertas 1993
13	El Puerto, Las Cumbres	Greco-italicas	III	Viti-vinícola	Ruiz Mata y Pérez 1995
14	El Puerto, Durango 50	Rodia con sello	II	Indeterminado	Domínguez 2017
15	El Puerto, Las Redes	Corintias A y B, masaliota, magno-grecas, greco-italicas	V/III	Haliéutico	Muñoz, De Frutos y Berriatua 1988
16	El Puerto, P-19/Pinar Hondo	Corintias, masaliotas, greco-italicas	V/III	Haliéutico	Gutiérrez 2000
17	Tarifa, ensenada de Bolonia	MGS II	V/IV	Subacuático	Ramírez Cañas y Sáez 2023
18	San Roque, Cerro del Prado	Corintias A, A', B, jonio-masaliotas	VI/V	Indeterminado	Pellicer, Menanteau y Rouillard 1978; Ulrich <i>et alii</i> 1990; Tejera 2006
19	San Roque, <i>Carteia</i>	Greco-italicas Will A a Will E	III/II	Indeterminado	Blánquez, Bernal-Casasola y Sáez 2006
20	San Roque, Montilla	Griega indeterminada	-	Indeterminada	Schubart 1987

Fig. 12.- Tabla de síntesis de las importaciones griegas y magno-grecas documentadas en la zona de estudio.

reseñar que el flujo de importaciones griegas en algunos yacimientos parece continuado en el tiempo, como se deriva de la identificación de ánforas orientales en varias fases del mismo yacimiento, como en La Plaza de Asdrúbal (2) o en Los Chinchorros (3), ambos en Cádiz, o en el CDB (11). La identificación de “proto-greco-itálicas”/“magno-grecas”/ánforas de la familia de las MGS de Vanderersch y sus sucesoras las greco-itálicas permiten en casi el 50 % de los yacimientos analizados (3, 8, 9, 11, 13, 15-17 y 19) prolongar las cronologías de frecuencia hasta los siglos IV-III a. C., en una dinámica que continúa con claridad hasta el siglo II a. C. con las greco-itálicas tardías (por ejemplo en *Carteia*, 19) o con algunas ánforas de tipo rodio, como ilustra magistralmente el hallazgo sellado de la c/ Durango 50 de El Puerto de Santa María, con una fecha *post quem* del 165-163 a. C. gracias a la referencia al magistrado epónimo (Arquilaidas). Esta dinámica de importaciones griegas al estrecho de Gibraltar no termina en el siglo II a. C., como ilustra la importación de ánforas griegas en *Gades* durante la segunda mitad del siglo I a. C., como reflejan los contextos del *Testaccio Haliéutico*, entre otros, de donde proceden diversas Dressel 2/4 orientales y algunas ánforas rodias, que no ilustramos al alejarse del intervalo planteado en estas páginas.

Otro aspecto importante que se dirime de la recopilación realizada son los problemas de clasificación, lo cual lleva a muchos autores a plantear las atribuciones con muchas dudas. Sí se identifican con claridad las ánforas como griegas por la macroscopía de sus pastas (muy depuradas, de coloraciones amarillentas/anaranjadas y pintadas en ocasiones), ajenas a la tradición alfarera fenicio-púnica; pero no resulta fácil su atribución tipológica precisa, salvo honrosas excepciones como las tipo SOS/“à la brosse”, las corintias por su singular tipología y pasta o las micáceas masaliotas. Asimismo, sucede con la nomenclatura utilizada que, siendo diversa, esconde tras de sí realidades idénticas, como pasa con las antecesoras de las greco-itálicas, que siguen denominándose de manera heterogénea (MGS-Magno-grecas, “proto-greco-itálicas”); o incluso las atribuciones genéricas como las “jonio-masaliotas” o las “de tipo masaliota”, que esconden tras de sí en muchas ocasiones el prurito de los investigadores ante unas clasificaciones erróneas. Un factor que complica más aún este panorama es el elevado grado de fragmentación de las piezas estudiadas, pues de todas las localizadas solamente una se conserva completa (17). Estos aspectos provocan la existencia también de un elevado conjunto de producciones griegas que quedan englobadas dentro del cajón de sastre de las “indeterminadas”, como por ejemplo las denominadas en el CDB de “cabeza de cisne”, de labio “de pico de pato” o de “borde colgante”, en los contextos del siglo IV a. C. (Ruiz Mata 2020: 176-185). Por todo ello no parece tampoco aún el momento, pensamos, de reflexionar sobre las zonas preferentes de importación de los famosos vinos griegos al área del estrecho de Gibraltar, más allá de verificar con claridad la presencia de ánforas de Quíos, de Corinto, quizás de Samos y de *Thassos*, de Rodas, de Eubea y de *Massalia* entre los siglos VII-V a. C., y, a partir del siglo IV a. C. especialmente, de la Magna Grecia, Sicilia y del área campana (MGSs y greco-itálicas). Actualmente el CDB es el yacimiento que muestra el mapa y abanico comercial más diverso y dinámico (Ruiz Mata 2020: 173-185, mapa en 174, fig. 36).

Para poder avanzar en el futuro en estas atribuciones, la línea de actuación es, a nuestro juicio, doble: de una parte proceder a la publicación de contextos estratigráficos completos, que permiten no solo datar bien los ejemplares importados, sino también advertir la diversidad y heterogeneidad en esas importaciones: un excelente ejemplo en nuestra región es el de San Bartolomé/Los Chinchorros, realizado además por ceramólogos especializados, que es la única vía que garantiza resultados precisos y muy prometedores (Sáez y Lavado 2021); y, por otro, la necesidad de realizar estudios arqueométricos de las pastas combinados con los tradicionales

–y necesarios– tipológicos, sobre todo conscientes de la existencia de múltiples centros productores en el Egeo de formas similares, y de la existencia de imitaciones en las colonias griegas del Mediterráneo central y occidental.

Otro aspecto importante que se deriva del *corpus* identificado es la diversidad de contextos funcionales de hallazgo de las importaciones vinarias griegas: dejando aparte aquellos indeterminados, que constituyen el 35 % (9, 11, 12, 14 y 18-20), encontramos ánforas procedentes de ámbito funerario (2 y 4) o ritual (1 y ¿6?), por cierto, francamente minoritarios respecto a lo que inicialmente cabría esperar; y es que en el caso gaditano destacan los contextos vinculados a ambientes artesanales, tanto alfareros (8), como vitivinícolas (13) y, especialmente, pesquero-conserveros (2, 3, 15 y 16); además de los de posible procedencia de contextos domésticos/habitacionales (5 y 10) y los documentados en tránsito, en contexto subacuático (7 y 17). Esta heterogénea constatación invita a repensar sobre el carácter generalizado de bienes de prestigio de estos vinos griegos, o, al menos, en un acceso más cercano a la población más allá de las élites aristocráticas; quizás ese fue el caso en ambientes portuarios relevantes como *Gadir*, ya que de lo contrario resulta difícil entender su presencia en tantos yacimientos de carácter productivo, que alcanzan el 30 %, no pareciendo, evidentemente, un hecho fortuito.

También conviene reflexionar sobre las conocidas imitaciones “jonio-masaliotas” –y en menor medida corintias– realizadas especialmente en el *hinterland* de *Gadir*, como en su momento ilustró el taller alfarero de Camposoto en San Fernando. La citada reciente identificación de una pieza de estas características en la ría de A Coruña (Sáez *et alii* 2023), unida a la documentación de un segundo ejemplar también subacuático en la ría de Ribadeo⁵, ilustran claramente su comercio por la fachada atlántica y cantábrica peninsular, poniendo sobre la mesa dos aspectos de gran trascendencia. El primero es que los alimentos en ellos envasados (presumiblemente vinos gaditanos⁶) estuvieron (¿solo o también?) destinados a los “mercados exteriores” abriendo una interesante línea de investigación sobre la economía gadirita, tradicionalmente centrada en la explotación y venta de productos marinos. Y en segundo término, la necesidad de revisar las ánforas conocidas de esta tipología “jonio-masaliota”, de manera combinada con analíticas petrográficas y físico-químicas de pastas, pues posiblemente algunas de las exportaciones consideradas griegas en la literatura publicada sean en realidad gadiritas, sobre todo en yacimientos donde llegó el famoso *tarichós* de Cádiz, que son múltiples, como demostraron en su momento los famosos mapas de distribución atlántico-mediterráneos de ánforas de las Series 11 y 12 de J. Ramon.

Sirvan estas páginas de estímulo a lo que será sin duda en el futuro una excelente Tesis Doctoral, necesariamente arqueológica y arqueométrica, que es la mejor vía de desarrollo de la línea de investigación planteada en esta humilde contribución.

⁵ Agradecemos al Dr. A. Fernández Fernández la información de este ejemplar inédito depositado en el Museo del Mar de Vigo, que se publica en la contribución realizada por él junto con la Dra. A. A. Rodríguez Nóvoa en las páginas de esta monografía.

⁶ Hasta la fecha no conocemos resultados de análisis químicos de residuos orgánicos asociados a estas imitaciones gaditanas de envases griegos, por lo que hasta que estén disponibles datos de esta naturaleza no es posible aseverarlo con rotundidad.

Bibliografía

- ALONSO VILLALOBOS, C., FLORIDO NAVARRO, C. y MUÑOZ VICENTE, A. 1991: Aproximación a la tipología anfórica de la Punta del Nao (Cádiz, España), *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, vol. II, Roma, 601-616.
- ARRIBAS, A., TRÍAS, G., CERDÁ, D. y DE HOZ, J. 1987: *El Barco de El Sec (costa de Calviá, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- BARRIONUEVO CONTRERAS, F. J., PÉREZ PÉREZ, C. J. y HUERTAS JIMÉNEZ, C. 1993: Excavaciones de urgencia en las inmediaciones del yacimiento arqueológico de Castillo de Doña Blanca (Puerto de Santa María, Cádiz), *Anuario Arqueológico de Andalucía/1991, Tomo III. Actividades de Urgencia*, Sevilla, 75-79.
- BERNAL-CASASOLA, D. 2004: Ánforas de transporte y contenidos. A propósito de la problemática de algunos envases de los ss. II y I a. C., *XVI Encuentros de Historia y Arqueología (San Fernando, 2000), Las industrias alfareras y conserveras fenicio-púnicas de la bahía de Cádiz*, Córdoba, 321-378.
- BERNAL-CASASOLA, D. y JIMÉNEZ-CAMINO, R. 2004: El taller de El Rinconcillo en la Bahía de Algeciras. El factor itálico y la economía de exportación (ss. I a. C.-I d. C.), en: Bernal-Casasola, D. y Lagóstena, L. (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d. C.)*, BAR International Series 1266, vol. II, Oxford, 589-606.
- BERNAL-CASASOLA, D., GARCÍA VARGAS, E. y SÁEZ ROMERO, A. M. 2013: Ánforas itálicas en la Hispania meridional, en: Olcese, G. (ed.), *Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (meta sec. IV a. C.- I sec. d. C.)*, vol. III, Quasar, Roma, 351-372.
- BERNAL-CASASOLA, D., ARÉVALO, A., LORENZO, L. y AGUILERA, L. 2003: Imitations of Italic amphorae for fish sauce in Roman Baetica. New evidence from the salt fish factory at *Baelo Claudia, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 38, Abingdon, 305-313.
- BERNAL-CASASOLA, D., DÍAZ RODRÍGUEZ, J. J., LAVADO FLORIDO, M. L. y GARCÍA GIMÉNEZ, R. 2019: De la producción de ánforas Ovoide 1 gaditanas: aportaciones del alfar de Verinsur, en: García Vargas, E., Almeida R. R. de, González Cesteros, H. y Sáez Romero, A. M. (eds.), *The Ovoid Amphorae in the Central and Western Mediterranean. Between the last two centuries of the Republic and the early days of the Roman Empire*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 13, Archaeopress, Oxford, 191-214.
- BERNAL-CASASOLA, D., ROLDÁN, L., BLÁNQUEZ, J. y SÁEZ, A. M. 2011: De la producción anfórica de *Carteia* en época republicana. Primeras evidencias, en *Homenaje al Profesor Antonio Caro Bellido*, vol. II, Cádiz, 63-80.
- BERNAL-CASASOLA, D., DÍAZ, J. J., EXPÓSITO, J. A., SÁEZ, A. M., LORENZO, L. y SÁEZ, A. 2003: *Arqueología y urbanismo. Avance de los hallazgos de época púnica y romana en las obras de la carretera de Camposoto (San Fernando, Cádiz)*, Universidad de Cádiz, Cádiz.
- BERNAL-CASASOLA, D., MUÑOZ, A., MARLASCA, R., CANTILLO, J. J., VARGAS, J. J. y LARA, M. 2014: Atunes ronqueados y conchas de la plaza de Asdrúbal. Novedades haliéuticas en los saladeros gadiritas, *Moluscos y púrpura en contextos arqueológicos atlántico-mediterráneos: nuevos datos y reflexiones en clave de proceso histórico*, Cádiz, 205-228.

- BERNAL-CASASOLA, D., EXPÓSITO, J. A., DÍAZ, J. J., CARAYON, N., STRUTT, K., SALOMON, F. y KEAY, S. 2017: *Baelo Claudia*, puerto pesquero, comercial y de viajeros. Nuevas perspectivas, en: Campos, J. y Bermejo, J. (eds.), *Los puertos atlánticos béticos y lusitanos y su relación comercial con el Mediterráneo*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 308-344.
- BLÁNQUEZ PÉREZ, J. y ROLDÁN GÓMEZ, L. 2024: Novedades fenicias y púnicas en *Carteia* (siglos VII-II a. C.), *X Congreso Internacional d'Estudis fenicis i púnics*, Ibiza, en prensa.
- BLÁNQUEZ PÉREZ, J., BERNAL CASASOLA, D. y SÁEZ ROMERO, A. M. 2006: Las ánforas púnicas y tardopúnicas, en: Roldán, L., Bendala, M., Blánquez, J. y Martínez, S. (dirs.), *Estudio histórico-arqueológico de la ciudad de Carteia (San Roque, Cádiz) 1994-1999*, vol. I, Arqueología Monografías 3, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Sevilla, 53-376.
- BUENO SERRANO, P. y CERPA NIÑO, J. 2019: El significado de *Gadir-Gadeira* a través de los nuevos hallazgos en el Cerro del Castillo. Chiclana (Cádiz), *La vie, la mort et la religion dans l'univers phénicien et punique*, *Actes du VII^{ème} Congrès International des Études Phéniciennes et Puniqes (Hammamet 11-14 de novembre 2009)*, vol. 1, Túnez, 325-350.
- BUENO SERRANO, P. y MARTÍN RUIZ, J. A. 2022: Importaciones e imitaciones de la cerámica griega en la Bahía de Cádiz a través de los hallazgos en el Cerro del Castillo, Chiclana (Cádiz, España), *X Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, Ibiza, en prensa.
- BUSTAMANTE, M. y MARTÍN ARROYO, D. 2004: La producción de ánforas greco-italicas de imitación y su evolución en la bahía gaditana durante el s. II a. C.: los contextos de la Avenida Pery Junquera en San Fernando (Cádiz), en: Bernal-Casasola, D. y Lagóstena, L. (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d. C.)*, BAR International Series 1266, vol. II, Oxford, 441-446.
- CABRERA, P. 1994: Cádiz y el comercio de productos griegos en Andalucía Occidental durante los siglos V y IV a. C., *Trabajos De Prehistoria* 51 (2), Madrid, 89-101.
- CLAVAÍN, I. y SÁEZ ROMERO, A. M. 2003: La intervención arqueológica de urgencia en el Residencial David Fase II (UE 55) de El Pedroso (San Fernando, Cádiz), *Anuario Arqueológico de Andalucía/2000*, vol. III, Sevilla, 174-182.
- DE FRUTOS, G., CHIC, G. y BERRIATUA, N. 1988: Las ánforas de la factoría de salazones de Las Redes (El Puerto de Santa María, Cádiz), *I Congreso Peninsular de Historia Antigua*, vol. 1, Santiago de Compostela, 295-306.
- DÍAZ, J. J., SÁEZ, A. M. y SÁEZ, A. 2016: Gallineras-Cerro de los Mártires (San Fernando), en: Hidalgo, R. (ed.), *Las villas de la Bética*, vol. II, Universidad de Sevilla, Sevilla, 94-106.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. 2017: Un grafito griego y dos improntas de sellos en ánforas halladas en el Castillo de Doña Blanca y en El Puerto de Santa María, *Revista de Historia de El Puerto* 58, El Puerto de Santa María, 9-27.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. y SÁNCHEZ, C. 2001: *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, Leiden.
- FANTUZZI, L., KIRIATZI, E., SÁEZ ROMERO, A. M., MÜLLER, N. S. y WILLIAMS, C. K. 2020: Punic amphorae found at Corinth: provenance analysis and implications for the study of long-distance salt fish trade in the Classical period, *Archaeological and Anthropological Sciences* 12, Luxemburgo, 179. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01093-3>
- FERRER ALBELDA, E. 2017: El poblamiento en el I Milenio a. C.: *Baesippo* y su territorio,

- en: Ferrer, E. y Cantillo, J. J. (coords.), *Arqueología en Vejer. De la Prehistoria al periodo andalusí*, Editorial Universidad de Sevilla, Sevilla, 55-94.
- GARCÍA ALFONSO, E. 2017: Las primeras importaciones griegas en Occidente y la cronología de la cerámica geométrica: hacia un nuevo paradigma (II), *Menga* 8, Sevilla, 143-178.
- GARCÍA VARGAS, E. 1998: *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (s. II a. C.-IV d. C.)*, Gráficas Sol, Écija.
- GENER BASALLOTE, J. M. 2023: *El yacimiento arqueológico "Casa del Obispo", vol. I, Memoria de la Intervención Arqueológica*, Ayuntamiento de Cádiz, Cádiz.
- GUTIÉRREZ LÓPEZ, J. M. 2000: Aportaciones a la producción de salazones de Gadir: La factoría púnico-gaditana "Puerto 19", *Revista de Historia de El Puerto* 24, El Puerto de Santa María, 11-46.
- HERMANN, M. H. y RAMÓN TORRES, J. 2019: Tagomago 2, un pecio del siglo IV a. C. en la costa NE de Ibiza, *Madriдер Mitteilungen* 59, Mainz, 208-264.
- KOEHLER, C. G. 1978: Evidence around the Mediterranean for Corinthian export of wine and oil, en: Arnold, J. B. (ed.), *Beneath the Waters of Time: Proceedings of the North Conference on Underwater Archaeology*, vol. III, Texas, 231-239.
- KOEHLER, C. G. 1979: *Corinthian A and B Transport Amphoras*, Princeton.
- KOEHLER, C. G. 1981: Corinthian developments in the study of trade in the Fifth Century, *Hesperia* 50, Princeton, 449-458.
- LAGÓSTENA, L. 1996: *Alfarería romana en la bahía de Cádiz*, Universidad de Cádiz, Cádiz.
- LAGÓSTENA, L. y BERNAL-CASASOLA, D. 2004: Alfares y producciones cerámicas en la provincia de Cádiz. Balance y perspectivas, en: Bernal-Casasola, D. y Lagóstena, L. (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d. C.)*, BAR International Series 1266, vol. II, Oxford, 39-124.
- LAGÓSTENA, L. y TORRES, J. 2001: *Figlinae gaditanae*. Algunos aspectos de la economía gaditana en torno al cambio de Era, *Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae (Sevilla-Écija 1998)*, Gráficas Sol, Écija, 187-200.
- LÓPEZ DE LA ORDEN, M. D. y GARCÍA ALFONSO, E. 2010: *Cádiz y Huelva. Puertos fenicios del Atlántico. Catálogo de la Exposición*, Fundación Cajasol, Junta de Andalucía, Sevilla.
- MONTERO, A. I., MONTERO, R., SÁEZ, A. M. y DÍAZ, J. J. 2004: Innovaciones, transformaciones y pervivencias. Evolución de la alfarería gadirita durante los ss. III-II a.n.e., en: Bernal-Casasola, D. y Lagóstena, L. (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d. C.)*, BAR International Series 1266, vol. II, Oxford, 413-426.
- MORET, P., PRADOS, F., FABRE, J. M., FERNÁNDEZ, E., GARCÍA, F. J., GONZÁLEZ, F. y JIMÉNEZ, H. 2017: La Silla del Papa: hábitat y necrópolis (campanas 2014-2016), *Mélanges de la Casa de Velázquez* 47 (1), Madrid, 49-71.
- MUÑOZ VICENTE, A. 1983: *Un pozo fenicio-púnico de la playa Santa María del Mar. Cádiz 1983. Memoria de las excavaciones*, Original inédito depositado en el Museo de Cádiz, Cádiz.
- MUÑOZ VICENTE, A. 1987a: *Las cerámicas fenicio-púnicas de Cádiz*, Tesis de Licenciatura, Universidad de Sevilla, Original inédito, Sevilla.
- MUÑOZ VICENTE, A. 1987b: Las ánforas prerromanas de Cádiz (Informe preliminar), *Anuario Arqueológico de Andalucía/1985, II Actividades Sistemáticas*, Sevilla, 471-478.
- MUÑOZ VICENTE, A. 1991: Las cerámicas fenicio-púnicas de origen submarino del área de La Caleta (Cádiz), *Cuadernos de*

- Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 15, Castellón de la Plana, 287-334.
- MUÑOZ VICENTE, A. 1997: Secuencia histórica del asentamiento feniciopúnico de Cádiz: un análisis cronoespacial tras quince años de investigación arqueológica, *Boletín del Museo de Cádiz VII* (1995-1996), Cádiz, 77-105.
- MUÑOZ VICENTE, A. 2008: Topografía y ritual de la necrópolis fenicio-púnica de Cádiz, en: Guzmán, F. J. y Castañeda, V. (coords.), *Vida y muerte en la Historia de Cádiz*, Chiclana (Cádiz), 57-84.
- MUÑOZ VICENTE, A. 2012: Artes y aparejos de pesca fenicio-púnicos en el Mediterráneo Occidental: el ejemplo del Círculo del Estrecho, *Sal, Pesca y salazones en Occidente, XXVI Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 2011)*, Eivissa, 33-84.
- MUÑOZ VICENTE, A. y DE FRUTOS, G. 2004: El comercio de las salazones en época fenicio-púnica en la Bahía de Cádiz. Estado actual de las investigaciones: los registros arqueológicos, *XVI Encuentros de Historia y Arqueología, Las industrias alfareras y conserveras fenicio-púnicas de la Bahía de Cádiz*, Ayuntamiento de San Fernando, Cádiz, 131-170.
- MUÑOZ VICENTE, A., DE FRUTOS, G. y BERRIATUA, N. 1988: Contribución a los orígenes y difusión comercial de la industria pesquera y conservera gaditana a través de las recientes aportaciones de las factorías de salazones de la Bahía de Cádiz, *Actas del Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar*, vol. I, Madrid, 487-508.
- NIEMEYER, H. G. 1983: Un ánfora chiota procedente de Toscanos, *Homenaje al profesor Martín Almagro Basch*, vol. II, Madrid, 253-258.
- NIVEAU DE VILLEDARY, A. M. 2021: A propósito de un ánfora griega pintada procedente de la necrópolis fenicia de Gadir, *Abantos, Homenaje a Paloma Cabrera Bonet*, Ministerio de Cultura y Deporte, Madrid, 195-207.
- NIVEAU DE VILLEDARY, A. M. y VALLEJO, J. I. 2000: Evolución y estructura del comercio gaditano en época púnica. Un avance a partir de la documentación arqueológica. I. (ss. VI-IV a.n.e.), *Intercambio y Comercio Preclásico en el Mediterráneo*, CEFYP, Madrid, 313-338.
- PELLICER, M., MENANTEAU, L. y ROUILLARD, P. 1978: Para una metodología de localización de colonias fenicias en las costas ibéricas: el Cerro del Prado, *Habis* 8, Sevilla, 217-251.
- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, Lyon, 1-23.
- QUINTERO ATAURI, P. 1917: *Excavaciones en la Punta de la Vaca y en Puerta de Tierra (ciudad de Cádiz)*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 12, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1918: *Excavaciones en Extramuros de la ciudad de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 18, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1920: *Excavaciones en Extramuros (Cádiz)*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 30, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1926a: *Excavaciones en Extramuros de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 76, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1926b: *Excavaciones en Extramuros de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 84, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1928: *Excavaciones en Extramuros de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 95, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1929: *Excavaciones de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 99, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1932: *Excavaciones de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior

- de Excavaciones y Antigüedades 117, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1933: *Excavaciones de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 122, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1934: *Excavaciones de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 129, Madrid.
- QUINTERO ATAURI, P. 1935: *Excavaciones de Cádiz*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 134, Madrid.
- RAMÍREZ CAÑAS, C. y SÁEZ ROMERO, A. M. 2023: Apuntes sobre algunas ánforas griegas documentadas en el litoral gaditano y sus implicaciones arqueo-históricas, *Boletín Ex Officina Hispana* 14, Madrid, 10-14.
- RAMON TORRES, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Col·lecció Instrumenta 2, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RAMON, J., SÁEZ, A., SÁEZ, A. M. y MUÑOZ, A. 2007: *El taller alfarero tardoarcaico de Camposoto (San Fernando, Cádiz)*, Arqueología Monografías, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Sevilla.
- ROLDÁN GÓMEZ, L., BENDALA GALÁN, M., BLÁNQUEZ PÉREZ, J. y MARTÍNEZ LILLO, S. 2006: *Estudio histórico-arqueológico de la ciudad de Carteia (San Roque, Cádiz) 1994-1999*, vol. I y vol. II, Arqueología Monografías, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Sevilla.
- ROUILLARD, P. 1987: Les céramiques grecques archaïques et classiques en Andalousie: acquis et approches, *Ceràmiques grecques i hellenístiques a la Península Ibèrica, Taula rodona amb motiu del 75e aniversari de les excavacions d'Empúries (Empúries, 18-20 de març de 1983)*, Monografies Emporitanes VII, Barcelona, 37-43.
- RUIZ MATA, D. 1986: Castillo de Doña Blanca (Puerto de Santa María, prov. Cádiz). Stratigraphische Untersuchung einer orientalisierenden ansiedlung, *Madriider Mitteilungen* 27, Mainz, 87-117.
- RUIZ MATA, D. 2020: *Sobre el vino y la bodega del siglo III a.C. de la Sierra de San Cristóbal, en el Puerto de Santa María (Cádiz)*, Colección Historia de la Vinatería, Peripécias Libros, Jerez de la Frontera.
- RUIZ MATA, D. y PÉREZ PÉREZ, C. J. 1995: *El poblado fenicio del Castillo de Doña Blanca (El Puerto de Santa María, Cádiz)*, El Puerto de Santa María.
- SACHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le Nord de l'Italie, Échanges commerciaux entre les Apennins et les Alpes aux époques archaïque et classique*, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence.
- SÁEZ ROMERO, A. M. 2008: *La producción cerámica en Gadir en época tardopúnica (siglos II/-I)*, BAR International Series 1812, Oxford.
- SÁEZ ROMERO, A. M. 2014: *Alfares y saladeros de Gadir. Una aproximación arqueológica a la economía conservera de la bahía de Cádiz en época púnica y tardopúnica (ss. VI-I a. C.)*, Tesis Doctoral inédita, Universidad de Cádiz, Cádiz.
- SÁEZ ROMERO, A. M. 2022: Wine and Fish? A Preliminary Report on the Punic Amphorae from a Specialized Tavern of the Classical Period at Corinth, en: Lawall, M. L. (ed.), *Assemblages of Transport Amphorae: From Chronology to Economics and Society, Panel 6.6, Archaeology and Economy in the Ancient World 36 (Heidelberg, Propylaeum 2022)*, Heildelberg, 11-26.
- SÁEZ ROMERO, A. M. y DÍAZ RODRÍGUEZ, J. J. 2009: La producción de ánforas de tipo griego y grecoitalico en Gadir y el área del Estrecho. Cuestiones tipológicas y de contenido, *Zephyrus* 60, Salamanca, 195-208.
- SÁEZ ROMERO, A. M. y LAVADO FLORIDO, M. L. 2021: Cerámicas griegas en Gadir entre los siglos V-III a. C. Nuevos datos de las instalaciones conserveras púnicas de San Bartolomé (Cádiz), *ABANTOS, Homenaje*

- a *Paloma Cabrera Bonet*, Ministerio de Cultura y Deporte, Madrid, 253-263.
- SÁEZ ROMERO, A. M., GUTIÉRREZ LÓPEZ, J. M. y REINOSO DEL RÍO, M. C. 2020: Un asentamiento de época púnica en la campiña costera de la Bahía de Cádiz. Estructuras, fases de uso y contextos materiales de Puerto-19, *Archivo Español de Arqueología* 93, Madrid, 61-80.
- SÁEZ ROMERO, A. M., LARA MEDINA, M. y BERNAL-CASASOLA, D. 2019a: Indicios de la ocupación fenicio púnica en la isla menor gaditana, en: Bernal-Casasola, D., Vargas Girón, J. M. y Lara Medina, M. (eds.), *7 metros de la Historia de Cádiz. Arqueología en el Olivillo y en el Colegio Mayor Universitario*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 169-235.
- SÁEZ ROMERO, A. M., LARA MEDINA, M. y BERNAL-CASASOLA, D. 2019b: Cerámicas griegas protohistóricas del Colegio Mayor, en Bernal-Casasola, D., Vargas Girón, J. M. y Lara Medina, M. (eds.), *7 metros de la Historia de Cádiz. Arqueología en El Olivillo y en el Colegio Mayor Universitario*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 474-476.
- SÁEZ ROMERO, A. M., GARCÍA FERNÁNDEZ, F. J., FERRER ALBELDA, E. y RODRÍGUEZ-CORRAL, J. 2023: Tras la estela de Piteas e Himilcón. Un ánfora de tipo griego de la bahía de A Coruña, *Noticiario de Arqueología Náutica y Subacuática* 1, ARQUA, Cartagena, 3-22.
- SANTOS RETOLAZA, M. 2008: Les àmfors gregues, en: Nieto, X. y Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala San Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 125-149.
- SCHUBART, H, 1987: Hallazgos fenicios y del Bronce Final en la desembocadura del río Guadiaro (Cádiz), *Anuario Arqueológico de Andalucía/1986. II Actividades Sistemáticas*. Sevilla, 200-227.
- TEJERA GASPAS, A. 2006: Informe de las excavaciones de urgencia en el asentamiento fenicio del Cerro del Prado (1976), en: Roldán, L., Bendala, M., Blánquez, J. y Martínez, S. (dirs.), *Estudio histórico-arqueológico de la ciudad de Carteia (San Roque, Cádiz) 1994-1999*, vol. I. Arqueología Monografías, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Sevilla, 97-124.
- TORRES ORTIZ, M. 2010: Sobre la cronología de la necrópolis fenicia arcaica de Cádiz, en: Niveau de Villedary, A. M.^a y Gomez, V. (eds.), *Las necrópolis de Cádiz. Apuntes de arqueología gaditana en Homenaje a J. F. Sibón*, Diputación de Cádiz/Universidad de Cádiz, Cádiz, 31-67.
- TORRES ORTIZ, M., LÓPEZ ROSENDO, E., GENER BASALLOTE, J. M., NAVARRO GARCÍA, M.^a A. y PAJUELO SÁEZ, J. M. 2014: El material cerámico de los contextos fenicios del "Teatro Cómico" de Cádiz: un análisis preliminar, en: Botto, M. (ed.), *Los fenicios en la Bahía de Cádiz. Nuevas investigaciones*, Collezione di Studi Fenici 46, Pisa-Roma, 51-82.
- ULREICH, H., NEGRETE, M. A., PUCH, E. y PERDIGONES, L. 1990: Cerro del Prado. Die Ausgrabungen 1989 mi Shutthang der Phönizichen Ansiedlung an der Guadarranque-Mündung, *Madridrer Mitteilungen* 31, Mainz, 194-250.
- VANDERMERSCH, C. 1994: *Vins et amphores de Gran Grèce et de Sicile IV^e-III^e s. avant J. C.*, Centre Jean Bérard, Napoli.

Ánforas griegas de transporte en el emporio tartésico de Huelva

FERNANDO GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA

Académico Correspondiente de la Real Academia de la Historia

1. Introducción

Una reciente revisión no exhaustiva de los vasos griegos hallados en Huelva y depositados en el museo de la ciudad contabilizó 36 geométricos, 2.346 arcaicos fechados entre fines del siglo VI y mediados del VI a. C., uno protocorintio de fecha más temprana y 243 áticos de los siglos V-IV a. C. (González de Canales y Llompart 2023). Aún no habiendo sido manufacturados por griegos también fueron contemplados tres cuencos de cerámica gris orientalizante con inscripciones griegas arcaicas, dos posibles copias de ánforas griegas del alfar púnico de Camposoto y un plato etrusco-corintio. Por último, entre los vasos previamente dados a conocer, que por diversas razones no pudieron ser examinados, se consideraron 22 ánforas arcaicas de transporte con atención preferente a las producciones occidentales por su particular problemática. Los dibujos publicados permitieron ilustrar 17 de estas ánforas (Fig. 1).

Atendiendo a la extensión excavada de los niveles protohistóricos, los vasos griegos de época arcaica contabilizados solo representan una ínfima parte de los acumulados a lo largo de los aproximadamente 80 años de presencia griega entre fines del siglo VII a. C. e inicios de la segunda mitad del VI a. C. Esta banda cronológica, definida por las cerámicas, acredita las referencias textuales a las relaciones griegas con Tarteso: llegada de Coleo de Samos en coincidencia con la fundación de la colonia de Cirene, c. 630 a. C., en el norte de África (Heródoto 4, 152, 1-2) e imposibilidad de los foceos de regresar a Tarteso cuando los persas amenazaron su ciudad, que sería conquistada c. 540 a. C., porque el rey Argantonio había muerto (Heródoto 1, 165, 2). Sobre la compleja problemática que plantean los centros de producción de muchos de estos vasos, los análisis químicos por activación neutrónica han permitido inferir la manufactura de un alto porcentaje con arcillas margosas de depósitos locales por griegos establecidos en Huelva.

Entre los ejemplares documentados fueron individualizadas 160 ánforas de transporte, dos ánforas o hidrias y fragmentos de 76 vasos cerrados de gran tamaño de los que, plausiblemente, cierto número también serían ánforas de transporte. Sumando las referidas 22 ánforas no examinadas que habían sido dadas a conocer con anterioridad, el número registrado de contenedores anfóricos arcaicos puede estimarse en torno a 200.

Respecto a los 243 vasos áticos de los siglos V-IV a. C., solo considerados de forma somera, dos eran ánforas y cuatro vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada sin excluir algún ánfora. Junto a otros hallazgos, estos vasos áticos, no vinculados a un comercio griego directo sino al intermediario púnico, constatan que la vida continuó en una ciudad cuyo esplendor como emporio era ya cosa del pasado.

2. Procedencia de las ánforas griegas arcaicas de transporte documentadas

Algunas de las ánforas de la relación que sigue han sido detalladamente descritas y catalogadas en el citado trabajo de 2023 tomado como punto de partida. El número de catalogación (cat. n.º) de estos casos en dicho trabajo se indica entre paréntesis.

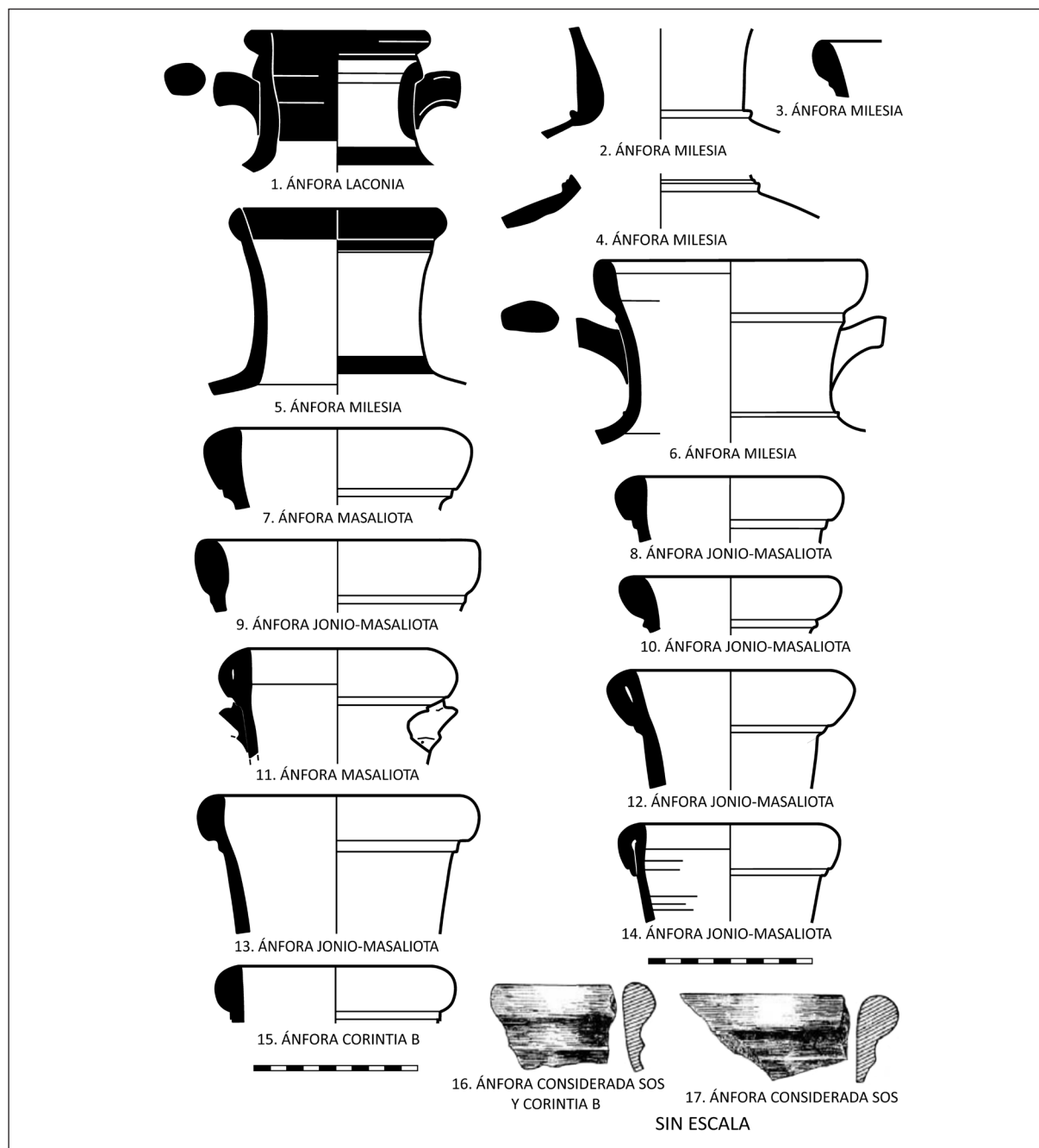


Fig. 1.- Ánforas halladas en Huelva (n.ºs 1-15) y Aljaraque (n.ºs 16-17). 1: Ánfora laconia (a partir de García Fernández 2017: fig. 8.9); 2-6: Ánforas atribuidas a Mileto (2-3 a partir de Cabrera Bonet 1990: figs. 3.24 y 11.179; 4 a partir de Cabrera Bonet 1990: fig. 11.178; 5 a partir de Fernández Jurado, Rufete Tomico y García Sanz 1994: fig. 10.9; 6 a partir de García Fernández 2017: fig. 8.3); 7: Ánfora masaliota (a partir de Rufete Tomico 2002: lám. 39.13); 8-10: Ánforas jonio-masaliotas (a partir de Medina Rosales 2008: fig. 1); 11: Ánfora masaliota (a partir de García Fernández 2017: fig. 14.2); 12-14: Ánforas jonio-masaliotas (12 a partir de Fernández Jurado 1990, vol. 2: fig. CVI.7; 13 a partir de Fernández Jurado, Rufete Tomico y García Sanz 1994: fig. 10.8; 14 a partir de García Fernández 2017: fig. 8.4); 15: Ánfora Corintia B (a partir de López Domínguez, Castilla Reyes y Haro Ordóñez 2010: fig. 9.143); 16-17: Bordes de ánforas de Aljaraque (a partir de Blázquez 1975: fig. 4.138-139).

Áticas: de los 245 vasos áticos arcaicos examinados, 54 correspondían a ánforas de transporte y dos a vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada, acaso también ánforas.

SOS: un espécimen de esta conocida ánfora, en uso entre fines del siglo VIII a. C. y primera mitad del VI a. C., mostraba un borde en forma de copa propio de los ejemplares recientes (Johnston y Jones 1978: 133; Pratt 2015: 215) (cat. n.º 107; Fig. 2. 1).

“À la brosse”: a las ánforas SOS sucedieron en el siglo VI a. C. las ánforas “à la brosse” (Sparkes y Tallkott 1970, part 1: 192-193). Algunos de los 41 ejemplares identificados (cat. n.ºs 108-113; Fig. 2. 2) podrían responder a producciones no áticas.

No tipificadas: los fragmentos de otras 12 ánforas áticas arcaicas no permitieron tipificaciones específicas.



Fig. 2.- Ánforas halladas en Huelva. 1: Ánfora ática SOS; 2: Ánfora ática “à la brosse” (dibujos y fotografías del autor).

Al margen de las ánforas de transporte por excelencia pudieron documentarse varias ánforas áticas de figuras negras cuyo atractivo les otorga un gran valor *per se*. Tales suponen dos ánforas de Cabeza de Caballo (cat. n.ºs 40-41), una tirrénica (cat. n.º 106), una de la Clase Botkin (cat. n.º 104), otra no tipificada (cat. n.º 103), un ánfora o hidria atribuida al Pintor de

Camtar o al Pintor de Ptoon (cat. n.º 102) y dos vasos cerrados de gran tamaño (solo posibles ánforas) decorados por el Pintor de la Gorgona (cat. n.ºs 38-39). En el mismo comercio de vasos áticos de lujo o semi-lujo se integran dinos decorados por el Círculo del Pintor de la Gorgona (cat. n.º 37) y por Sófilos o su Círculo (cat. n.ºs 42-43, el n.º 43 quizá del Círculo del Pintor de la Gorgona), copas y escifos de los pintores de comastas KX (cat. n.ºs 44-48) y KY (cat. n.ºs 54-55), vasos pintados por Clitias (cat. n.ºs 70 y 589) y copas de Siana (cat. n.ºs 61-69) y de los Pequeños Maestros (cat. n.ºs 70-94). Además de resaltar la pujanza del emporio, estos vasos proporcionaron cronologías precisas a contextos en los que se documentaron ánforas de transporte.

Similar significado como objeto de lujo adquiere un vaso cerámico más temprano del que solo se conserva un fragmento atribuido por Shefton (1982: 342-343 y pl. 30a) a un ánfora del Geométrico Medio II Ático. Sin embargo, algunos restos de engobe negro en la superficie interna favorecen que pertenezca a una píxide como propuso Coldstream (1982) (cat. n.º 36). También pueden contemplarse como objetos de lujo o semi-lujo la mayoría de otros 35 vasos griegos geométricos (cat. n.ºs 1-35) preferentemente relacionados, como el anterior, con el comercio fenicio. Este material geométrico proviene de los niveles más profundos del hábitat, apenas vislumbrados por encontrarse en gran parte bajo el nivel freático.

Corintias: ocho de los 44 vasos corintios individualizados correspondían a ánforas a mano tipo A de Koehler (cat. n.ºs 136-141; Fig. 3. 1-2). Los especímenes contextualizados se dataron en la primera mitad del siglo VI a. C.

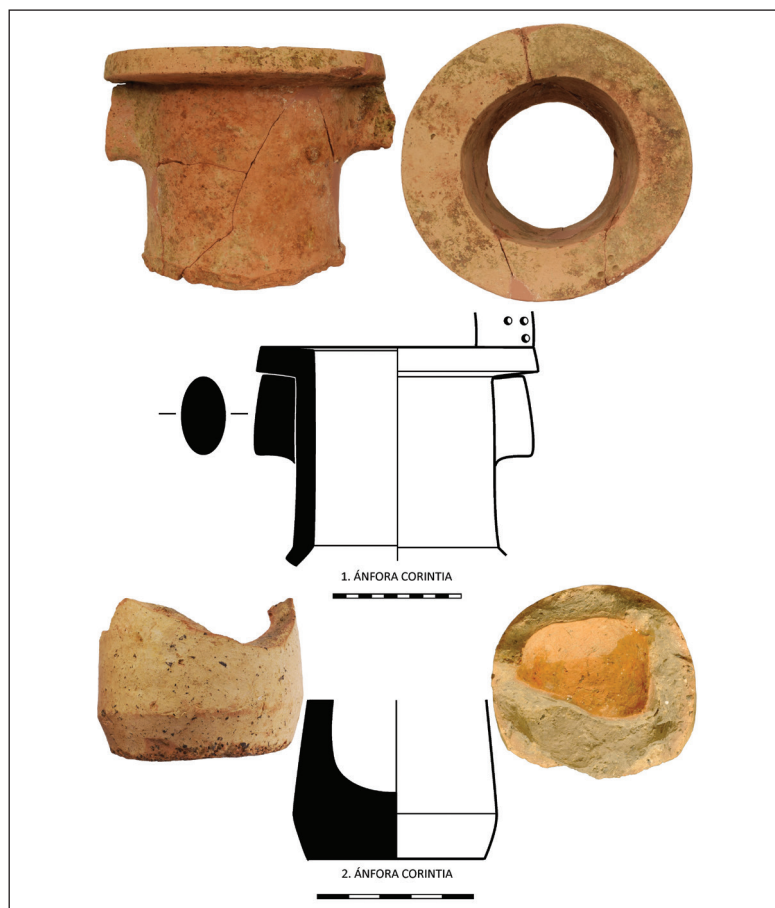


Fig. 3.- Ánforas halladas en Huelva. 1-2: Ánforas corintias (dibujos y fotografías del autor).

Laconias: entre 37 vasos laconios fue diferenciada un ánfora. Un segundo ejemplar, no examinado, formaba parte del importante conjunto de vasos griegos arcaicos, aún en estudio, exhumados en c/ Concepción 3 (García Fernández 2017: fig. 8.9) (Fig. 1. 1).

Samias y de procedencia no establecida con engobes negros lustrosos: los 367 vasos que conformaban este grupo incluían tres ánforas y una hidria o ánfora. La abundante mica dorada apreciada en la arcilla de dos ánforas samias (cat. n.ºs 232-233; Fig. 4. 1) carece de absoluta especificidad, pues también pueden mostrarla las cerámicas de Mileto en relación con la geología del curso del río Meandro (Seifert 2004: 51).



Fig. 4.- Ánforas halladas en Huelva. 1: Ánfora samia; 2: Ánfora milesia; 3: Ánfora quiota (dibujos y fotografías del autor).

Milesias: cinco de los siete vasos atribuidos con muchas reservas a Mileto correspondían a ánforas (cat. n.ºs 234-238; Fig. 4. 2). No tuvimos ocasión de examinar otras cinco ánforas también consideradas milesias (Fig. 1. 2-6).

Quiotas: entre 72 vasos quiotas figuraban 25 ánforas (cat. n.ºs 252-259 y 584; Fig. 4. 3).

Clazomenias: de nueve ánforas asignadas a Clazómenas (cat. n.ºs 260-261), una ostentaba una banda rojiza en “S” u “8” horizontal en los fragmentos de hombro conservados (cat. n.º 260; Fig. 5. 1). Tal decoración la fecharía a fines del siglo VII a. C. si, de acuerdo con Sezgin (2004: 171),



Fig. 5.- Ánforas halladas en Huelva. 1: Ánfora clazomenia; 2: Ánfora eolia; 3: Ánfora masaliota (dibujos y fotografías del autor).

desapareció en el último cuarto de este siglo aunque perviviese más tiempo en las ánforas quietas. Podría así encuadrarse entre las más antiguas cerámicas griegas arcaicas que llegaron a Huelva.

Eolias: siete de los 56 vasos griegos grises examinados eran ánforas (cat. n.^{os} 294-295; Fig. 5. 2) y tres vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada entre los que quizá también figurase algún ánfora. Los análisis de la composición química de las pastas por activación neutrónica de 11 ejemplares evidenciaron que siete fueron manufacturados localmente (González de Canales *et alii* 2023), aunque no la única ánfora analizada, lo más probable un producto eolio (cat. n.^o 295; Fig. 5. 2). La producción de cerámicas grises de inspiración eolia debió coincidir en el tiempo con la de otros dos grupos cerámicos también producidos en el emporio: uno caracterizado por una pasta verdosa amarillenta y otro decorado con engobes rojos (*vide infra*).

Ánforas griegas de producción occidental: masaliotas, jonio-masaliotas de la Magna Grecia, tipo Corintio B y occidentales de procedencia no establecida:

- *Masaliotas*: entre los fragmentos de cinco vasos considerados masaliotas, un borde de ánfora ahuecado tipo 1 de Py, hallado en c/ Botica 10-12, fue asignado a un ánfora jonio-masaliota de pasta “clara feldespática” (Rufete Tomico 2002: 39, lám. 10.5 y 166) (cat. n.º 306; Fig. 5. 3). No hemos tenido oportunidad de examinar otras ánforas atribuidas a Masalia que seguidamente comentamos. Cabrera Bonet (1990: 74-75; 1994: 372 y 374) fechó c. 540/530-500 a. C., o en la primera mitad del siglo v a. C., un ánfora tipo 2 de Py sin precisar el solar de procedencia. De acuerdo con la información personal de esta investigadora, Sánchez Fernández (1987: 227, nota 25) menciona tres ánforas tipo 1 de Py de la segunda mitad del siglo vi a. C. y una, tipo 2 de Py (¿la antes referida por Cabrera Bonet?) del primer cuarto del siglo v a. C. exhumadas en las calles Botica y Puerto 9. Un fragmento de borde tipo 3 de Py de c/ Tres de Agosto 9-11 fue atribuido a un ánfora masaliota 1 de Bertucchi (Rufete Tomico 2002: 89 y lám. 39.13) (Fig. 1. 7). A este ejemplar, y a otro de c/ Puerto 9, cuya pasta sin embargo no fue considerada masaliota (*vide infra*), se equipararon tres de c/ Concepción 5 apreciados como jonio-masaliotas (Medina Rosales 2004: 37, 64, 124 y fig. 23.2368, 2378 y 1080; 2008: 297 y fig. 1) (Fig. 1. 8-10). El dibujo de un último espécimen calificado de masaliota forma A-MAS 1, hallado en c/ Concepción 3 (García Fernández 2017: 594 y fig. 14.2), permite apreciar un borde tipo 1 de Py (Fig. 1. 11).

Aunque, según Cabrera Bonet (1990: 63-64), algunas importaciones no anfóricas de Masalia alcanzaron Huelva c. 565 a. C., la llegada con posterioridad a 545-540 a. C. de ánforas masaliotas es difícil de vincular a un comercio griego directo habida cuenta de la desconexión que desde esa fecha, de acuerdo con las fuentes escritas y los hallazgos arqueológicos, se produjo con los foceos y el mundo griego en general. La misma imposibilidad de los foceos para alcanzar Huelva debieron encontrar los masaliotas, caso de haberlo pretendido. Habría también que explicar cuáles serían los intereses de Masalia en Huelva una vez eclipsadas las actividades comerciales e industriales en lo que había sido un próspero emporio. Cabrera Bonet (2000: 75 y 77) apuntó la posible llegada a Huelva de productos masaliotas integrados en el comercio gaditano desde poco después de la interrupción de las relaciones con los foceos. En el caso de las ánforas, al igual que para los vasos áticos posteriores a c. 545/540 a. C. documentados, podría efectivamente pensarse en un intermediario púnico. Quizá futuros hallazgos y una revisión de las producciones atribuidas a Masalia, a ser posible ampliando los estudios arqueométricos mediante análisis de pastas cerámicas, despejen ciertas incógnitas.

- *Jonio-masaliotas de la Magna Grecia (A-MGR 2)*: un ánfora de c/ Botica 10-12 y tres no examinadas de c/ Concepción 5 estimadas como jonio-masaliotas han sido comentadas entre los vasos masaliotas por haberseles otorgado esa fábrica (*vide supra*). Un quinto ejemplar jonio-masaliota, cuya pasta no fue considerada masaliota (Fernández Jurado, Rufete Tomico y García Sanz 1994: 82) (Fig. 1. 12), proviene del nivel IIIa de c/ Puerto 9 (Fernández Jurado 1990, vol. 1: 167; vol. 2: fig. CVI.7; Cabrera Bonet 1990: 86 y fig. 11.180), que junto a los niveles IIIb y IIIc fue fechado en 570/560-540/530 a. C. (Fernández Jurado 1990, vol. 1: 264). Una pasta similar presentaba un sexto ejemplar hallado en un estrato posterior a 560 a. C. de c/ Méndez Núñez 5 (Fernández Jurado, Rufete Tomico y García Sanz 1994: 82 y fig. 10.8) (Fig. 1. 13). Otra ánfora jonio-masaliota es mencionada en c/ Concepción 3 sin mayores precisiones (García Fernández 2017: 590 y fig. 8.4) (Fig. 1. 14). Las dificultades para distinguir las ánforas jonio-masaliotas de Marsella de las producidas en la Magna Grecia han sido enfatizadas por diversos autores.

- *Tipo Corintio B*: no hemos tenido oportunidad de examinar dos bordes atribuidos a ánforas Corintias B. El primero procede de un nivel subfreático de c/ Berdigón 13 (López Domínguez, Castilla Reyes y Haro Ordóñez 2010: 2097 y fig. 9.143) (Fig. 1. 15). El segundo, no hallado en Huelva sino en el vecino asentamiento de Aljaraque (Blázquez, Luzón y Ruiz Mata 1971:

fig. 13.138 y 331; Blázquez 1975: fig. 4.138), fue asignado a una posible ánfora tipo Corintio B (Fernández Jurado y Cabrera Bonet 1987: 155; Cabrera Bonet 1990: 72; 1994: 372) de la segunda mitad del siglo VI a. C. (Cabrera Bonet 1995: 223). El estrato donde apareció, fechado en los siglos VII-VI a. C., proporcionó otro borde similar (Blázquez, Luzón y Ruiz Mata 1971: fig. 13.139 y 331; Blázquez 1975: fig. 4.139). Shefton (1982: 338 nota 1) había atribuido ambos bordes a ánforas SOS por la descripción y dibujos publicados (Fig. 1. 16-17) e informado a Johnston y Jones (1978: 121 nota 16) sobre los mismos.

- *Occidentales de origen no establecido*: un par de bordes ahuecados fueron asignados a ánforas occidentales sin teorizar sobre los posibles centros de producción ni sobre los agentes que las transportaron (cat. n.ºs 307-308; Fig. 6. 1).

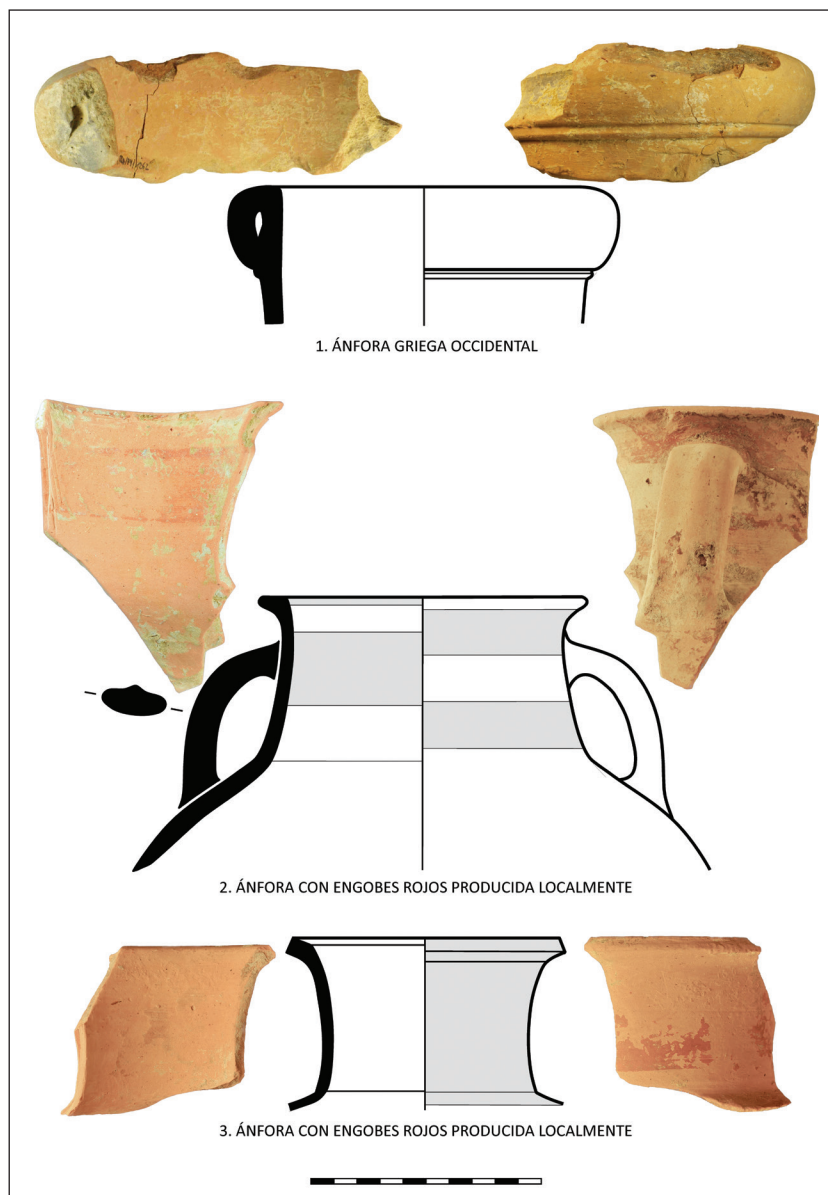


Fig. 6.- Ánforas halladas en Huelva. 1: Ánfora griega occidental; 2-3: Ánforas con engobe rojo de producción local (dibujos y fotografías del autor).

- *Con engobes negros mates de origen no establecido*: entre 402 vasos de origen desconocido decorados con engobes negros mates, 14 correspondían a ánforas (cat. n.ºs 363-364) y 26 a vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada, algunos posiblemente también ánforas. Quizá el grupo comprenda producciones locales.

- *Con engobes rojos de origen no establecido y adscritas al “Grupo H” de producción local*: dentro de un conjunto de 731 vasos decorados con engobes rojos poco adherentes fueron contabilizadas 12 ánforas (cat. n.ºs 472-474) y 32 vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada entre los que con toda probabilidad figurarían ánforas. La posición estratigráfica de los ejemplares contextualizados (Cabrera Bonet 1990: 61-62) y el final de la presencia griega en Huelva, c. 545-540 a. C., les otorga una datación c. 590/580-545/540 a. C. Los análisis de elementos químicos por activación neutrónica demostraron que los 12 casos analizados, incluyendo un par de ánforas (cat. n.ºs 473-474; Fig. 6. 2-3), presentaban una composición química similar a las arcillas margosas de los depósitos de “margas azules” próximos al hábitat, fuente tradicional de materia prima para la industria alfarera, por lo que la mayoría habrían sido manufacturados *in situ* (definiendo un grupo convencionalmente denominado “Grupo H”). La decoración de estos vasos quizá estuviese inspirada por la vajilla fenicia engobada de rojo presente en el emporio desde un tiempo muy anterior. En ocasiones, los engobes son idénticos y solo la forma revela la filiación fenicia o griega (González de Canales *et alii* 2018).

- *Sin engobes apreciables o con ocasionales engobes blancos de origen no establecido*: entre los 162 vasos asignados a este grupo, siete eran ánforas y dos vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada que, entre otras posibilidades, podían corresponder a ánforas. Quizá el grupo también comprenda producciones locales.

- *De pasta verdosa amarillenta manufacturados localmente*: los 208 vasos de estas características, no constatados fuera de Huelva, incluían 12 ánforas (cat. n.ºs 559-563; Fig. 7. 1-2), una ánfora o hidria y nueve vasos cerrados de gran tamaño y forma indeterminada, algunos quizá también ánforas. Los análisis de pasta de cuatro especímenes por activación neutrónica demostraron en todos los casos una producción local ya sospechada (González de Canales y Llompart 2017). Como en el caso de los vasos engobados de rojo, la posición estratigráfica de los ejemplares contextualizados (Cabrera Bonet 1990: 61-62 y 71) y el final de la presencia griega en Huelva, c. 545-540 a. C., proporciona una datación c. 590/580-545/540 a. C.

3. *Significado de las ánforas griegas arcaicas de transporte halladas en Huelva*

Las ánforas arcaicas expuestas reflejan un mercado en plena efervescencia al que afluyen productos griegos de destacados centros de Grecia Continental y de las ciudades griegas del Este para ser comercializados. Es gracias a estos contenedores que sabemos de la llegada de vino y aceite. Aunque determinadas ánforas se asocian más a uno u otro producto, con frecuencia ofrecen cierta versatilidad. Así, las SOS áticas, fundamentalmente vinculadas al comercio de aceite, también han sido relacionadas con el vino (Docter 1991). Algo similar puede decirse de las ánforas corintias, laconias, samias y milesias. Por el contrario, sin descartar un ocasional transporte de aceite, el vino sería el principal producto exportado en ánforas quiotas, clazomenias, eolias, masaliotas y jonio-masaliotas de la Magna Grecia. Otros productos como salazones, frutos secos o especias, algunos difíciles de evidenciar, debieron igualmente ser transportados en contenedores anfóricos. En ocasiones, el tratamiento de la superficie interna y los análisis químicos informan sobre los contenidos. Razones textuales, históricas y arqueológicas vinculan



Fig. 7.- Ánforas halladas en Huelva. 1-2: Ánforas de pasta verdosa amarillenta de producción local (dibujos y fotografías del autor).

las ánforas griegas arcaicas de Huelva al comercio jonio oriental dejando abierta la posibilidad de que algunos ejemplares llegasen en naves griegas de otra filiación o en naves fenicias. Tan trascendente como la importación de estos contenedores es la constatación de una manufactura local por griegos establecidos en el emporio dentro de una variada producción demostrada para tres tipos de vasos: de pasta verdosa amarillenta (en principio producidos localmente en su totalidad), decorados con engobes rojos similares a los fenicios (plausiblemente la mayor parte de los que presentan esta decoración) y grises de inspiración eolia. No faltarán en estas producciones decoraciones atestiguadas en Grecia del Este. Es el caso de un ánfora de pasta verdosa amarillenta con una “wavy-line” en el cuello (cat. n.º 563; Fig. 7. 1) y de otra adornada

con círculos concéntricos (cat. n.º 562; Fig. 7. 2) también de pasta verdosa amarillenta. La primera mostraba una deformación del borde y cuello por “fallo de horno”, dato que ya revelaba una manufactura local, tanto si fue desechada al salir del horno como si no lo fue, pues en tal caso es difícil que fuese admitida en el flete de un barco al que esperaba una larga singladura. Entre los productos susceptibles de ser exportados, la abundancia de pepitas de *Vitis vinifera* desde los niveles más profundos de la ciudad y la existencia de un área vecina de cultivos planificados de viñedos desde la segunda mitad del siglo x a. C. (González de Canales, Montañó y Llompart 2020) abren la posibilidad de una exportación de excedentes vinícolas en ánforas griegas producidas *in situ*. También podría sugerirse, a la vista del hallazgo de un ánfora tipo Sant’Imbenia cargada de lingotes de cobre en el yacimiento sardo homónimo (Lo Schiavo en Bafico, D’Oriano y Lo Schiavo 1995: 90; Oggiano 2000: 238 y 252, fig. 3, 1), un eventual uso para exportar metales, la principal riqueza del emporio. No obstante, carecemos hasta la fecha de información sobre la llegada de ánforas griegas manufacturadas en Huelva a otros territorios.

Bibliografía

- BAFICO, S., D’ORIANO, R. y LO SCHIAVO, F. 1995: Il villaggio nuragico di S. Imbenia ad Alghero (SS). Nota preliminare, en: Fantar, M. H. y Ghaki, M. (eds.), *Actes du III^e Congrès International des Études Phéniciennes et Puniquees (Tunis, 11-16 novembre 1991)*, vol. I, Tunis, 87-98.
- BLÁZQUEZ, J. M.^a 1975: Las colonizaciones fenicias en Huelva, Cádiz y la Baja Andalucía, *Sagvntvm. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, Valencia, 207-250. <https://roderic.uv.es/bitstreams/8434f126-ee1c-4178-a85e-54b3f5c355c7/download> (Consultado 20 diciembre 2023).
- BLÁZQUEZ, J. M.^a, LUZÓN, J. M.^a y RUIZ MATA, D. 1971: La factoría púnica de Aljaraque en la provincia de Huelva, *Noticiario Arqueológico Hispano XIII-XIV*, Madrid, 304-331.
- CABRERA BONET, P. 1990: El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía, *Huelva Arqueológica* X-XI/3, Huelva, 41-100. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2687016.pdf> (Consultado 20 diciembre 2023).
- CABRERA BONET, P. 1994: La presencia griega en Andalucía (siglos VI al IV a. C.), *Huelva Arqueológica* XIV, Huelva, 367-390.
- CABRERA BONET, P. 1995: El comercio de productos griegos de época geométrica en el sur de la Península Ibérica: nuevos elementos, en: Fantar, M. H. y Ghaki, M. (eds.), *Actes du III^e Congrès International des Études Phéniciennes et Puniquees (Tunis, 11-16 novembre 1991)*, vol. I, Tunis, 222-229.
- CABRERA BONET, P. 2000: Los primeros viajes al Extremo Occidente: Tartessos y la fundación de Ampurias, en: Cabrera Bonet, P. y Sánchez Fernández, C. (eds.), *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles*, Catálogo de la Exposición, Madrid, 69-88.
- COLDSTREAM, J. N. 1982: Discussion (369), en: Shefton, B. B., *Greeks and Greek Imports in the South of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence*, en: Niemeyer, H. G. (ed.), *Phönizier im Westen: die Beiträge des Internationalen Symposiums über ‘Die phönizische Expansion im westlichen Mittel302 meerraum’ (Köln vom 24. bis 27. April 1979)*, Madrider Beiträge 8, Mainz am Rhein, 337-369 y pls. 30-32.
- DOCTER, R. F. 1991: Athena vs. Dionysos. Reconsidering the contents of SOS amphorae, *Bulletin Antieke Beschaving* 66,

- Leuven, 45-50. <https://www.academia.edu/1050563> (Consultado 20 diciembre 2023).
- FERNÁNDEZ JURADO, J. 1990: *Tartessos y Huelva*, Huelva Arqueológica X-XI, tres volúmenes, Huelva. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/70327.pdf> (vol. 1) (Consultado 20 diciembre 2023). <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2687007.pdf> (vol. 2) (Consultado 20 diciembre 2023).
- FERNÁNDEZ JURADO, J. y CABRERA BONET, P. 1987: Comercio griego en Huelva a fines del siglo v a. C., en: Rouillard, P. y Villanueva-Puig, M.-C. (eds.), *Actes de la table ronde, Grecs et Ibères au IV^e siècle avant Jésus-Christ (Bordeaux, 16-18 décembre 1986)*, *Revue des Études Anciennes* 89/3-4, Bordeaux, 149-159. https://www.persee.fr/doc/rea_0035-2004_1987_num_89_3_4280 (Consultado 20 diciembre 2023).
- FERNÁNDEZ JURADO, J., RUFETE TOMICO, P. y GARCÍA SANZ, C. 1994: Cerámicas griegas del solar nº 5 de la C/ Méndez Núñez de Huelva, en: Cabrera, P., Olmos, R. y Sanmartí, E. (coords.), *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad, Simposio Internacional celebrado en Ampurias (3-5 abril 1991)*, Huelva Arqueológica XIII/1, Huelva, 67-96.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, M. 2017: Nuevos datos sobre la Huelva tartésica. La excavación arqueológica de la calle Concepción 3, en: Jiménez Ávila, J. (ed.), *Sidereum Ana III. El río Guadiana y Tartessos*, Mérida, 579-603.
- GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA, F. y LLOMPART GÓMEZ, J. 2017: Producción de cerámicas griegas arcaicas en Huelva, *Archivo Español de Arqueología* 90, Madrid, 125-145. <https://www.academia.edu/34849944> (Consultado 20 diciembre 2023). English translation: <http://www.academia.edu/34966268> (Consultado 20 diciembre 2023).
- GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA, F. y LLOMPART GÓMEZ, J. 2023: *El antiguo emporio de Huelva (siglos X-VI a. C.). Síntesis histórica y estudio de sus cerámicas griegas*, Onoba Monografías 14, Huelva.
- GONZÁLEZ DE CANALES, F., MONTAÑO, A. y LLOMPART, J. 2020: The Beginning of Grape Cultivation in the Iberian Peninsula: A Reappraisal after the Huelva (Southwestern Spain) Archaeological Finds and New Radiocarbon Datings, *Onoba* 8, Huelva, 35-42. <https://www.academia.edu/43648272> (Consultado 20 diciembre 2023).
- GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA, F., DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J., LLOMPART GÓMEZ, J. y MONTAÑO JUSTO, A. 2018: A new group of Archaic Greek Pottery (“Group H”) manufactured in Tartessos (Huelva, SW of Spain), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 44, Madrid, 133-143. <http://doi.org/10.15366/cupauam2018.44.007> (Consultado 20 diciembre 2023).
- GONZÁLEZ DE CANALES, F., MEDEROS, A., MONTAÑO, A. y LLOMPART, J. 2023: Archaic Greek Pottery of Aeolian Inspiration Made in Huelva, Spain, *Onoba* 11, Huelva, 133-142. <https://www.academia.edu/108178215> (Consultado 20 diciembre 2023).
- JOHNSTON, A. y JONES R. E. 1978: The ‘SOS’ Amphora, *Annual of the British School at Athens* 73, Cambridge, 103-141.
- LÓPEZ DOMÍNGUEZ, M. A., CASTILLA REYES, E. y HARO ORDÓÑEZ, J. DE 2010: Intervención arqueológica preventiva en la calle Berdigón nº 13 de Huelva, *Anuario Arqueológico de Andalucía/2006*, Huelva, Sevilla, 2095-2111. <https://www.juntadeandalucia.es/export/drupaljda/Anuario-arqueologico/Anuario-2006/Huelva.pdf> (Consultado 20 diciembre 2023).
- MEDINA ROSALES, N. 2004: *Excavación arqueológica en la calle Concepción nº 5 de Huelva*, Trabajo de Investigación

- del tercer Ciclo, Universidad de Huelva, inédita.
- MEDINA ROSALES, N. 2008: Nuevos Materiales Griegos de La Huelva Protohistórica. Excavación en Calle Concepción nº 5 de Huelva, *Vipasca 2* (2ª serie), Aljustré, 296-306. <http://www.academia.edu/9134002> (Consultado 20 diciembre 2023).
- OGGIANO, I. 2000: La cerámica fenicia di Sant'Imbenia (Alghero-SS), en: Bartoloni, P. y Campanella, L. (eds.), *Atti del Primo Congresso Internazionale Sulcitano, La cerámica fenicia di Sardegna: dati, problematiche, confronti (Sant'Antioco, 19-21 settembre 1997)*, Collezione di Studi Fenici 40, Roma, 235-258. <https://www.academia.edu/2029780> (Consultado 20 diciembre 2023).
- PRATT, C. E. 2015: The 'SOS' Amphora: An Update, *Annual of the British School at Athens* 110, Cambridge, 213-245.
- RUFETE TOMICO, P. 2002: *El final de Tartessos y el período turdetano en Huelva*, Huelva Arqueológica 17, Huelva. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/279275> (Consultado 20 diciembre 2023).
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. 1987: Ánforas masaliotas de la costa levantina: nuevas adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional, *Archivo Español de Arqueología* 60, Madrid, 221-229. https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/668167/anforas_sanchez_aesarq_1987.pdf (Consultado 20 diciembre 2023).
- SEIFERT, M. 2004: *Herkunftsbestimmung archaischer Keramik am Beispiel von Amphoren aus Milet*, BAR International Series 1233, Oxford.
- SEZGIN, Y. 2004: Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries, en: Moustaka, A., Skarlatidou, E., Tzannes, M.-C. y Ersoy, Y. (eds.), *Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony (Abdera, 20-21 October 2001)*, Thessaloniki, 169-183. <https://www.academia.edu/656707> (Consultado 20 diciembre 2023).
- SHEFTON, B. B. 1982: Greeks and Greek imports in the South of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence, en: Niemeyer, H. G. (ed.), *Phönizier im Westen: die Beiträge des Internationalen Symposiums über 'Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum' (Köln vom 24. bis 27. April 1979)*, Madrider Beiträge 8, Mainz am Rhein, 337-369 y pls. 30-32.
- SPARKES, B. A. y TALKOTT, L. 1970: *The Athenian Agora XII: Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.*, Princeton.

Presencia de material anfórico griego y de «tipo griego» en la fachada norte y noroeste de la península Ibérica

ADOLFO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ

Departamento de Historia, Arte y Geografía (Área de Arqueología) de la Universidad de Vigo. Grupo GEAAT

ALBA A. RODRÍGUEZ NÓVOA

Departamento de Historia, Arte y Geografía (Área de Arqueología) de la Universidad de Vigo. Grupo GEAAT

1. Introducción

El objetivo de este sucinto artículo, como queda definido en el título, es dar a conocer la presencia de contenedores anfóricos de producción griega en el noroeste de la península Ibérica. La ausencia de novedades al respecto nos podría llevar a concluir rápidamente nuestro estudio con una frase lapidaria: excepto un caso, no existen más importaciones de ánforas griegas en el territorio objeto de estudio. Esta es la cruda realidad actual de la investigación que nos sitúa en una región prácticamente “vacía” de importaciones anfóricas de origen griego, es decir, manufacturadas en alguno de los territorios griegos, tanto del Mediterráneo oriental como del occidental. Además, esta situación no responde a una falta de estudios ya que recientemente se ha puesto el foco sobre conjuntos cerámicos de la Edad del Hierro gallego, especialmente de castros costeros, en busca de importaciones prerromanas lo que ha generado una renovación del panorama comercial de este período que, sin embargo, apenas ha afectado a la presencia de importaciones griegas. Por ello, nos hemos permitido modificar el título propuesto inicialmente incluyendo “tipo griego” dado que en este caso sí que existen novedades reseñables y que estos contenedores, a pesar de estar fabricados en un contexto esencialmente púnico del área del Estrecho, representan una respuesta atlántica a la poderosa influencia de un tipo de ánforas producidas esencialmente en talleres coloniales griegos de occidente. Antes de analizar las novedades parece necesario abordar el estado de la cuestión de la presencia de productos de origen griego en el noroeste¹ que nos ayude a entender este horizonte de importaciones y los contactos entre esta zona receptora y los territorios griegos productores (Fig. 1).

2. Las importaciones griegas en el noroeste de la península Ibérica

En la recopilación publicada por J. Naveiro en 1991 el autor señala la presencia de ánforas del tipo greco-italico (Lamb. 4) en A Coruña y A Lanzada que atribuye a talleres del sur de Italia (Naveiro 1991: 61). En cuanto a las cerámicas finas, señala la presencia de piezas áticas en los castros de A Forca, Coto da Pena, Recarea, Fozara, Alobre y Elviña. La forma más representada en los yacimientos del noroeste parece ser la crátera, documentándose también *pelikes* y *kilix*

¹ Para la distribución de productos griegos en el norte de Portugal y en directa relación con los hallazgos y los contextos gallegos, véase la contribución de A. M. Arruda, R. Morais y D. Ferreira en este mismo volumen.

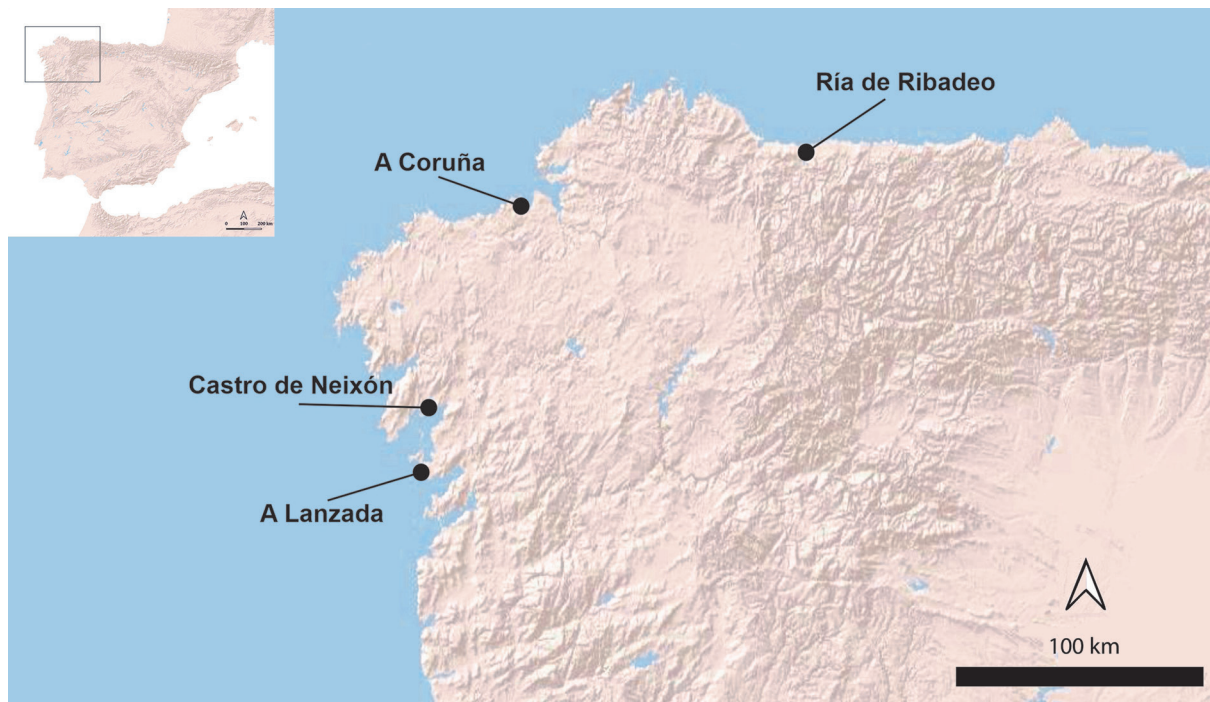


Fig. 1.- Situación de los yacimientos con hallazgos de ánforas griegas y de "tipo griego" citados en este artículo.

(Naveiro 1991: 27). Sin embargo, con posterioridad a la publicación de estos datos no ha habido un trabajo que verifique y amplíe estas evidencias.

En un trabajo reciente en el marco del proyecto *La ruta de las Estrímnides. Comercio mediterráneo e interculturalidad en el noroeste de Iberia* (HAR2015-68310-P) (Universidad de Sevilla) se revisaron importantes conjuntos de materiales importados de castros gallegos identificando la primera ánfora de producción griega, un contenedor del castro de Neixón Grande (Boiro) del tipo (según los autores) MGS IV (Fig. 2. 1) fechada en el siglo IV e inicios del siglo III a. C. (Sáez Romero *et alii* 2019: 610, fig. 11. 3). En ese mismo yacimiento, los autores clasifican dos piezas de barniz negro como de origen ático o sur-italico.

Además de esta ánfora producida posiblemente en Tarento o Gela, en este estudio se señala la presencia de contenedores del tipo "Greco-italico tardío/Dressel 1" en Punta do Muíño do Vento-Vigo (Sáez Romero *et alii* 2019: fig. 4. 7), A Lanzada (Sáez Romero *et alii* 2019: fig. 10. 1) (Fig. 2. 2) y Achadizo-Boiro (Sáez Romero *et alii* 2019: fig. 7. 7). Sin embargo, todos estos ejemplos se atribuyen a talleres gaditanos y en ningún caso a importaciones desde territorios griegos.

Además de las greco-italicas mencionadas por Naveiro de A Coruña, S. Niñón señala la presencia de ánforas "greco-latinas" en Príncipe 17 y Elviña sin precisar más ni aportar pruebas gráficas de estos ejemplares (Niñón-Álvarez, Castro y Rivas 2021: 141). A estos individuos y los repertoriados por el proyecto Estrímnides habría que añadir un nuevo individuo del tipo greco-italico del castro de Alobre –posiblemente un tipo tardío del siglo II a. C.– también con una pasta que nos llevan a pensar en un origen posiblemente gaditano².

² Observaciones personales de los autores de este estudio.

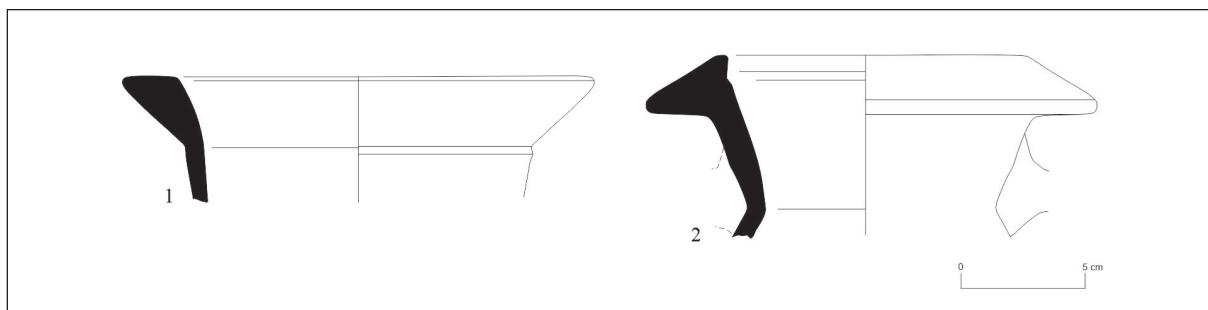


Fig. 2.- Ánfora griega tipo MGS IV de Neixón (1) y Greco-italico tardío/Dressel 1 de A Lanzada (2) (a partir de Sáez Romero *et alii* 2019).

En el territorio cantábrico la situación es similar. No obstante, destaca una pieza conocida desde hace décadas, un fragmento de una cerámica griega de barniz negro y decorada con pintura blanca con motivos de flores y roleos de la Campa Torres (Maya y Cuesta 1999: 127; 2001; Fernández Ochoa y Montes López 2024), aunque por el momento se trata de un *unicum*.

3. *Ánforas de producción gaditana del tipo “jonio-masaliota” en el noroeste*

En 1991, en el anteriormente referenciado trabajo de J. L. Naveiro López, se publica una parte superior de un ánfora recuperada en la bahía de A Coruña clasificada en aquel momento como Africana I (Naveiro 1991: 68, fig. 15, n.º 21) (Fig. 3). Esta ánfora ha sido objeto de un estudio monográfico reciente que la identifica como un producto de la bahía de Cádiz imitación de los tipos “jonio-masaliotas” (Sáez Romero *et alii* 2023). Los autores analizan la pasta y sus características macroscópicas y concluyen que se trata de un ánfora probablemente fabricada en el taller de Camposoto (Ramon *et alii* 2007; Fantuzzi *in prensa*) con una cronología desde finales del siglo VI y del siglo V a. C. (Sáez Romero *et alii* 2023). La pasta presenta una coloración verdosa en el exterior y anaranjada en el interior. Los desgrasantes son cuarzos redondeado blanco, transparente y grisáceo de pequeño tamaño, así como algún nódulo de caliza.

El segundo de los ejemplares de este tipo se localiza en 2020 y se da a conocer por la prensa el hallazgo de un ánfora de tipo griego, datada en el siglo VI a. C. Durante unas inmersiones de inspección del pecio del San Giacomo di Galizia, un equipo de buceadores de la Armada dirigidos por el arqueólogo M. San Claudio encontró la mitad superior del ánfora a una profundidad de 12/15 m, junto con una jarra portuguesa datada en el siglo XVI. En aquel momento se publicó como un ánfora griega del siglo VI y se apuntaba a la necesidad de realizar más análisis para determinar el lugar concreto de su fabricación³. Actualmente esta ánfora se encuentra depositada en el Museo del Mar de Vigo, donde hemos podido estudiarla para este trabajo.

El ánfora de la ría de Ribadeo conserva solamente –como la de A Coruña– la parte superior presentando un borde almendrado con una apertura de 12 cm (Fig. 4). Las asas en banda, de sección ligeramente triangular y con un surco en el centro de la cara exterior apoyan sobre el hombro donde se localiza una profunda digitación (Fig. 5. 1). El perfil es claramente piriforme

3 https://www.elespanol.com/cultura/historia/20200709/hallazgo-historico-rescatan-anfora-vi-ribadeo-lugo/503950200_0.html; <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/amarina/ribadeo/2020/07/09/hallan-ria-ribadeo-anfora-siglo-vi-cristo/00031594309964232519955.htm>

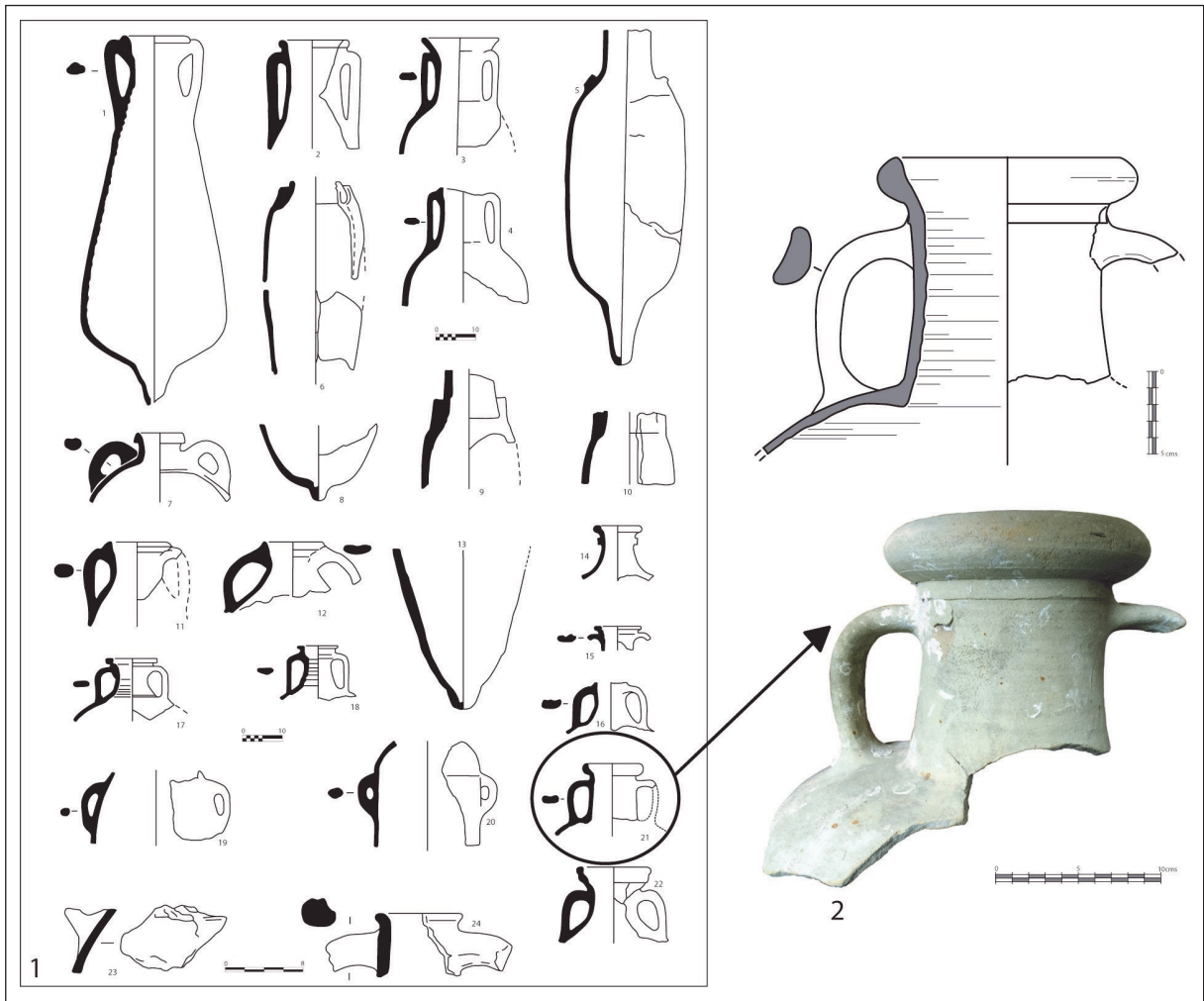


Fig. 3.- 1: Ánfora de tipo griego publicada por J. Naveiro en 1991; 2: La misma ánfora precedente de la bahía de A Coruña publicada recientemente (Sáez Romero *et alii* 2023).

sin conservar restos del fondo, que seguramente era ligeramente apuntado, como los ejemplares conocidos de la forma, tanto la producida en talleres griegos como sus imitaciones gaditanas (Ramon *et alii* 2007). La pared presenta una deformación por “hundimiento” posiblemente originada en el proceso de fabricación.

La pasta en depurada, de color beige al exterior y de color salmón en el interior siendo la fractura de color gris-negruzco fruto de su preservación en el fondo marino. A pesar de las concreciones marinas que cubren su superficie se puede observar macroscópicamente su pasta. Presenta numerosas inclusiones pequeñas de cuarzo redondeado (arena de cuarzo), microfósiles y de calcita muy visibles en la pared interna donde además se observan pequeños agujeros fruto de la combustión de la propia calcita o de simples burbujas de aire (Fig. 5. 2 y 3).

4. Conclusiones

El actual territorio de Galicia y la costa astur-cántabra es, por el momento, una zona con escasa presencia de importaciones griegas, tanto de ánforas como de otros productos,



Fig. 4.- Ánfora gaditana de tipo "jonio-masaliota" descubierta en la ría de Ribadeo (dibujo y fotografía de ArqueoGEAAT. Universidad de Vigo).



Fig. 5.- Detalles del ánfora de Ribadeo (fotografías de ArqueoGEAAT. Universidad de Vigo).

esencialmente vajilla fina, donde se mantiene como único ejemplo un fragmento recuperado en las excavaciones de la Campa Torres (Gijón) y algunos barnices negros clasificados desde hace décadas sin poder concretar si se tratan de piezas griegas. El número de ánforas es igualmente parco, con solo un ejemplar anfórico producido en territorio griego aparecido en el Castro de O Neixón. El resto de ánforas clasificadas como greco-itálicas deben ser atribuidas a producciones itálicas tardías (Dressel 1 antiguas) o sud-hispánicas. Los dos individuos asignados tradicionalmente al tipo jonio-masaliota (el de Ribadeo y el de la bahía de Coruña) presentan similitudes macroscópicas y morfológicas, que las vinculan con las imitaciones hispanas. Posiblemente alcanzaran las costas del noroeste como parte de cargamentos de los barcos del círculo del Estrecho, junto con otras ánforas del mundo púnico, como ocurre después con las greco-itálicas. La cronología de estas piezas (en torno al siglo v a. C.) hacen suponer un interés muy temprano por este territorio, bien conocido y documentado ya para época republicana. Este interés podría estar fundamentado en la necesidad de los gadiritas de abastecerse de metales, de los que las costas coruñesa, lucense y asturiana –de donde proceden las cerámicas griegas o de tipo griego– son ricos. Nos podrían estar señalando una primera fase de contactos y de transacciones comerciales con un foco situado en esta zona septentrional.

En fechas posteriores, a partir del siglo iv a. C. parece que este interés se traslada paulatinamente hacia las Rías Baixas, donde se acumulan grandes cantidades de materiales de importación del círculo del Estrecho en castros como Punta do Muíño, Neixón o A Lanzada. La continuación de los estudios materiales de castros costeros ayudará a definir estos contactos comerciales tempranos entre el círculo del Estrecho y el norte de la península que pudieron incluir en sus fletes materiales importados de territorios griegos, hoy en día todavía ausentes en el registro arqueológico del noroeste.

Agradecimientos

A la dirección (Marta Lucio) y al departamento de arqueología (Vicente Caramés) del Museo del Mar de Vigo (Xunta de Galicia) por permitirnos el estudio del ánfora de la ría de Ribadeo.

Bibliografía

- FANTUZZI, L. en prensa: Rastreando las interacciones económicas entre el occidente púnico y la Corinto de época clásica a través del análisis arqueométrico de cerámicas arqueológicas, *Archaeological Research Day. Mediterranean Connections: Present and Future Perspectives of Spanish Archaeological Research in Continental Greece and the Aegean* (Atenas, 01 diciembre 2022).
- FERNÁNDEZ OCHOA, C. y MONTES LÓPEZ, R. 2024: *Barros con historia: cerámicas milenarias en Gijón*, Museos Arqueológicos de Gijón, Gijón.
- MAYA, J. L. y CUESTA TORIBIO, F. 1999: Cronoestratigrafía de la Campa Torre, Gijón (1995-1998), *Excavaciones arqueológicas en Asturias: 1995-1998*, Servicio de Publicaciones del Gobierno del Principado de Asturias, Gijón, 125-135.

- MAYA, J. L. y CUESTA TORIBIO, F. 2001: *El castro de La Campa Torres: El período prerromano*, VTP Editorial, Gijón.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. 1991: *El comercio antiguo en el NW peninsular*, Museo Arqueológico e Histórico da Coruña, A Coruña.
- NIÓN-ÁLVAREZ, S., CASTRO GONZÁLEZ, M.^a G. y RIVAS NÓDAR, M. A. 2021: Una puerta a la ocupación prerromana de A Coruña: el yacimiento de Príncipe 17, *SPAL-Revista de Prehistoria y Arqueología* 30.2, Sevilla, 124-157.
- RAMON TORRES, J., SÁEZ ESPLIGARES, A., SÁEZ ROMERO, A. M. y MUÑOZ VICENTE, A. 2007: *El taller alfarero tardoarcaico de Camposoto (San Fernando, Cádiz)*, Junta de Andalucía, Sevilla.
- SÁEZ ROMERO, A. M., GARCÍA FERNÁNDEZ, F. J., FERRER ALBELDA, E. y RODRÍGUEZ-CORRAL, J. 2023: Tras la estela de Piteas e Himilcón. Un ánfora de tipo griego de la bahía de A Coruña, *Noticiario de Arqueología Náutica y Subacuática* 13, Cartagena, 3-22.
- SÁEZ ROMERO, A. M., GARCÍA FERNÁNDEZ, F. J., FERRER ALBELDA, E., RODRÍGUEZ-CORRAL, J. y REY CASTIÑEIRA, J. 2019: Proyecto Estrímnides: resultados preliminares, en: Ferrer Albelda, E. (ed.), *La ruta de las Estrímnides: navegación y conocimiento del litoral atlántico de Iberia en la Antigüedad*, Monografías de Gahia 4, Universidad de Alcalá-Universidad de Sevilla, Alcalá de Henares, 571-652.

Contentores a bordo. Comércio com o Mediterrâneo oriental nas Hespérides ocidentais

ANA MARGARIDA ARRUDA

UNIARQ-Centro de Arqueologia da Universidade de Lisboa. Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa

RUI MORAIS

Faculdade de Letras da Universidade do Porto. Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECH)

DANIELA FERREIRA

Faculdade de Letras da Universidade do Porto. CITCEM- Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória

1. Introdução

Uma síntese sobre a presença de ânforas de origem grega e greco-oriental documentadas no território atualmente português parece indispensável numa obra que pretende apresentar um panorama geral sobre as ânforas gregas na Ibéria, evidenciando as novidades e avaliando o estado actual da investigação sobre o tema.

Começamos, porém, por realçar que, em Portugal, a sua presença é relativamente esporádica, pouco ultrapassando a dezena de exemplares, repartidos pela costa algarvia, com cinco exemplares do Castelo de Castro Marim e um outro de Faro, baixo Alentejo, com dois fragmentos, um de Monte Beirão, outro de Mértola e, centro/norte, com quatro peças do Castelo de Romariz (Arruda 2007; Ferreira 2022).

No que se refere aos primeiros, do Castelo de Castro Marim, trata-se de fabricos áticos, enquadrados na produção “à la brosse” (três), coríntios (um)¹ e um outro, possivelmente, de Quios, integráveis, respetivamente, nos tipos “C” e “P” do naufrágio de El Sec (Arruda, Ferreira e Sousa 2020). Ainda no litoral algarvio, há notícia do aparecimento de um fragmento de bordo com origem em Corinto, do tipo B, que permanece inédito, mas cuja classificação foi confirmada pela visualização directa por um dos signatários.

No Alentejo, o fragmento de Mértola pode ser incluído no grupo das ânforas áticas do tipo “à la brosse” (Ferreira 2022), e, mais no interior, em Monte Beirão, o bico e parte do corpo da ânfora recuperada à superfície (Beirão e Gomes 1980; Beirão 1986: 51) corresponde a uma importação sâmia, afim do tipo “N” do naufrágio de El Sec (Arruda 1997: 93).

O enorme vazio de ânforas gregas registado nos territórios do centro de Portugal não deixa de surpreender, sobretudo porque em muitos sítios a presença de outros tipos de cerâmica grega, ática e coríntia, está documentada em quantidades variáveis, mas, por vezes, consideráveis, como é por exemplo o caso de Alcácer do Sal, ou até mesmo de Lisboa.

¹ Um dos proponentes deste estudo sugeriu que este fragmento de bordo pendente possa enquadrar-se no tipo MGS III de Vanderersch (1994) e no tipo B de Corinto, ainda que sublinhando a ausência de caneluras, típicas deste tipo de produções (Arruda, Ferreira e Sousa 2020).

Por outro lado, os quatro fragmentos pertencentes a duas ou três ânforas, muito provavelmente, de tipo “SOS” de produção indeterminada (Centeno e Oliveira 2008; Centeno 2011) provenientes do Castro de Romariz no Norte de Portugal, sítio onde as importações mediterrâneas são abundantes (Centeno 2011), são reveladores da extensão dos contactos do Mediterrâneo com o Noroeste da Península Ibérica, situação que outros dados já indiciavam (Ferreira 2022).

Tratando-se de contentores usados no transporte de produtos alimentares, fundamentalmente azeite e vinho e seus derivados, chama-nos a atenção dois aspetos: o número reduzido de fragmentos até à data identificados no nosso território e a sua diversidade tipológica e de fabrico. Esta circunstância coloca-nos, desde já, as devidas reservas, devendo as leituras ser devidamente matizadas, quer do ponto de vista do contexto arqueológico, quer da análise comparativa relativamente a outros contextos peninsulares.

À parte essas problemáticas –que aqui tentaremos discutir–, parece-nos que a existência de produtos oriundos de distintas áreas produtoras do Mediterrâneo oriental são testemunho de um comércio híbrido que teria pressuposto circuitos de redistribuição muitos diversificados ainda que, simultaneamente, complementares.

Como revelam os naufrágios, as embarcações de comércio, desde as áreas de produção no Mediterrâneo oriental, foram frequentando distintos portos (de maior ou menor dimensão), seguindo percursos menores de cabotagem, comercializando os seus produtos e diversificando-os, até um determinado percurso final.

Entre nós, e como é característico das sociedades de transição da Idade do Ferro, a chegada destes produtos, e a sua aceitação nos mercados, variou certamente consoante cada comunidade e o contexto espaço-temporal (Morais, Ferreira e Mauro no prelo), associada a modelos de comércio aristocrático. Como já foi mencionado a propósito da presença da cerâmica grega em Portugal (Morais *et alii* 2017: 254-262), o seu comércio teria certamente implicado distintos intervenientes, de entre os quais gregos, fenícios/púnicos e iberos, que frequentavam distintos portos (*emporoi*) e mantinham um comércio ativo (*emporiae*), obtendo os melhores benefícios.

2. Os circuitos comerciais nas áreas de produção

Apesar do número reduzido de fragmentos até à data documentados no nosso território é possível enquadrar a sua presença nos circuitos de comercialização do Mediterrâneo oriental, nomeadamente a partir das áreas de produção e redistribuição.

No Mediterrâneo oriental as produções mais antigas eram comercializadas por coríntios e gregos orientais. Efetivamente, nesta fase mais antiga, entre os finais do séc. VII a. C. e grande parte do séc. VI a. C., a Ática –e em particular a cidade de Atenas– não tinha um comércio suficientemente estável e contínuo: os maiores portos situados em Súnio, *Halai Aixonides*, Falero e Muníquia, ainda não participavam nas exportações de longo alcance promovidas pelos comerciantes áticos (Morais, Ferreira e Mauro no prelo). Os principais agentes económicos capazes de transportar e vender mercadorias seriam os coríntios e os gregos da anfictionia das ilhas e do litoral da Ásia Menor, estes últimos envolvidos num longo comércio ultramarino desde o final do século VII a. C. (*id. ibidem*).

As produções áticas, mais tardias, enquadradas nos chamados tipos “à la brosse”, podiam ter sido embarcadas nos portos do sul da Ática, para depois serem transferidas para os portos da cidade do Istmo. Mas, o mais provável, que é a grande maioria dos exemplares deste tipo fosse agora comercializado diretamente a partir dos portos áticos. É neste período, entre

os séculos v e iv a. C., que assistimos à proeminência da cidade de Atenas. A hegemonia que a cidade haveria de adquirir após as guerras medo-persas abrirá novos horizontes comerciais e implicará novos contactos e redes marítimas de intercâmbio a longa distância. A Ática –com destaque para as produções cerâmicas atenienses– converte-se no novo centro exportador, transferindo-se a primazia portuária do Faléron para o Pireu, que passou a ser o principal centro marítimo de toda a Hélade.

3. *A hegemonia fenícia a ocidente*

Como já salientou um de nós (Arruda 1997; 2007), a ocidente, a presença destes produtos orientais está maioritariamente associada ao comércio fenício-púnico. Os fenícios, nas suas viagens regulares do Levante para as colónias ocidentais acabariam por incluir ânforas da Grécia oriental, recolhendo-as nas suas embarcações, frequentando alguns portos do mediterrâneo, como Rodes, Samos, *Kommos*, Egina, Corinto, Siracusa, entre outros. Tratava-se, como oportunamente referiu, Roald F. Docter (2000: 84), de um “change trade”, um comércio ocasional. Nesse sentido é possível pensar-se que a grande maioria dos contentores possa ter chegado ao nosso território através desse comércio de cabotagem, que mais tarde passou a incluir algumas cerâmicas coríntias. Chegados a ocidente, estes produtos seriam comercializados no âmbito dos mercados turdetanos, fundamentalmente a partir dos portos do Estreito, nomeadamente Cádiz, que os redistribuía.

Considerando os fragmentos até à data identificados no atual território português podemos pensar na existência de distintas correntes comerciais, ocorridas em três fases distintas: uma primeira, de filiação exclusivamente fenícia-ocidental, associada aos fragmentos de ânfora “SOS”, como referimos datáveis ente os séculos VIII e VI a. C.; uma segunda, no âmbito de um comércio fenício-púnico, associada aos fragmentos de contentores de Corinto, Quios e Samos, de meados do século VI a meados do século V a. C.; e uma terceira fase, continuando o comércio fenício-púnico, mas com maior envolvimento dos turdetanos, a partir da segunda metade do século V a. C., com a presença dos fragmentos áticos do tipo “à la brosse”. Nesta última fase temos uma maior presença de produtos púnicos e gregos, em particular de cerâmica fina, que se irá intensificar na centúria seguinte.

A prevalência dos mundos comerciais fenícios, púnicos e turdetanos não significa, no entanto, que se deva minimizar a presença de alguns gregos entre os comerciantes, fossem eles homens livres ou escravos. De facto, a existência de gregos em Huelva na primeira metade do século VI a. C., confirmada tanto pela notável quantidade de cerâmica grega como pelos grafitos gregos em loiça produzida localmente (Domínguez Monedero 2013), sugere que essa presença se poderia estender a costas mais ocidentais (Morais *et alii* 2017: 254-262).

4. *Dinâmicas de importação e contextos de proveniência*

No que diz respeito à distribuição geográfica dos fragmentos de ânforas gregas identificados no território em estudo, não obstante a escassez de testemunhos, é possível tecer importantes considerações (Fig. 1).

A primeira prende-se com o aparecimento de cinco fragmentos, o maior conjunto registado, no litoral sudoeste de Portugal, no Castelo de Castro Marim (Fig. 2). Identificaram-se neste arqueossítio aproximadamente 30 % do total de exemplares de cerâmica grega recolhidos em contextos arqueológicos portugueses. É igualmente em Castro Marim que se verifica a maior

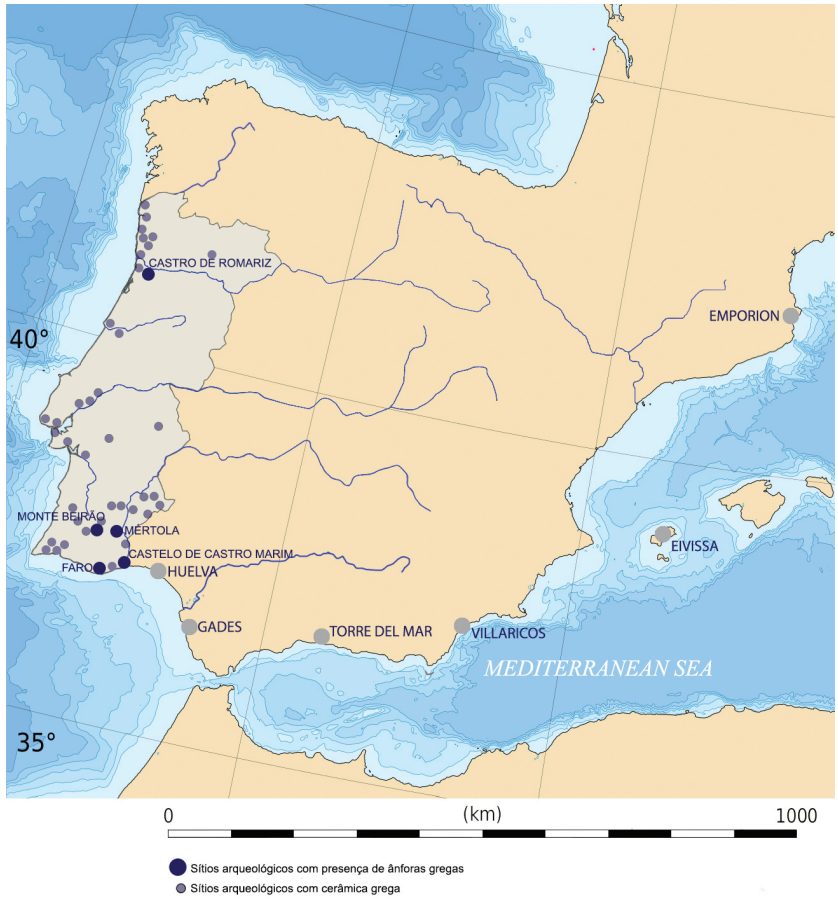


Fig. 1.- Mapa com a distribuição dos contentores anfóricos de origem grega e greco-oriental no atual território português.

diversidade de tipologias e produções gregas, não sendo, por isso, de estranhar a presença deste tipo de contentores. Não obstante, as ânforas de origem grega e greco-oriental correspondem a uma percentagem diminuta que não excede o 1,60 % do conjunto total de 315 exemplares aí exumados, tema que trataremos adiante.

Avançando 50 km para o interior, encontramos um fragmento de bojo de ânfora de fabrico ático, no atual município de Mértola² (Fig. 3), local onde já foram identificados abundantes testemunhos de ocupação humana no decurso da Idade do Ferro (e.g. Rego, Guerreiro e Gómez 1996; Arruda, Barros e Lopes 1998; Barros 2008; Barros 2010). O povoado antigo ter-se-á desenvolvido na margem do rio Guadiana, no local a partir do qual esta via fluvial deixa de ser navegável para o interior por embarcações de maior calado. Pelo contrário, o acesso à costa e igualmente a Castro Marim, na foz do Guadiana, estaria largamente facilitado pela existência desta importante via de comunicação.

A relação entre as produções gregas identificadas em Mértola e Castelo de Castro Marim já foi discutida em estudos anteriores (Arruda 1997; Arruda 2007; Ferreira 2022), verificando-se

² O exemplar grego foi identificado fora do atual recinto amuralhado, no decorrer das escavações arqueológicas no Rossio do Carmo (Sondagem 3, UE.131). Nas imediações deste local, no anexo sul da basílica cristã e em contexto de deposição secundária, recolheu-se igualmente um exemplar de taça cástulo totalmente revestido de verniz negro.



Fig. 2.- Fragmento de ânfora ática «à la brosse» procedente de Castelo de Castro Marim.



Fig. 3.- Fragmento de bojo de ânfora ática do tipo «à la brosse» procedente de Mértola. Exibe engobe negro, não uniforme, na superfície externa, estando a superfície interna reservada. Pasta com cerne de tonalidade acinzentada e extremidades rosadas (Ferreira 2022: Ref. MER/113).

manifestas semelhanças no que diz respeito ao tipo de recipientes adquiridos, à sua decoração e às quantidades de cada tipologia importada.

Já foi também discutida a possibilidade de ter existido em Castro Marim uma elite responsável pela receção e redistribuição de produtos que circulam nas rotas comerciais mediterrânicas, tornando-os acessíveis aos povoados autóctones mais interiores e, simultaneamente, encargos do escoamento da produção endógena através da sua incorporação em novas e amplas redes de mercados (Arruda 1997).

A possível relação comercial estabelecida entre estas duas comunidades poderá assim justificar o aparecimento de contentores áticos do tipo «à la brosse» em ambos os arqueossítios. Além do exemplar de ânfora, são procedentes de Mértola 177 fragmentos de cerâmicas áticas, o segundo maior conjunto identificado no atual território português.

Também no que diz respeito ao exemplar de ânfora procedente de Monte Beirão³ (Fig. 4), o mais completo à data identificado, deve ser considerada a proximidade geográfica a comunidades

³ Código Nacional de Sítio: 3161 [Beja/Almodôvar/Almodôvar e Graça dos Padrões].

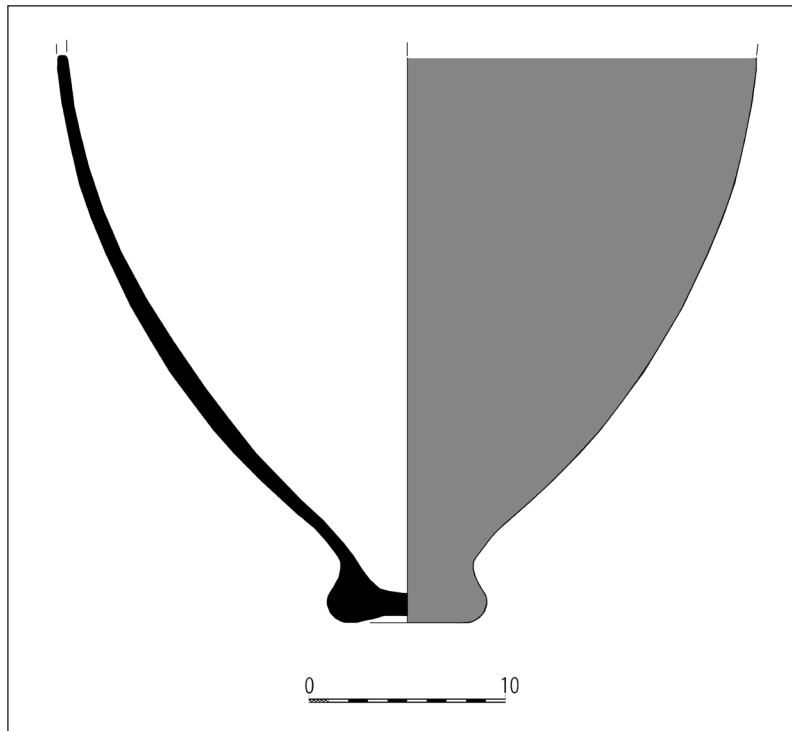


Fig. 4.- Conjunto de fragmentos pertencentes à mesma peça identificados no arqueossítio de Monte Beirão. Correspondem à parte inferior de uma ânfora, conservando o bico fundeiro e uma parte significativa do bojo. As suas características formais aproximam-na no tipo N de El Sec (Arribas *et alii* 1987), de fabrico sâmio (Ferreira 2022: Ref. BEI/001) (desenho da autoria de Beirão e Gomes 1980, adaptado).

recetoras de produtos gregos. Os vários fragmentos exumados, pertencentes a uma única peça (Beirão e Gomes 1980; Beirão 1986: fig. 7a), são possivelmente procedentes de um pequeno cabeço localizado a escassos 28 km de Mértola⁴. Estes materiais, juntamente com outros, foram identificados em sedimentos superficiais⁵ por Caetano Beirão, não tendo sido realizadas escavações arqueológicas que permitam apurar o seu contexto de proveniência. Este exemplar foi inicialmente classificado como ânfora de tipo Bon Porté I, de época arcaica (Beirão e Gomes 1980), proposta posteriormente revista pelo seu achador (Beirão 1986: 51), passando a integrá-lo nas produções do século VII-V a. C. Só mais recentemente, foi sugerida a sua possível correspondência aos contentores anfóricos sâmios do tipo N do naufrágio de El Sec (Arribas *et alii* 1987), por um dos signatários deste estudo (Arruda 1997: 93), remetendo assim a sua produção à primeira metade do século IV a. C.

Também na região Norte, tal como referido, foram identificados quatro fragmentos pertencentes a duas ou três ânforas gregas (Caravale e Toffoletti 1997: 59-62) (Fig. 5). Estes exemplares, procedentes do Castro de Romariz, apresentam um fabrico de grande qualidade, com

⁴ À distância de menos de meio-dia de viagem a pé. O referido cabeço é mencionado por Caetano Mello Beirão (1972: 203), sendo a sua localização exata alvo de discussão.

⁵ Caetano Beirão refere a existência, no local, de uma unidade habitacional da Idade do Ferro, identificando um compartimento com lareira, onde recolheu fragmentos de «uma ânfora massaliota, dos séculos VII-V a. C.» (*id. ibidem*), tratando-se possivelmente do exemplar em análise.



Fig. 5.- Fragmentos de ânfora SOS procedente de Castro de Castro Marim.

pastas homogêneas de cor castanho-rosado, muito depuradas, e superfícies externas revestidas de um espesso engobe de cor negra-acastanhada que cobre uniformemente toda a superfície. Foram prontamente classificados como ânforas SOS (Centeno e Oliveira 2008; Centeno 2011), uma tipologia com possível origem na Erétria, Ática Calcídia, e nas ilhas Pitecusas, em Itália (Shefton 1982: 339). São provenientes de um estrato arqueológico bem conservado [camada 06], que regista a presença de uma quantidade significativa de bens importados, incluindo vários outros exemplares de ânforas de tradição oriental, contas vítreas e fusaiolas de fabrico exógeno (Centeno 2011)⁶. Considerando a cronologia de produção deste tipo de ânforas (Johnston e Jones 1978; Pratt 2014; 2015; 2016) e o seu contexto de proveniência (Centeno 2011), admite-se uma datação entre a segunda metade do século VIII e os inícios do VI a. C. para os exemplares do Castro de Romariz.

A raridade das cerâmicas gregas de época arcaica em território português (Arruda 2019) e a ausência de outros testemunhos destas produções a norte do Tejo colocam naturais reservas à sua classificação como ânforas SOS. Contudo, a confirmar-se esta atribuição, a integração do noroeste peninsular nas redes de comércio de produtos gregos recuará pelo menos ao século VI a. C., coincidindo com o momento em que chegam os primeiros exemplares de cerâmicas coríntias de figuras negras ao centro e sul do atual território português (*ibidem*)⁷.

A importação de cerâmica grega no Castro de Romariz não se restringiu a este momento, verificando-se a presença de um fragmento de taça ática de figuras vermelhas, datável do século V-IV a. C.⁸, presente no estrato arqueológico imediatamente posterior (Silva 1986: 162, n.º 171, Est. LXXIX, 3; Centeno e Oliveira 2008: 49).

Em outras regiões da Península Ibérica está já identificado um número significativo de exemplares áticos do tipo SOS, mencionando-se, a título de exemplo, o conjunto procedente

⁶ Destacamos, a este respeito, um fragmento de bordo, procedente do estrato imediatamente anterior, com forma e fabrico semelhantes a um exemplar de kratêr-de-colunas procedente de Huelva, datado de 600 a. C. (Centeno 2011).

⁷ A ocupação mais antiga do Castro de Romariz é ainda pouco conhecida, mas as poucas áreas intervencionadas com profundidade suficiente para integrar o momento de chegada destes bens exógenos, revelam um povoado perfeitamente integrado nas rotas de comércio de produtos orientalizantes.

⁸ Corresponde a um fragmento de parede, muito fragmentado e com superfícies deterioradas, não sendo possível determinar uma cronologia precisa para a sua produção.

de Huelva (e.g. Amo Del 1976: 42-43, lám. 5; Cabrera Bonet 1985: 50, lám. III; Rouillard 1991: 740-741, 2.2.5.58; Cabrera Bonet 1994: 25), datado de 650-500 a. C.

Também o estudo dos contextos arqueológicos de proveniência das ânforas identificadas no atual território português contribui para o melhor conhecimento do significado e uso dado a estes contentores. Dos cinco fragmentos exumados em Castelo de Castro Marim, apenas um foi atribuído a um contexto conservado da Idade do Ferro (Arruda, Ferreira e Sousa 2020; Ferreira 2022: Ref. MAR/314). Corresponde a um dos três exemplares de ânforas do tipo «à la brosse», já referidos, procedente de um depósito de natureza votiva [UE 0078/0089], interpretado como possível *bothros* associado a uma área de culto (Arruda 2005; Arruda e Freitas 2008; Arruda *et alii* 2009). Surge em relação com vinte e quatro exemplares de cerâmica ática de verniz negro (Ferreira 2022), incluindo dez taças cástulo, correspondendo a trezes fragmentos; uma taça da classe delicada; três taças de bordo reto⁹; três taças indeterminadas de pé baixo; e sete fragmentos de bojos de tipologia indeterminada. O conjunto é complementado de um único exemplar de cerâmica ática de figuras vermelhas, correspondendo a uma taça de pé baixo, possivelmente contemporânea das produções do pintor de Marlay, também presentes neste arqueossítio¹⁰. Regista-se igualmente a presença de ânforas do tipo Pellicer B/C e Mañá Pascual A4, designadamente as variantes 11.2.1.3., 11.2.1.4 e 11.2.1.6. de Ramón Torres, remetendo-se o conjunto à 2^a metade ou finais do século v a. C. (Arruda, Ferreira e Sousa 2020).

Desconhecemos a função e o significado atribuído a estas peças sendo, no entanto, significativa a presença de uma ânfora num depósito com características votivas. Concebidos originalmente para o transporte de mercadorias líquidas a granel, podemos admitir a possível associação dos produtos transportados ao culto desenvolvido neste espaço, ainda que não seja inédita a reutilização e reinterpretção de ânforas áticas, em contextos funerários e votivos em várias regiões do Mediterrâneo (Pratt 2014: 262).

Por fim, destacamos a escassez de testemunhos identificados, demonstrando a preferência por outro tipo de ânforas, possivelmente transportando mercadorias oriundas de outras áreas do Mediterrâneo. A raridade de exemplares acompanha, no centro e norte do território em estudo, a diminuta importação de produções cerâmicas gregas, geralmente testemunhadas através de menos de uma dezena de indivíduos por sítio arqueológico. Frequentemente interpretados como bens de prestígio, os vasos gregos importados, particularmente a norte do Tejo, atestam a preferência pelas produções de figuras vermelhas sugerindo uma possível valorização da estética característica destes fabricos e a clara preferência pelos mesmos em detrimento dos recipientes totalmente revestidos de verniz negro, como o são também as ânforas gregas.

5. Considerações finais

A escassez de ânforas gregas no conjunto do território actualmente português não deixaria de surpreender, se tivéssemos em consideração a relativa abundância de outros produtos com idêntica origem, por exemplo de vasos de mesa, ou mesmo de toilette, sobretudo nas áreas mais meridionais, Alentejo, Algarve e estuários do Sado e Tejo. Porém, não pode esquecer-se que esta realidade não destoa substancialmente da que se verifica a Oriente do Guadiana, quer na

⁹ Correspondendo à forma «Plain Rim Cup» da Ágora de Atenas (Moore 1997: 66). É possível que os três fragmentos correspondam à mesma peça, ainda que não colem entre si.

¹⁰ A referida atribuição é dada exclusivamente pela datação do contexto de proveniência do fragmento, uma vez que o avançado estado de fragmentação do exemplar não permite a identificação do pintor e/ou cronologia de produção.

Andaluzia quer na Extremadura. A verdade é que os contentores anfóricos aí aparecidos (em quantidades apesar de tudo apreciáveis) são, no entanto, sempre proporcionalmente muito inferiores à restante cerâmica, não parecendo que a situação descrita para o Extremo ocidente difira substancialmente da restante Península Ibérica. Tudo indica, portanto, que o comércio dos vasos gregos de figuras negras e vermelhas e de verniz negro se constituiu como primordial, quer na perspectiva mediterrânea, mas também na dos mercados ocidentais. Aqui, os produtos alimentares, concretamente o vinho e o azeite, transportados em ânforas fabricadas no vale Guadalquivir tiveram, aparentemente, muito mais sucesso. Por outro lado, a produção local desses bens de consumo doméstico é um dado adquirido, havendo para Castro Marim muitas evidências dessa produção (Arruda 2020), o que dispensaria a sua importação maciça.

Ao contrário de outras realidades da Antiguidade e de épocas históricas, o comércio grego parece não ter assentado nos produtos alimentares, mas nos manufaturados, o que pode contradizer a presença relativamente expressiva de ânforas gregas em alguns naufrágios como o de El Sec (Arribas *et alii* 1987). E assim teríamos de considerar a possibilidade de esses produtos terem sido, nas áreas portuárias, vertidos para outros recipientes de menores dimensões. Mas a ausência de acumulações de tipo “testaccio” não valida esta hipótese, a não ser que se considere a possibilidade de os contentores regressarem às embarcações de forma a serem reaproveitados.

Bibliografia

- AMO DEL, M. 1976: Restos materiales de la población romana de Onuba, *Huelva Arqueológica* II, Huelva, 13-43.
- ARRIBAS, A., TRÍAS, G., CERDÀ, D. e DE HOZ, J. 1987: *El barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Ayuntamiento de Calvià, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- ARRUDA, A. M. 1997: *A cerâmicas áticas do Castelo de Castro Marim*, Ed. Colibri, Lisboa.
- ARRUDA, A. M. 2005: O 1º milénio a.n.e. no Centro e no Sul de Portugal: leituras possíveis no início de um novo século, *O Arqueólogo Português* 4, 23, Lisboa, 9-156.
- ARRUDA, A. M. 2007: Cerâmicas gregas encontradas em Portugal, em: Pereira, M. H. (ed.), *Vasos gregos em Portugal. Aquém das colunas de Hércules*, Lisboa, 135-149.
- ARRUDA, A. M. 2019: A cerâmica grega de época arcaica do território actualmente português, *Archivo Español de Arqueología* 92, Madrid, 63-79.
- ARRUDA, A. M. 2020: Na cozinha e à mesa na II Idade do Ferro do Sul de Portugal, em: Gómez Bellard, C., Pérez-Jordá, G. e Vendreli Betí, A. (eds.), *Alimentación en el mundo fenicio-púnico: producciones, procesos y consumo*, Editorial Universidad de Sevilla, Sevilla, 161-179.
- ARRUDA, A. M. e FREITAS, V. 2008: O Castelo de Castro Marim durante os séculos VI e V a.n.e., em: Jimenez Avila, J. (ed.), *Sidereum Ana I. El río Guadiana en época post-orientalizante*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XLVII, Madrid, 429-446.
- ARRUDA, A. M., BARROS, P. e LOPES, V. 1998: Cerâmicas áticas de Mértola, *Conímbriga* 37, Coimbra, 122-149.
- ARRUDA, A. M., FERREIRA, D. e SOUSA, E. 2020: *A cerâmica grega do Castelo de Castro Marim*, Estudos & Memórias 13, Centro de Arqueologia da Universidade de Lisboa, Lisboa.
- ARRUDA, A. M., FREITAS, V., OLIVEIRA, C., SOUSA, E., LOURENÇO, P. e CARRETERO, P.

- 2009: Castro Marim: um santuário pré-romano na foz do Guadiana, em: Mateos, P., Celestino Pérez, S., Pizzo, A. e Tortosa, T. (eds.), *Santuarios, Oppida y Ciudades: Arquitectura Sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo Occidental, Simposio Internacional de Arqueología de Mérida (2006)*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XLV, Mérida, 79-88.
- BARROS, P. 2008: Mértola durante os séculos VI e V a. C., em: Jiménez Ávila, J. (ed.), *Sidereum Ana I. El río Guadiana en época post-orientalizante*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XLVI, Mérida, 399-414.
- BARROS, P. 2010: Mértola entre os séculos VI e III a. C., *Los Púnicos de Iberia: Proyectos, Revisiones, Síntesis*, Mainake 32-1, Málaga, 417-436.
- BEIRÃO, C. M. 1972: *Relatório das prospeções arqueológicas feitas nos concelhos de Odemira, Ourique, Castro Verde, Almodôvar, Mértola, Alcoutim, Loulé. [Projeto Prospeções Arqueológicas feitas nos concelhos de: Odemira, Ourique, Castro Verde, Almodôvar, Mértola, Alcoutim, Loulé., Investigação ad hoc, 1971/1972]*, Edição policopiada.
- BEIRÃO, C. M. 1986: *Une civilisation Protohistorique du Sud du Portugal-1er Age du Fer*, Diffusion de Boccard, Paris.
- BEIRÃO, C. M. e GOMES, M. V. 1980: *A Idade do Ferro no sul de Portugal. Epigrafia e cultura*, MNAE, Lisboa.
- CABRERA BONET, P. 1985: Nuevos fragmentos de ceramica griega de Huelva, em: Picazo, M. e Sanmartí, E. (eds.), *Ceràmiques Gregues i Helenístiques a la Península Ibèrica, Taula Rodona amb motiu del 75^e Aniversari de les Excavacions d'Empúries*, Monografies Emporitanes VII, Barcelona, 43-57.
- CABRERA BONET, P. 1994: Comercio internacional mediterráneo en el siglo VIII a. C., *Archivo Español de Arqueología* 67, Madrid, 15-30.
- CARVALE, A. e TOFFOLETTI, I. 1997: *Anfore Antiche conoscerle e identificarle*, Istituto di Recerche Ecologiche ed Economiche, Rome.
- CENTENO, R. 2011: *O Castro de Romariz (Aveiro, Sta. Maria da Feira)*, Câmara Municipal de Santa Maria da Feira, Santa Maria da Feira.
- CENTENO, R. e OLIVEIRA, A. J. 2008: *Roteiro do Museu Convento de Lóios*, Câmara Municipal de Santa Maria da Feira, Santa Maria da Feira.
- DOCTER, R. F. 2000: East Greek fine wares and transport Amphorae of the 8th-5th century B.C. from Carthage and Toscanos, em: Cabrera Bonet, P. e Santos Retolaza, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercializació al Mediterrani Occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries, els dies 26 al 28 de maig de 1999*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 63-88.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. 2013: Los primeros griegos en la Península Ibérica (s. IX-VI a. C.). Mitos, probabilidades, certezas, em: Hoz, M. P. de e Mora, G. (eds.), *El Oriente griego en la Península Ibérica. Epigrafía e Historia*, Real Academia de la Historia, Madrid, 11-42.
- FERREIRA, D. F. 2022: *A cerâmica grega na fachada atlântica da Península Ibérica*, Faculdade de Letras, Universidade do Porto, Porto.
- JOHNSTON, A. W. e JONES, R. 1978: The SOS amphora, *Annual of the British School at Athens* 73, Cambridge, 103-141.
- MOORE, M. B. 1997: *Attic red-figure and white-ground pottery*, The Athenian Agora XXX, Princeton.
- MORAIS, R., FERREIRA, D. e MAURO, C. no prelo: Sailing from the Attic Ports to the coast of Ophiussa. The trade routes of Attic vases to the western Hesperides, *Trade of Greek Pottery*, Oxford.

- MORAIS, R., ARRUDA, A. M., FERREIRA, D. e SOUSA, E. 2017: Uma simbiose perfeita: gregos e fenícios nas Hespérides Ocidentais Atlânticas, em: Aquilué, X., Cabrera, P. e Orfila, M. (eds.), *Homenaje a Glòria Trías Rubiés*. Cerámicas griegas de la Península Ibérica: cincuenta años después (1967-2017), Barcelona, 254-262.
- PRATT, C. E. 2014: *Critical Commodities: Tracing Greek Trade in Oil and Wine from the Late Bronze Age to the Archaic Period*, (PhD Thesis), University of California, Los Angeles.
- PRATT, C. E. 2015: The 'SOS' amphora: an update, *The Annual of the British School at Athens* 110, Cambridge, 213-245.
- PRATT, C. E. 2016: Greek Commodities Moving West: Comparing Corinthian and Athenian Amphorae in the Early Archaic Period, em: Demesticha, S. e Knapp, B. (eds.), *Maritime Transport Containers in the Bronze Iron Age Aegean and Eastern Mediterranean*, Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-Book 183, Uppsala, 195-213.
- REGO, M., GUERRERO, O. e GÓMEZ, F. 1996: Mértola: Una ciudad mediterránea en el contexto de la Edad del Hierro del Bajo Guadiana, *Actas de las I Jornadas Transfronterizas sobre la Contienda hispano-portuguesa*, Biblioteca de Estudios Arochenos, Aroche, 119-132.
- ROUILLARD, P. 1991: *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIII au IV aoècle avant Jésus-Christ*, Diffusion de Boccard, Paris.
- SHEFTON, B. B. 1982: Greeks and Greeks Imports of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence, *Phönizier im Westen*, Koln.
- SILVA, A. C. 1986: *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*, Museu Arqueológico da Citânia de Sanfins, Câmara Municipal de Paços de Ferreira, Paços de Ferreira.
- VANDERMERSCH, C. 1994 : *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile IV^e-III^e s. avant J.C.*, Napoli.

Les àmfiores gregues a les illes Balears

JOEL BELLVIURE

University of Oxford

MIGUEL ÀNGEL CAU-ONTIVEROS

ICREA; ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona (IAUB), Universitat de Barcelona (UB); Chercheur Associé, Centre Camille Jullian, MMSH, CNRS/Université Aix-Marseille

1. Introducció: les Balears en l'òrbita grega?

Les illes Balears estan situades a tres dies de navegació des de la costa est de la península Ibèrica, en una posició estratègica en les rutes de comerç de la Mediterrània occidental. Durant el període de colonitzacions mediterrànies, aquesta posició geogràfica entre les illes centrals i Ibèria les va convertir en punt d'escala necessari en el trànsit marítim de la part occidental de la Mediterrània. La seva situació jeia al bell mig de les rutes que travessaven l'Estret de Bonifaci, entre la Magna Grècia i el Llevant peninsular, entre les colònies fenícies del sud-est peninsular i Àfrica, i entre la península Ibèrica i el golf del Lleó, on es trobaven els ports grecs d'*Emporion*, *Rhode* i *Massalia* (Arnaud 2005).

L'actual arxipèlag de les Balears es compon de dos grups d'illes clarament diferenciats durant l'Antiguitat. D'una banda, les Pitiüsses, Eivissa i Formentera, foren habitades per grups púnics des del segle VII aC. De l'altra, les Balears pròpiament dites, formades per Mallorca, Menorca, i el subarxipèlag de Cabrera, així com altres illes menors, desenvoluparen durant l'Edat del Ferro una cultura pròpia. Durant el primer període d'influx de productes grecs, aquestes societats locals s'endinsaren en un procés de canvi, donant pas al Període Postalaiòtic (c. 550 aC). Aquesta etapa històrica es caracteritzà per una confrontada dicotomia entre el rebuig cap a les importacions de materials forans i l'entrada reduïda, però creixent d'importacions, especialment púniques (Hernández-Gasch i Quintana 2013; Quintana 2020).

Els grecs es referiren a les Balears com a Gimnèsies, amb *Meloussa* (*Μήλουσα*, Mallorca?) i *Kromioussa* (*Κρομύουσα*, Menorca?) com illes principals. La terminació en *-oussa* d'aquests topònims (transmesa per Hecateu de Milet *apud* Esteve de Bizanci; *vid.* García Alonso 1996; Zucca 1998: 51) ha estat posada en relació amb les primeres navegacions pre-focees del segle IX-VIII aC, que seguirien una ruta a través de l'estret de Bonifaci evitant la costa etrusca (Carpenter 1925: 17-19; García Alonso: 2010). Diversos autors romans, de forma fantasiosa volgueren relacionar la fundació arcaica de les illes amb l'Egeu. Així, per Estrabó, els rodís colonitzaren les Gimnèsies a la tornada de la Guerra de Troia (Str. 14.2.10) i per Licofró, foren els beocis els primers en arribar (Lycoph. *Alex.* 633-636; *vid.* Blanes *et alii* 1990; Zucca 1998: 49-52).

El topònim Gimnèsies sembla provenir de *gimnós* (*γυμνός*, despullat), en relació a la seva condició de tropes auxiliars i al fet de portar vestimenta lleugera (Nadal 1978: 127). Igualment, el nom de Balears (*Balearides/Baliares*), tot i que utilitzats per fenicis i romans, sembla tenir un origen en el grec en la paraula *βαλέο* (llançar) en relació amb els hàbils foners balears que van ser utilitzats en els exèrcits cartaginesos i romans. Nadal (1981) va sostenir que la dualitat entre Gimnèsies i Baleàrides respongué a dues etapes cronològiques diferents. Baleàrides

hauria estat utilitzat en un primer moment pels rodís, heretat per fenicis i púnics, mentre que Gimnèsies s'hauria utilitzat més endavant pels massalotes ja en un moment en què els foners balears estaven plenament integrats en els exèrcits púnics com a mercenaris (Nadal 1981: 187-189). No hi ha dubte que els navegants grecs van conèixer l'emplaçament d'aquestes illes i, fins a cert punt, els seus habitants. No obstant això, la presència de cultura material grega a les illes fins l'època clàssica és pràcticament inexistent, tot i que l'evidència arqueològica permet traçar una activitat marítima significativa durant el període arcaic.

Aquesta contribució pretén ressenyar breument la presència de materials amfòrics grecs a les Balears en la seva concepció antiga, és a dir, Mallorca i Menorca¹. La distribució d'àmfores d'origen egeu o grec colonial a aquestes illes s'ha considerat sempre reduïda i marginal (Guerro 1999: 103-105; Hernández-Gasch 2008: 275; 2009: 119). La nostra intenció és presentar les evidències disperses de material amfòric de filiació grega de cronologia anterior a la conquesta romana, que en el cas de les Balears es fixa en el 123-121 aC. Apart d'alguns derelictes en els que apareixen un cert nombre d'exemplars amfòrics d'origen grec, el cas és que l'evidència, certament fragmentària, depèn inevitablement de les àrees explorades arqueològicament i, sense dubte, el nombre d'exemplars presentats aquí es podria incrementar amb la revisió d'excavacions antigues a jaciments postalaiòtics i de col·leccions privades. És possible que l'alt nivell d'espoli que les costes balears han sofert, especialment durant les dècades de 1950 i 1960, hagi resultat en la desaparició de derelictes i altres concentracions submarines de materials grecs (Mascaró-Pasariu 1962; 1971). En tot cas, la recopilació d'aquesta evidència dispersa permet albirar alguns patrons i conductes de les importacions gregues a les illes (Fig. 1 i 2).

2. *Derelictes amb presència d'àmfores gregues*

2.1. *El derelictes de Cala Sant Vicenç (520-500 aC)*

En la costa nord de Mallorca, en una rada anomenada Cala Sant Vicenç, es van excavar l'any 2002 i 2004 les restes d'una embarcació a uns 8 m de profunditat. L'estudi de l'arquitectura naval demostrava que es tractava d'una nau cosida, similar a altres embarcacions gregues com les de Bon Porté, Jules-Verne 9, Pabuç Burnu o Giglio (Nieto i Santos 2008; 2010). El carregament estava constituït majoritàriament per àmfores gregues i ibèriques, i es completava amb ceràmiques de vernís negre, algun exemplar de ceràmiques àtiques de figures negres, llumetes, una *pyxis*, i una copa jònica del tipus B2 de Villard. A l'excavació es recuperaren altres objectes com un casc de bronze, algunes eines de metall o un motllo de pedra per orfebreria (Nieto, Santos i Tarongí 2005; Nieto i Santos 2008). A partir d'aquests materials, es va proposar una datació pel derelictes en els darrers decennis del segle VI aC, tal vegada entre el 520 i el 510/500 aC (Nieto i Santos 2008: 318, 328).

Les àmfores gregues del carregament van ser objecte d'un estudi aprofundit al que poc es pot afegir (Santos 2008) (Fig. 3). Entre el material de filiació grega, es trobaven tres exemplars magnogrecs de tipus corinti B arcaic (MGR 1), quinze de tipus jònic-massaliota (MGR 2) i quatre de mòdul petit i fons pla. Cal destacar dos exemplars d'àmfora quiota amb decoració pintada, d'un tipus que guarda moltes similituds amb les àmfores de Clazòmenes del tipus 7 (550-490 aC) (Dupont 1998: 151-156; Monachov 2003: 50-55; Santos 2008: 145; per la

¹ Les troballes d'àmfores a les Pitiüesses són tractades en aquest mateix volum per Joan Ramon.

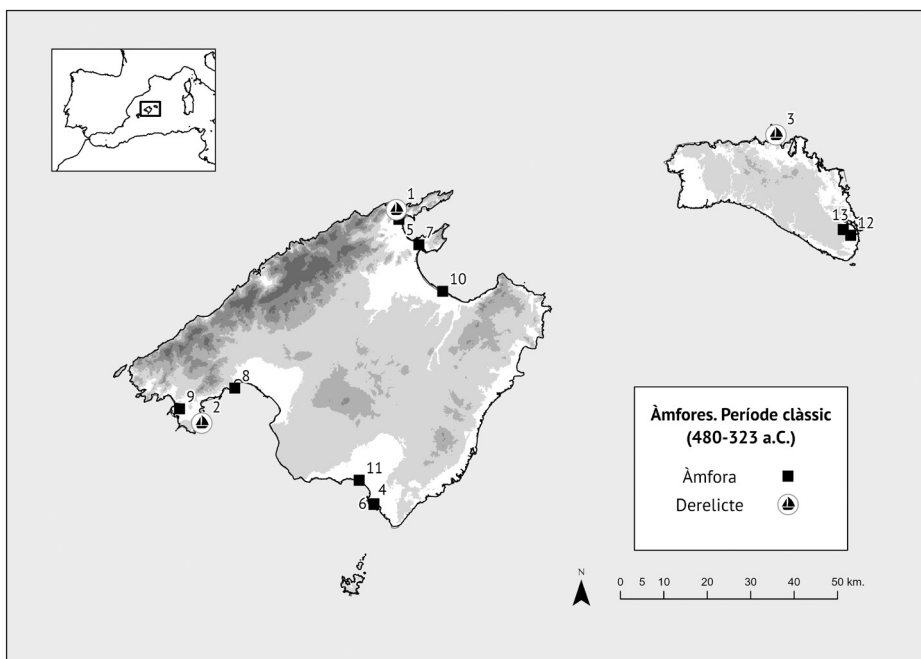


Fig. 1.- Situació de jaciments amb evidència de material amfòric d'època arcaica (800-480 aC) i clàssica (480-323 aC) a les Illes Balears. 1: Cala Sant Vicenç; 2: El Sec; 3: Sanitja; 4: Badia de Colònia de Sant Jordi; 5: Gotmar; 6: Na Guardis; 7: *Pollentia*; 8: Portopí; 9: Puig de sa Morisca; 10: Punta des Patró; 11: Sa Ràpita; 12: Torraixa; 13: Trepucó.

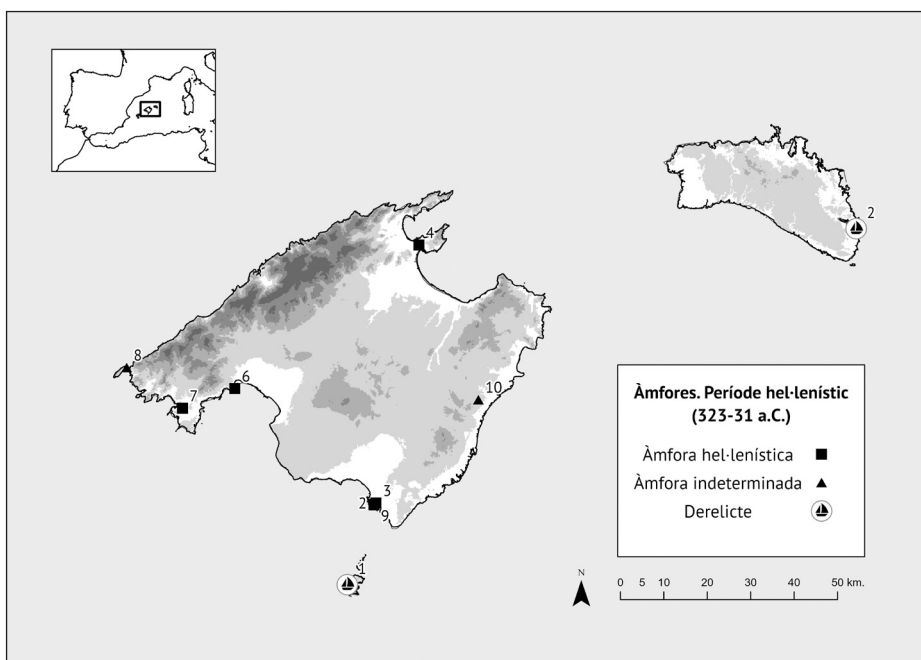


Fig. 2.- Situació de jaciments amb evidència de material amfòric d'època hel·lenística (323-31 aC). 1: Cabrera 2; 2: Llatzaret; 3: Badia de Colònia de Sant Jordi; 4: Cova des Dolç; 5: *Pollentia*; 6: Port de Cabrera; 7: Portopí; 8: Turó de ses Abelles; 9: Dragonera; 10: Na Guardis; 11: Vista Alegre Vell.

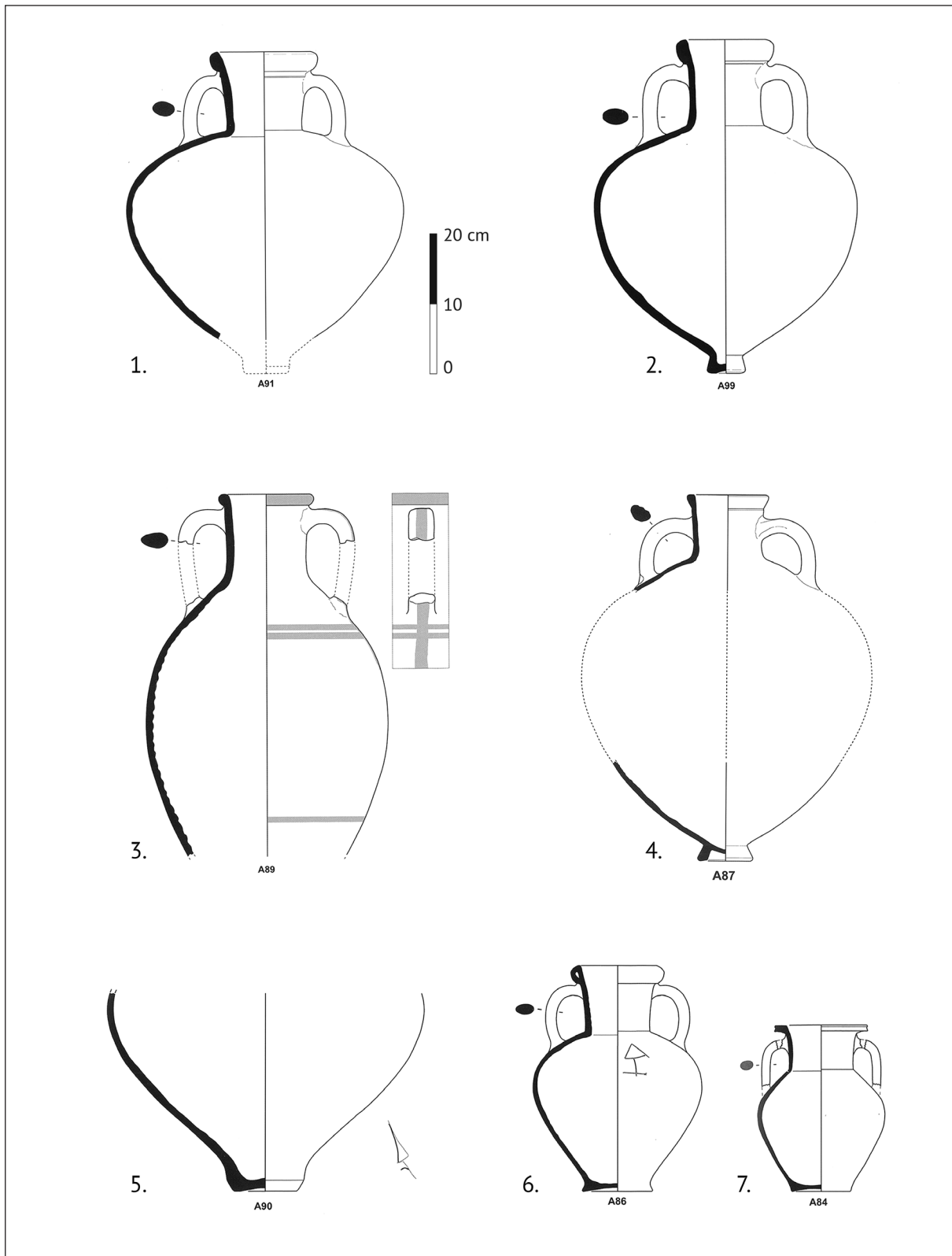


Fig. 3.- Àmfors gregues del derelict de Cala de Sant Vicenç (520-520 aC). 1: Àmfora magnogrega MGR 1; 2: Àmfora magnogrega MGR 2; 3: Àmfora quieta; 4: Àmfora nord-egea; 5: Àmfora coríntia A; 6-7: Àmfors magnogregues de mòdul petit (adaptat a partir de Santos 2008).

tipologia, *vid.* Sezgin 2012: 48-54, 315). També cal incloure una àmfora coríntia de tipus A i un exemplar del cercle de *Thassos*.

L'estudi macroscòpic i especialment la caracterització arqueomètrica de les fàbriques de les àmfores magnogregues permetia suggerir una provenença magnogreca i en particular del sud de Calàbria (Sauer i Gassner 2008). L'anàlisi de residus orgànics d'aquests recipients mostrà la presència de pega de pi (Glastrup 2008), el que ha fet que s'hagi suggerit el vi com a contingut. El tipus MGR 2 està representat per uns 15 individus alguns amb marques esgrafiades i amb inscripcions pintades (Hoz 2008). La presència d'únic exemplar d'àmfora coríntia A, al que li falta la part superior, i que morfològicament sembla una mica més antic que la data d'enfonsament, s'ha interpretat com el resultat de la reutilització de l'envàs (Santos 2008: 143). Les dues àmfores de Quios, segurament per vi, presenten decoració pintada i semblen correspondre a exemplars quietes produïts a mitjans de segle vi aC fins les darreries de la mateixa centúria o començaments de la següent. Finalment, l'àmfora de l'Egeu es classifica com una àmfora del cercle de *Thassos*, de provenença del nord de l'Egeu i destinada a la producció de vi (Santos 2008: 145). La presència gairebé testimonial d'alguns d'aquest tipus d'àmfores al vaixell de Cala Sant Vicenç podria fer pensar en un ús per part de la tripulació o en la seva reutilització com a contenidor, com seria el cas de l'àmfora coríntia A (Santos 2008: 149).

2.2. *El derelict de l'El Sec (360-330 aC)*

El derelict de l'El Sec (Calvià), en l'illot homònim a l'entrada oest de la badia de Palma, a una profunditat aproximada d'uns 34 m, ha estat objecte de diferents exploracions arqueològiques al llarg dels anys. J. Mascaró-Pasarius (1968) ja havia donat a conèixer algunes peces de ceràmica àtica d'aquest derelict, assenyalant els inicis de l'espoli del vaixell. Diferents campanyes arqueològiques entre 1970 i 1972, promogudes essencialment pel Patronato Provincial de Excavaciones Arqueológicas Submarinas, oficialitzat en 1970, donaren a conèixer l'embarcació i el seu carregament. Algunes campanyes d'excavació, relativament curtes, recolzades per diferents embarcacions com el *Poseidón*, la nau *Cygnus* de l'Istituto Internazionale di Studi Liguri o el *Cosme Soler*, van permetre una primera aproximació a aquest derelict i el coneixement dels primers resultats científics d'aquestes exploracions². El derelict s'ha datat tradicionalment al terç central del segle iv, suggerint en ocasions una forquilla de 360-330 (*cfr.* Koehler a Rouillard i Villanueva 1987: 132) o 375-350 aC (Vandermersch 1994: 132). Una escurpolsa revisió per part de S. Monachov (1999: 372-379), que ha passat desapercibuda per haver-se publicat en rus, datà el derelict entre 365-360 aC. Aquesta última data coincideix amb un moment als voltants del 360 on la demanda de vi grec pels mercats del Mar Negre va entrar en recessió (Monachov i Kuznetsova 2017: 74-74). En dates recents, un nou projecte ha permès reobrir el jaciment i està obtenint excel·lents resultats, que segurament permetran precisar aquesta cronologia³.

El carregament estava compost per diverses formes de ceràmica àtica de vernís negre –amb esgrafiats en púnic i grec–, una sèrie de copes, *skyphoi*, *lekythoi* i craters de ceràmica àtica clàssica tardana de figures vermelles, peces metàl·liques i molins de molta, aquests últims

² Destaca, especialment, la monografia publicada per A. Arribas, G. Trias i D. Cerdà (1987) i el número 89 (3-4) de la *Revue des Études Anciennes*, que publicava la conferència *Grecs et Ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ*, amb una sessió sobre el derelict, entre altres aportacions (Cerdà 1974; Guerrero 1982: 229-239; Monachov 1999: 372-379).

³ Agraïm a Carlos de Juan, Sebastià Munar i Agustín Díez la informació sobre aquest nou projecte i el seu desenvolupament.

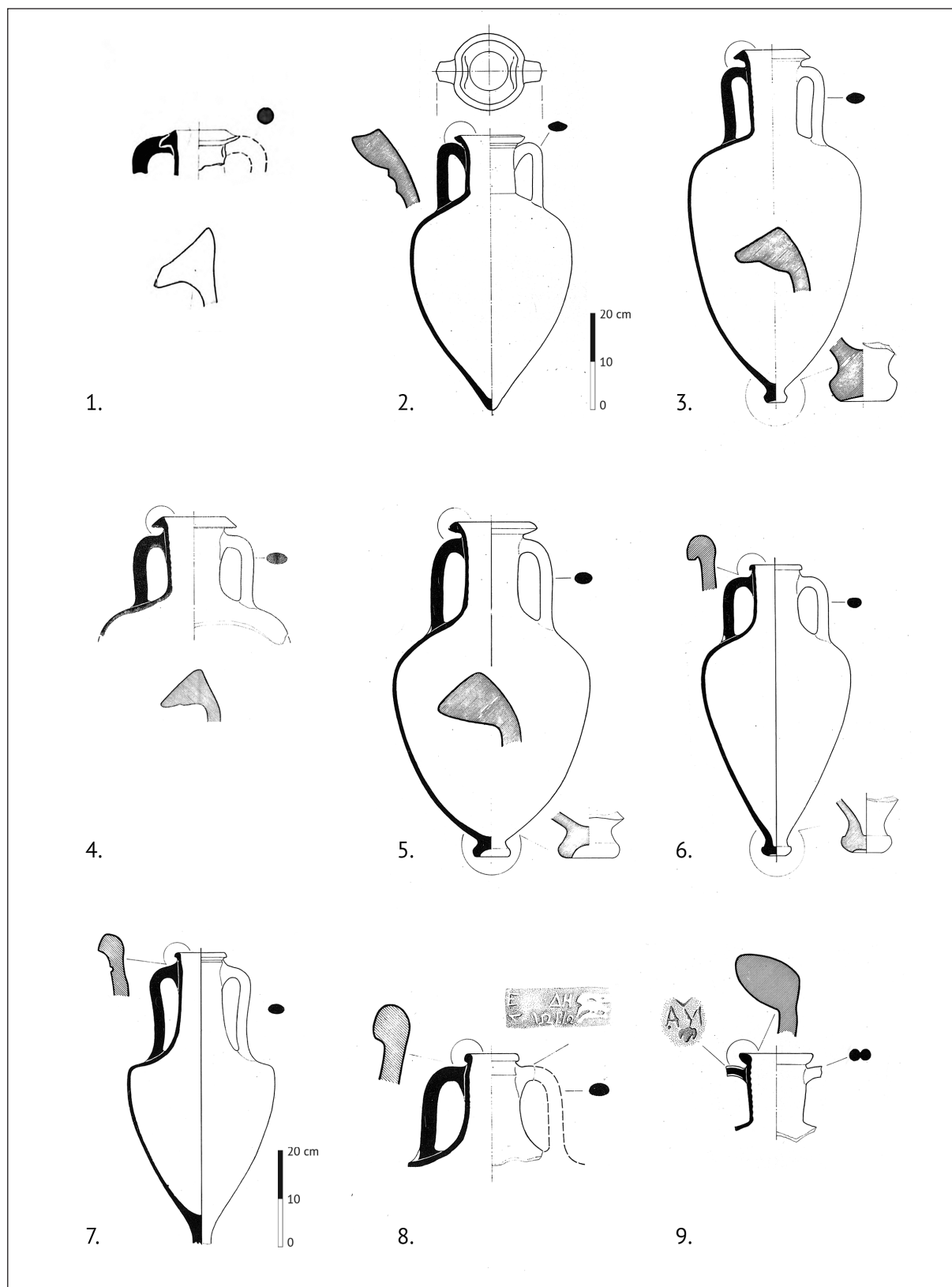


Fig. 4.- Àmfores gregues del derelict d'El Sec (365-325 aC). 1: Coríntia Tipus A; 2: Coríntia Tipus B; 3: Cnidos; 4-5: Samos; 6: Quios; 7: Mende; 8: Sinope; 9: Cos (adaptat a partir de Cerdà 1978a).

originaris de Pantel·leria (Williams-Thorpe i Thorpe 1990). No obstant això, la major part del carregament estava ocupada per un conjunt d'àmfores de diversos orígens (Fig. 4 i 5). Cerdà (1987a: esp. 410-411; 1987b) publicà un total de 474 àmfores, de les quals 413 (87,30 %) es consideraren possiblement gregues o magnogregues; 17 cartagineses (3,60 %), tipus T-2.2.1.2., T-7.1.2.1. i T-4.2.1.5., dos PE-22 i una PE 14=T.8.1.1.1. ebusitana (Ramon 1995: 61-62) i 43 (9,10 %) de provinença indeterminada.

Entre les àmfores, les de Samos foren considerades majoritàries (31 %), però la seva adscripció es basà principalment en fons i és més probable que es tracti de productes magnogrecs o cnidis (Cerdà 1987a: 487; Monachov 1999: 373; Tremoleda i Castanyer 2013: 216). Les segueix un nombre considerable de magnogregues MGS IV (Vandermersch 1994: 74, 132), amb un gran nombre de variacions (19 %) i les àmfores presumptament corínties, amb un exemplar del tipus A3 i 53 del tipus B3 (11 %)⁴. Al voltant de 30 contenidors són de Quios (6 %). Al menys, 12 àmfores, les de tipus G (Cerdà 1987a: 432-435), semblen pertànyer a un grup no-itàlic de *mushroom-shaped rims*, possiblement de Samos i Cnidos (*cf.* Zeest 1960: tab. XV, fig. 32c; Monachov 2003: 29, tab. 16, fig. 3). La resta d'àmfores estan representades per un únic exemplar de Mende, Cos, *Thassos* i Sinope (Monachov 1999: 372).

La seva ruta ha estat interpretada com la d'un vaixell que hauria partit de Samos, carregat al Pireu, estacionat a un port magnogrec, i dirigit a Eivissa seguint el derroter de Sicília i Balears (Cerdà 1987a: 489-490). No obstant això, després de la revisió dels materials, és més lògic que tot el material es carregués a un únic port de redistribució del Dodecanès, possiblement Cnidos, i que d'allà es dirigís cap a *Taras* o Sicília. És igual, o més probable, que el material grec arribés des d'allà després de diferents parades de redistribució a un port magnogrec, probablement sicilià, i que aquest port fos en realitat el punt de partida de la nau (Robinson i Wilson 2011: 3). Aquest fet és coherent amb el nombre reduït d'àmfores egees, ebusitanes i cartagineses i amb els molins de Pantel·leria, que degueren confluïr en un punt mitjà a Magna Grècia, a jutjar per una concentració major de material d'aquesta última provinença.

2.3. *El derelict de Sanitja 2 (400-300 aC)*

El derelict de Sanitja 2, al nord de Menorca, correspon a una nau de segle IV aC tan sols explorada parcialment, on es recuperaren sis àmfores massaliotes Py 3 i Py 4 (Talavera i Contreras 2015: 106-107). La nau, de filiació púnica, portava una càrrega mixta també conformada per àmfores cartagineses dels tipus T-4.1.1.3 i T-4.2.1.2, juntament amb contenidors sards del tipus T-4.2.1.10 i un exemplar d'àmfora punicoebusitana PE-14=T-8.1.1.1. Les àmfores massaliotes corresponen a un 15,40 %, indicatives del golf del Lleó com a punt de pas de la ruta que la nau seguia quan s'enfonsà a Menorca, en cas que es tractés de productes redistribuïts a Eivissa per altres mitjans.

2.4. *El derelict de Cabrera 2 (240-200 aC)*

El derelict de Cabrera 2 va naufragar al Caló des Forn, al límit sud del port de Cabrera. La nau transportava ceràmica de vernís negre, ceràmica comuna ebusitana, àmfores cartagineses i lingots de plom del tipus *Pinna nobilis* (Cerdà 1974; 1978; 2000: 83-107), tot i que part del material que sembla procedir d'altres derelictes (Ramon 1991: 61; 1995: 27). Degut a l'extracció irregular del carregament, s'han proposat dates que van des del 300-250 aC (Cerdà

⁴ No obstant això, entre les greco-itàliques, Olcese (2004: 181) només pogué localitzar una MGS III, datant el derelict c. 260 aC.

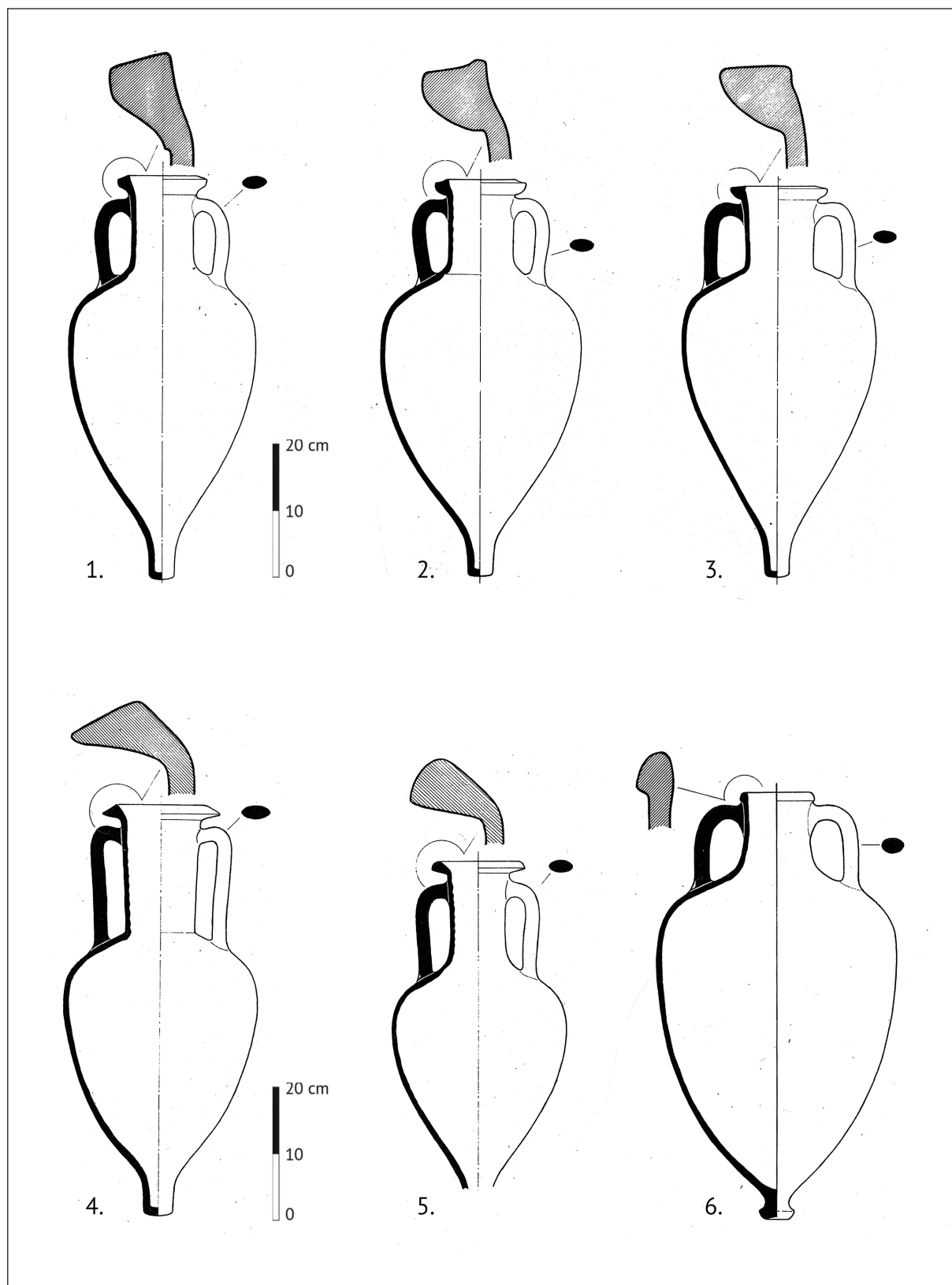


Fig. 5.- Àmfores gregues del derelicte d'El Sec (365-325 aC). 1-5: Magnogregues; 6: Indeterminada, Icos? (adaptat a partir de Cerdà 1978a).

1978) a 220-190 (Ramon 1995; Cerdà 2000), tot i que també s'ha suggerit 225-210 (Cibecchini i Capelli 2013). Entre el carregament es trobaren dues àmfors magnogregues MGS V en dos mòduls (Cerdà 1978: 96; 2000: 96-98).

2.5. *El derelictes d'El Llatzaret (220-175 aC)*

Aquest derelictes, també conegut com Ses Lloses, es troba a una profunditat d'uns 20 m a la bocana del port de Maó (Menorca) i ha estat intensament espoliat. Es tracta d'una nau enfonsada a inicis del segle II aC (Sanmartí i Principal 1998a: 195; 1998b) que portava un carregament d'àmfors greco-itàliques en tres mòduls volumètrics. Entre aquest carregament vinari, uns dels primers en ser exportats durant els primers anys de re-organització territorial d'Hispania-es trobava un petit conjunt de quatre àmfors ròdies de tipus 1E (*cf.* Monachov 2005)⁵, dues cnídies i una de Cos (Nicolás 1973: 168; Fernández-Miranda *et alii* 1977: 91-92; Nicolás 1979: 11-12). Les àmfors ròdies i una cnídia portaven segells amb les marques YE YAKIN[θ?]OY Y[---], ΦΙΛΑΙΝΙΟΥ, ΔΙΣΚΟΥ i un anepigràfic en les ròdies i una estampeta en el cas de la de Cnidos. El més probable és que el derelictes es dirigís a *Carthago Nova*, atesa la troballa del derelictes en la ruta balear.

3. *Les troballes disperses d'àmfors gregues a les Balears*

Tot i la distribució significativa d'àmfors gregues als derelictes ja esmentats, el cert és que la seva presència a jaciments terrestres és relativament escassa a les Balears. D'entrada, aquesta conjectura posa de relleu el paper de les illes com a centres de pas i ancoratge més que com a origen de demanda, especialment amb anterioritat a la conquesta romana de 123 aC. Al llarg dels anys, s'ha donat notícies sobre materials amfòrics grecs apareguts a les costes balears, però l'evidència és fragmentària i les troballes disperses. A partir del segle III aC, les àmfors MGS V i VI són relativament abundants a Mallorca, especialment presents a Son Fornés (Guerrero 1999: 104-105; Toniolo i Fayas 2002; Fayas 2010: 104-105), tot i que per la condició directa del productor sota l'òrbita romana no s'han considerat en aquest treball.

A l'illa de Mallorca, la major concentració de troballes casuals d'àmfors gregues es troba a la badia de Colònia de Sant Jordi, un port d'ancoratge natural situat al límit sud de l'illa. Cal remarcar, emperò, que la presència destacada d'àmfors es degui tal vegada a la major intensitat de la recerca a la zona, explorada per Damià Cerdà, Víctor Guerrero i Dali Colls, i també per Margarita Orfila. Entre aquestes troballes, es troben dos àmfors massaliotes Py 2 de segle V aC (Mascaró-Pasarius 1962: 179-180; 1971: fig. 9; Cerdà 1978: fig. 50; 1999: 10; Guerrero 1989; 1999: 103) (Fig. 6. 1). També cal incloure una àmfora considerada com coríntia B4 extreta de forma irregular al mateix indret (Cerdà 1987a: 417; 1979: fig. 51; Guerrero 1999: 103-104) (Fig. 6. 2). No obstant això, a tenor del llavi, podria tractar-se d'una producció magnogrega de tipus B, tal vegada de Metapont, d'inicis de segle III aC (Swift 2018). Del mateix indret procedeix un fragment de possible àmfora MGS IV (Guerrero 1999: 104). També d'època hel·lenística, es recuperà una àmfora ròdia 1C-D de mitjans de segle III (Fig. 6. 3)⁶, juntament amb una possible àmfora de Cos de segle II (Fig. 6. 4), i dues presumptes àmfors ròdies de base plana,

⁵ La tendència de les nanses i el peu sembla que les enquadraria al tipus 1E1 (220-200 aC), tot i que alguns exemplars semblen més avançats, propers al tipus 1E2 (220-125 aC) (*cf.* Monachov 2005: 77-86).

⁶ Per la tipologia i cronologia de les àmfors ròdies, *vid.* Monachov (2005).

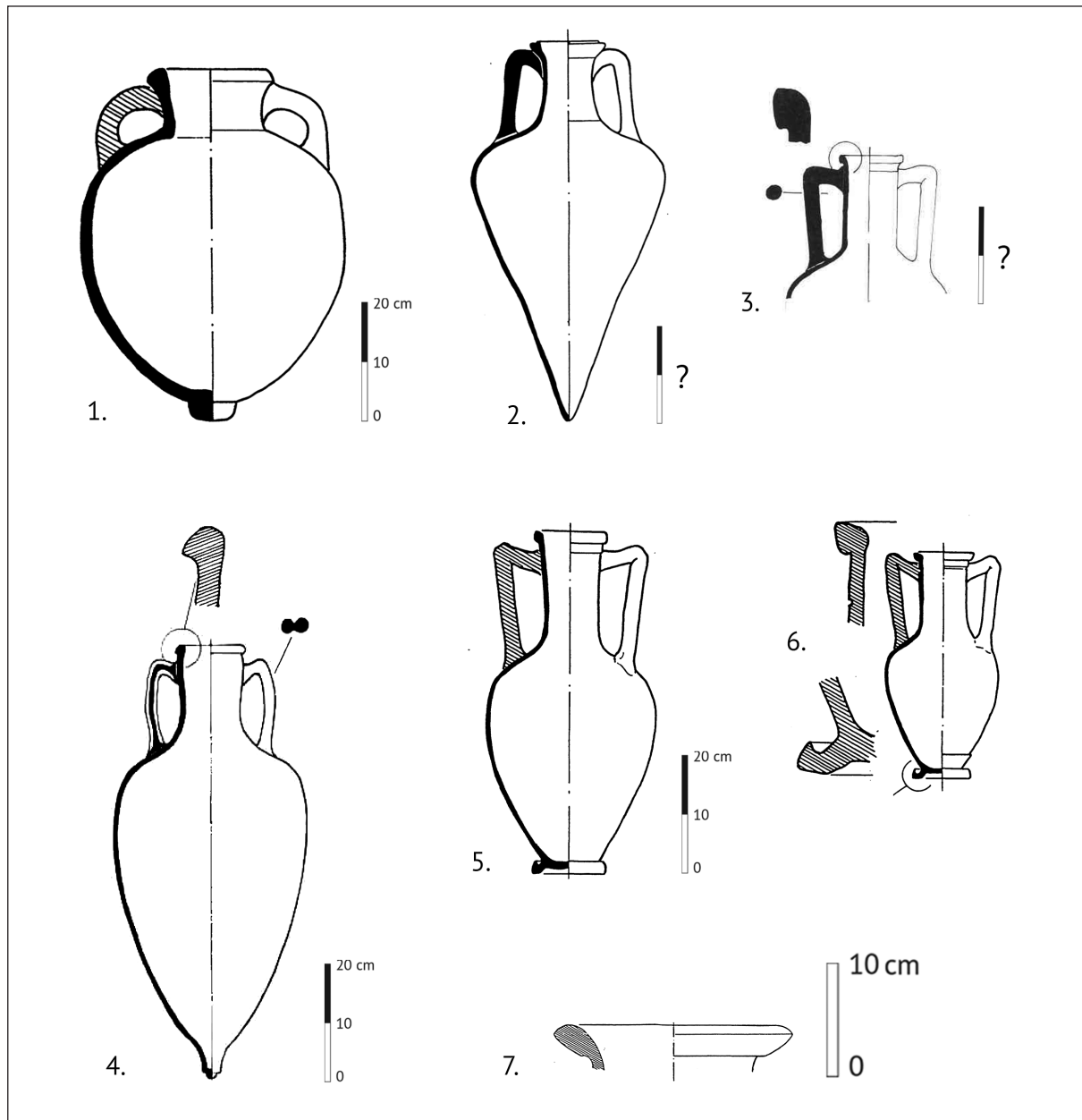


Fig. 6.- Àmfores gregues de la Colònia de Sant Jordi (Mallorca). 1: Massaliota Py 2, CSJ; 2: Magnogrega Tipus B, CSJ; 3: Ròdia 1C-D, CSJ; 4: Cos, CSJ; 5-6: Imperials de fons pla, CSJ; 7: Indeterminada, Mende?, Na Guardis (adaptat a partir de Cerdà 1999; Guerrero 1999).

actualment, al Museu de la Porciúncula (Fig. 6. 5 i 6), que són dubtoses i més probablement de cronologia imperial (Cerdà 1999: 74-75; Guerrero 1999: 104)⁷. Adjacent a la badia, a la cova d'Es Dolç, es recuperà de forma casual i aïllada una àmfora magnogrega MGS Va (325-260 aC), tal vegada perduda o depositada en una parada de navegació en recerca d'aigua dolça (Gràcia

⁷ Toniolo i Fayas (2002: 700, n.º 9) fan referència a tres àmfores magnogregues de segle iv conservades al Museu de la Porciúncula, tal vegada procedent de Palma. És possible que aquestes àmfores citades siguin en realitat les conservades al museu procedents del derelictes d'El Sec.

et alii 2014). De la mateixa forma, a uns 6 km al nord, es trobaren fragments informes d'àmfora massaliota a una platja de Sa Ràpita (Guerrero 1989: 218; 1999: 103).

A l'illot de Na Guardis, a la mateixa badia de la Colònia de Sant Jordi, un jaciment amb edificacions ebusitanes de mitjans de segle III aC (Ramon 2017), només es recuperà un fragment d'àmfora massaliota (Guerrero 1989: 218; 1997: 87) i una vora d'àmfora grega, tal vegada de Mende, anteriors a les construccions ebusitanes (Guerrero 1997: 112, fig. 182. 1; 1999: 104) (Fig. 6. 7). D'aquest mateix indret procedeixen diverses àmfors magnogregues MGS VI=Will C-D, una d'elles, una greco-itàlica amb un segell *TR. LOISIO* (250-200 aC) (Fuentes i Guerrero 1987: 212-214; Guerrero 1997: 70, 153; 1999: 105), un segell que s'ha recuperat també en grafies gregues a Torre Vella d'en Loçano (Ciutadella) (Cerdà 1999: 46). Aquestes àmfors estampillades amb el nom de Trebios Loisios, d'origen campanià, gaudiren d'una relativa presència a la costa oriental de la península Ibèrica, antecedents directes dels fluxos comercials de la Campània de finals de la República (Márquez i Molina 2005; Cruz i Martín 2014; Tchernia 2016: 279).

Una altra àrea amb relativa incidència amfòrica és el sector oest de la badia de Palma, a l'actual Calvià. Al poblat postalaiòtic del Puig de sa Morisca (Santa Ponça, Calvià, Mallorca) es recuperaren tres fragments de possibles àmfors gregues (Quintana 2000: 56-57; Quintana i Guerrero 2004: 256). El primer correspon a una vora d'àmfora molt fragmentada que sembla pertànyer a una àmfora magnogrega de tipus samni similar a les carregades per la nau d'El Seco, tal vegada, a una àmfora magnogrega MGS III-IV de finals de segle IV (vid. Vanderersch 1994; 2001; Cibecchini i Capelli 2013). El segon fragment de vora trobat en superfície és de tendència més circular i de més difícil adscripció, tal vegada d'època hel·lenística. Per últim, a la torre de l'acròpoli es localitzà un fons d'àmfora massaliota en un context de segona meitat de segle IV aC (Guerrero 1999: 103; Guerrero, Calvo i Salvà 2002: 243). A prop d'aquesta àrea es recuperà, presumptament i de forma irregular, un fragment un cap femení grec fragmentari en marbre d'època arcaica, procedent dels voltants de l'Illa del Toro (Mascaró-Pasarius 1962: 178; 1971: 82, fig. 23). De tractar-se d'una troballa veritable, es tractaria d'una peça excepcional sense paral·lels al comerç d'època arcaica a la Mediterrània occidental.

Al hinterland del mateix poblat, al jaciment de Turó de ses Abelles es recuperaren dues àmfors hel·lenístiques reutilitzades en un context productiu d'acaballes de segle II aC (Camps i Vallespir 1998: 166, fig. 52; 257, fig. 90). Es tracta de dues àmfors de Cos amb fons de botó trobades a un depòsit de molta de gra, esperant a ser re-ensasades. Del mateix indret procedeix una tercera àmfora hel·lenística completa de tipus indeterminat (Guerrero 1999: 104), amb paral·lels a *Sinope* i *Thassos* (Monachov 2003) (Fig. 7. 1).

A Palma, les troballes es troben concentrades al port de Portopí, on es recuperà una àmfora massaliota Py 2e (Fig. 7. 2) (Cerdà 1999: 9-10; Guerrero 1999: 103) i una possible MGS III (Cerdà 1974: 436). Se li afegeix el cos superior d'una àmfora ròdia 1E-F, de finals de segle III o II aC (Cerdà 1999: 74-75; Guerrero 1999: 104) (Fig. 7. 3). Una quarta àmfora de fons pla de 62 cm d'alt, va ser assimilada a una producció magnogrega antiga (Cerdà 1999: 16), però ara podem saber que correspon a un àmfora imperial de fons pla del tipus Matagallares I (vid. Bernal 1998: 282-291). A l'illot de Sa Galera, a l'extrem nord central de la badia, es trobà una àmfora de tipus corinti B4 a un context de mitjans de segle III aC (Argüello 2020: 63-65).

De forma significativa, a l'àrea nord-est de l'illa, amb major concentració de productes grecs (Hernández-Gasch 2008; 2009), la troballa d'àmfores gregues en contextos terrestres és menor, tal vegada per les circumstàncies de la investigació a la zona. A Gotmar/Bocchoris (Pollença), es recuperà un fragment d'àmfora de tipus corinti B2 (Cerdà 1999: 10-11) (Fig. 7. 4).

Al santuari de Punta des Patró, en un context de segle IV, es recuperaren 16 fragments possiblement d'una mateixa àmfora coríntia, juntament amb fragments d'àmfora massaliota (Sanmartí, Hernández-Gasch i Salas 2002: 109).

Caldria afegir també les restes d'àmfores gregues que apareixen en les estratigrafies de la ciutat romana de *Pollentia*⁸. Aquestes s'han recuperat en relació amb els nivells més profunds, anteriors a la construcció de la ciutat romana el 123 aC i que es relacionen amb la presència d'un nucli indígena preexistent. Entre les més destacades, cal referir-se a dos fons d'origen indeterminable recuperats fora de context durant les excavacions al sector residencial de Sa Portella. El primer d'ells presenta un fons amb peu anular, probablement d'època clàssica, i el segon, amb engalba clara, acaba en un fons de botó hel·lenístic, tal vegada ròdia o brindisina (Cerdà 1999: 73). Cal destacar també la presència d'àmfores massaliotes i altres possibles magnogregues a diversos sectors de la ciutat, especialment, a la mateixa Sa Portella i sota el Temple toscà. Malauradament, l'absència de vores no permet una adscripció tipològica d'aquestes restes. La presència d'àmfores hel·lenístiques és igualment reduïda, amb algun exemplar d'àmfora ròdia (Tarradell *et alii* 1993: 239)⁹.

Igualment, cal esmentar que en les prospeccions efectuades en els anys 80 del segle XX en la zona sud de l'illa de Mallorca amb motiu de la tesi doctoral de M. Orfila (1988) no es van trobar àmfores gregues en l'important nombre de jaciments prospectats. De la mateixa forma, Guerrero (1999: 104) només documentà un fragment d'àmfora magnogrega MGS III "procedent d'un assentament talaiòtic" indeterminat durant tasques de prospecció (Fig. 7. 5). De forma similar, de les prospeccions realitzades durant les darreres dècades per J. Aramburu-Zabala (2023: 130-132) tan sols consta una possible vora d'àmfora grega que recorda també a una MGS III al jaciment de Vista Alegre Vell (Manacor), amb ocupació postalaiòtica, republicana, i imperial.

Les illes circumdants de Mallorca tampoc han proporcionat un gran nombre d'exemplars a excepció dels derelictes. A un indret no especificat del port de Cabrera es localitzà un coll d'àmfora ròdia de tipus indeterminat (Juan, Nicolás i Pons 2004: 262), tal vegada en relació amb el Cabrera 2. Coneixem també una possible àmfora grega a una col·lecció particular, tal vegada provinent de l'illa de Sa Dragonera (Colom i Colom 2023).

L'evidència procedent de Menorca és encara més escassa. En aigües indeterminades de l'illa es recuperà una àmfora massaliota Py 2 de llavi singular (Fig. 7. 6), juntament amb un fragment de llavi de la mateixa classe al poblat de Trepucó (Belén i Fernández-Miranda 1979: 153, fig. 55. 1; Nicolás 1983: 204; Cerdà 1999: 10). Del proper jaciment de Toraixa procedeix un altre fragment d'àmfora massaliota (Gornés, Gual i Plantalamor 1995).

4. *El problema del comerç tardoarcaic grec a les Balears*

Tot i que la presència d'àmfores gregues al territori balear havia estat sempre més aviat escassa, els derelictes esmentats, especialment el d'El Sec, amb una quantitat elevada d'àmfores, i el de Cala Sant Vicenç, per la seva significació com a nau grega, així com altres troballes disperses, portaven a la reflexió sobre el paper del comerç grec a les Balears. De fet, l'excavació

⁸ Les àmfores publicades originalment com a gregues per Gràcia *et alii* (2001: 68) procedents de la Font de ses Aiguades –un pou de sis metres utilitzat des del segle II a. C. per abastir d'aigua els navegants de la badia d'Alcúdia– són, en realitat, Dressel 2-4 itàliques i una Dressel 9 bètica.

⁹ És possible que el fons d'àmfora cnidia publicat per Tarradell *et alii* (1993: 239) pertanyi a una àmfora brindisina.

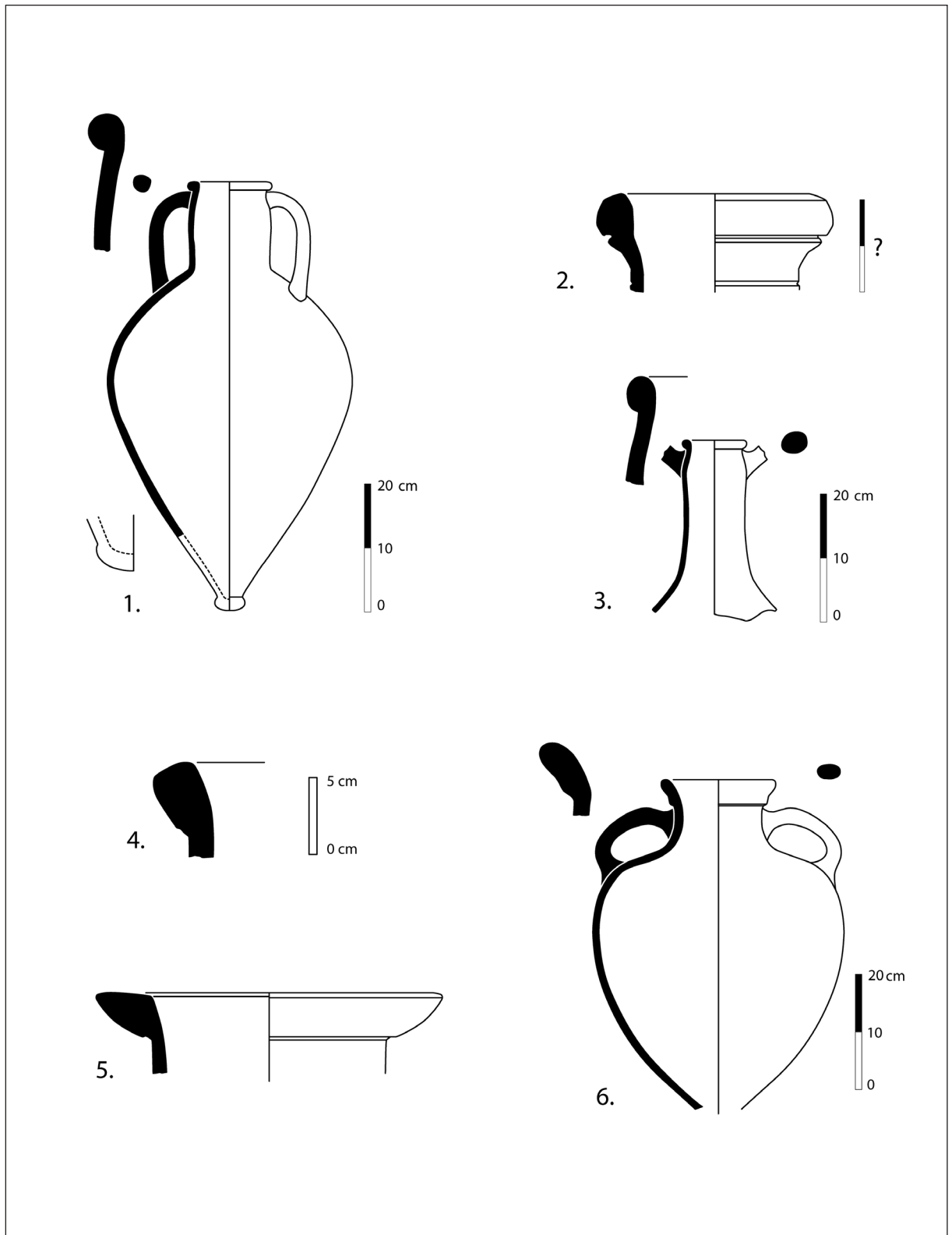


Fig. 7.- Àmfores gregues de Mallorca (1-5) i Menorca (6). 1: Sinope?, Turó de ses Abelles; 2: Massaliota Py 2, Portopí; 3: Ròdia 1E-F, Portopí; 4: Coríntia Tipus B2; 5: Magnogrega MGR III, prospecció indeterminada; 6: Massaliota Py 2, aigües de Menorca (adaptat a partir de Cerdà 1999; Guerrero 1999).

del derelict de Cala Sant Vicenç i la revisió d'altres troballes de materials grecs, etruscs i ibèrics portava a J. Hernández-Gasch (2009) a plantejar la hipòtesi de l'existència del que va anomenar un "segon vector comercial" per al nord-est de Mallorca, en mans presumiblement focées. Aquest vector vindria a completar la notable influència púnica que des del segle VI aC s'havia deixat sentir en les Balears (Guerrero 1997). Hernández-Gasch identificava a Mallorca dues àrees d'influència, una púnica al sud de l'illa i una grega al nord. Segons Hernández-Gasch (2009), els materials tardoarcaics grecs i etruscs, principalment figuretes de bronze, però també àmfores ibèriques antigues, haurien arribat com a resultat d'un comerç directe amb comerciants grecs i no com a fruit del paper de redistribució del comerç púnic.

En la mateixa línia s'expressava G. Pons (2018: 18) quan, referint-se breument a les relacions comercials de la societat talaiòtica, recolzant-se en la troballa del derelict de Cala Sant Vicenç, manifestava que els comerciants grecs i púnics van tenir accés als mercats de les dues riberes de la Mediterrània i que el derelict recolza la idea d'una "dicotomia comercial" amb l'existència de zones d'influència, al sud de l'illa de Mallorca amb contactes amb el món púnic i al nord amb els grecs de *Massalia* i *Emporion*.

S'obria, per tant, la possibilitat d'un comerç directe amb les colònies gregues occidentals i s'amortia d'alguna manera la força del paper de redistribució d'*Ebusus* en un moment particular corresponent a l'emergència dels primers contactes comercials d'escala considerable. La presència de materials grecs en general a les Balears s'ha considerat més aviat escadussera. Sanmartí, Hernández-Gasch i Salas (2002) van suggerir la possibilitat d'un comerç grec preferent amb aquesta zona de l'illa, on, segons els autors, les troballes de caràcter grec són significativament majors a altres zones.

La tesi d'Hernández-Gasch (2009) va ser contestada per V. Guerrero (2010), que no considerà la possibilitat de cap vector independent de comerç grec i que associà l'arribada de materials grecs al paper de redistribució d'*Ebusus*¹⁰. Guerrero defensà al seu estudi que la nau de Cala Sant Vicenç era un vaixell accidentat i que la seva travessia mai hauria passat per les Balears. Entre els seus arguments es recolzava en el fet que no s'havia documentat a terra ferma cap element de la càrrega, encara que anys abans s'havia trobat una copa jònia B2 al santuari de Punta des Patró (Santa Margalida) (Sanmartí, Hernández-Gasch i Salas 2002: 109; Hernández-Gasch i Sanmartí 2003).

Per altra banda, els estudiosos del derelict de Cala Sant Vicenç, una vegada acabada l'excavació i l'estudi dels materials recuperats, consideraren que aquesta embarcació podria representar un exemple d'intent de comerç empòric focèu que hauria intentat expandir la seva influència en una etapa cronològica molt concreta, explorant nous contactes i intercanvis, però que, en el cas balear, no haurien arribat a prosperar donada la forta influència púnica (Nieto i Santos 2010: 329).

S'obrien, per tant, dues línies fonamentals de pensament que no han estat del tot resoltes. La tesi de Hernández-Gasch es fonamenta sobretot en la constatació d'una major presència de materials grecs en la part nord-oriental de Mallorca que en la banda sud i en la presència del derelict grec de Cala Sant Vicenç. No obstant això, a banda del derelict de Cala Sant Vicenç, el material amfòric grec de l'illa sembla haver estat distribuït indiferentment entre nord i sud. L'evidència amfòrica, en tot cas, obeeix a un producte comercial notablement diferent que el

¹⁰ Hipòtesi sostinguda d'antic: "[Los de Ibiza] debieron de llevar los recipientes griegos cuyos restos se han hallado en distintos puntos de Mallorca y de Menorca, vasos todos del IV al II, fechas en que las Baleares –tan refractarias siempre a recibir cosas y gentes extrañas– admiten ya, al menos, los recipientes cerámicos «campanienses»" (García y Bellido 1948: 143).

de petit objectes de bronze, tot i que la nimietat del material fa necessari esperar a noves troballes. Per contra, Guerrero defensava que va ser una navegació atzarosa la que va portar aquesta embarcació fins al nord de Mallorca i que possiblement els que portaven els materials d'origen grec eren els fenici-púnics que freqüentaven el golf del Lleó perquè coneixien els derroters. Aquesta tesi, basada en arguments febles que pretenien negar una ruta comercial possible des del punt de vista de navegació marítima, no té els necessaris arguments; la incidència púnica a les illes no assolí un nivell rellevant fins mitjans de segle IV aC.

D'una banda, no podem pressuposar que si els púnics coneixien els derroters per arribar fins al golf del Lleó, els grecs no els coneguessin. D'altra banda, sense negar que la navegació de l'embarcació trobada a Cala Sant Vicenç podria haver estat atzarosa –la nau pogués haver navegat voluntàriament per les costes de les Balears i acabar sense govern al tram final– també es pot argumentar el contrari i pensar que era una nau que arribant o ja fondejada a Cala Sant Vicenç va tombar amb un escull que perforà el casc (Nieto i Santos 2008: 311-312). Certament, les corrents marines no haurien allunyat un mercant fins a la boca de la rada; menys quan no s'ha documentat una estela de productes tirats per la borda (*vid. Lex Rhodia a Dig. 14.2*). Particularment, la configuració de la càrrega, que podríem anomenar com a mixta, és senyal que l'embarcació portava productes de diversos orígens. La interpretació dels seus excavadors és que podria procedir del port d'*Emporion* i que podria haver anat carregant productes varis, com les àmfores ibèriques en el seu camí cap a les Balears. Si fos així, estarien davant d'un comerç grec directe. G. López Monteagudo (1978) ja havia advocat per l'existència d'un comerç grec entre el segle VIII i el segle III aC en lliure competència amb el comerç fenici i cartaginès.

És un debat similar al produït fa ja un temps en relació a la presència de materials itàlics abans de la conquesta romana de les Balears al 123-121 aC per part de Q. Cecili Metel. Sempre s'havia sostingut que la presència d'aquests materials es devia al paper d'intermediari del món ebusità (Guerrero 1992; 1997), però és necessari considerar que la majoria de materials foren fruit d'un comerç directe de marcat caràcter itàlic sense intermediació ebusitana, com marquen derelictes com els de Bon Capó, Llatzaret o Escomberas 1. No deixa de resultar interessant en aquest sentit que el paper d'*Ebusus* com a centre de redistribució s'ha matisat també pel mineral de plom. L'estudi del jaciment fenici de sa Caleta i les anàlisis dels minerals de plom trobats han demostrat una explotació dels recursos locals de les mines de l'Argentera i la presència de mineral de l'àrea de Cartagena, però invaliden la hipòtesi d'un paper de redistribució dels materials de les mines del Priorat (nord-est peninsular) (Ramon *et alii* 2011).

Si bé durant l'Edat del Ferro balear el mercat del vi va estar acaparat per una part notable de productes ebusitans, cal no oblidar que aquests envasaren les seves mercaderies en imitacions d'àmfores massaliotes. El tipus PE-21 de mitjans de segle V aC és un recipient local emparentat amb la tradició jonio-massaliota, encara que sembla que la seva producció i distribució va ser força limitada. Aproximadament a partir del 350 aC es comença a produir el tipus PE-22 que troba efectivament els seus models en àmfores gregues que ara podríem anomenar jonio-massaliotes (Ramon 1991). La qüestió sobre la que cal reflexionar és per què es van imitar àmfores gregues a *Ebusus*. Al nostre entendre perquè tenien un mercat que els ebusitans volien controlar o almenys participar, però això era possible perquè la demanda de productes massaliotes es podia suplantar per una oferta que no devia desviar-se massa de la idea preconcebuda d'aquests productes. En aquest sentit, el tipus PE-22, d'àmplia difusió, podria ser el tipus que va substituir els originals grecs amb la puixança del comerç ebusità en detriment del emporità-massaliota (Ramon 1991: 87).

5. Conclusions

Tot i que la presència d'àmfores gregues de cronologia anterior a l'entrada de les Balears a l'òrbita romana és relativament escadussera, el derelict de Cala Sant Vicenç és una clara mostra que les embarcacions gregues van arribar a les costes balears. Que les superessin més enllà de ser zones de cabotatge és qüestió que no podem aclarir amb les dades actuals. Creiem versemblant que en època tardoarcaica les Balears fossin territori d'intercanvi tant per comerciants grecs com púnics, almenys fins que la puixança d'*Ebusus* i la seva expansió comercial a les Balears acabés per dominar el mercat d'aquesta part de la Mediterrània occidental. Cal continuar treballant per poder arribar a una valoració del comerç grec a les Balears, explorant les diferents àrees insulars amb detall i entendre també si les comunitats indígenes del nord de Mallorca van tenir un comerç directe amb els grecs que fes d'aquest indret un racó especialment filo-grec, que tal vegada podria haver atorgat importància a *Bocchoris*, que amb el temps arribaria a ser ciutat *foederata* de Roma.

La nostra anàlisi ha confirmat una concentració d'àmfores massaliotes a les Balears durant els segles v-iv aC (Ramon 1990), de procedència no només submarina, sinó també a jaciments terrestres. En aquest sentit, és il·lustratiu que entre les àmfores recuperades a Mallorca, les de cronologia clàssica superen les hel·lenístiques. Els indrets on s'han recuperat àmfores gregues d'època clàssica són diversos, i no obeeixen a una distribució diferenciada nord-sud (Puig de sa Morisca, Portopí, Colònia de Sant Jordi, Punta des Patró, *Pollentia*, Gotmar). Al contrari que les estatuetes gregues, les àmfores hel·lenístiques, majoritàriament de tipus magnogrec i rodi, semblen concentrar-se al sud de l'illa (Cabrera, Turó de ses Abelles, Portopí, Colònia de Sant Jordi).

Seguint aquestes observacions, cal recordar que la hipòtesi d'una major incidència grega al quadrant nord-oriental de l'illa es basa principalment en la distribució d'estatuària de bronze, de difícil datació i sense context arqueològic. L'evidència de Menorca, on el material grec és menor, suggereix el seu transport per mercants púnics de redistribució (Hernández-Gasch 2009: 121). A Mallorca, les importacions amfòriques semblen distribuir-se estrictament a zones de costa, mentre que altres materials de menor mesura i pes arriben a l'interior (Hernández-Gasch 2009: 120; Hernández-Gasch i Quintana 2013).

Agraïments

El projecte que ha donat origen a aquests resultats ha rebut el suport d'una beca de la Fundació "La Caixa" (ID100010434), amb codi "LCF/ BQ/EU22/11930009". Aquest treball forma part de les activitats del projecte "Arqueología y Arqueometría aplicadas al estudio de la cerámica y el poblamiento de la ciudad romana de *Pollentia* y su hinterland (Mallorca, islas Baleares)" (ARQCERPOL) (PID2021-123223NB-I00) (ARQCERPOL) (PID2021-123223NB-I00) (IP: M. Á. Cau-Ontiveros i C. Mas-Florit), finançat per MCIN/AEI/10.13039/501100011033/ i "FEDER. Una manera de hacer Europa", desenvolupat en el marc de l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), finançat per la DIUE de la Generalitat de Catalunya a través de l'AGAUR (2021 SGR 00696).

Bibliografia

- ARAMBURU, J. 2023: *Inventario arqueològic de Mallorca. Manacor*. Inèdit, disponible a: https://www.academia.edu/112679178/inventario_arqueologico_de_mallorca_manacor
- ARGÜELLO, J. J. 2020: Les fases cronològiques del jaciment de Sa Galera. Una lectura estratigràfica, a: Argüello, J. J. (ed.), *Sa Galera. Més de 4000 anys d'història*, Palma de Mallorca, 49-160.
- ARNAUD, P. 2005: *Les routes de la navigation antique. Itinéraires en Méditerranée*, Paris.
- ARRIBAS, A., TRIAS, G., CERDÀ, D. i DE HOZ, J. 1987: *El barco de El Sec (Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- BELÉN, M. i FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. 1979: *El fondadero de Cales Coves (Alayor, Menorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España 101, Madrid.
- BERNAL, D. 1998: *Los Matagallares (Salobreña, Granada): un centro romano de producción alfarera en el siglo III d. C. Primeros resultados de las excavaciones arqueológicas de las campañas de 1995 y 1996*, Salobreña.
- BLANES, C., BONET, J., FONT, A., ROSSELLÓ, A. i AMENGUAL, J. 1990: *Les illes a les fonts clàssiques*, Palma de Mallorca.
- CAMPS, J. i VALLESPÍR, A. 1998: *Excavacions a Santa Ponça. Calvià. Mallorca. El Turó de les Abelles (Es Turó de ses Beies)*, Palma de Mallorca.
- CARPENTER, R. 1925: *The Greeks in Spain*, Bryn Mawr College, Notes and Monographs VI, Pennsylvania.
- CERDÀ, D. 1974: Hallazgos submarinos y relaciones mediterráneas, a: Maluquer de Motes, J. (ed.), *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI symposium de prehistoria peninsular*, Barcelona, 435-445.
- CERDÀ, D. 1978: Una nau cartaginesa a Cabrera, *Fonaments* 1, Barcelona, 89-105.
- CERDÀ, D. 1979: *Excavaciones arqueológicas submarinas en la ensenada de la Colonia de Sant Jordi (Ses Salines-Mallorca). Exposición monográfica de los hallazgos en el yacimiento*, Palma de Mallorca.
- CERDÀ, D. 1987a: Las ánforas de la nave de El Sec, a: Arribas, A., Trias, G., Cerdà, D. i de Hoz, J. (eds.), *El barco de El Sec (Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca, 401-499.
- CERDÀ, D. 1987b: El Sec: La cerámica ática de barniz negro y las ánforas, a: Rouillard, P. i Villanueva, M.-C. (eds.), *Grecs et Ibères au IV^e siècle av. J.C. Commerce et iconographie, Revue des Études Anciennes LXXXIX (3/4)*, Bordeaux, 51-92.
- CERDÀ, D. 1999: *El vi en l'Ager Pollentinus i en el seu entorn*, Palma de Mallorca.
- CERDÀ, D. 2000: *Les àmfiores salseres a les Illes Balears*, Palma de Mallorca.
- CIBECCHINI, F. i CAPELLI, C. 2013: Nuovi dati archeologici e archeometrici sulle anfore greco-italiche: i relitti di III secolo del Mediterraneo occidentale e la possibilità di una nuova classificazione, a: Olmer, F. (ed.), *Itinéraires des vins romains en Gaule, III^e-I^{er} siècles avant J.-C. Confrontation de faciès, Actes du colloque européen organisé par l'UMR 5140 du CNRS (Lattes, 30 janvier-2 février 2007)*, Lattes, 423-451.
- COLOM, M. i COLOM, E. 2023: Las ánforas del archiduque Luis Salvador de Habsburgo-Lorena en Mallorca, *Boletín de la Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua en Hispania* 14, Madrid, 37-39.
- CRUZ, M. DE LA i MARTÍN, M. 2014: La presencia del sello TR. LOISIO en el Mediterráneo, a: Nieto, X., Ramírez, A. i Recio, P. (eds.), *I Congreso de Arqueología Náutica y Subacuática Española (Cartagena, 14, 15 y 16 de marzo de 2013)*, Cartagena, 86-96.

- DUPONT, P. 1998: Archaic East Greek trade amphoras, a: Cook, R. M. i Dupont, P. (eds.), *East Greek Pottery*, London, 142-191.
- FAYAS, M. B. 2010: *Las ánforas de Son Fornés. Su estudio tipológico y contextualización histórica*, Memoria de investigación, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M., BELÉN, M., NICOLÁS, J. DE i CERDÀ, D. 1977: *Arqueología submarina en Menorca*, Madrid.
- FUENTES, M. J. i GUERRERO, V. 1987: Corpus d'inscripcions de Na Guardis (Mallorca), a: Guerrero, V. (ed.), *La Colònia de Sant Jordi (Mallorca). Estudis d'arqueologia i epigrafia*, Palma de Mallorca, 202-251.
- GARCÍA ALONSO, J. L. 1996: Nombres griegos en -oussa en el Mediterráneo Occidental, *Complutum* 7, Madrid, 105-124.
- GARCÍA ALONSO, J. L. 2010: Ancient Greek names in -oussa in the west of the Mediterranean, *Indoeuropeiskoe Iazykoznanie i Klassicheskaia Filologiya* 14, 186-203.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1948: *Hispania Graeca*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona.
- GLASTRUP, J. 2008: Analysis of archaeological samples of resin and other remains, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 397-401.
- GORNÉS, S., GUAL, J. M. i PLANTALAMOR, L. 1995: Material d'importació al talaiòtic final de Menorca: l'acabador de Toraixa (Es Castell, Menorca), *Saguntum* 28, València, 167-171.
- GRÀCIA, F., CLAMOR, B., GRACIA, P., MERINO, A., VEGA, P. i MULET, G. 2001: Notícia preliminar del jaciment arqueològic de la Font de ses Aiguades (Alcúdia, Mallorca), *Endins* 24, Palma de Mallorca, 59-74.
- GRÀCIA, F., CLAMOR, B., GAMUNDÍ, P., CIRER, A., FERNÁNDEZ, J. F., FORNÓS, J., GINÉS, À., GINÉS, J., URIZ, M. J., MUNAR, S., VICENS, D., GINARD, A., BETTON, N., VIVES, M. À., JAUME, D., MAS, G., PERELLÓ, M. À., CARDONA, F. i TIMAR-GABOR, A. 2014: Es Dolç (Colònia de Sant Jordi, ses Salines, Mallorca). Cavitat litoral amb influències hipogèniques excavada a les Eolianites quaternàries i als materials del Pliocè, *Endins* 36, Palma de Mallorca, 69-96.
- GUERRERO, V. 1982: *Los núcleos arqueológicos de Calvià*, Calvià.
- GUERRERO, V. 1989: Algunas cuestiones sobre los intercambios en la fase precolonial de Mallorca (500-450 a. C.), *Rivista Di Studi Fenici* 17 (2), Roma, 213-238.
- GUERRERO, V. 1992: Precisiones en torno a la colonización púnica de Mallorca, a: Roselló, G. (ed.), *La Prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental, X Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma de Mallorca del 29 al 31 d'octubre de 1991)*, Palma de Mallorca, 479-490.
- GUERRERO, V. 1997: *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*, Palma de Mallorca.
- GUERRERO, V. 1999: *La Cerámica Protohistórica a Torno de Mallorca (s. VI-I a. C.)*, BAR International Series 770, Oxford.
- GUERRERO, V. 2010: ¿Foceos en el comercio tardoarcaico al norte de Baleares?, *Mayurqa* 33, Palma de Mallorca, 131-160.
- GUERRERO, V., CALVO, M. i SALVÀ, B. 2002: La cultura talayótica. Una sociedad de la Edad del Hierro en la periferia de la colonización fenicia, *Complutum* 13, Madrid, 221-253.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2008: Les illes Balears en època tardoarcaica, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 273-295.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2009: El comerç tardoarcaic a les illes Balears: vells problemes, dades recents, nous plantejaments, *Mayurqa* 33, Palma de Mallorca, 113-130.

- HERNÁNDEZ-GASCH, J. i QUINTANA, C. 2013: Cuando el vino impregnó la isla de Mallorca: el comercio púnico-ebusitano y las comunidades locales durante la segunda mitad del siglo V y el siglo IV a. C., *Trabajos de Prehistoria* 70 (2), Madrid, 315-331.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. i SANMARTÍ, J. 2003: El santuari talaiòtic de sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca), *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, Barcelona, 85-99.
- HOZ, J. de 2008: Los grafitos y marcas, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 153-162.
- JUAN, G., NICOLÁS, J. DE i PONS, O. 2004: Menorca, segle IV-II aC, un mercat per al comerç ebusità, a: Sanmartí, J., Ugolini, D., Ramon, J. i Asensio D. (eds.), *La circulació d'amfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 21, 22 i 23 de març del 2002), Barcelona, 261-264.
- LÓPEZ MONTEAGUDO, G. 1978: Panorama actual de la colonización griega en la península ibérica, *Archivo Español de Arqueología* 50, Madrid, 3-14.
- MÁRQUEZ, J. C. i MOLINA, J. 2005: *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Barcelona.
- MASCARÓ-PASARIUS, J. 1962: El tráfico marítimo en Mallorca en la antigüedad clásica (contribución a su conocimiento), *Boletín de La Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación* 636, Madrid, 173-184.
- MASCARÓ-PASARIUS, J. 1968: Noticia de algunas piezas arqueológicas rescatadas del fondo del mar en las islas Baleares, *Archivo Español de Arqueología* 41, Madrid, 199-201.
- MASCARÓ-PASARIUS, J. 1971: El tráfico marítimo en Mallorca en la antigüedad clásica, *Atti del III Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina (Barcellona, 1961)*, Bordighera, 69-86.
- MONACHOV, S. J. 1999: *Grecheskie amfory v Prichernomor'e: kompleksy keramichesko i tary VII-II vv. do n. è.*, Saratov.
- MONACHOV, S. J. 2003: *Grecheskiye amfory v Prichernomor'ye: tipologiya amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoy tare*, Moskva.
- MONACHOV, S. J. 2005: Rhodian Amphoras: Developments in Form and Measurements, a: Stolba, V. i Hannestad, L. (eds.), *Chronologies of the Black Sea area in the period, c. 400-100 BC*, Aarhus, 69-95.
- MONACHOV, S. J. i KUZNETSOVA, E. 2017: Overseas trade in the Black Sea Region from the Archaic to the Hellenistic period, a: Kozlovskaya, K. (ed.), *The Northern Black Sea in Antiquity. Networks, Connectivity, and Cultural Interactions*, Cambridge University Press, Cambridge, 59-99.
- NADAL, J. 1978: Notas sobre la toponimia griega de las islas del archipiélago balear, *Treballs de Geografia* 35, Palma de Mallorca, 125-132.
- NADAL, J. 1981: Las Baleares que en griego se llaman Gimnesias, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 38, Palma de Mallorca, 185-189.
- NICOLÁS, J. de 1973: État actuel de l'archéologie sous-marine a Minorque (Baléares), *Cahiers d'archéologie Subaquatique* 2, Fréjus, 167-174.
- NICOLÁS, J. de 1979: *La nave romana de edad republicana del Puerto de Mahón*, Maó.
- NICOLÁS, J. de 1983: Romanización de Menorca, a: Mascaró-Pasarius, J. (ed.), *Geografía e Historia de Menorca. Tomo IV*, Palma de Mallorca, 201-283.
- NIETO, X. i SANTOS, M. 2008: *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies

- del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.
- NIETO, X. i SANTOS, M. 2010: El barco griego arcaico de Cala Sant Vicenç, a: Pomey, P. (ed.), *Transferts technologiques en architecture navale méditerranéenne de l'Antiquité aux temps modernes : identité technique et identité culturelle, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (19-22 mai 2007)*, Istanbul, 45-58.
- NIETO, X., SANTOS, M. i TARONGÍ, F. 2005: El vaixell grec de Cala Sant Vicenç a Pollença (Mallorca), a: Sánchez, M. L. i Barceló, M. (eds.), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma, del 17 al 19 de novembre de 2004)*, Palma de Mallorca, 231-245.
- OLCESE, G. 2004: Anfore Greco-Italiche antiche: alcune osservazioni sull'origine e sulla circolazione alla luce di recenti ricerche archeologiche e archeometriche, a: De Sena, E. i Dessales, H. (eds.), *Metodi e approcci archeologici: l'industria e il commercio nell'Italia antica*, Oxford, 173-192.
- ORFILA, M. 1988: *La Necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del Sur de la isla de Mallorca*, Oxford.
- PONS, G. 2018: The Talaiotic culture of the Balearic Islands, *Catalan Historical Review* 23 (11), Barcelona, 9-23.
- QUINTANA, C. 2000: *La ceràmica superficial d'importació del Puig de sa Morisca*, Calvià.
- QUINTANA, C. 2020: Mallorca durante la Segunda Edad del Hierro. Interacción entre el mundo ebusitano y las comunidades autóctonas a partir del material anfórico (segunda mitad del siglo V-siglo III a.n.e), a: Calvo, M. i Costa, B. (eds.), *La presencia púnico-ebusitana en las Baleares revisada. Nuevos enfoques, nuevos hallazgos, nuevas perspectivas, XXXI Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica (Eivissa, 2016)*, Eivissa, 33-49.
- QUINTANA, C. i GUERRERO, V. 2004: Las ánforas del Puig de sa Morisca. Los contextos del siglo IV a. C., a: Sanmartí, J., Ugolini, D., Ramon, J. i Asensio, D. (eds.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts, Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 21, 22 i 23 de març del 2002)*, Barcelona, 253-260.
- RAMON, J. 1990: Ánforas masaliotas en el archipiélago Pitiuso-Balear, a: Bats, M. (dir.), *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI^e-I^{er} s.av.J.C.)*, Actes de la table-ronde de Lattes (11 mars 1989), Études Massaliètes 2, Aix-en-Provence, 183-188.
- RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Eivissa.
- RAMON, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Instrumenta 2, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RAMON, J. 2017: Pecios y écolonias? Materiales púnicos en las Islas Baleares, a: Prados, F., Jiménez, H. i Martínez, J. (eds.), *Menorca entre fenicis i púnics*, Murcia, 41-84.
- RAMON, J., RAFEL, N., MONTERO, I., SANTOS, M., RENZI, M., HUNT, M. A. i ARMADA, X. L. 2011: Comercio protohistórico: el registro del Nordeste peninsular y circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona), *Saguntum* 43, València, 55-81.
- ROBINSON, D. i WILSON, A. I. 2011: Introduction. Maritime archaeology and the ancient economy, a: Robinson, D. i Wilson, A. I. (eds.), *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*, Oxford, 1-11.
- ROUILLARD, P. i VILLANUEVA, M.-C. 1987: *Grecs et Ibères au IV^e siècle avant Jésus-Christ. Grecs et Ibères au IV^e siècle*

- av. *J. C. Commerce et iconographie, Revue des Études Anciennes* LXXXIX (3/4), Bordeaux, 51-92.
- SANMARTÍ, E. i PRINCIPAL, J. 1998a: Cronologia y evolución tipológica de la Campañense A del siglo II aC: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados, a: Ramon, J., Sanmartí, J., Asensio, D. i Principal, J. (eds.), *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Barcelona, 193-215.
- SANMARTÍ, E. i PRINCIPAL, J. 1998b: Vi per Hispania. Consideracions entorn del comerç romanoitàlic a les darreries del segle III-començ del II aC, a: Comas, M. i Padrós, P. (eds.), *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, 2on. col·loqui internacional d'Arqueologia Romana, Actes (Badalona 6/9 de Maig de 1998)*, Badalona, 175-182.
- SANMARTÍ, J., HERNÁNDEZ-GASCH, J. i SALAS, M. 2002: El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca, *Cypselà* 14, Girona, 107-124.
- SANTOS, M. 2008: Les àmfores gregues, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 125-152.
- SAUER, R. i GASSNER, V. 2008: Thin section and heavy mineral analyses of Western Greek amphorae samples, a: Nieto, X. i Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del CASC 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 355-371.
- SEZGIN, Y. 2012: *Arkaik Dönem Ionia Üretimi Ticari Amphoralar*, Istanbul.
- SWIFT, K. 2018: Greek transport amphorae, a: Carter, J. C. i Swift, K. (eds.), *The Chora of Metaponto 7. The Greek Sanctuary at Pantanello*, New York, 887-905.
- TALAVERA, A. i CONTRERAS, F. 2015: Dos naves púnicas en el norte de Menorca en el siglo IV a. C. (Puerto de Sanitja, Es Mercadal), *Arqueología y Territorio* 12 (1), Granada, 105-119.
- TARRADELL, M., ARRIBAS, A., ROCA, M., DOEN- GES, N., SANMARTÍ, J., CARDELL, J., ORFILA, M., TARRADELL, N. i VELAZA, J. 1993: Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), *Pyrenae* 24 (1), Barcelona, 227-267.
- TCHERNIA, A. 2016: *The Romans and Trade*, Oxford.
- TONIOLO, A. i FAYAS, M. B. 2002: Commerci di contenitori da trasporto a lungo corso tra Mediterraneo tirrenico e Mallorca nel III-I secolo a. C., a: Khanoussi, M., Ruggieri, P. i Vismara, C. (eds.), *L'Africa romana, Atti del XIV Convegno di studio (Sassari, 7-10 dicembre 2000)*, Roma, 697-710.
- TREMOLEDA, J. i CASTANYER, P. 2013: Las ánforas republicanas itálicas de Catalunya (siglos III-I a. C.): estado de la cuestión, a: Olmer, F. (ed.), *Itinéraires des vins romains en Gaule, III^e-I^{er} siècles avant J.-C. Confrontation de faciès, Actes du colloque européen organisé par l'UMR 5140 du CNRS (Lattes, 30 janvier-2 février 2007)*, Lattes, 213-256.
- VANDERMERSCH, C. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile IV^e-III^e s. avant J.-C.*, Napoli.
- VANDERMERSCH, C. 2001: Aux sources du vin romain, dans le Latium et la Campania à l'époque médio-républicaine, *Ostraka* 10, Pisa, 157-206.
- WILLIAMS-THORPE, O. i THORPE, R. S. 1990: Millstone provenancing used in tracing the route of a fourth-century BC Greek merchant ship, *Archaeometry* 3 (2), Oxford, 115-137.
- ZEEST, I. B. 1960: *Keramicheskai a tara Bospora*, Moskva.
- ZUCCA, R. 1998: *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma.

Ánforas griegas de los siglos VI-IV a. C. en Ibiza

JOAN RAMON TORRES

Institut d'Estudis Catalans, membre numerari

Institut Català d'Arqueologia Clàssica, investigador adscrit

1. Presentación

Se pretende en este trabajo, que intenta responder a la amable invitación de los responsables de este número monográfico del Centro Iberia Graeca, Drs. Xavier Aquilué y Miguel Ángel Cau, la revisión del conjunto de materiales anfóricos griegos de los siglos VI-IV a. C. documentados hasta la fecha en Ibiza.

Este tipo de contenedores en la Ibiza fenicio-púnica es conocido desde hace años, especialmente gracias a trabajos puntuales de yacimientos y también en el marco de análisis generales de circulación anfórica (*cf.*, sobre todo, Ramon 2004), dejando de lado el caso del pecio Tagomago 2, en el cual los contenedores griegos se estudiaron de modo bastante más exhaustivo (Hermanns y Ramon 2018).

En los horizontes de la propia isla fechados entre los siglos VI y IV a. C. existen envases griegos que, según fases secuenciales, tienen una procedencia muy diversa. Como se verá a continuación, en relación con las producciones anfóricas locales su porcentaje es siempre muy minoritario, aunque sin duda significativo. Además, la mayoría de estas piezas griegas se hallan en contextos cerrados, cosa que aumenta notablemente su capacidad de información¹.

2. Materiales del siglo VI a. C.

Las ánforas griegas más antiguas encontradas en la isla, por ahora, son dos fragmentos de cuerpos, uno de ellos posiblemente ático, del tipo SOS y otro de las denominadas “à la brosse”.

El primero fue encontrado entre el material de relleno del baluarte renacentista de Santa Lucía y publicado hace ya años (Ramon 1983: 111-113, fig. 1, con descripción física de la pieza) (Fig. 1, BSL). Aunque es muy probable que su lugar de origen sea también la acrópolis de Ibiza, no puede asegurarse, dada la naturaleza ecléctica y el origen dispar de dichos rellenos.

El segundo, inédito hasta este momento, proviene de las excavaciones que tuvieron lugar en el año 2000, a raíz de la implantación de una red de pluviales longitudinal al eje de la avda. España (Fig. 1, AE2000). Aproximadamente a la altura de los números 27-29, excavada en el substrato geológico, apareció una fosa con materiales fenicios de mediados o tercio central del siglo VI a. C., con los cuales debe relacionarse el fragmento de ánfora griega. Pasta color anaranjado claro, barniz exterior un tanto desgastado, con zonas negras y otras diluidas en rojo, dibujando groseramente bandas horizontales. Este punto queda a tan sólo 60 m, en dirección N de la necrópolis arcaica del Puig des Molins y a unos 400 m a poniente de la ciudad antigua. Esta clase de ánforas se denomina también “Ágora 1501-1503” (Sparkes y Talcott 1970: 192-193, 341,

¹ Se han utilizado, siguiendo la bibliografía anterior, las abreviaciones siguientes: AL-2 = Pozo en la calle Abad y Lasiera n.º 2; LI = Litoral de Ibiza; CLLJ = Coll des Jondal; RA-91 = Es Rafal, excavación 1991; SJ-90 = Finca de sa Joveria, excavación 1990; PAL = Es Palmer; Tg2 = Pecio Tagomago 2.

pl. 64). Generalmente, son denominativos referidos a los tipos sucesores, ya del siglo VI a. C., de las SOS (Johnston y Jones 1978: 121).

Como ha señalado Sacchetti (2012: 51), a pesar de que los análisis de pastas efectuados sobre muestras de este grupo parecen apuntar a una producción también preferentemente ática, muchos autores prefieren no arriesgar a la hora de atribuir, o no, a Atenas hallazgos en sitios dispares. Además, esta autora proporciona un listado de hallazgos (que no son tan abundantes como los de ánforas SOS), en el Mediterráneo central y occidental, con su correspondiente bibliografía, al cual remitimos (Sacchetti 2012: 52), no sin recalcar, por nuestra parte, su gran escasez al SO de *Massalia* y *Emporion*.

3. *Ánforas de los siglos VI-V de procedencia subacuática*

Dos ejemplares de ánforas griegas ya fueron publicados hace años (Ramon 1995, con descripciones físicas y de pastas), ambos se conservan íntegros y en manos privadas, pero, más allá de su hallazgo en el mar cercano a las costas de la isla, su procedencia es imprecisa.

Uno de ellos (Fig. 1, LI-1 y Fig. 2) corresponde a la forma 1 de M. Py (1978), con borde de tipo 1, que pertenece también al tipo A-MGR 2 (Sourisseau 1993: 65) o forma 2 (Sourisseau 2011). El segundo pertenece a la forma 2 de M. Py, borde del tipo 2 o 3 (Fig. 1, LI-2 y Fig. 2).

4. *Conjuntos cerrados del siglo V a. C.*

El pozo AL-2.- El más antiguo de estos conjuntos es un pozo hidráulico, a tan solo 35 m al NO del yacimiento de la avda. España, antes comentado. El conjunto vascular contenido en su relleno de amortización se componía de numerosos vasos ebusitanos de distintas gamas funcionales (vajilla, contenedores mediano-pequeños, procesamiento, etc.) y se fecha en el primer cuarto, o tercio, del siglo V a. C. (Ramon 2023).

En cuanto a ánforas, que han sido publicadas en distintas ocasiones (Ramon 1981: 58-59, fig. 23, n.º 1-11, fig. 28, n.º 5, lám. I, n.º 3; 1991: 29-30, fig. 19, n.º 5, lám. II, n.º 3; 2004: 269-271, fig. 3; 2023: fig. 2 .4) y para lo que ahora interesa, es de destacar una pieza griega de tipo jonio (Fig. 3, AL-2/13), con el perfil prácticamente completo. Encaja con el tipo A-MGR 2 o forma 2 de Sourisseau, ya mencionados. Corresponde a un taller indeterminado, a la espera de análisis arqueométricos, que permitan una atribución más precisa.

En detalle, ofrece algunas peculiaridades, como el borde no plegado y desprovisto de sillón inferior, así como también su pivote; por otro lado, esta pieza es uno de los mejores indicadores cronológicos para el conjunto AL-2, ya que obedece a un modelo que aparece en el transcurso del tercer cuarto del siglo VI a. C. y tiene una vigencia de hasta c. 475 a. C.

El pozo SJ-90.- Destaca un ánfora Solokha I que, salvo su tercio inferior, pudo ser reconstruida en múltiples fragmentos (Ramon 2004: 275, fig. 5, SJ-90/120, en su momento se atribuyó erróneamente a una producción magnogriega) (Fig. 3 y 4, SJ-90/120). Su perfil, así como su cuello, borde, asas, etc., tiene práctica identidad con el ánfora P27418 del ágora de Atenas, que corresponde a “Solokha I form: 1” de Lawall (1995: 220, fig. 89), y procede del conjunto S 16:1, cerrado c. 410 (fecha *ante quem* para dicha ánfora). A parte distintos conjuntos de la propia Atenas, Lawall (señala otros hallazgos de este tipo en el siglo V a. C. tardío, en lugares como Eleusis, Corinto, etc. Para el mismo autor, el enmarque temporal de estos modelos tiene una “starting date by the third quarter of the fifth century, with a common presence by the last quarter of the century” (Lawall 1995: 221).

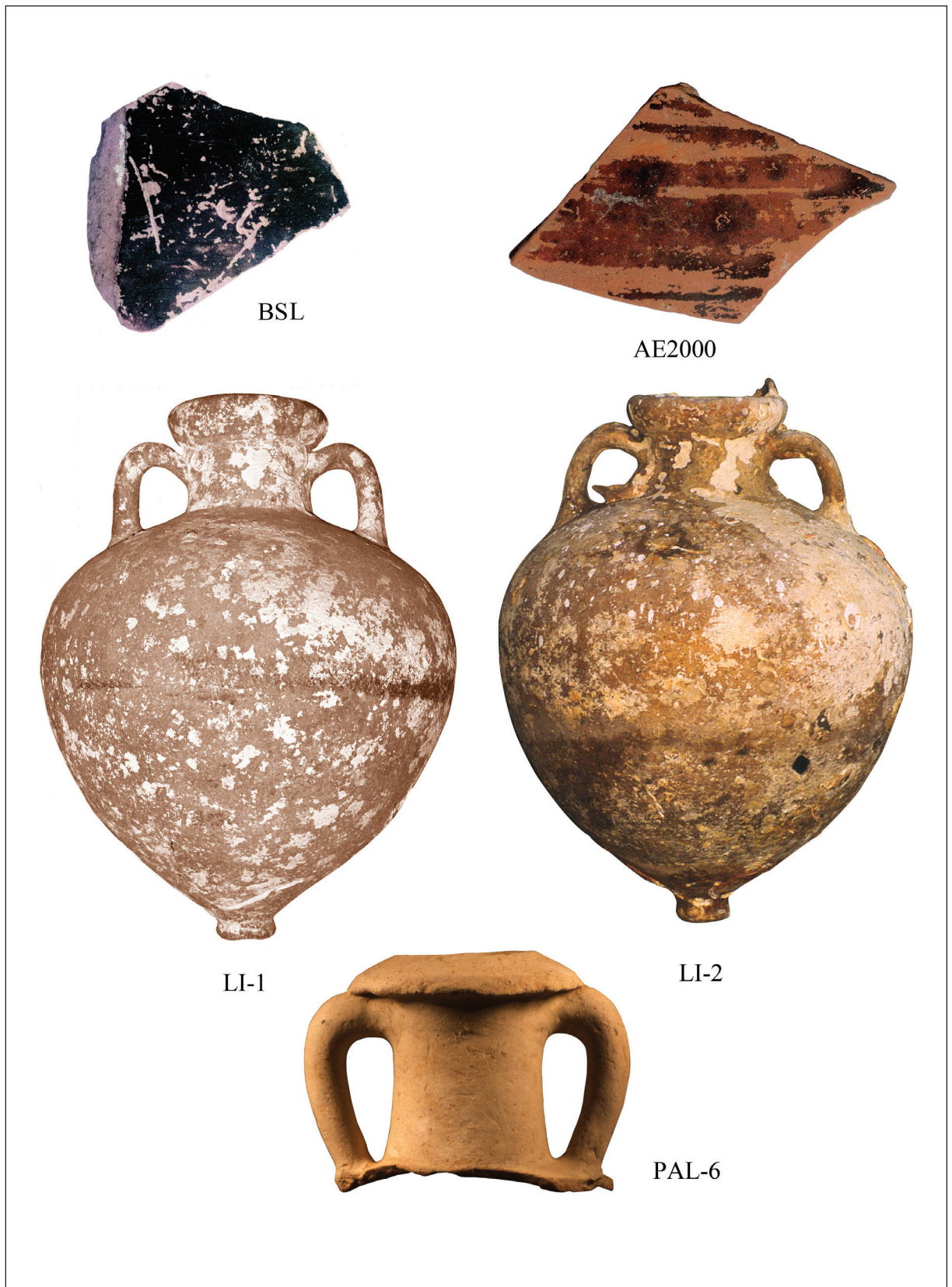


Fig. 1.- Ánforas griegas de BSL, AE, litoral de Ibiza y es Palmer (fotografías del autor).

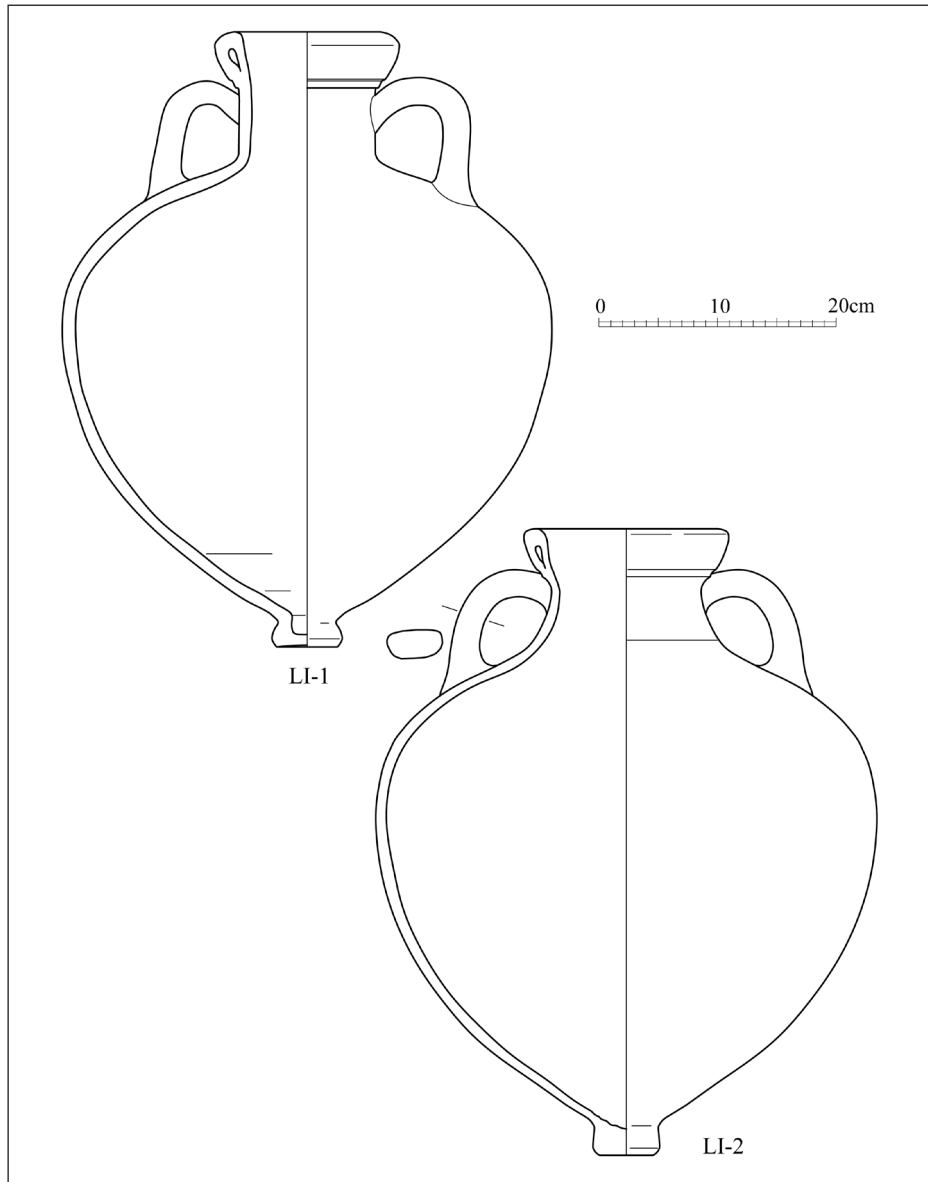


Fig. 2.- Ánforas griegas de procedencia submarina (dibujos del autor).

En suma, aún no es posible precisar el origen de esta pieza que, sin embargo, con toda probabilidad, debe adscribirse al Egeo SE. La cronología contextual del ánfora “Solokha I form: 1” de SJ-90, acorde con el individuo citado del ágora de Atenas, es el último tercio o cuarto del siglo v a. C.

Por otra parte, el conjunto SJ-90 proporcionó el asa de un ánfora corintia, seguramente A' (Ramon 2004: 275, fig. 5, SJ-90/122) (Fig. 3, SJ-90/122), Como es bien sabido, la definición del tipo se debe a C. G. Koehler (1979: 16-19; 1981: 454-457; 1992: 270), quien lo consideró dedicado especialmente a la exportación de productos propiamente corintios (Koehler 1979: 731; 1981: 454, 457; 1992: 270); hecho confirmado después por diversos estudios arqueométricos (Whitbread 1995: 270-274; Morter y Leonard 1998: 733-734, fig. 17.1-17.3; Farnsworth, Perlman y Asaro 1977: 457, 459, 463).

Ánforas griegas Corintias A' también existen en Cartago (Wolff 1986: fig. 2; Bechtold 2008: fig. 3, n.º 31). A diferencia de lo que sucede en Sicilia y Magna Grecia, donde es muy abundante, resulta esporádica en el extremo occidente, donde, sin ánimo de exhaustividad, cabe mencionar puntos como en *Emporion* (Nolla 1974-1975: fig. 17, n.º 12), riera de Sant Simó (Mataró) (Pons 1982-1983: 197, n.º 8748), Las Redes (De Frutos, Chic y Berriatúa 1988: fig. 3, n.º 1), Carmona (Pellicer y Amores 1985: fig. 30, n.º 7-8), Residencial David, en San Fernando (Clavaín y Sáez 2003: 180, fig. 5) y la necrópolis de Cádiz (Muñoz 1995-1996: fig. 16-2).

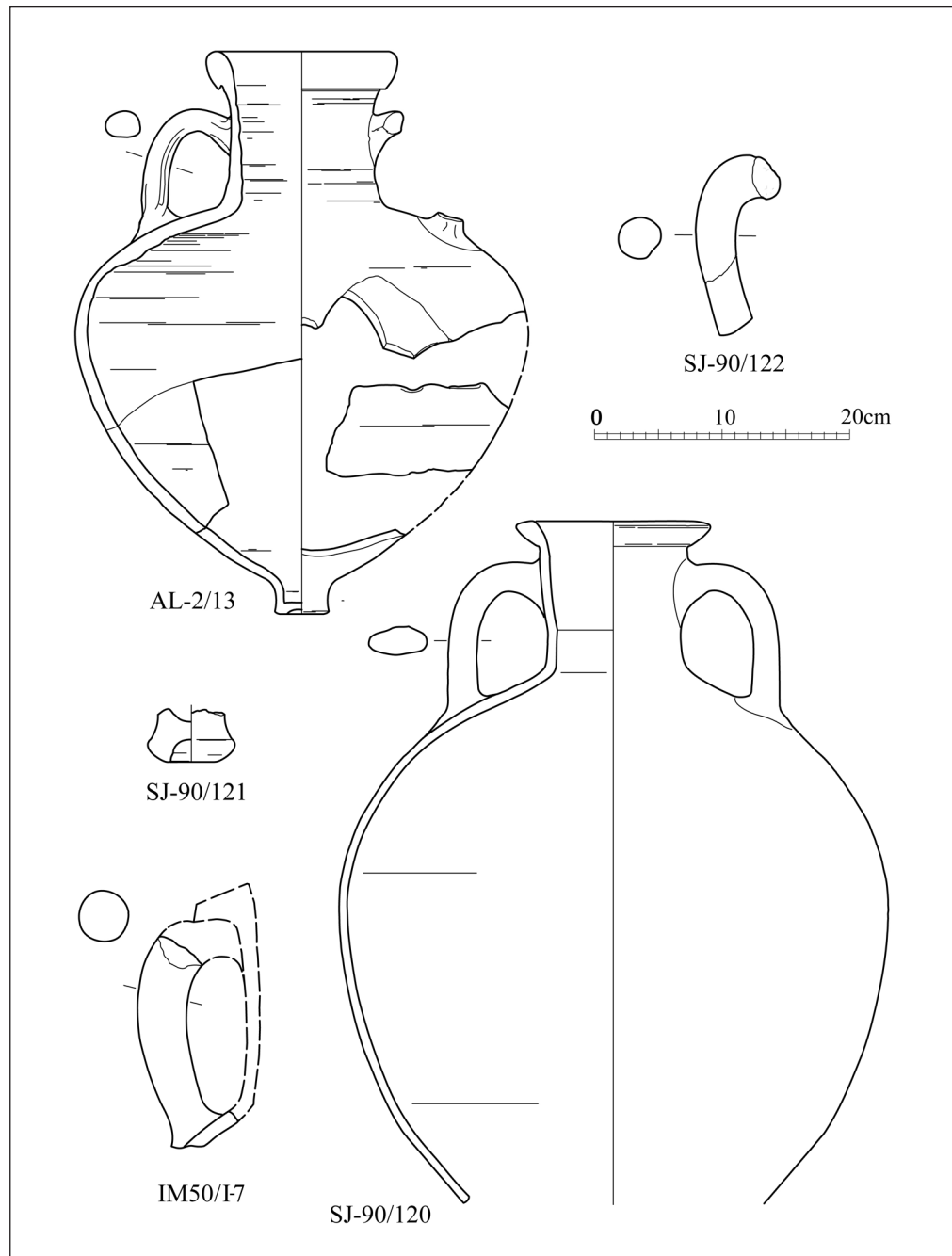


Fig. 3.- Ánforas griegas de AL-2, SJ-90 y IM50 (dibujos del autor).



Fig. 4.- Ánforas griegas de SJ-90, BSJ y Tagomago 2 (fotografías del autor, excepto Tg2: Ramon y Hermanns).

Finalmente, cabe mencionar el pie de otra ánfora greco-oriental (Ramon 2004: fig. 5, SJ-90/121) en forma de bobina y fondo externo hueco que, por encima de su diámetro máximo, parece iniciar una trayectoria oblicuo-cóncava (Fig. 3, SJ-90/121). Es difícil de atribuir, sin descartar completamente su correspondencia con una Solokha I, pero de pasta muy distinta a la anterior, cabe anotar una apreciable similitud con algunos pies del pecio 1A de Pointe Lequin (c. 515 a. C.) (Long, Miró y Volpe 1992: 220-222, fig. 44, n.º 1-3), allí identificados como ánforas milesias. De ser correctas estas asimilaciones, cosa que no podemos asegurar, existiría un desfase importante de casi 75 años entre la cronología del ánfora griega y la colmatación del pozo SJ-90.

Avda. España n.º 7.- En este solar, que antiguamente debió estar en contacto directo con el fondo del puerto y a muy pocos metros del pie de la acrópolis de Ibiza, se excavaron restos de implantaciones alfareras de la época que ahora nos interesa. Consecuencia de ello es que los objetos de importación son más bien escasos.

Es de destacar, sin embargo, el hallazgo del cuello completo, incluidos arranques de asas y espalda de un ánfora, inédita hasta la fecha (Fig. 5, AE-7/0-25). Esta pieza resalta por su cuello rectilíneo, corto y prácticamente cilíndrico y las asas de sección aplanada, aplastando la cara externa del borde, cosa que provoca la deformación del círculo, tan característica en estas producciones. Corresponde al grupo de las “Corintias” B tardías (Koehler 1992: pl. 3, b-c).

M. Lawall (1995: 70-71, figs. 16-18 y 74-75, figs. 16-17) definió el tipo B/3, sucesor del B/2 (este último de mediados del siglo v a. C.), como un modelo del último cuarto del siglo v a. C. (depósitos R 13:4 y E 19:5 del Ágora), con cuerpo y cuello más largos, estos últimos, además comprimidos por las asas.

Estos modelos, que a simple vista ofrecen distintos tipos, han sido agrupados por Sourisseau en su forma 5 (2011: fig. 6). Se trata de producciones adriáticas (Gassner 2003: 183-186, 213, tav. 22), magnogrecas y tal vez sicilianas, que harían su aparición desde principios del siglo v a. C., prolongándose durante la centuria siguiente y quedando por afinar los encuadres tipo-cronológicos.

Cronológicamente hablando, el ánfora, que es un híbrido entre el tipo B/2 y el B/3, corresponde a la *facies* del que se denominó “taller AE-7”, que funcionó en el último tercio del siglo v a. C. (Ramon 2011: 179-183), en perfecta concordancia con la cronología del ánfora griega.

El pozo de es Palmer.- Situado a unos 650-700 m al NO de la ciudad antigua de Ibiza, en un terreno llano, este pozo fue amortizado hacia el último cuarto del siglo v a. C. Su relleno, publicado hace ya años (Ramon 1993b), no pudo ser recuperado sino de modo presumiblemente muy parcial.

Para lo que ahora interesa, destaca la parte superior completa de un ánfora Corintia A', incluidos borde, cuello, asas y una parte de la espalda (Ramon 1993a: 292, 297-299, fig. n.º 6, lám. 1, n.º 6) (Fig. 1, PAL-6 y Fig. 5). Otros elementos anfóricos de importación eran fragmentos de un ánfora ibérica y de otra de producción gaditana T-11213. El conjunto de materiales fecha el relleno de amortización de este pozo en el último tercio o cuarto del siglo v a. C.

El pozo RA-91.- De este conjunto, fechado a finales del siglo v a. C., cabe solo destacar un pivote de sección bicónica, con el fondo externo hueco (Ramon 2012), cuya atribución a un tipo concreto, que por sus características pertenece, sin duda, a un ánfora griega oriental, cuya clasificación no resulta fácil (Fig. 5, RA-91/90).

El depósito del coll des Jondal.- Procede del medio rural, en el entorno conocido popularmente con este nombre (término municipal de Sant Josep de sa Talaia), a 8,7 km al O de la ciudad antigua. Se trata de un conjunto muy homogéneo de elementos muebles recogido tras una intervención clandestina, cuya naturaleza no se pudo precisar.

En cuanto a ánforas griegas, existen los bordes de dos ánforas Corintias A' (Fig. 5, CLLJ-42-43) y otra, conservando el borde y la parte superior del cuello, con arranque superior de una de las asas y otra tipo Solokha 1, grupo 1 (Fig. 5, CLLJ-41). Cabe señalar, por el resto, la mayoría absoluta de ánforas ebusitanas tipo T-1323, seguidas de ánforas ibéricas, con presencia de al menos, un ánfora púnica sarda y otra cartaginesa.

Este conjunto, compuesto además por numerosos vasos púnico-ebusitanos, de categorías diversas, se fecha en la segunda mitad/último tercio del siglo v a. C., en concordancia con la datación de las ánforas griegas.

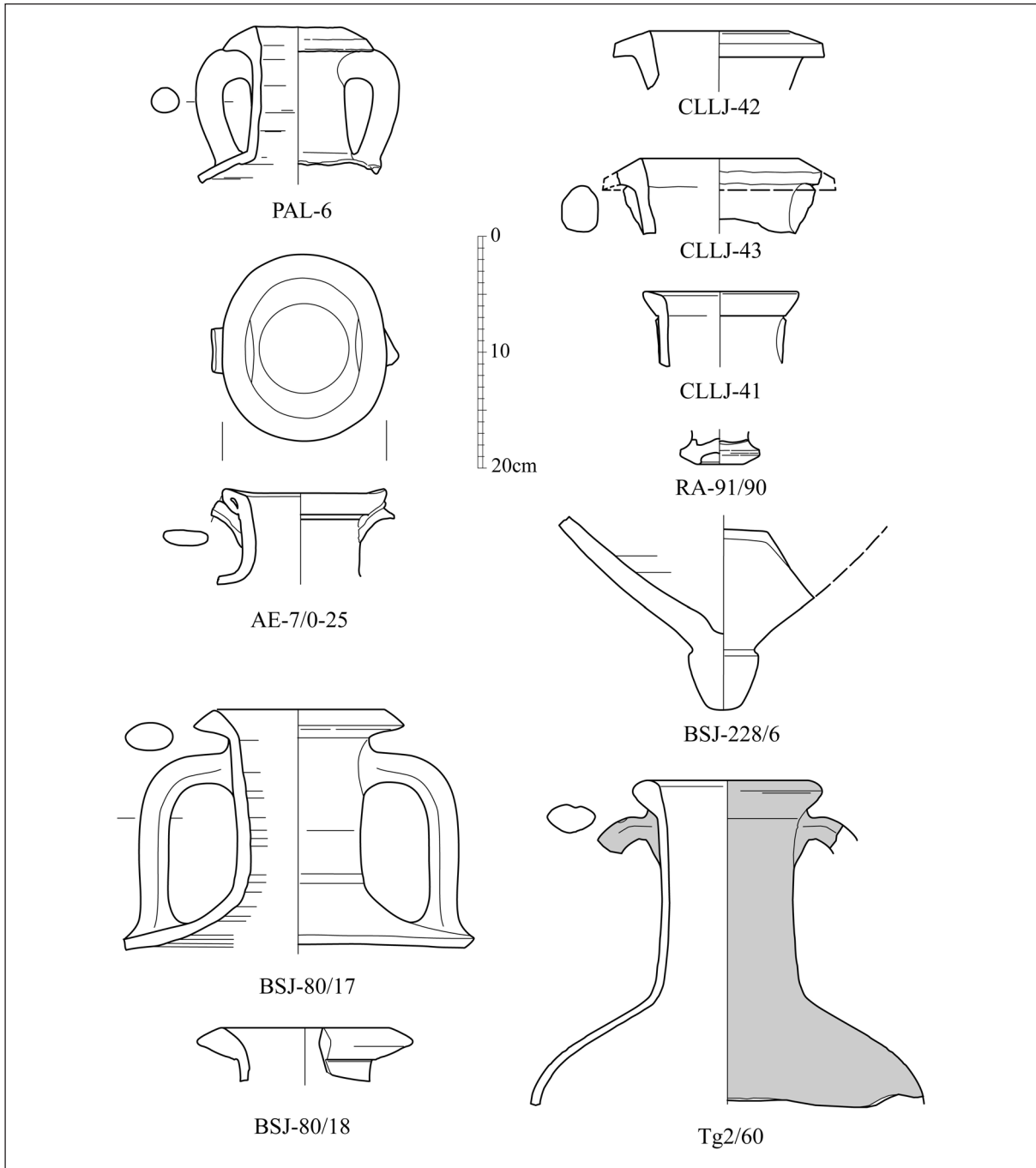


Fig. 5.- Ánforas griegas de es Palmer, AE-7, CLLJ, RA-91, BSJ y Tagomago 2 (dibujos del autor, excepto BSJ: R. Gurrea y Tg2: Hermanns y Ramon).

5. Conjuntos del siglo IV a. C.

Avenida Isidor Macabich, n.º 50.- A la altura de este número de la calle citada, una profunda zanja para la creación de infraestructuras urbanas propició el hallazgo de algunos niveles arqueológicos, tal vez pertenecientes a una implantación rural de época púnica, cercana a la ciudad antigua. El estrato superior, fechado a mediados del siglo IV a. C., proporcionó el asa de

un ánfora corintia, seguramente A' (Ramon 1993b: 71-74, fig. 3 y 8, n.º I-7) (Fig. 3, IM50/I-7). Junto con ella, se hallaron ánforas ebusitanas T-8111, ibéricas y una pieza púnica centro-mediterránea T-4212.

Baluart de San Juan.- Se trata de un espacio excavado en la parte baja de la acrópolis de Ibiza, donde pudo documentarse una amplia secuencia urbana desde la época fenicia. Dos estratos proporcionaron ánforas griegas de la época que interesa ahora.

De la UE-80 proceden dos ánforas tipo Solokha I, variante C establecida en el pecio de Tagomago (*cf. infra*) (Fig. 4, BSJ-80/17 y 18 y Fig. 5). Esta unidad, además, contaba con materiales ebusitanos de pleno siglo IV a. C., así como diferentes piezas de vajilla ática de barniz negro de la misma cronología. Existe una clara similitud del borde (lo único conservado) n.º 18 y, tal vez también, del n.º 17 con el ánfora Ágora P 24211 object (Lawall 1995: 220, fig. 90), del conjunto H 13:4, depósito cerrado hacia c. 390 a. C.

UE-228, el n.º 6 fondo con pivote de ánfora corintia, muy probablemente A' (Fig. 4, BSJ-228/6 y Fig. 5), también con otros materiales ebusitanos y fragmentos de vajilla ática de barniz negro del siglo IV a. C.

Tanto en un caso, como en el otro, la cronología de los estratos mencionados, que contienen algunos elementos residuales más antiguos, debe situarse entre el segundo y tercer cuarto del siglo IV a. C.

El pecio Tagomago 2.- En fechas recientes, se pudieron documentar y publicar exhaustivamente (Hermanns y Ramon 2018) una serie de materiales que corresponden al naufragio, en proximidad del islote de Tagomago (NE de Ibiza), de una nave que en todos los aspectos cabe considerar gemela del pecio de El Sec (Bahía de Palma).

El conjunto estudiado se componía de un total de 29 fragmentos de ánforas, en unos casos correspondientes a la parte superior del recipiente, es decir, espalda, cuello, asas y borde y, en otros, a las ojivas inferiores, que en este caso presentan pivotes en forma de bobina. No se dispuso de ningún ejemplar completo y fueron agrupadas según criterios morfológicos y areales. Las ánforas griegas eran las siguientes:

Ánforas Corintias tipo A'. Tres individuos distintos, fragmentarios, se atribuyeron a esta clase Tg2-33 a Tg2-35 (Fig. 4 y 6). Las ánforas Corintias A' de Tagomago 2 son versiones tardías de un modelo cuyos orígenes se sitúan no muy avanzado el siglo V a. C. y con plena vigencia durante toda esta centuria; antes se han visto y comentado ejemplos de esta clase en Ibiza. Las diferencias entre las versiones de uno y otro siglo son escasas. Cabe recordar que en el pecio del Sec se halló un sólo individuo (Cerdá 1987: n.º 419).

Ánforas "Corintias" tipo B3 de K. Koehler. Un único individuo (Tg2-36), del que se ha conservado el tercio superior y las dos asas (Fig. 6 y 7).

La producción del tipo "Corintio" B3 (Koehler: 1982) se ha atribuido preferentemente a Corfú, sin embargo, a tenor de la diversidad de pastas y del hallazgo de talleres, incluso alejados, como en Pharos (Croacia) (Katić 2004), ha extendido su área de producción, al menos, hasta el Adriático centro-occidental, siendo la zona jonio-adriática su epicentro productor.

Del Sec procede una cantidad superior a la cincuentena de individuos (Cerdá 1987: 418, fig. 99, n.º 422-424). Otros lugares occidentales donde se ha hallado son Montjuïc (Asensio *et alii* 2009: 44, lám. 9, fig. 6) y Cartago (Bechtold 2008: fig. 1, n.º 8) y, sobre todo, en algunos puntos del Sahel tunecino, como Hadrumetum y Thapsos (Ben Jerbania 2011: 88-90, fig. 3, n.º 12-22).

Ánforas Solokha I (Tall cylindrical neck and mushroom-shaped rim amphora) del área suroriental del Egeo. "Solokha I" es un tipo establecido a raíz del hallazgo en el túmulo funerario escita de Velikaja Znamenka (Dniiper), a principios del siglo XX, de tres ánforas de

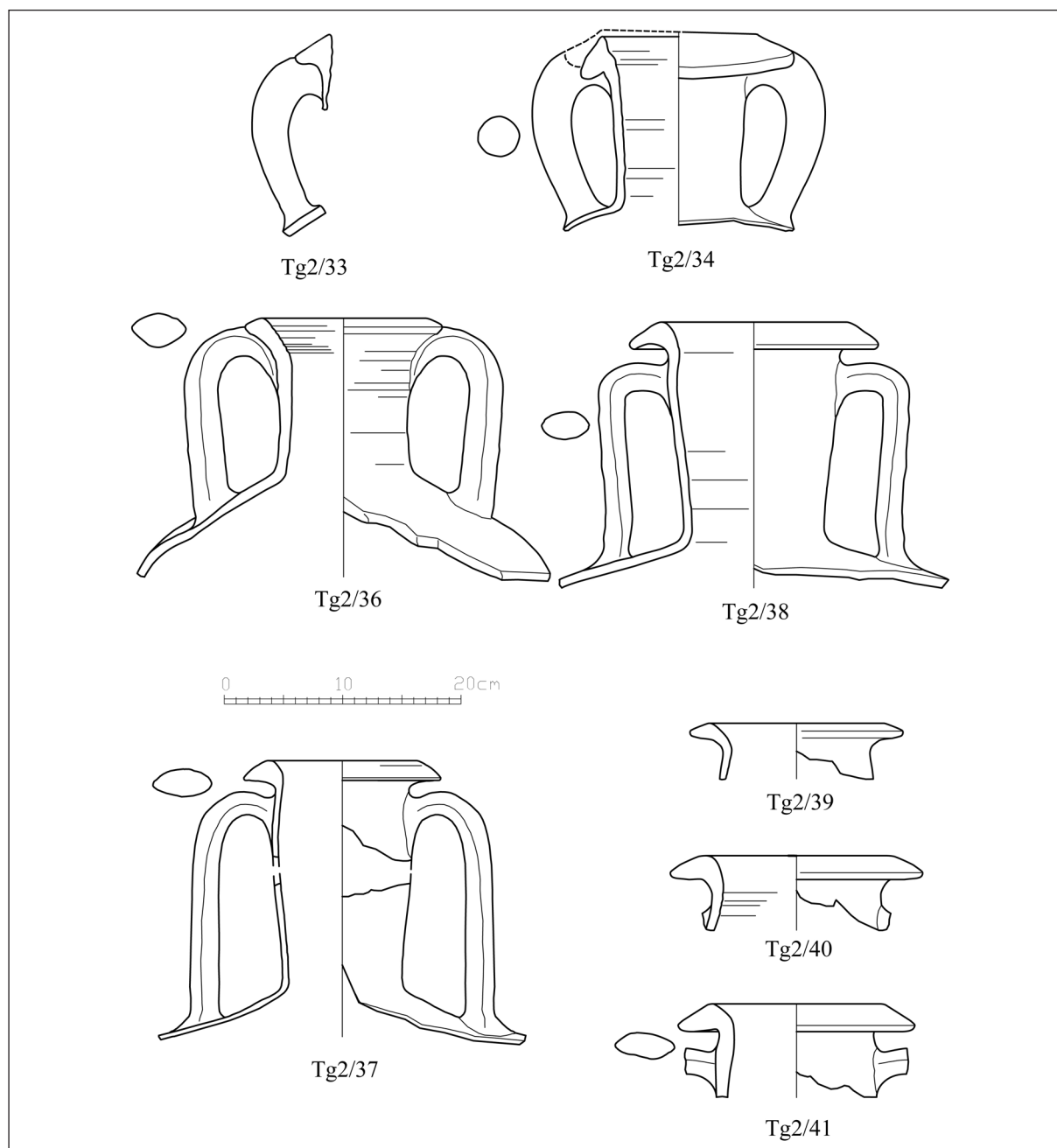


Fig. 6.- Ánforas griegas de Tagomago 2 (dibujos: Hermanns y Ramon).

borde de sección triangular exvasada (Zeast 1960: pl. XV, 32b; Mancevič 1987: 50, n.º 31.1, 51, fig. a), en un contexto que actualmente se data en el primer cuarto del siglo IV a. C. (Brašinskij 1965; Mancevič 1987). Más tarde J.-Y. Empereur y M. Picon (1986: 112) señalaron producciones de este tipo (“southeastern Aegean Mushroom-shaped rims”) en diversos puntos del Egeo SE, principalmente en Rodas, Clazomenas, Cnidos, Samos y Cos. Es posible, según señala F. Sacchetti (2012: 95-102), que se documenten ánforas de esta clase en algunos sitios del Tiro (Velia, Casa Baldi de Pozzi-Seravezza-Versilia), señalando su rareza en el Mediterráneo central (Sacchetti 2012: 102). Algunas piezas asimilables a los hallazgos de Tagomago 2 vienen

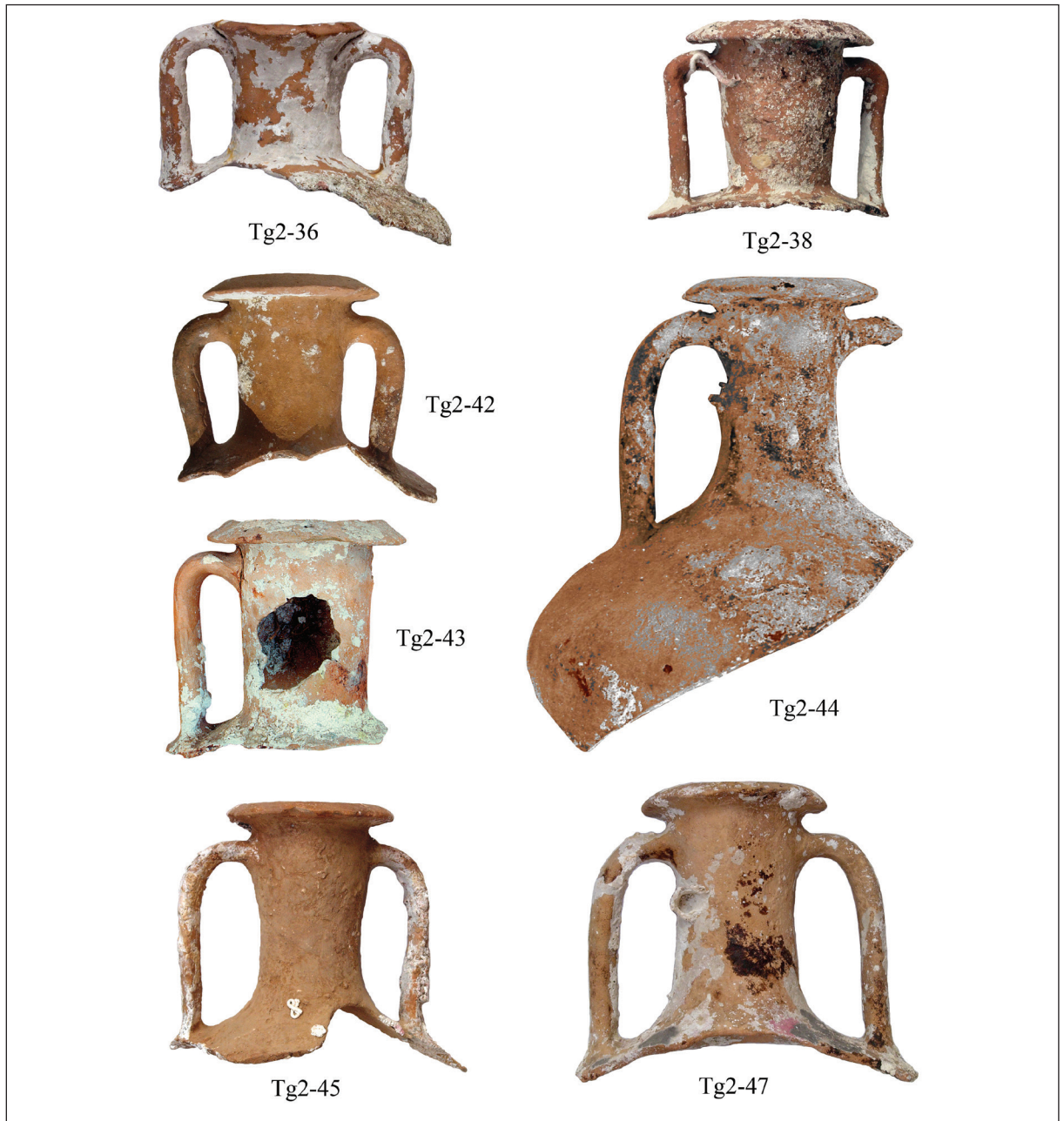


Fig. 7.- Ánforas griegas de Tagomago 2 (fotografías: Ramon y Hermanns).

de yacimientos como Spina, Forcello, Felsina y Marzabotto (Sacchetti 2012: pl. XIV-XXV, XVII-XVIII, XXXIX-XL, fig. 92).

El material de Tagomago del grupo Solokha I fue provisionalmente dividido en tres variantes:

Variante a) Con borde triangular agudo, cuello un tanto convexo, a la altura del arranque superior de las asas (Tg2-37, Tg2-38, Tg2-39, Tg2-40, Tg2-41) (Fig. 6 y 7).

Esta variante equivale al tipo Sec K, donde en su momento se documentaron dos piezas (Cerdá 1987: 445, n.º 497-498). En el Mediterráneo oriental está presente en puntos como Atenas, donde corresponde al tipo 2 de M. Lawall (2004: n.º 15-18, 25-26, 28), así como en el navío

de Kyrenia (Lawall 2011a: n.º 130 y 212). D. B. Redford (2004: 137-139, pl. A, 3-4) quien, de acuerdo con análisis de activación de neutrones, las atribuye a Samos, da a conocer su presencia en Mendes (Egipto), concretamente en el importante horizonte de destrucción del 343 a. C., ocasionado por los persas de Nectanebo II, hecho que proporciona una interesante cronología *ante quem* para el tipo.

El ánfora Tg2-37, con su cuello sinuoso y el tipo de borde, recuerda una pieza hallada en la ciudad frigia de Gordion (Lawall 2011b: 163, pl. 96. 3), donde, sin argumentos claros, es fechada en el último cuarto del siglo IV o inicios del III a. C. A este modelo podría pertenecer también una pieza casi completa, con un monograma estampillado, hallada en Rodas (Grace 1971: pl. 15, n.º 11 y 13), que la investigadora norteamericana consideró samia. Se documentan también en un depósito de taller alfarero en Panermos (Peparethos), asociado a cerámica ática de la primera mitad del siglo IV a. C., según los editores (Doulgéri-Intzessiloglou y Garlan 1990: 379, fig. 29). De todos modos, no está claro que esta forma anfórica fuera fabricada en este taller, a pesar de su presencia.

Más evidente, en cambio, parece la fabricación en los talleres de Kos de ánforas muy similares a las que se están comentando ahora, que van a menudo estampilladas y se atribuyen al tipo Cos-II (Papuci-Wladyka 1997: 50, fig. 1, n.º 2). Además, por lo que se refiere a su cronología, este taller habría cesado su actividad a raíz del *synecismo* del año 366 a. C. (Papuci-Wladyka 1997: 48) y se trataría, pues, de un referente *ante quem* de enorme importancia.

En el Mediterráneo central, un fragmento de cuello hallado en Via de le Terme, en Olbia (Cerdeña), podría también pertenecer a esta serie (Cavaliere 2000: fig. 1; Pisanu 2010: fig. 13). Muy similar a la Tg2-40 es un fragmento procedente de las excavaciones del Instituto Arqueológico Alemán de Roma, en Cartago (Bechtold 2008: fig. 3, n.º 30), donde, sin duda erróneamente, se califica de Corintia A'.

También cabe mencionar tres bordes del yacimiento ibérico de Montjuïc (Barcelona), hallados en niveles descontextualizados. Uno de ellos (Asensio *et alii* 2009: n.º 3) con bisel inferior, podría ser itálico o como algunas del ya mencionado depósito UE-6204 de Empúries, mientras que otro (Asensio *et alii* 2009: n.º 2) es idéntico, por ejemplo, a la Tg2-40. Tanto estos bordes, como un gran fragmento, al cual falta precisamente este elemento (Asensio *et alii* 2009: n.º 7), parecen corresponder a individuos de la familia Solokha I, del Egeo SE.

Variante b) Con borde triangular agudo, cuello cilíndrico o cilindro-cónico (Tg2-42 y Tg2-43, Fig. 7 y 8). Se trata del tipo 3 de Lawall (2004: n.º 20), presente también en Kyrenia (Lawall 2011a: n.º 130, 212), donde este autor señala (Lawall 2011a: 677) la existencia de diecisiete individuos, que equivaldrían al tipo X de este yacimiento (Lawall 2011a: pl. 2, n.º 130), incluido un número de pies en bobina. Algunos individuos de esta clase aparecen estampillados con la letra O en una de las asas. Siempre según este autor, el análisis por activación de neutrones de una de estas piezas (Lawall 2011a: n.º 212), con las letras FI, situaría su lugar de producción en Paros. A efectos contextuales, cabe citar la presencia de ánforas de este tipo en el relleno de amortización de un pozo público en Thasos (Blondé, Mulliez y Muller 1991: n.º 40), situado a partir del 330 a. C. cronología *ante quem* para los materiales que contiene, máxime cuando algunos son incluso anteriores al siglo IV a. C.

El "Object SS 4568", del contexto D 15: 3 del Ágora de Atenas (<http://agora.ascsa.net/>), fechado entre el segundo y el tercer cuarto del siglo IV a. C., es un ánfora completa de esta serie, donde cabe también citar el "Object: SS 3807", pieza incompleta y de un contexto poco homogéneo, ya que incluye materiales que van, como mínimo, del siglo IV al II a. C.

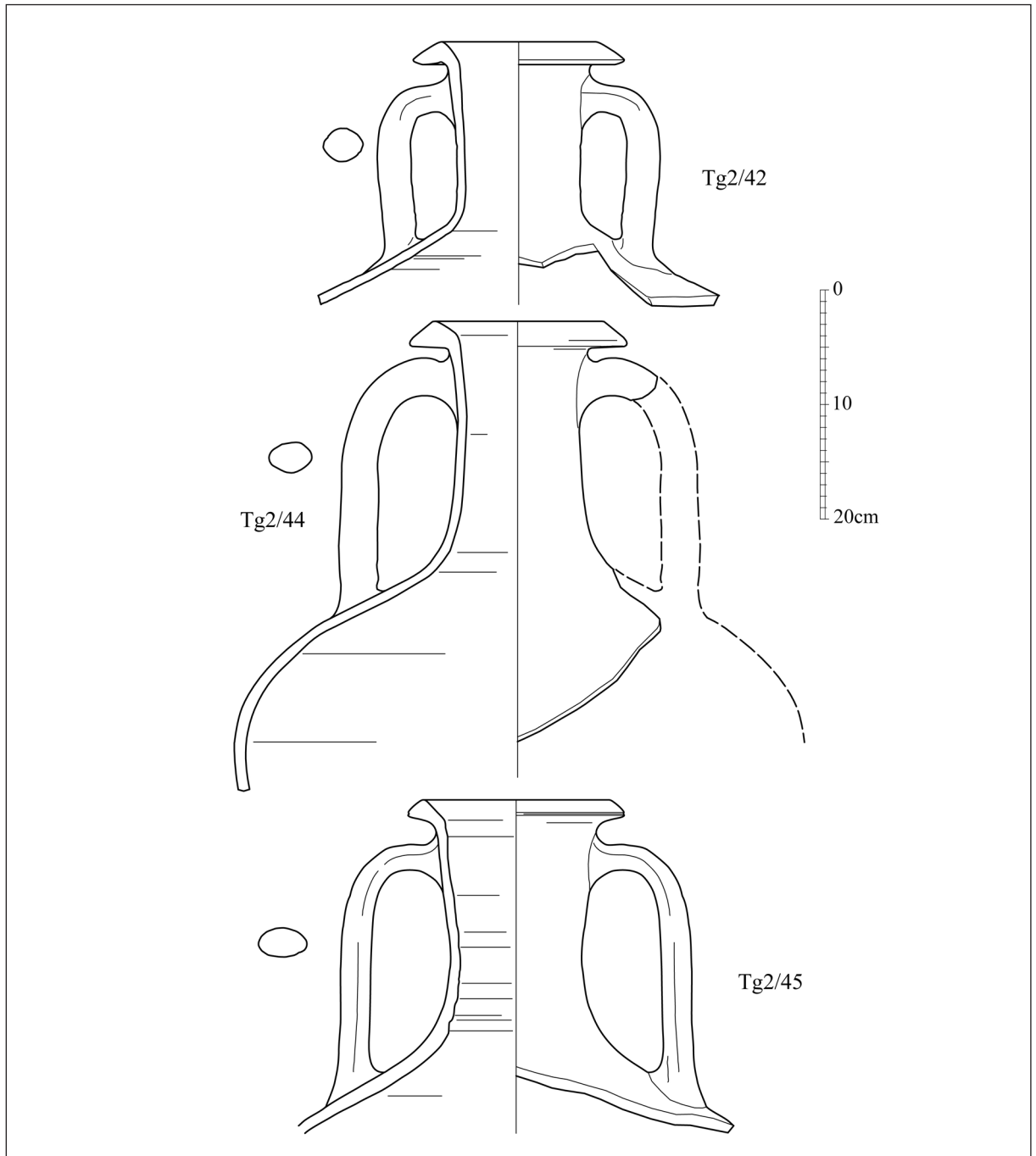


Fig. 8.- Ánforas griegas de Tagomago 2 (dibujos: Hermanns y Ramon).

Aunque en el Mediterráneo oriental el listado de paralelos sería inacabable, merece un comentario el material de la necrópolis tardía al oeste de Saqqara, en Egipto, donde, aparte de otros materiales más fragmentarios, se localizaron dos piezas, una completa y otra a la cual falta únicamente el pivote. Además, esta última lleva una estampilla, que a decir de algunos autores corresponde a Samos, hecho que da pie a la atribución de otros individuos de esta misma necrópolis (Rzeuska 2007: fig. 6-8. 30, 34-36). Posiblemente una pieza del navío de Mazotos, del cual después se hablará, pertenezca a este tipo (Demesticha 2010: fig. 5c).

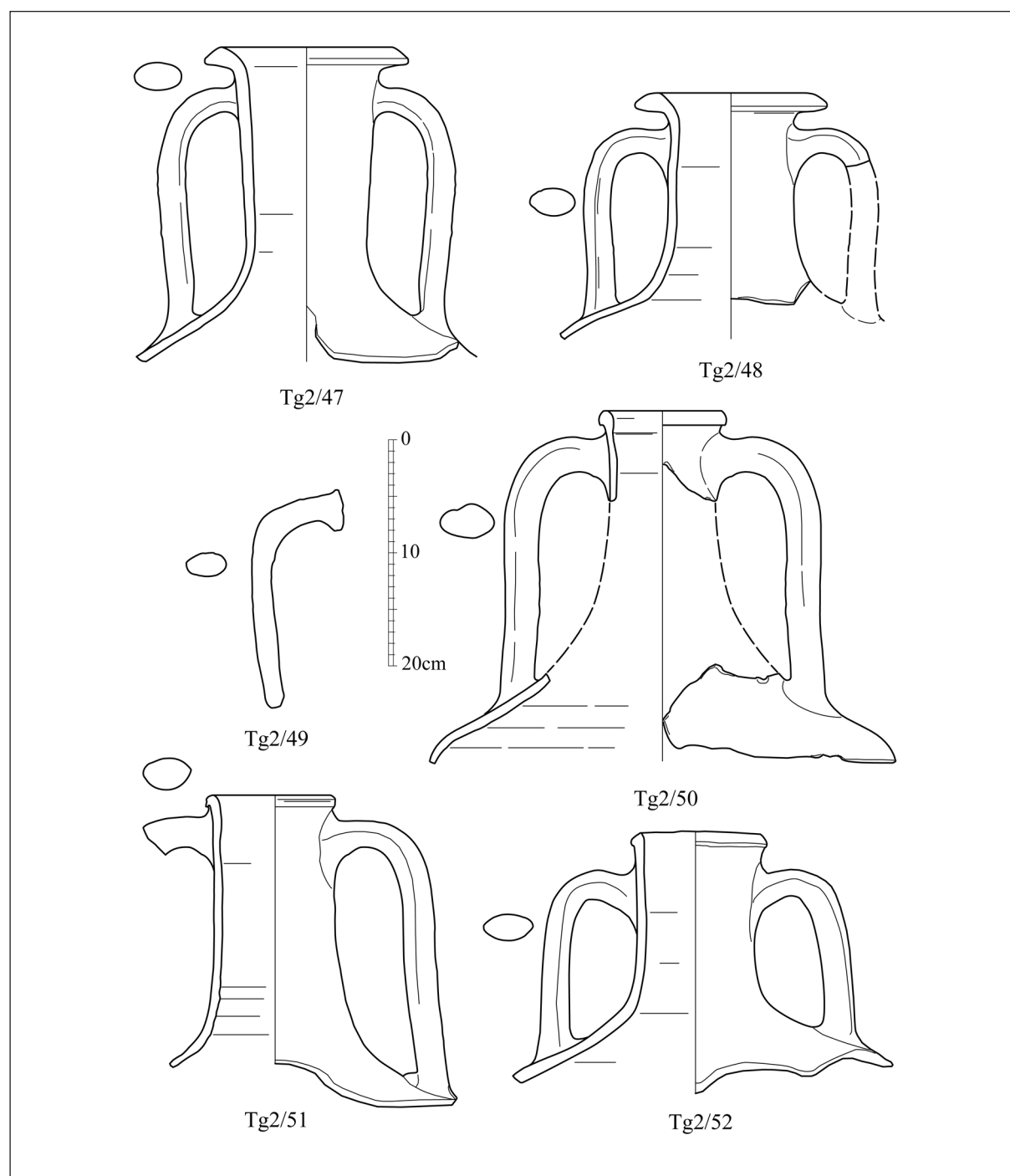


Fig. 9.- Ánforas griegas de Tagomago 2 (dibujos: Hermanns y Ramon).

En el Mediterráneo central cabe citar un ejemplar íntegro procedente de aguas de Civita-vecchia, en Etruria meridional, hallazgo submarino, lamentablemente aislado, que fue dado a conocer hace años con la etiqueta de “greco-italica” (Gianfrotta 1981: 80, n.º 64, fig. 34).

Variante c) Con la cara inferior del borde ligeramente oblicuo-elevada, cuellos ligeramente cóncavos, a veces sinuosos, asas separadas y arqueadas de sección oval (Tg2-45, Tg2-47, Tg2-48) (Fig. 7, 8 y 9).



Fig. 10.- Ánforas griegas de Tagomago 2 (fotografías: Ramon y Hermanns).

El perfil, al menos, de uno de los individuos del túmulo de Solokha (Doulgéri-Intzessiloglou y Garlan 1990: fig. 35a), de un modo bastante aproximado, corresponde a este tipo, con lo cual el calificativo de Solokha I adquiere plena propiedad. Equivalen al tipo 4 de Lawall (2004: n.º 22-24), al cual dicho autor otorga una cronología más antigua, entre finales del siglo v e inicios del iv a. C. Corresponden asimismo al Sec tipo N2 y N3 (como ya se dijo en otra ocasión son tipos que convendría juntar, lo mismo que con el N1 el material clasificado en El Sec con los tipos

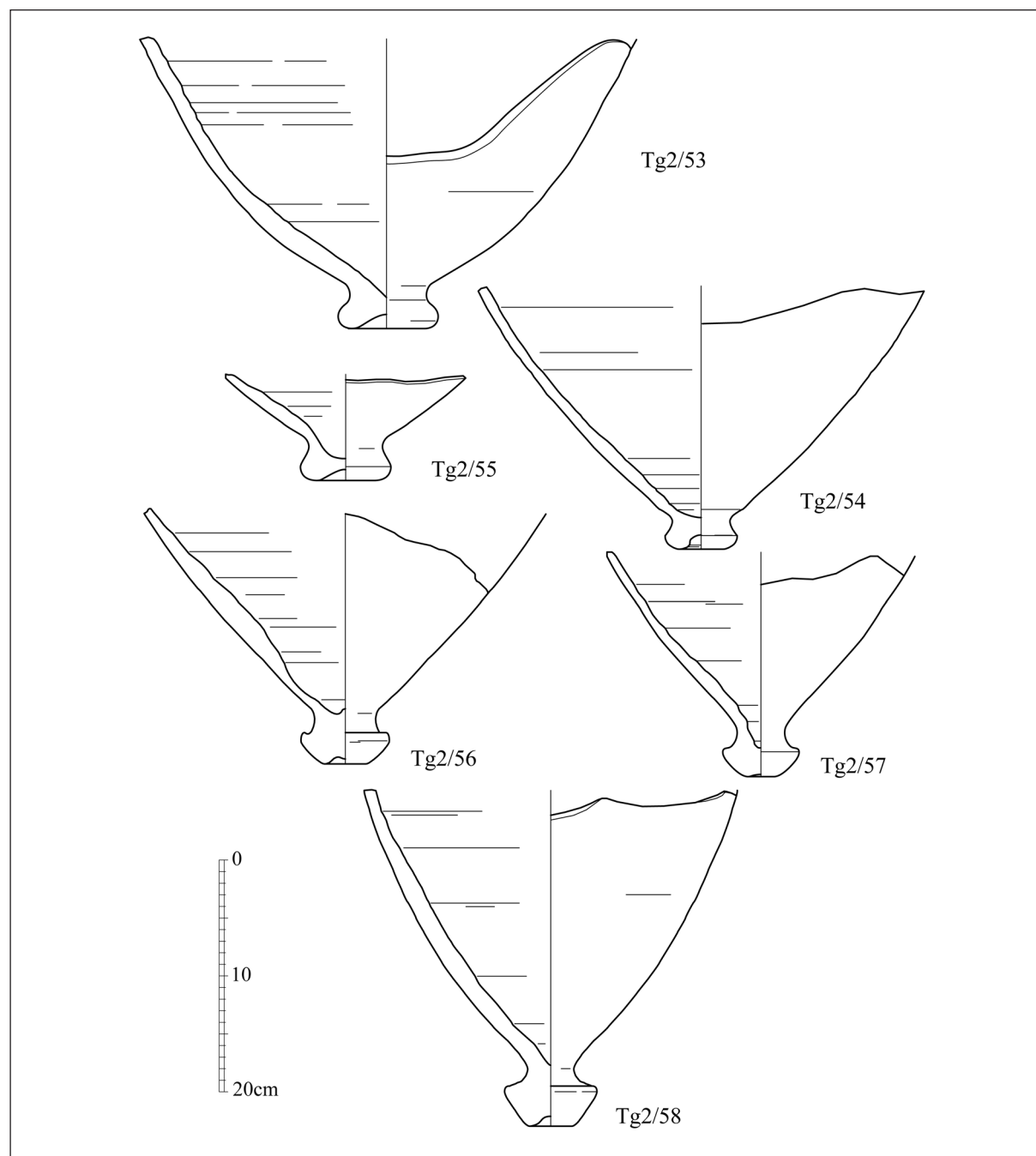


Fig. 11.- Ánforas griegas de Tagomago 2 (dibujos: Hermanns y Ramon).

J, K y probablemente incluso I y L). De la necrópolis Panskoe I procede una pieza completa de esta clase (Monakhov y Rogov 1990: tab. 6, n.º 38). Este modelo, pues, tiene una vigencia cronológica, desde inicios del siglo IV a. C., es anterior, por tanto, a los vistos antes dentro del grupo Solokha I, pero conviven tanto en Tagomago 2 como en El Sec.

Como mínimo, una de las ánforas del ya citado pecio de Mazotos puede corresponder a este tipo (Demesticha 2010: 7, fig. 5d). El hundimiento de este mercante, que transportaba básicamente un cargamento de ánforas de Quíos, se fecha en el tercer cuarto del siglo IV a. C.

(Demesticha 2010: 8). De Cartago (terreno Bir Massouda), procede el cuello y borde de una de estas piezas (Maraoui 2012: 152-153, fig. 159).

En cuanto al extremo occidente del Mediterráneo, destaca por su cantidad y cualidad el material de este tipo hallado en la UE-6204 de la excavación realizada en 1988 en el sector N del Asklepeion de *Emporion* (Sanmartí-Gregó *et alii* 1995: fig. 6 y 7, n.º 1-2, 8, n.º 1-13 y 9a-c). Sus editores, con el apoyo de un notable conjunto de cerámicas áticas de barniz negro y figuras rojas tardías (Sanmartí-Gregó *et alii* 1995: 43), fechan la formación de este conjunto en los “años centrales del siglo IV a. C.”, es decir, hacia el 350 a. C. También en la UE.5016, relacionada con la construcción de la muralla meridional de esta ciudad, que se ha fechado en el primer cuarto del siglo IV a. C., aunque predominan ampliamente en su contenido materiales de los últimos decenios del V a. C., proceden dos fragmentos de bordes de ánforas de este tipo (Sanmartí-Gregó 1988: fig. 11, n.º 12-13).

Ánforas con borde redondeado apenas diferenciado. En el conjunto estudiado parecen darse dos variantes, distinguidas básicamente por la longitud de los cuellos.

a) De cuello largo: Tg2-50 y Tg2-51 (Fig. 9 y 10). Estas piezas encuentran un paralelo evidente en El Sec, donde son clasificadas como tipo R (Cerdá 1987: n.º 628) y atribuidas, con dudas, a Chios. S. Iu. Monakhov califica piezas de esta forma como tipo II-A “Haviaras” (Monakhov 1999: 164, fig. 5), atribuyéndolas a Cnidos. Seguramente, también son similares a algunas halladas en estado fragmentario en el Ágora de Atenas (Lawall 2004: 453, n.º 33-35), las dos primeras del depósito F 17:3 (según ASCSA, 3º cuarto del siglo IV a. C., según M. Lawall c. 300 a. C.) y la tercera del D-E 8-9:1.

M. Lawall descarta su origen en Quíos y, a pesar de admitir su existencia en depósitos del Ágora fechados c. 325, considera este tipo un “marcador cronológico” de los años alrededor del 300 a. C. (Lawall 2004: 453). El tercio superior de una de estas piezas procede de los talleres de Kos, donde es atribuida a la producción local, clasificándola como tipo Cos-III (Papuci-Wladyka 1997: 50, fig. 1, n.º 3). En cuanto a la cronología, lo mismo que se ha dicho antes, es presuntamente anterior al 366 a. C.

A pesar de un obvio parecido formal, no es clara su asimilación a las llamadas Solokha II, modelo igualmente detectado originalmente en la excavación de 1912-1913 en el kourgane del mismo nombre, ya comentado, que proporcionó ocho ejemplares de este tipo. Sus lugares (supuestos aún) de producción serían centros como Bizancio (Grakov 1954: 86-87; Zeest 1960: 96, pls. 18-20.35. a-1; Brašinskij 1984: 46). Con excepción de El Sec, no se conocen paralelos claros, en toda el área centro-occidental mediterránea.

b) De cuello corto: Tg2-52 (Fig. 9 y 10). Parecida a las anteriores, pero de cuello más corto, es muy similar al tipo O del Sec (Cerdá 1987: n.º 600), donde, con pocos argumentos, es atribuida a Panticapaion. También se asemeja a las piezas n.º 610-611 del mismo yacimiento, clasificadas en este caso como tipo P y atribuidas, igualmente con dudas, a Quíos. Tal vez sean asimilables a determinados tipos, cuya fabricación se supone en Queronesos (Monakhov 1989), correspondiendo al tipo I-A-1 (Monakhov y Rogov 1990). En la necrópolis Panskoe I se fechan en el tercer cuarto del siglo IV a. C.

Un ánfora completa del denominado “Chios wreck A” (Foley *et alii* 2009: fig. 13), en cierto modo, es muy similar a la de Tagomago y, como pieza de “origen desconocido”, se sitúa en el contexto de un barco cargado básicamente de ánforas quiotas, cuyo naufragio se fecha entre 350 y 330 a. C. (Foley *et alii* 2009: 292). Tampoco está constatada su presencia, ni en el extremo occidente, ni en yacimientos de Italia o del N de África central.

Pivotes en bobina (Fig. 10 y 11). Estos no siempre son fáciles de atribuir a una forma precisa de ánfora, puesto que suelen ser adoptados por más de un modelo y lo mismo puede ser dicho a propósito de los perfiles y grado de abertura de las ojivas inferiores. Al menos en el material de Tagomago 2, por exclusión, lo más probable es que la mayoría correspondan al grupo Solokha I, antes visto, siendo posible también la pertenencia de algunos a las de borde no diferenciado.

Los especímenes Tg2-53, Tg2-54 y Tg2-55 corresponden a un tipo de pivote que se documenta también en el pozo de Thasos ya mencionado (Blondé, Mulliez y Muller 1991: fig. 6, n.º 42-43). Encuentran también plena identidad con el n.º 536 del pecio del Sec (Cerdá 1987: fig. 118); se documenta también en Empúries, en la ya citada UE-6204 (Sanmartí-Grego *et alii* 1995: fig. 6, fig. 7, n.º 3-4, fig. 8, n.º 14-18 y fig. 9d).

Por otra parte, se encuentran los pivotes Tg2-56, Tg2-57, Tg2-58 y Tg2-59. Los Tg2-57 y Tg2-59 son también idénticos a los que poseen las ánforas tipo Monakhov I-B “Gelendzhik” (Monakhov 1999: 162, 171, fig. 2), que estaría representado por piezas conservadas en los museos de esta localidad y de Kiev, citando además un ejemplar hallado en Lenin farm, con un monograma, que considera similar a los encontrados en el taller de Mukhal en Cnidos. Dicho autor les otorga una cronología del tercer cuarto del siglo IV a. C. Existen igualmente en el pozo de Thasos, antes citado (Blondé, Mulliez y Muller 1991: fig. 6, n.º 44-45).

Este tipo de pivote tiene plena similitud también con algunos materiales del pecio de Kyrenia (Lawall 2011a: n.º 130 y otros dibujos en misma lámina). El Tg2-58, además, tiene un paralelo claro en Kom Firin (Delta Nilo) (Spencer 2010: 4, fig. 12). Otras piezas similares proceden de uno de los depósitos del sector NE de Chersonesos Taurica (Stoyanov 2007: fig. 5, n.º 7, fig. 12, n.º 3), sin olvidar que los paralelos son aún mucho más amplios. De nuevo, en El Sec se registran pivotes similares (Cerdá 1987: n.º 601 y 608) y también en los silos de Montjuïc (Asensio *et alii* 2009: 44, lám. 9, fig. 5) y en el yacimiento de Alorda Park (Asensio 1996: 54, fig. 9, n.º 125).

Ánfora greco-italica. Finalmente, la pieza Tg2-60 (Fig. 5 y 10), que es un modelo único en este conjunto, se caracteriza por un borde ovalado y exvasado, cuello cilíndrico y espalda redondeada, toda su epidermis externa está cubierta por una especie de pintura rojiza. En cierto modo, recuerda las ánforas tipo C del Sec (Cerdá 1987: 420-423, fig. 100, n.º 425-437), que equivale al tipo de la “tumba 469” de Lípári, fechado probablemente desde inicios del siglo IV a. C. (Cavalier 1985: 81-83, pl. XIII). La única diferencia clara se halla en la cara superior del borde rectilínea, o cóncava, en las piezas del Sec y convexa en el ejemplar de Tagomago.

6. Conclusiones

El repertorio de ánforas griegas entre los siglos VI y IV a. C. en Ibiza, aunque reducido, no se halla exento de significación. Es más, se ha tenido la suerte de contar con una serie de conjuntos cerrados que proporcionan claros encuadres contextuales y, en consecuencia, porcentuales a esta cuestión.

Para el siglo VI, únicamente dos piezas, reducidas a simples fragmentos de cuerpo, han podido ser señaladas; por una parte, un ánfora SOS del baluarte de Santa Lucía, propiamente ática, y, la segunda, como se ha visto, procedente de la avda. de España, “à la brosse”. Responden a vasos, tal vez contenedores de aceite que, sin ser excesivamente abundantes, aparecen habitualmente en horizontes extremo-occidentales normalmente de modo aislado.

Lo poco que se sabe acerca de las muy escasas ánforas griegas en Ibiza en el siglo VI y primera mitad del siglo V a. C. resulta difícil de enmarcar en rutas comerciales concretas.

Siguen, en orden temporal descendente, las dos ánforas de hallazgo submarino, una de las cuales de procedencia magnogreca tipo A-MGR 2 (Sourisseau 1993: 226) o forma 2 (Sourisseau 2011) equivalente a la forma 1 de M. Py (1978), con borde de tipo 1. Su cronología es *grosso modo* 550-475 a. C. La segunda, con plena seguridad, es una producción masaliota, forma 2 de M. Py, borde del tipo 2 o 3 y se fecha en la primera mitad del siglo v a. C.

Debido al excelente estado de conservación, ambos casos, podrían ser indicativo de pecios que jamás han podido ser localizados e, incluso, cabría admitir que su presencia en el mar de Ibiza pudo haber sido simplemente coyuntural, igual que lo fue el naufragio en la cala de Sant Vicent (norte de Mallorca) del conocido pecio del mismo nombre y cuyo cargamento anfórico estaba esencialmente compuesto por ánforas MG-2 (Santos 2008: 125-152). Como ya se ha visto, en el primer cuarto, o tercio, del siglo v a. C., existe un ánfora también de la forma MG-2, de taller desconocido, y con algunos detalles peculiares, en el conjunto AL-2.

Sin embargo, durante la segunda mitad, o último tercio del siglo v a. C., es cuando en Ibiza el material anfórico griego se vuelve más consistente, como muestran los conjuntos antes comentados. En este marco destaca la casi omnipresencia de Corintias A' (es Palmer, coll des Jondal, SJ-90, CLLJ), acompañadas de otros tipos, entre los cuales Solohka I grupo 1 (SJ-90, CLLJ y ¿RA-91?) o, más raramente, Corintias B/2-3 (AE-7). En cualquiera de los casos, los porcentajes de ánforas griegas, aunque pequeños, son significativos (p. ej., 13 % en CLLJ).

¿Cuáles fueron las vías de transmisión hasta la isla de estas ánforas? Para entender mejor esta cuestión debemos dar un salto hacia adelante, a mediados, o poco después, del siglo iv a. C. y recordar las enseñanzas derivadas del pecio Tagomago 2, que permitieron, a la vez, una reinterpretación del pecio de El Sec, sin duda gemelo a todos los efectos, conocido anteriormente.

Como se ha visto antes, el cargamento principal del Tagomago 2 estaba compuesto por ánforas greco-orientales, donde destacan las producciones del Egeo SE tipo Solokha I, con distintas variantes, antes analizadas. En menor número que las anteriores, eran también significativas las Corintias A', sin olvidar algunos especímenes, también greco-orientales de cuello acilindrado y borde redondeado, tipo II-A y II-B de Monakhov (1999). A nivel testimonial, existían ánforas greco-italicas y púnicas T-4215 del área tunecina completamente minoritarias, cerámica ática de figuras rojas y barniz negro, cerámica común púnica centro-mediterráneas y *dolia*.

Debido a la incorporación en su arquitectura de grandes *pythoi*, se puso sobre la mesa la posibilidad de que se tratara de un barco de fabricación griega, aún sin descartar que agentes púnicos participaran de un modo u otro en las operaciones comerciales y en su gestión, vistas las zonas de recorrido, así como una parte de la carga de origen púnico y grafitos en esta lengua sobre cerámica ática de barniz negro en el caso de El Sec.

Se propuso (y se sigue manteniendo) la hipótesis que estos barcos, de muy largo recorrido, cubrían una ruta desde el Mediterráneo oriental (posiblemente el Egeo), pasarían tal vez por Corinto o Corfú, el Adriático meridional, Sicilia, Cartago, Cerdeña e Ibiza, llegando con toda probabilidad hasta *Emporion*.

Su cronología debe situarse a mediados/tercer cuarto del siglo iv a. C., según demostró la confluencia de dataciones de los distintos tipos de ánforas griegas, instrumento perfectamente válido a estos efectos. Aprovechamos para decir que discrepamos mucho de quienes piensan que sólo la cerámica ática de figuras rojas es susceptible de precisiones cronológicas.

Creemos plenamente demostrado que los barcos tipo El Sec/Tagomago 2 hacían escala en la ciudad púnica de Ibiza. En este sentido, no solo la posición geográfica de ambos yacimientos submarinos resulta obvia, sino también la presencia de ánforas ebusitanas en El Sec y el hallazgo

en la propia Ibiza, como antes se ha visto, de los mismos tipos de ánforas griegas transportadas por dichos navíos, como las Solokha I, Corintias A', etc., se erigen en argumentos concluyentes.

A pesar de que, por ahora, no conocemos pecios de la segunda mitad del siglo v a. C, no parece descabellado suponer que navíos similares, siguiendo los mismos circuitos, llevaron hasta Ibiza las ánforas griegas predecesoras, también Corintias A' y Solokha I, entre otras, vistas en los conjuntos de este momento. No se descarta, sin embargo, que Ibiza por su parte realizara ulteriores operaciones de redistribución.

¿Cuál fue el significado de estas ánforas griegas en Ibiza? Para responder a esta cuestión, cabe añadir que, con excepción de las ánforas corintias –presumidas contenedores olearios, aunque sin pruebas concluyentes– el resto, con toda evidencia, son ánforas vinarias. Tres de las ánforas de Tagomago 2 (Tg2-57, 59 y 60) presentan fuertes recubrimientos de resina (Fig. 10), dándose la circunstancia que una de las claves económicas de la Ibiza púnica fue, precisamente la producción y exportación de vino (entre otros trabajos en refuerzo de esta teoría, *cf.* Ramon 2013: 88-89).

En resumen, el porcentaje de ánforas griegas en los horizontes ebusitanos del siglo vi a. C. no es más que un fenómeno puntual y puramente testimonial. En los niveles del siglo v a. C. se mueve entre el 0,30 % y, sólo en algunos casos significativos, como el pozo SJ-90 alcanza el 3 % sobre el total de elementos anfóricos. Cabe considerar aquí que el depósito de es Palmer, donde una pieza Corintia A' significa el 14 % de las ánforas, es un conjunto demasiado reducido en cuanto a ítems.

Esto significa que el vino griego que llegó a Ibiza no fue un abastecimiento de necesidad, sino muy posiblemente una especie de lujo minoritario, pero no puede afirmarse a qué clase de público iba dirigido, si es que era destinado a clases específicas.

Bibliografía

- ASENSIO, D. 1996: Les àmfors d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, 35-79.
- ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M. T. y REVILLA, E. 2009: El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o Port, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (Quarhis)* 5, Barcelona, 14-85.
- BECHTOLD, B. 2008: *Observations on the Amphora Repertoire of Middle Punic Carthage*, *Carthage Studies* 2, Gent.
- BEN JERBANIA, I. 2011: Amphores grecques des tombes puniques du Sahel, Tunisie, *Rivista di Studi Fenici* 39-1, Roma, 81-97.
- BLONDÉ, F., MULLIEZ, D. y MULLER, A. 1991: Le comblement d'un puits public à Thasos, *Bulletin de correspondance hellénique* 115, Atenas, 213-242.
- BRAŠINSKIJ, I. B. 1965: Novye dokumenty k datirovke kurganov skiphskoy plemennoy znati severnogo Prichernomor'ya, *Eirene* 4, 89-110.
- BRAŠINSKIJ, I. B. 1984: Metody issledovanija antičnoj trgovli na primere Severnogo Pričernomor'ja, Leningrad.

- CAVALIER, M. 1985: *Les amphores du VI^e au IV^e siècle dans les fouilles de Lipari*, Cahiers du Centre Jean Bérard 11, Napoli.
- CAVALIERE, P. 2000: Olbia punica: intervento di scavo in Via delle Terme. Le anfore greche, *Rivista di Studi Punici* 1, Roma, 39-46.
- CERDÁ, D. 1987: Las ánforas de la nave de El Sec, en: Arribas, A. *et alii: El barco de El Sec Calvià, Mallorca. Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca, 401-499.
- CLAVAIN, I. y SÁEZ, A. M. 2003: La intervención arqueológica de urgencia en el Residencial David, (fase II UE.55) de el Pedroso San Fernando, Cádiz, *Anuario Arqueológico de Andalucía/2000*, vol. III, Sevilla, 174-182.
- DE FRUTOS, G., CHIC, G. y BERRIATÚA, N. 1988: Las ánforas de la factoría prerromana de salazones de "Las Redes" (Puerto de Santa María, Cádiz), *Actas del I Congreso Peninsular de Historia Antigua I*, Santiago de Compostela, 295-306.
- DEMESTICHA, S. 2010: The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report, *The International Journal of Nautical Archaeology* 40.1, London, 39-59.
- DOULGÉRI-INTZESSILOGLOU, A. y GARLAN, Y. 1990: Vin et amphores de Péparéthos et d'Ikos, *Bulletin de correspondance hellénique* 114.1, Atenas, 362-393.
- EMPEREUR, J.-Y. y PICON, M. 1986: À la recherche des fours d'amphores, en: Garland, Y. (dir.), *Recherches sur les amphores grecques, Actes du colloque international (Athènes, 10-12 septembre 1984)*, BCH Supplement 13, Paris, 103-126.
- FARNSWORTH, M., PERLMAN, I. y ASARO, F. 1977: Corinth and Corfu. A neutron Activation Study of their Pottery, *American Journal of Archaeology* 81, Chicago, 45-469.
- FOLEY, B. P. *et alii* 2009: The 2005 Chios Ancient Shipwreck Survey: New Methods for Underwater Archaeology, *Hesperia* 78.2, Princeton, 269-305.
- GASSNER, V. 2003: *Materielle Kultur und kulturelle Identität in Elea in spätarchaischer-frühklassischer Zeit. Untersuchungen zur Gefäß- und Baukeramik aus der Unterstadt Grabungen 1987-1994*, Archäologische Forschungen 8, Velia-Studien 2, Wien.
- GIANFROTTA, P. A. 1981: Archeologia sott'acqua. Rinvenimenti sottomarini in Etruria meridionale, *Bollettino d'Arte* 10, Roma, 69-92.
- GRACE, V. R. 1971: Grace, Samian Amphoras, *Hesperia* 40, Princeton, 52-95.
- GRAKOV, B. N. 1954: Kamenskoe gorodišče na Dnepre, *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* 36, Moskva.
- HERMANN, M. H. y RAMON, J. 2018: Tagomago 2. Un pecio del siglo IV a. C. en la costa NE de Ibiza, *Madridrer Mitteilungen* 59, Mainz, 208-264.
- <http://agora.ascsa.net/>: *Digital Collections. American School of Classical Studies.*
- JOHNSTON, A. W. y JONES, R. E. 1978: The 'SOS' amphora, *The Annual of the British School at Athens* 73, Cambridge, 103-141.
- KATIĆ, M. 2004: The production of late Corinthian B amphoras in Pharos, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité IV, Actes du IV^e colloque International (Grenoble 10-12 octobre 2002)*, Bresson, 75-80.
- KOEHLER, C. G. 1979: *Corinthian A and B Transport Amphoras*, Ph.D. Dissertation 1978, Princeton University.
- KOEHLER, C. G. 1981: Corinthian Developments in the Study of Trade in Fifth Century, *Hesperia* 50, Princeton, 449-458.
- KOEHLER, C. G. 1982: Amphoras on Amphoras, *Hesperia* 51, 3, Princeton, 284-292.
- KOEHLER, C. G. 1992: A Brief Typology and Chronology of Corinthian Transport Amphoras, V. I. Kac, S. Ju. Monachov, *Grečeskie Amfory*, Saratov, 265-279.
- LAWALL, M. L. 1995: *Transport amphoras and trademarks: imports to Athens and economic diversity in the fifth c. B.C.*, Ph.D. diss. University of Michigan.

- LAWALL, M. L. 2004: Amphoras Without Stamps: Chronologies and Typologies from the Athenian Agora, 6th *Scientific Meeting on Hellenistic Pottery*, Volos, April 2000, Athens, 445-454.
- LAWALL, M. L. 2011a: Early Hellenistic amphoras from two closed contexts: Kyrenia shipwreck and Ephesos well LB, 7th *Scientific Meeting on Hellenistic Pottery*, Aigion April 2005, Athens, 673-682.
- LAWALL, M. L. 2011b: Pontic, Aegean and Levantine amphoras at Gordion, en: Kassab Tezgör, D. y Inaishvili, N. (eds.), *PATABS I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006*, *Varia Anatolica* 21, Istanbul, 159-165.
- LONG, L., MIRÓ, J. y VOLPE, G. 1992: Les épaves archaïques de la pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var). Des données nouvelles sur le commerce de Marseille à la fin du VIe et dans la première moitié du Ve s. av. J.-C., *Marseille grecque et la Gaule*, Collection Études Massaliètes 3, Aix-en-Provence, 199-234.
- MANCEVIČ, A. 1987: *Kurgan Solokha*, Leningrad.
- MARAOU, B. 2012: Vestiges d'un habitat de l'époque punique moyenne à Bir Mas-souda, Carthage: Bilan des fouilles dans le sondage 7 et analyse de la céramique, *Carthage Studies* 6, Gent.
- MONAKHOV, S. JU. 1989: Amphoras of Tavri-dian Khersonesos IV-II BC. Attempt at Systemic Analysis, *Amfory Khersonesa Tavricheskogo IV-II vv. do n.e. Opyt sistemnogo analiza*, Saratov.
- MONAKHOV, S. JU. 1999: Towards a typology of Knidian amphoras of 4th-2nd c BC, K tipologii knidskikh amfor IV-II vv. do n.e.. *The Bosporan phenomenon: Greek culture on the periphery of the ancient world [Bosporskii fenomenon: grecheskaia kul'tura na periferii antichnogo mira*, St Petersburg, 161-172.
- MONAKHOV, S. JU. y ROGOV, E. Ia. 1990: Amphoras of the Panskoe I Necropolis, *Amfory nekropolia Panskoe I, AMA* 7.
- MORTER, J. y LEONARD, J. R. 1998: Storage Amphoras, en: Carter, J. C. (dir.), *The Chora of Metaponto: The Necropoleis II*, Austin, 731-747.
- MUÑOZ, A. 1995-1996: Secuencia histórica del asentamiento fenicio-púnico de Cádiz: un análisis crono-espacial tras quince años de investigación arqueológica, *Boletín del Museo de Cádiz VII*, Cádiz, 77-105.
- NOLLA, J. M.^a 1974-1975: Las ánforas romanas en Ampurias, *Ampurias* 36-37, Barcelona.
- PAPUCI-WŁADYKA, E. 1997: A research report on hellenistic pottery. Cos amphoras, *Prace archeologiczne* 59, Cracovia, 47-54.
- PELLICER, M. y DE AMORES, F. 1985: Proto-historia de Carmona. Los cortes estratigráficos CA-80/A y CA-80/B, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 22, Madrid, 55-189.
- PISANU, G. 2010: Olbia punica e il mondo tirrenico, *XVII International Congress of Classical Archaeology (Roma 22-26 Sept. 2008)*, *Bollettino di Archeologia online I/ Volume speciale*, Roma.
- PONS, E. 1982-1983: Acerca de unos hornos ibéricos en la riera de Sant Simó Mataró, *Laetania. Estudis d'Història i d'Arqueologia del Maresme* 2-3, Museu Comarcal del Maresme, Mataró, 185-200.
- PY, M. 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords, *Figlina* 3, Lyon, 1-23.
- RAMON, J. 1981: *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Delegación del Ministerio de Cultura, Ibiza.
- RAMON, J. 1983: Cuatro elementos cerámicos arcaicos de importación hallados en Ibiza, *Informació Arqueològica* 40, Barcelona, 111-120.
- RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Ibiza.

- RAMON, J. 1993a: Un depósito de cerámicas del siglo v aC. en es Palmer (Ibiza), en: Padró, J., Prevosti, M. y Roca, M. (eds.), *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 291-302.
- RAMON, J. 1993b: IM-50. Eivissa, *Gala. Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni* 2, Sant Feliu de Codines, 169-188.
- RAMON, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Instrumenta 2, Universitat de Barcelona.
- RAMON, J. 2004: Les àmfores d'importació a l'Eivissa feniciopúnica ss. VII-IV, en: Sanmartí, J., Ugolini, D., Ramon, J. y Asensio, D. (eds.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria segles VIII-III aC: aspectes quantitativus i anàlisi de continguts*, Arqueo Mediterrània 8, Universitat de Barcelona, Barcelona, 265-282.
- RAMON, J. 2011: El sector alfarero de la ciutat púnica de Ibiza, *XXV Jornadas de arqueologia fenicio-púnica, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 66, Ibiza, 125-182.
- RAMON, J. 2012: RA-91, un pozo púnico del siglo -v en la ribera NW de la bahía de Ibiza, en: Del Vais, C. (cur.), *EPI OINOPA PONTON. Studi sul Mediterraneo antico in ricordo di Giovanni Tore*, Oristano, 587-612.
- RAMON, J. 2013: Economía y comercio de la Ibiza púnica en la época de las acuñaciones de moneda (siglos IV a. C.-I d. C.), en: Arévalo, A., Bernal, D. y Cottica, D. (eds.), *Ebusus y Pompeya, ciudades marítimas. Testimonios monetales de una relación*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, Cádiz.
- RAMON, J. 2023: 2. Conjuntos vasculares y producción cerámica en Ibiza durante el periodo púnico antiguo (500/490-450 a. C.), en: Carbonell, S., Martínez, J. L., Perdigueró, P., Rosell, P., San Quirico, R. y Vinader, I. (eds.), *Contextos cerámicos protohistóricos en el Mediterráneo peninsular. Nuevos datos y perspectivas de estudio*, Colección Petracos, Universidad de Alicante-Inaph, Alicante, 15-35.
- REDFORD, D. B. 2004: *Excavations at Mendes. Volume 1. The royal necropolis*, Culture and History of the Ancient Near East 20, Leiden.
- RZEUSKA, T. 2007: Amphorae from the Upper Necropolis at West Saqqara 1996-2003. Preliminary Report, en: Marchand, S. y Marangou, A. (eds.), *Amphores d'Égypte de la Basse Époque à l'époque arabe*, Cahiers de la Céramique égyptienne I. 8, Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire, 207-226.
- SACCHETTI, F. 2012: *Les amphores grecques dans le Nord de l'Italie. Échanges commerciaux entre les Apennins et les Alpes aux époques archaïque et classique*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 10, Éditions Errance, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1988: Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y la caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a de J.-C., *Revue d'études anciennes* 90, Bordeaux, 1-2, 99-137.
- SANMARTÍ-GREGO, E., CASTAÑER, P., TREMOLEDA, J., y SANTOS, M. 1995: Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IV^e s. av. J.-C. Nouvelles données issues d'Emporion, *Sur les pas des Grecs en Occident*, Études Massaliètes 4, Aix-en-Provence, 31-47.
- SANTOS, M. 2008: Les àmfores gregues, en: Nieto, X. y Santos, M. (eds.), *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Monografies del Casc 7, Girona, 125-152.
- SOURISSEAU, J.-CHR. 1993: Amphores magno-grecques, *Lattara* 6, Lattes, 64-66.
- SOURISSEAU, J.-CHR. 2011: La diffusion des vins grecs d'Occident du VIII^e au IV^e s. av. J.-C., sources écrites et documents archéologiques, *La vigna di*

- Dioniso. Vite, vino e culti in Magna Grecia, Atti del 49e Convegno di Studi sulla Magna Grecia 24-28 settembre 2009, Taranto, 145-252.*
- SPARKES, B. A. y TALCOTT, L. 1970: *The Athenian Agora. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th centuries B.C., Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens XII*, Princeton.
- СТОЯНОВ, Р. 2007: Комплекс керамики второй четверти IV – середины III вв. До н. Э. из северо-восточного района херсонеса таврического, *Hyperboreus* 13, 1-2, St Petersburg.
- WHITBREAD, I. K. 1995: Greek Transport Amphorae. A petrological and archaeological study, *Occasional Paper* 4, Fitch Laboratory, The British School at Athens, Athens.
- WOLFF, S. R. 1986: Carthage and the Mediterranean: Imported Amphorae from the Punic Commercial Harbour, *Cahiers des Études Anciennes XIX (= Carthage IX)*, Québec, 136-153.
- ЗЕЕСТ, И. В. 1960: *Keramičeskaja tara Bospora. Materialy i issledovaniya po arkheologii*, SSSR 83, Moskva.

Conclusions

Les àmfores gregues a la península Ibèrica i les Balears: conclusions i reflexions finals

XAVIER AQUILUÉ

Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya

MIGUEL ÀNGEL CAU-ONTIVEROS

ICREA; ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona (IAUB), Universitat de Barcelona (UB); Chercheur Associé, Centre Camille Jullian, MMSH, CNRS/Université Aix-Marseille

La lectura dels treballs d'aquesta monografia confirma la necessitat que teníem de disposar d'una visió global i actualitzada de la presència de les àmfores gregues a Ibèria per copsar l'estat actual de la documentació i de la recerca sobre aquests contenidors de transport. Els investigadors i investigadores que han participat en aquest volum han aportat una informació extraordinària. Han fet aflorar exemplars inèdits, han revisat materials ja coneguts, han sintetitzat les troballes més significatives i han plantejat qüestions relacionades amb la comercialització i consum dels productes continguts a les àmfores. Tot això acompanyat d'un aparell gràfic de síntesi d'excel·lent qualitat que serà imprescindible en la recerca futura. Aquesta documentació i investigació necessiten una anàlisi pausada i un procés de reflexió tranquil que no podem reflectir en aquest capítol conclusiu escrit després d'una primera lectura dels treballs. No obstant, plantegem alguns punts de reflexió i debat.

I. Els centres de producció

Un dels primers passos en la classificació de les àmfores gregues és establir la seva procedència. Diferenciar-les d'altres classes de contenidors (àmfores etrusques, fenici-púniques, ibèriques,..) és la base per iniciar el seu estudi. En aquest sentit, pensem que actualment encara hi ha dificultats –sobretot quan es treballa amb material ceràmic molt fragmentat– per identificar aquestes produccions que, moltes vegades, resten classificades com a “àmfores indeterminades” als inventaris dels materials de les excavacions arqueològiques. Tot i així, hi ha diversos tipus d'àmfores gregues que són fàcilment identificables per les característiques de les seves fàbriques ceràmiques (com les massaliotes), pels segells en grafia grega (com les magno-gregues) o per les decoracions pintades que presenten (com les àmfores àtiques del tipus SOS o les quiotes). La necessitat de disposar d'unes eines científiques que facilitin aquesta correcta identificació és imprescindible. I és una evidència que a mesura que es multipliquen les recerques arqueològiques, tant a les ciutats gregues de la Mediterrània oriental com a la Magna Grècia i Sicília, el número de centres de producció coneguts creix de forma exponencial i mostra una realitat molt més complexa i difícil de caracteritzar¹. Per això, la recerca sobre l'origen i la tecnologia de producció són fonamentals per a la correcta classificació de les àmfores gregues. Les troballes indiscutibles de la identificació de tallers ceràmics destinats a la fabricació d'àmfores (com ara forns o zones d'abocadors amb rebutjos de materials) han permès

¹ Vide article en aquest volum de M. L. Lawall.

disposar d'una informació tipològica i macroscòpica per a la seva caracterització. Una informació realment útil, tot i les seves limitacions, que ha facilitat l'increment del coneixement sobre la comercialització d'aquests tipus d'àmfores. Però ha estat, sobretot, l'aplicació de tècniques físico-químiques i minero-petrogràfiques –des del camp de l'Arqueometria– la que ha permès caracteritzar les composicions dels materials amfòrics grecs que es van distribuir arreu de la Mediterrània i disposar d'unes evidències científiques de referència per a la seva correcta classificació². Com s'ha vist, l'estudi arqueomètric ha produït excel·lents resultats, com es fa palès a la contribució que sintetitza la recerca analítica sobre les àmfores gregues³. Igualment, el treball presentat sobre les àmfores gregues produïdes a la part occidental de Sicília (Himera, Selinunt i Agrigent) és una prova evident de com una recerca interdisciplinària pot arribar a caracteritzar les produccions d'aquests envasos en zones geogràfiques concretes amb cronologies àmplies, en aquest cas des de l'època arcaica fins al període hel·lenístic⁴.

Pensem que cal seguir treballant en la individualització dels centres de producció de les àmfores gregues i en la seva caracterització, definint grups de referència i proporcionant les claus interpretatives per a la seva correcta identificació als centres receptors. I, sobretot, es troba a faltar una publicació actualitzada de síntesi que descrigui, ordeni i jerarquitzzi aquests centres de producció, des d'orient a occident de la Mediterrània. Una guia útil que faciliti la tasca de classificació dels arqueòlegs i sintetitzi la nombrosa i dispersa bibliografia existent, moltes vegades poc coneguda atesa la seva escassa difusió⁵.

II. Les tipologies

Un cop adscrites les àmfores als seus centres de producció, els investigadors han intentat classificar els exemplars identificats segons els repertoris taxonòmics actuals de les diferents classes ceràmiques (àmfores àtiques, corínties, massaliotes,...). No ha estat una feina fàcil (Fig. 1). Es constata, a la majoria dels treballs, que els autors han hagut d'explicar quins eren els seus arguments de classificació i les publicacions de referència en les quals es basaven, tal vegada una qüestió innecessària si tinguéssim una tipologia consensuada i reconeguda de manera generalitzada⁶. Un exemple clar són els criteris actuals de classificació de les anomenades “àmfores magno-gregues” basats en la tipologia d'E. L. Will (1982), en la del Dicocer (Sourisseau 1993) o en la de C. Vandermersch (1994). És complicada la lectura dels diferents articles que obliguen a interrelacionar els tipus d'àmfores descrites segons la tipologia utilitzada. Tot i més, quan aspectes tan simples com citar la tipologia establerta per Elizabeth Lyding Will de l'any 1982 no ha estat encara consensuada per la comunitat científica, en la qual una mateixa forma de la seva tipologia apareix classificada com tipus “Lyding-Will A”, “LW A” o “Will A”. Sorpren que un dels seus dos noms (Elizabeth i Lyding) hagi estat identificat com un cognom (Lyding), quan ella mateixa signava com E. L. Will (perquè no tipus “Elizabeth Lyding-Will” o “ELW”?). És un tema menor, però creiem que significatiu de la situació en la qual ens trobem.

² En aquest sentit, és totalment útil i de necessària consulta la Base de dades *Fabrics of the Central Mediterranean (FACEM)*: <http://www.facem.at/project-papers.php>

³ *Vide* article en aquest volum de L. Fantuzzi, E. Kiriati, M. Á. Cau-Ontiveros i X. Aquilué.

⁴ *Vide* article en aquest volum de G. Montana, L. Randazzo i B. Bechtold.

⁵ Un símptoma d'això és que encara en alguns articles d'aquesta monografia es faci referència a la guia de V. Grace (1961) on es recollia un petit repertori tipològic de les àmfores gregues destinades al transport del vi.

⁶ *Vide*, entre d'altres, els articles en aquest volum de X. Aquilué i A. Rojas i de M^a. M. Ros, B. Cutillas-Victoria, C. García Cano i S. F. Ramallo.

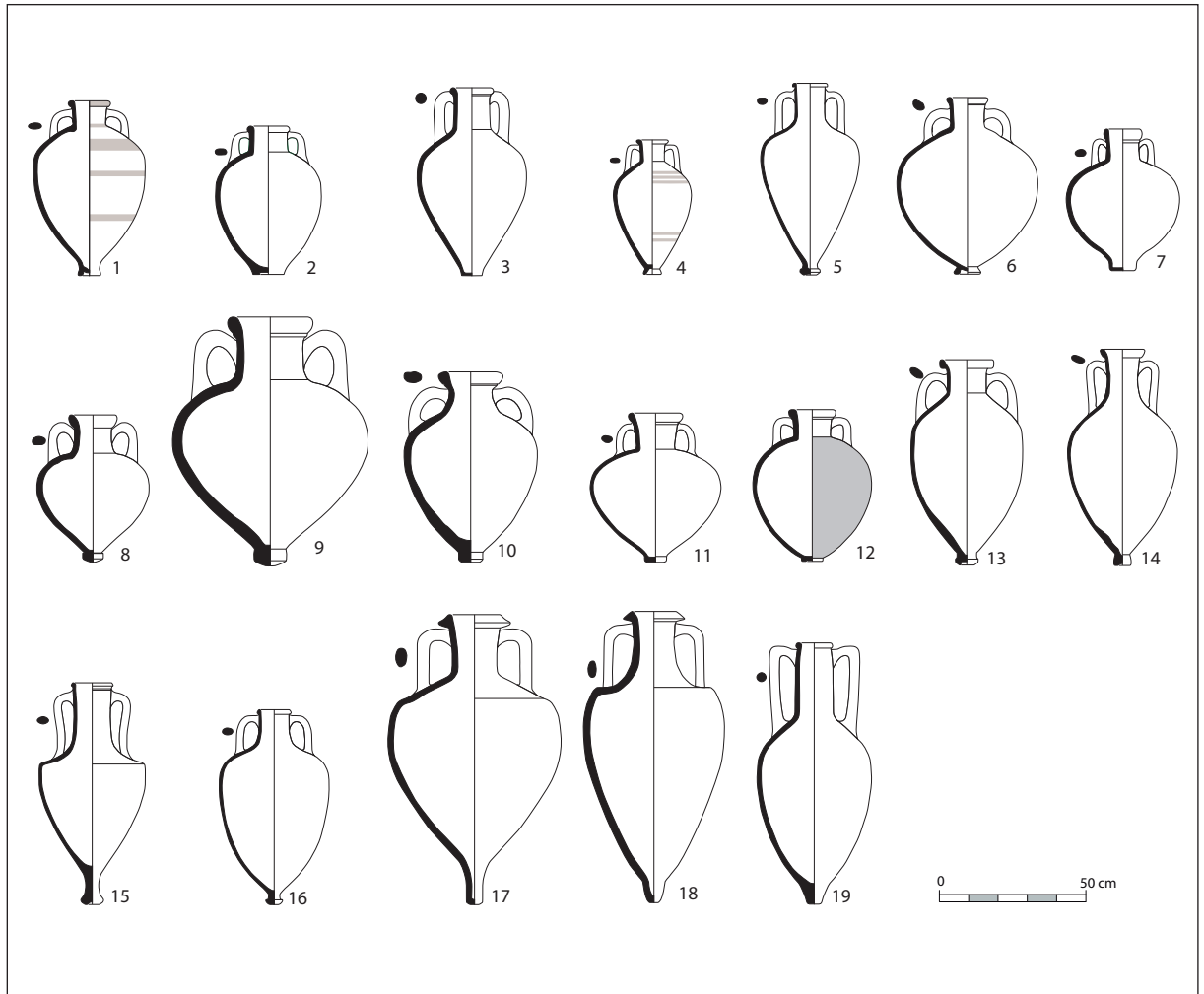


Fig. 1.- Diferents tipus d'àmfores gregues destinades al comerç del vi que han estat documentades a la península Ibèrica i les Balears. 1: Àmfora de Clazòmenes (600-500 aC); 2: Àmfora de Lesbos (600-550 aC); 3: Àmfora de Lesbos (525-500 aC); 4: Àmfora de Quios (600-500 aC); 5: Àmfora de Quios (375-350 aC); 6: Àmfora grega del nord de l'Egeu (600-500 aC); 7: Àmfora "coríntia B" (575-475 aC); 8: Àmfora jònio-massaliota (575-475 aC); 9: Àmfora massaliota (550-475 aC); 10: Àmfora massaliota (450-300 aC); 11: Àmfora magno-grega (525-475 aC); 12: Àmfora lacònia (550-500 aC); 13: Àmfora de Milet (550-475 aC); 14: Àmfora de Samos (475-400 aC); 15: Àmfora de Mende (400-300 aC); 16: Àmfora grega de la mar Negra (375-350 aC); 17: Àmfora greco-itàlica de Sicília i Magna Grècia (350-250 aC); 18: Àmfora greco-itàlica de Sicília (250-200 aC); 19: Àmfora ròdia (275-70 aC) (dibuix: Xavier Font).

És necessari definir amb claredat la descripció objectiva dels diferents tipus d'àmfores identificats als seus centres de producció i els criteris d'una terminologia comuna. És cert que el nom no fa la cosa, però un llenguatge comú és bàsic per entendre'ns i facilitar la recerca. En aquest sentit, creiem que l'ús de la Intel·ligència Artificial (IA) en la nostra disciplina facilitarà aquestes tasques feixugues de classificació tipològica –principalment del material molt fragmentat–, tot i que abans serà imprescindible establir uns criteris bàsics consensuats que puguin ser gestionats de forma correcta per la IA.

III. La cronologia

Com no podia ser d'una altra forma, la datació precisa dels diferents tipus d'àmfores gregues documentades en un jaciment arqueològic és un dels objectius principals pels investigadors. Sortosament, la major part de les excavacions arqueològiques efectuades actualment estan realitzades amb una metodologia científica rigorosa, en la qual les seqüències estratigràfiques documentades permeten precisar les datacions dels conjunts ceràmics recuperats⁷. A aquestes dades, cal afegir les proporcionades per l'estudi dels carregaments i materials apareguts en els diferents derelictes que han pogut ser excavats científicament i que donen una imatge fixa dels objectes que van estar en ús en el moment precís que es van produir els naufragis⁸. Les cronologies per a la majoria dels diferents tipus d'àmfores que es presenten en aquest volum han estat ben fixades gràcies a l'esforç dels investigadors. A Ibèria es constata la primera presència d'àmfores gregues (les anomenades àtiques de tipus SOS) des de finals del segle VIII-primera meitat del segle VII aC als jaciments de La Fonteta (Alacant), Castillo de Doña Blanca (Cádiz) o Toscanos i Cerro del Villar (Málaga), entre altres, segurament canalitzades a través dels comerciants fenicis. A partir de la segona meitat del segle VII aC i, sobretot, d'inicis del segle VI aC, la presència d'àmfores gregues és constant als jaciments peninsulars, bàsicament a les zones costaneres, i enllaçaran sense interrupcions amb les produccions ja plenament romanes del període tardo-republicà. Les cronologies precises de les formes del segle VI aC fins al segle II aC permeten apropar-se amb seguretat al desenvolupament del comerç grec a Ibèria al llarg d'aquestes centúries i al seu significat en les relacions econòmiques establertes a l'antiguitat.

IV. Els productes comercialitzats

Un altre tema que presenta dificultats és el de la identificació dels productes que van ser transportats a les àmfores, els quals van ser realment els protagonistes principals del comerç grec. La manca d'anàlisi de residus (a través de la cromatografia de gasos i líquids o de proves d'ADN, per exemple) és generalitzada a tots els treballs presentats, sens dubte per la falta de recursos econòmics suficients per efectuar aquests tipus d'analítiques. En aquest sentit, és necessari un major finançament dels projectes de recerca que permeti fer front a aquestes despeses que són imprescindibles per poder avançar i determinar els continguts de les àmfores. La comunitat científica accepta que el vi va ser el principal producte comercialitzat pels diferents centres productors grecs de tota la Mediterrània. Les àmfores de Cnidos, Quios, Rodes, Samos, Milet, Clazòmenes i Cos, juntament amb les àmfores corínties del tipus B, transportarien vi de la Mediterrània oriental; les àmfores magno-gregues, amb els seus diferents tipus entre els quals es troben també formes similars a les "corínties del tipus B", comercialitzarien vins de la Magna Grècia i Sicília; les àmfores de producció massaliota, vi de *Massalia* i del seu entorn territorial; i finalment, les àmfores greco-itàliques més modernes, vins de l'Etrúria, Lací, Campània, Sud d'Itàlia i Sicília. Així mateix, el comerç de l'oli va jugar un paper important, tot i que

⁷ Aquest fet es pot constatar, per exemple, a les estratigrafies de jaciments com *Emporion* (vide article de M. Santos, J. Tremoleda, P. Castanyer i E. Hernández), Málaga (vide article d'E. García Alfonso i J. Jacinto) o Huelva (vide article de F. González de Canales).

⁸ Vide en aquest volum els treballs de J. Bellviure i M. Á. Cau-Ontiveros, per als derelictes mallorquins de Cala Sant Vicenç, El Sec, Sanitja 2, Cabrera 2 i El Llatzaret, i de J. Ramon per al derelictes eivissenc de Tagomago 2, per exemple.

secundari respecte al del vi. També és acceptat que les àmfors àtiques del tipus SOS i “à la brosse” (Johnston i Jones 1978: 101-141) i les corínties del tipus A (Whitbread 1995: 270-274) van transportar oli d’oliva de l’Àtica i de Corint, així com contenidors d’Eubea, Milet, Samos i altres possibles centres de la Grècia de l’Est també van comercialitzar aquest producte. Sobta que cap tipus d’àmfora grega hagi estat relacionat directament amb el transport de salaons o salses de peix. Únicament, les imitacions d’àmfors corínties del tipus A, magno-gregues i greco-itàliques produïdes a les terrisseries púniques de *Gadir*, des del segle v aC fins al segle II aC, fan pensar que van ser utilitzades tant per a la comercialització de vi com de salaons de peix⁹. I resta pendent fer una valoració objectiva de la presència d’altres aliments detectats a l’interior de les àmfors, com ara llegums o fruits secs, i la seva relació exacta amb el producte principal transportat¹⁰. Així mateix, caldrà també reflexionar sobre la possible reutilització dels envasos amfòrics amb productes diferents als que van ser transportats originàriament.

V. La distribució de les àmfors i les xarxes comercials a Ibèria

Els estudis territorials demostren que la distribució de les àmfors gregues a Ibèria es va produir fonamentalment a través dels principals ports comercials de l’època; una obvietat, atès que aquests contenidors van ser dissenyats per al transport marítim i fluvial de mercaderies. La presència d’aquests contenidors s’estén per tota la línia de costa mediterrània peninsular per a continuar per la costa atlàntica espanyola, un cop passat l’estret de Gibraltar, i la de l’actual Portugal, arribant fins a les costes gallegues (de forma testimonial i amb dues imitacions gaditanes d’àmfors de tipus grec a la badia d’A Coruña i a la ria de Ribadeo, ja en el Cantàbric¹¹). Aquest fet succeeix igualment a les illes de Mallorca, Menorca i Eivissa, tot i que aquí s’ha d’afegir la troballa de diferents derelictes amb carregaments d’àmfors gregues localitzats a les seves aigües marítimes. A mesura que sortim fora dels territoris costaners, la penetració d’aquests contenidors cap a l’interior és realment mínima¹², essent presents bàsicament en assentaments indígenes molt propers als centres portuaris, connectats a través de les xarxes fluvials o de vies terrestres ancestrals. És el cas, per exemple, dels territoris interiors propers a *Emporion*, a través de les lleres del Fluvià i del Ter¹³; de les zones del Baix Ebre, connectades a través del tram inferior de l’Ebre¹⁴; de les zones veïnes al curs final del Vinalopó (Alacant)¹⁵ o dels llits fluvials més propers a les desembocadures del Guadalquivir¹⁶ i del Tajo¹⁷, per posar alguns exemples. La seva absència a l’interior peninsular sembla evident. Les troballes a les comarques de Lleida són testimonials¹⁸ i inexistents als territoris interiors d’Ibèria (a tota

9 *Vide* article en aquest volum de D. Bernal-Casasola, Á. Muñoz i J. J. Díaz. Per la seva banda, F. González de Canales proposa que algunes de les àmfors gregues produïdes a Huelva, dins del segle VI aC, estiguessin destinades a la comercialització del vi local (*vide* el seu article en aquest volum).

10 *Vide* l’apartat “3. In search of the contents: organic residue analyses on amphorae” de l’article de L. Fantuzzi, E. Kiriati, M. Á. Cau-Ontiveros i X. Aquilué en aquest volum.

11 *Vide* en aquest volum l’article d’A. Fernández i A. A. Rodríguez.

12 *Vide* en aquest volum, per exemple, l’article d’A. M. Guàrdia i J. Francès sobre la Laietània.

13 *Vide* en aquest volum l’article de X. Aquilué i A. Rojas.

14 *Vide* en aquest volum l’article de D. Asensio.

15 *Vide* en aquest volum l’article de G. Pascual i J. Pérez Ballester.

16 *Vide* article en aquest volum de D. Bernal-Casasola, Á. Muñoz i J. J. Díaz.

17 *Vide* en aquest volum l’article d’A. M. Arruda, R. Morais i D. Ferreira.

18 *Vide* en aquest volum l’article de J. Principal i G. Pascual.

la vall de l'Ebre aragonesa i Huesca¹⁹, La Rioja, Navarra, Euskadi, Asturias, Cantabria, Castilla-La Mancha, Castilla y León o Extremadura²⁰), així com a la façana cantàbrica (excepte els dos jaciments gallecs esmentats anteriorment) i tots els territoris interiors de Portugal. És una evidència ben constatada per l'arqueologia que el disseny formal de les àmfores no estava pensat perquè fossin transportades amb cavalleries per camins de terra en carros, carretes o simplement a llocs d'èquids (tot i que es pugui haver donat) i que, per tant, el seu trajecte comercial acabava normalment als ports de destinació. Podem extrapolar que passava el mateix amb els productes que contenien? Segurament, no. Alguns treballs d'aquesta monografia han plantejat la possibilitat d'una comercialització de vins i olis grecs a través d'altres contenidors secundaris que van poder facilitar la seva distribució i consum a territoris allunyats dels territoris costaners, un cop traspassats els productes transportats per les àmfores a aquests envasos. Un sistema de redistribució que serà difícil de constatar per l'arqueologia, però que cal tenir en compte.

En relació a aquest tema, els investigadors i investigadores han plantejat diverses hipòtesis de treball sobre els circuits que van facilitar la distribució de les àmfores gregues i els seus agents comercials. Són temes d'enorme interès i, de fet, són els que ens ajuden a reconstruir la història econòmica, social i cultural de les comunitats de l'antiguitat. Sembla clar que la difusió dels productes grecs a Ibèria va ser efectuada des de diverses xarxes comercials, no exclusivament de filiació grega. Amb la fundació d'*Emporion* al segle VI aC la seva àrea d'influència comercial s'estenia per tot el nord-est peninsular i la zona llewantina i va continuar així al llarg de la seva història. Junt amb aquesta xarxa comercial grega, s'ha plantejat que operava també una xarxa de comerciants púnics d'Eivissa, sobretot a partir de mitjan segle V aC, que van facilitar la distribució no únicament de productes de fabricació púnica sinó també grega²¹. Referent al sud de la península Ibèrica, també sembla clar l'existència durant el període arcaic d'un comerç directe de filiació jònia, com demostren els materials de Huelva, que va conviure amb els circuits comercials existents de les ciutats portuàries fenici-púniques com *Málaka* o *Gadir*. Des d'aquests enclavaments comercials, les àmfores gregues van ser distribuïdes per la façana atlàntica peninsular i van arribar també, de forma testimonial, a l'extrem occidental del Cantàbric.

En relació a les illes Balears, el paper central d'*Ebussus* com a intermediari comercial i distribuïdor de materials de producció grega sembla evident, no únicament dins de les mateixes illes sinó també cap als territoris de la façana llewantina mediterrània. No pot descartar-se també la possibilitat d'un comerç directe de les colònies gregues de *Massàlia* i, especialment, d'*Emporion* amb les illes, com sembla demostrar la càrrega que transportava el derelict de Cala Sant Vicenç (Mallorca).

És cada cop més evident el protagonisme que van jugar les comunitats ibèriques en aquestes xarxes comercials. La importància dels ibers dins de les transaccions i negocis dels comerciants emporitans està ben demostrada des d'inicis del segle V aC, com testimonien la

¹⁹ Vide en aquest volum l'article de J. Fabre.

²⁰ De fet, havíem convidat a escriure un treball en aquesta monografia als Drs. Sebastián Celestino i Esther Rodríguez de l'Institut de Arqueologia de Mérida (CSIC) perquè presentessin els materials amfòrics de la zona extremeña, però no va ser possible atès que ens van comunicar amb escrit del 15 de maig de 2023: "No hay ni un solo fragmento de ánfora griega en todo el Guadiana, lo que no deja de ser un dato a tener en cuenta, pero que limita nuestra participación. Nada nos hubiera gustado más que participar en el monográfico, pero carecemos de contenedores de origen griego." Una dada *ex silentio* realment important. Agraïm la informació i la col·laboració, com sempre, dels nostres col·legues.

²¹ Vide en aquest volum l'article de D. Asensio, F. Codina, P. Menéndez i G. de Prado sobre Ullastret i el de D. Asensio sobre els territoris cessetà i ilercavó.

carta de plom trobada l'any 1985 a la Neàpolis d'Empúries o el contracte escrit en una làmina de plom de Pech Maho (Agde). En la primera, un comerciant de parla jònia, segurament ubicat a *Massalia*, dona instruccions a un representat seu d'*Emporion* sobre els tractes que s'han de fer a *Saiganthe* amb un carregament de mercaderies (vi, entre altres productes) per part d'un comerciant iber de nom *Baspes* (Sanmartí i Santiago 1987: 119-127; 1988: 3-17; Santiago 2013: 205-231; Pena 2014: 3-21)²². El segon es tracta d'un document de contracte de la venda d'una embarcació emporitana que realitza un mercader grec (segurament d'*Emporion*) a Pech Maho i que fa servir com a testimonis dels pactes de la compra-venda a sis personatges ibers de noms *Basiguerros*, *Bleruas*, *Golo[-]biur*, *Sedegon*, *[-]auaruas* i *Nalbe[-]jn* (Lejeune i Pouilloux 1988: 526-535; Lejeune, Pouilloux i Solier 1988: 19-59; Santiago 1989: 163-179; 2013: 205-231; Pena 2014: 3-21)²³. A aquestes evidències, cal afegir les proporcionades pel derelict de Benisafúller (Menorca), una embarcació ibèrica que transportava aproximadament 450 àmfors ibèriques de la mateixa forma, les quals contienien vi destinat a un port indeterminat de la Mediterrània central (Aguelo *et alii* 2013: 67-85).

Es tracta, doncs, d'una estructura comercial polièdrica i molt complexa, en el qual van interactuar grecs, etruscs, fenici-púnics i ibers (i en el cas de les Balears, talaiòtics), fins que les xarxes comercials de Roma es van anar imposant a partir del segle III aC i, sobretot, a partir del segle II aC.

VI. Comentari final

Pensem que els estudis que es presenten en aquest volum sobre les àmfors gregues a la península Ibèrica i les Balears poden ajudar a obrir noves línies de recerca sobre aquestes produccions ceràmiques. Hem tractat només alguns aspectes que ens han semblat imprescindibles per avançar en futures recerques. Però hi ha altres temes que apareixen al llarg de la lectura dels treballs que són també d'enorme interès i als que caldrà prestar atenció: la relació i els criteris de quantificació de les àmfors gregues documentades als jaciments respecte a les àmfors d'altres províncies (púniques, ibèriques o eivissenques), el significat i el valor dels vins i olis grecs dins de les comunitats locals que els compraven i consumien (només estaven destinats a les elits locals com s'apunta en alguns treballs?), els hàbits alimentaris, culinaris i rituals del seu consum o la confrontació de la distribució de les àmfors respecte a altres materials grecs que també van ser objecte de comercialització (ceràmiques àtiques de figures negres, de figures roges o llànties, per exemple). La investigació sobre les àmfors gregues a Ibèria ha de continuar i ha d'agafar un protagonisme més gran per conèixer encara millor aquests objectes que són imprescindibles per apropar-nos a la vida econòmica, social i política de les comunitats que van viure a la península Ibèrica i les Balears a l'antiguitat.

²² El topònim de *Saiganthe* tradicionalment s'ha relacionat amb Sagunt (València), i tot i que Pena (2014: 6-8) ha plantejat que aquest nucli de població podria ubicar-se a la zona de Sigeon (Aude).

²³ A banda de la compra de l'embarcació, segurament es van adquirir també les mercaderies que transportava, que es desconeixen perquè no s'han conservat les paraules senceres sobre aquesta informació al document de plom. Les primeres interpretacions de R. A. Santiago (1989: 166, 171-172) proposaven que podia ser oli d'oliva, lectura que va ser descartada posteriorment per la mateixa autora (Santiago 2013: 224-226).

Bibliografia

- AGUELO, X., PONS, O., JUAN, C. DE, RAMON, J., MATA, C., SORIA, L., PIQUÉ, R. i ANTOLÍN, F. 2013: El pecio de Binissafúller. Estado de las investigaciones, *I Congreso de Arqueología Náutica y Subacuática Española (Cartagena, 14, 15 y 16 de marzo de 2013)*, Madrid, 67-85.
- GRACE, V. 1961: *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Agora Picture Book 6, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 1961.
- JOHNSTON, A. W. i JONES, R. E. 1978: The 'SOS' amphora, *The Annual of the British School at Athens* 73, Cambridge, 103-141.
- LEJEUNE, M. i POUILLOUX, J. 1988: Une transaction commerciale ionienne au -v^e siècle à Pech-Maho, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 132-3, Paris, 526-535.
- LEJEUNE, M., POUILLOUX, J. i SOLIER, Y. 1988: Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude), *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, Paris, 19-59.
- PENA, M.^a J. 2014: Quelques réflexions sur les plombs inscrits d'Emporion et de Pech Maho. Pech Maho était-il un "comptoir du sel"?, *Revue des Études Anciennes* 116-1, Bordeaux, 3-21.
- SANMARTÍ, E. i SANTIAGO, R. A. 1987: Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion (Fouilles 1985), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 68, Bonn, 119-127.
- SANMARTÍ, E. i SANTIAGO, R. A. 1988: La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, Paris, 3-17.
- SANTIAGO, R. A. 1989: En torno al plomo de Pech Maho, *Faventia* 11/2, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 163-179.
- SANTIAGO, R. A. 2013: Comercio profesional: infraestructura personal y operacional. Repaso del léxico y selección de inscripciones, a: Santiago, R. A. (coord.) i Oller, M. (ed.), *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudios de fuentes*, Faventia. Supplementa 2, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 205-231.
- WHITBREAD, I. K. 1995: *Greek Transport Amphorae. A petrological and archaeological study*, Fitch Laboratory Occasional Paper 4, The British School at Athens, Athens.

Crédits

Institucions editores

CENTRE IBERIA GRAECA, MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA, AGÈNCIA CATALANA DEL PATRIMONI CULTURAL, DEPARTAMENT DE CULTURA, GENERALITAT DE CATALUNYA

Institucions col·laboradores

MINISTERIO DE CULTURA Y DEPORTE
MUSEO ARQUEOLÓGICO NACIONAL
AJUNTAMENT DE L'ESCALA
INSTITUT D'ARQUEOLOGIA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

Editors

XAVIER AQUILUÉ (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)
MIGUEL ÀNGEL CAU-ONTIVEROS (ICREA; ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona; Centre Camille Jullian, MMSH, CNRS/Université Aix-Marseille)

Autors

XAVIER AQUILUÉ (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)
ANA MARGARIDA ARRUDA (UNIARQ-Centro de Arqueologia da Universidade de Letras da Universidade de Lisboa)
DAVID ASENSIO I VILARÓ (Universitat de Barcelona; Universitat Autònoma de Barcelona; MónlberRocs SL)
BABETTE BECHTOLD (Institut für Klassische Archäologie, Universität Wien)
JOEL BELLVIURE (University of Oxford)
DARÍO BERNAL-CASASOLA (Universidad de Cádiz)
MIGUEL ÀNGEL CAU-ONTIVEROS (ICREA; ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Universitat de Barcelona; Centre Camille Jullian, MMSH, CNRS/Université Aix-Marseille)
PERE CASTANYER (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries)
FERRAN CODINA (Serveis Territorials a Girona, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya)

BENJAMÍN CUTILLAS-VICTORIA (Universidad de Murcia/NCSR Demokritos)
GABRIEL DE PRADO (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret)
JOSÉ J. DÍAZ (Universidad de Cádiz)
JOSÉ FABRE MURILLO (Servicio de Cultura, Ayuntamiento de Zaragoza)
LEANDRO FANTUZZI (ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona)
ADOLFO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ (Departamento de Historia, Arte y Geografía, Área de Arqueología, Grupo GEAAT, Universidad de Vigo)
DANIELA FERREIRA (Faculdade de Letras da Universidade do Porto, Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória)
JOAN FRANCÈS FARRÉ (Museu i Poblat Ibèric de Ca n'Oliver, Cerdanyola del Vallès)
EDUARDO GARCÍA ALFONSO (Museo de Málaga)
CARLOS GARCÍA CANO (Dirección General de Bienes Culturales, Región de Murcia)
FERNANDO GONZÁLEZ DE CANALES CERISOLA (Real Academia de la Historia)
MARC GUÀRDIA I LLORENS (Museu de Granollers)
ELISA HERNÁNDEZ (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries)
JESÚS JACINTO GONZÁLEZ (Universidad de Almería)
EVANGELIA KIRIATZI (Fitch Laboratory, British School at Athens)
MARK L. LAWALL (University of Manitoba)
PAU MENÉNDEZ (GRACPE/PRÒMAC, Universitat de Barcelona)
GUISSEPE MONTANA (Dipartimento di Scienze della Terra e del Mare, Università degli Studi di Palermo)
RUI MORAIS (Faculdade de Letras de Universidade do Porto, Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos, Universidade de Coimbra)
ÁNGEL MUÑOZ VICENTE (Junta de Andalucía)
GUILLERMO PASCUAL BERLANGA (Universidad de Cádiz)

JOSÉ PÉREZ BALLESTER (Universitat de València)
JORDI PRINCIPAL (Museu d'Història de Catalunya)
SEBASTIÁN F. RAMALLO ASENSIO (Universidad de Murcia)
JOAN RAMON TORRES (Institut d'Estudis Catalans; Institut Català d'Arqueologia Clàssica)
LUCIANA RANDAZZO (Dipartimento di Scienze della Terra e del Mare, Università degli Studi di Palermo)
ALBA A. RODRÍGUEZ NÓVOA (Departamento de Historia, Arte y Geografía, Área de Arqueología, Grupo GEAAT, Universidad de Vigo)
ANTONIO ROJAS (Universitat de Girona)
MARÍA MILAGROSA ROS SALA (Universidad de Murcia)
MARTA SANTOS (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries)
JOAQUIM TREMOLEDA (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries)

Disseny gràfic

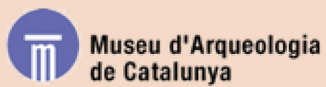
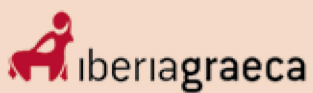
SARA OLMOS

Suport a l'edició

MARTA MORENO (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)

Adreça postal

CENTRE IBERIA GRAECA-MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA
Casa dels Forestals de Sant Martí d'Empúries
C/ de la Miranda, 4
E-17130 Sant Martí d'Empúries
(L'Escala, Girona, España)
Tel. 972 77 05 84; Tel. 972 77-20-83
Web: www.iberiagraeca.org
Adreça electrònica: información@iberiagraeca.org



Amb la col·laboració de:



Institut d'Arqueologia
UNIVERSITAT DE BARCELONA

